

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

SON OSMANLI SADRAZAMI AHMET TEVFİK PAŞA

Hazırlayan:

Necati ÇAVDAR

Danışman:

Doç. Dr. Fahri SAKAL

Doktora Tezi

Samsun 2010

KABUL VE ONAY

Necati ÇAVDAR tarafından hazırlanan “**Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa**” başlıklı bu çalışma 06/05/2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Mehmet EVSİLE

Üye: Doç. Dr. Fahri SAKAL (Danışman)

Üye: Doç Dr. Bünyamin KOCAOğLU

Üye: Yrd. Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ

Üye: Yrd. Doç. Dr. Pelin İSKENDER KILIÇ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

__ / __ / __

Prof. Dr. Mahmut AYDIN
Enstitüsü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Doktora tezinde, proje aşamasından sonuçlanmasına kadarki süreçte, bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet ettiğimi, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu taahhüt ederim.

05 /01 /2010
Necati ÇAVDAR

ÖNSÖZ

19. asrın sonları ile 20. asrın ilk dönemlerini kapsayan tarihi süreç sadece dünya tarihinin değil Türk tarihinin de dönüşüm sancılarının yaşandığı bir evre olmuştur. Bu süreç Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandıran olayları da bünyesinde barındırmıştır.

Çalışmamızda, tarihin doğal akışı içerisinde Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meydana gelmiş olan büyük dönüşüm ve değişim sürecini, üst idare makamlarından bizzat müşahede ederek olaylara müdahil olmuş bir devlet adamının gözüyle yakalamaya çalıştık.

Çalışmamız devlet kademelerinde Hariciye Nezareti kâtipliğinden başlayarak Büyükelçilik, Hariciye Nazırlığı ve Sadrazamlık makamlarında bulunmuş olan Ahmet Tevfik Paşa'nın memuriyetlerindeki icraatının ortaya konulmasını hedeflemiştir.

Biyografi niteliği taşıyan çalışmamız doğal olarak birden fazla konuyu ihtiva etmektedir. Bu sebeple tek bir konu sınırlaması yapılamamakla beraber Tevfik Paşa'nın özellikle Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra kurduğu hükümetin yaptığı icraat ile Osmanlı'nın son iki yılında iktidarda bulunduğu süre içerisinde Milli Mücadele hareketi ile olan münasebetleri çalışmanın ağırlık noktasını oluşturmaktadır. Bu yönüyle çalışma esas olarak Osmanlı Sadrazamı Tevfik Paşa'nın Milli Mücadele dönemine dair fikir ve icraatını konu edinmektedir.

Çalışmamızın başlıca kaynaklarını, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki değişik kataloglarda yer alan belgeler, incelediğimiz dönemlere ait Osmanlı gazeteleri, Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri oluşturmaktadır. Ayrıca Türk Tarih Kurumu Arşivi'ndeki Tevfik Paşa Klasörü'nde bulunan belgelerden istifade ettik. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan konumuzla ilgili sınırlı sayıdaki belgeden de yararlanmaya çalıştık. Bunların dışında, incelediğimiz döneme ait hatıralar da çalışmamız için oldukça faydalı olmuştur.

Çalışmamız, giriş ve dört ana bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Birinci Bölüm’de Tefvik Paşa’nın ailesi, eğitimi, şahsiyeti, rütbe ve nişanları, kısacası özel hayatı incelenmeye çalışılmıştır. İkinci Bölüm’de Tefvik Paşa’nın yurt dışında geçen diplomatlık ve elçilik görevleri ele alınarak Osmanlı Devleti’nin dış münasebetlerine Tefvik Paşa’nın gözüyle bakılmaya çalışılmıştır. Üçüncü Bölüm, Tefvik Paşa’nın Sultan Abdulhamid devrinde aralıksız on dört yıllık hariciye nazırlığı esnasında meydana gelen olaylar karşısındaki tutum ve icraatını kapsamaktadır. Dördüncü ve son bölüm ise Tefvik Paşa’nın Meşrutiyet, Mütareke ve Milli Mücadele Dönemleri’ndeki sadrazamlıkları ile kurduğu hükümetlerin olaylara yaklaşımını ve icraatını konu edinmektedir.

Çalışmamızda emeği geçenler konusunda, öncelikle gerek konunun tespiti gerekse çalışmanın her aşamasında teşvik edici ve yol gösterici desteklerini gördüğüm danışman hocam Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Sayın Doç. Dr. Fahri SAKAL’a teşekkürü görev biliyorum.

Ayrıca yapıcı tenkitleriyle çalışmamıza katkı sağlayan Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Sayın Yrd. Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Sayın Yrd. Doç. Dr. Pelin İSKENDER KILIÇ’a teşekkür ediyorum.

Gerekli belgeleri elde edebilmem hususunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi ile konumuzla ilgili süreli yayınlara ulaşabilmem konusunda Milli Kütüphane Süreli Yayınlar ve Mikrofilm bölümü çalışanlarının gösterdikleri kolaylığı unutmamak gerekir.

Son olarak, çalışmamız sürecinde büyük bir sabır ve fedakârlık gösteren eşim Öznur ÇAVDAR’a özel olarak teşekkür ediyorum.

5 Ocak 2010

Necati ÇAVDAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
AHMET TEVFİK PAŞA’NIN HAYATI	7
1. Ailesi	7
2. Çocukluğu ve Eğitimi	8
3. Şahsiyeti	9
4. Emeklilik Yılları	15
5. Mal Varlığı	18
6. Rütbe Nişan ve Madalyaları	21
a. Osmanlı Devleti Tarafından Verilenler	22
b. Diğer Devletler Tarafından Verilenler	25
7. Ahmet Tevfik Paşa’nın Vefatı	27
İKİNCİ BÖLÜM	29
SEFARET GÖREVLERİ VE ELÇİLİKLERİ	29
A- SEFARET GÖREVLERİ	29
1. Hariciye'ye Girişi	29
2. Sefaret İkinci Kâtiplikleri	31
a. Roma Sefareti İkinci Kâtipliği	31
b. Viyana Sefareti İkinci Kâtipliği	31
c. Berlin Sefareti İkinci Kâtipliği	31
3. Sefaret Baş Kâtiplikleri	32
a. Atina Sefareti Baş Kâtipliği	32
b. Petersburg Sefareti Baş Kâtipliği	32

4. Şumnu Siyasi Temsilciliği...	34
5. Atina Maslahatgüzarlığı	35
B- AHMET TEVFİK PAŞA’NIN ELÇİLİKLERİ	37
1. Atina Orta Elçiliği	37
2. Berlin Büyükelçiliği	40
a. Tayini	40
b. Osmanlı- Alman İlişkilerinin Genel Durumu	41
c. Osmanlı- Alman Kültürel, Askeri ve Ticari İlişkileri	45
3. Londra Büyükelçiliği	49
a. Tayini	49
b. Trablusgarp Savaşı Sırasındaki Faaliyetleri	52
c. Padişah’ın Sadaret Teklifi ve Tevfik Paşanın Şartları	54
d. Balkan Savaşları Sırasındaki Faaliyetleri	58
e. Bağdat Demiryolu Projesi Kapsamında Osmanlı-İngiliz İlişkileri	65
f. Birinci Dünya Harbi’nin Çıkması ve Tevfik Paşa’nın İstanbul’a Dönüşü	69
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	74
AHMET TEVFİK PAŞA’NIN HARİCİYE NAZIRLIĞI	74
1.Hariciye Nazırlığı’na Tayini ve Osmanlı Dış Politikası’nın Genel Seyri	74
2. Hariciye Nezareti Döneminde Ermeni Meselesi ve Tevfik Paşa’nın İcraatı	78
a. Ermeni Islahatı Konusu	82
b. Ermeni Olayları	85
3. Girit Meselesi ve Ahmet Tevfik Paşa	93
a. Meselenin Ortaya Çıkışı ve Genel Seyri	93

b. Çözüm Arayışları ve Tevfik Paşa'nın Girişimleri	99
4. 1897 Osmanlı Yunan Harbi'nde Tevfik Paşa'nın Faaliyetleri	104
a. Harbin Çıkışı ve Gelişimi	104
b. Sulh Görüşmeleri ve Tevfik Paşa'nın Konferans Başkanlığı	106
c. Osmanlı-Yunan Sulh Antlaşması'nın İmzalanması	112
5. Avrupa Devletlerinin Demiryolu Rekabetleri ve Osmanlı Hariciyesi'nin Tavrı	114
6. Tevfik Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'ndan İstifası	118
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	122
AHMED TEVFİK PAŞA'NIN SADRAZAMLIKLARI	122
A. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE TEVFİK PAŞA HÜKÜMETLERİ	123
1. 31 Mart Vakası	123
2. Tevfik Paşa'nın Sadarete Tayini ve Hükümetin Kurulması	125
a. Hükümetin Kuruluşu Yapısı ve Programı	126
b. Meclis-i Mebusan'ın Hükümet Hakkındaki Tutumu	129
c. Halkın Hükümeti Protesto Etmesi	131
d. Hükümetin Olaylar Karşısında Çözüm Arayışı	133
3. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Gelişi Karşısında Hükümetin Tutumu	133
4. Adana Olayları ve Hükümetin Aldığı Tedbirler	137
5. Mehmet Reşad'ın Taht'a Çıkışı ve Tevfik Paşa'nın İkinci Hükümeti	142
a. II. Abdulhamid'in Tahttan İndirilmesi ve Mehmet Reşad'ın Tahta Çıkışı...142	
b. Meşrutiyet Dönemi'nde İkinci Tevfik Paşa Hükümeti	144
c. Hükümetin İstifası	147

B. MÜTAREKE DÖNEMİNDE AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETLERİ....148

1. Talat Paşa Hükümetinin İstifası ve Tevfik Paşa'nın Hükümeti Kurma Girişimi	148
a. Osmanlı Mütareke Girişimleri ve Talat Paşa'nın İstifası	149
b. Tevfik Paşa'nın Yeni Hükümeti Kurma Girişimi	150
c. Tevfik Paşa'nın Hükümetin Kuramama Nedenleri	153
2. Mütareke Döneminde Tevfik Paşa'nın İlk Hükümeti	154
a. Tevfik Paşa'nın Sadarete Tayini ve Hükümetin Kurulması	155
b. Hükümetin Siyasi Yapısı	157
c. Hükümetin Programı	159
d. Güvenoyu Meselesi'nde Meclis-i Mebusan ve Siyasi Fırkaların Tutumu	160
e. Hükümete Karşı Mustafa Kemal Paşa'nın Muhalefeti	166
3. Tevfik Paşa Hükümeti'nin İtilaf Devletleri ile Münasebeti	171
a. İstanbul'a Elkonulması Karşısında Hükümetin Tutumu	171
b. Mütareke'nin Uygulanması Karşısında Hükümetin Tavrı	173
4. Hükümetin Sulh Hazırlıkları ve Kurduğu Komisyonlar	177
a. Sulh Gündemi ve Sulh Komisyonları	177
b. Tetkik-i Seyyat Komisyonu	185
c. Tahsisat-ı Mestureyi Tetkik Komisyonu	189
d. Ermeni Meselesi İle İlgili Tahkik Heyetleri	189
5. Meclis-i Mebusan'ın Feshi	191
6. Hükümetin İstifası ve Mütareke Dönemi'nde Tevfik Paşanın İkinci Sadareti	197
7. Tevfik Paşa Hükümetinin İttihatçı Karşısı Siyaseti	202

a. Hükümet'in İttihat ve Terakki Fırkası Mal Varlığına Elkoyması	203
b. Hükümet'in İttihatçıların Tutuklanmalarına Yönelik Faaliyeti	207
c. Hükümet'in İttihatçıları Yargılamaya Yönelik İcraatı	213
8. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Gayrimüslimlerle İlgili Siyaseti	216
9. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Sonu	223
a. Hükümet Bunalımı'nda Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Basının Etkisi	223
b. Hükümet'in İstifası	227
10. Mütareke'nin Diğer Hükümetlerinde Tevfik Paşa'nın Görevleri.....	230
a. Damat Ferit Paşa Hükümetleri ve Tevfik Paşa	230
b. Ali Rıza Paşa Hükümeti ve Tevfik Paşa	232
C- MİLLİ MÜCADELE VE TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ	233
1. Son Osmanlı Hükümeti'nin İktidara Gelişi	233
a. Hükümetin Kurulması	233
b. Hükümetin Siyasi Yapısı	236
c. Hükümet Programı	238
2. Tevfik Paşa'nın Ankara Hükümeti ile Uzlaşma Siyaseti	240
a. Ankara ile Temas Kurma Girişimi	240
b. İstanbul ve Anadolu Heyetleri'nin Bilecik Buluşması	242
c. İstanbul Heyeti'nin Ankara'daki Durumu	246
d. Uzlaşma Heyeti'nin Ankara'dan Dönüşü ve Hükümette Tadilat Sorunu	248
3. Londra Konferansı Çerçevesinde İstanbul-Ankara Münasebeti	251

a. Konferans Öncesi Tevfik Paşa -Mustafa Kemal Paşa Haberleşmesi	251
b. İstanbul ve Ankara Heyetleri'nin Londra'daki Münasebeti	255
c. Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'ndaki Tutumu	258
d. Konferans'tan Sonra Atılan Adımlar	263
4. Osmanlı'nın Son Yılında Tevfik Paşa Hükümeti	267
a. Sulh Meselesi Kapsamında Ankara Hariciye Vekili'nin İstanbul'u Ziyareti	267
b. İstanbul Hariciye Nazırı ve Ankara Hariciye Vekili'nin İtilaf Devletleri Nezdinde Girişimleri	271
c. Büyük Taarruz'un İstanbul-Ankara Münasebeti Üzerindeki Etkisi.....	272
d. İtilaf Devletleri'nin Sulh Konferansı Daveti ve Saltanat'ın Kaldırılması.....	274
e. Son Osmanlı Hükümeti'nin Sonu	276
SONUÇ	279
KAYNAKÇA	286
ÖZGEÇMİŞ	301

KISALTMALAR

A. AMD. : Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.m. : Adı Geçen Makale

a.y. : Aynı Yer

A. MKT. MHM. : Sadaret Mektubî Kalemi Mühümme Evrakı

B: Belge

Bkz: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO: Başbakanlık Evrak Odası

BTTD: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

C: Cilt

BKK. K. : Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu

BCA. : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

D: Devre

d: Defter

DH. EUM. AYŞ. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi

DH. İ. UM. : Dâhiliye İrade-i Umumiye

DH. SAİD. Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi

DH. SYS. : Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım

DH. ŞFR. : Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi

DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi

DVN. MKL. : Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi Mukavele Kısım Belgeleri

HR. TO.: Hariciye Nezareti Tercüme Odası

HR. MTV. :Hariciye Nezareti Metenevvia Kısım

HR. SAİD. :Hariciye Nezareti Sicil-i Ahval Belgeleri

HR. SYS. :Hariciye Nezareti Siyasi Kısım

AFT. : Ali Fuat Türkgeldi

İ. DH. : Dâhiliye Nezareti İradeleri

İ. HR. : Hariciye Nezareti İradeleri

İ. HUS: Hususi İradeler Kataloğu

İ. İctima Senesi

K: Karton

KK: Klasör Kod'u

M.A.Z.C.: Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri

M.M. Z.C.: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

MV. : Meclis-i Vükela Mazbataları

Nr. : Numara

S: Sayı

s: Sayfa

T.B.M.M.G.C.Z.: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları

T.B.M.M.Z.C.: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

TİH. : Türk İstiklâl Harbi

TİTE. : Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

TTK: Türk Tarih Kurumu

TP: Tevfik Paşa

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Y. A. HUS. : Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı Evrakı

Y. A. RES. : Yıldız Sadaret Resmi Maruzatı Evrakı

Y. EE. : Yıldız Esas Evrakı

Y. MTV. : Yıldız Mütenevvî Maruzatı Evrakı

Y. PRK. AJZ: Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller Evrakı

Y. PRK. BŞK.: Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı

Y. PRK. EŞA. :Yıldız Perakende Elçilik ve Şebenderlik Tahriratı Evrakı

Y. PRK. HR. : Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Evrakı

Y. PRK. KOM. : Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı Evrakı

Y. PRK. PT. : Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezareti Evrakı

Y. PRK. TKM. :Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği Evrakı

GİRİŞ

Osmanlı tarihiyle ilgili bir konu incelenirken, yönetim unsurlarının, devletin takip edeceği iç ve dış politika üzerinde ne derece tesirli olduğu hakkında bazı noktaların değerlendirilmesinde fayda vardır. Özellikle, incelenen konunun biyografi temeline dayanması araştırmacının bürokrasi ve diplomasi kavramları üzerinde durmasını gerekli kılmaktadır.

Eskiden beri bürokrasi terimi hem bir yönetsel örgütlenme kalıbı hem de bu örgütlenmede çalışan memurlar olmak üzere iki anlamlı bir kullanıma sahip olmuş, kısacası hükümet idaresinin bir çeşit örgütlenmesi olarak kabul edile gelmiştir.¹ Diplomasi terimi ise “di ploma” kelimesinden türetilmiş olup devleti tarafından kendisine di ploma verilen yüksek dereceli memurun devletin dış işlerinde yapmakla mükellef olduğu vazife anlamına gelmektedir. Kısaca diplomasi, resmi temsilciler vasıtasıyla devletlerarasındaki münasebetleri yürütme sanatı olarak tanımlanabilir.²

Bu tanımlamalardan hareketle bürokrasinin devletin iç idaresiyle, diplomasının ise devletlerarası ilişkilerle ilgili kavramlar olduğu ortadadır. Fakat terimler arasında bu şekilde mutlak bir ayrıma gidilmesi doğru olmayabilir. Nitekim Osmanlı Devleti’nin 18. yüzyıl sonuna kadar diğer devletlerle ilişkilerinin diplomasi kavramıyla açıklanmasını yanıltıcı³ bulan araştırmacılar olduğu gibi bürokrat ve bürokrasi terimlerinin Osmanlı Devleti bağlamında ihtiyatlı kullanılması⁴ gerektiğini düşünenler de mevcuttur.

Bu terimleri kullanmanın mahzurları bir kenara bırakılırsa, çalışmamızın konusunu oluşturan Ahmet Tevfik Paşa bu bağlamda Osmanlı Devleti’nde hem diplomat hem de bürokrat sınıflamasına dâhil bir devlet adamıdır. Çünkü hem uzun süre Avrupa’da Büyükelçi olarak bulunmuş bir hariciyeci hem de defalarca sadrazamlık ve nazırlık yapmış bir hükümet memurudur.

¹ Carter V. Findley, **Kalemiye’den Mülkiye’ye**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1.

² Ali İbrahim Savaş, **Osmanlı Diplomasisi**, 3F Yayınları, İstanbul 2007, s. 9.

³ Oral Sander, **Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü, (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)** Ankara 1987, s. 3.

⁴ Sinan Kunalp, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali**, İsis Yayınları, İstanbul 1999, s. XIII.

Genel anlamlar içeren Avrupa kökenli bu kavramlar bir yana bırakıldığında, Osmanlı devlet yönetiminin teşekkül edişi ve devletin nasıl yönetildiği daha evvelki imparatorluklarla olan miras münasebeti bağlamında ele alınmalıdır. Osmanlı devlet kurumlarının İslam dünyası idari geleneğinin devamlılığına ve dikkate değer bir şekilde İslâm öncesi köklere dayandığı bir gerçektir.⁵

Osmanlı Devleti'nin daha Uç Beyliği iken geliştirmeye başladığı devlet idaresi ve diplomasi tavırları,⁶ devletin kuruluşundan kısa süre sonra hızla gelişerek muntazam bir seviyeye gelmiştir. Klasik Osmanlı devrinde devletin merkez idaresinin temel unsuru hükümdar başta olmak üzere Divan-ı Hümayun idi. Bu kuruma hükümdar başkanlık ederken Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren sadrazamın başkanlık etmesi gelenek haline gelmiştir.⁷

Arapça “en yukarı, üst baş” demek olan sadr kelimesinden türemiş olan sadrazam, devlet adamlarının makamca en büyüğü anlamında kullanılmıştır. Osmanlı bürokrasisinin ya da icra makamının en üst makamında bulunan kişiye de bu unvan verilmiştir. İlk zamanlar vezir-i âzam olarak kullanılmış olan kelime, muhtemelen Kanuni'den itibaren sadrazam şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.⁸

Hükümdarın mutlak vekili olup onun mührünü taşıyan sadrazam, zamanla Klasik Osmanlı Dönemi'nde Divan-ı Hümayun, 1654'ten itibaren ise Bab-ı âli olarak adlandırılan⁹ Osmanlı Hükümeti'nin ya da Meclis-i Vükelâ'nın reisidir. Sadarete getirilecek kişide sünni müslüman olmak, Türkçe konuşabilmek, devlet hizmetinde bu makama gelebilecek kadar ilerlemiş olmak ve padişah tarafında resmen tayin edilmiş olmak aranan temel şartlar arasındaydı. Ancak kesinlikle ırk, neseb, anadili farkı ve servet gibi unsurlar aranmadığı gibi kişinin ilmiye, mülkiye veya seyfiyeden olmasına da bakılmamıştır. Osmanlı Devleti'nde bahsedilen şartlara uyan 217 kişi sadaret

⁵ Carter V. Findley, **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform**, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 4.

⁶ Savaş, **a.g.e.**, s. 10.

⁷ M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. I, MEB. Yay. İst.1993, s. 462-464.

⁸ Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 81-83.

⁹ Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C. II, TC. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s. 57.

makamında bulunmuştur.¹⁰ Sadaret makamına en fazla tayin olunmuş kişi Küçük Said Paşa olarak bilinen Mehmet Said Paşa'dır. Paşa, II. Abdulhamid ve Mehmet Reşad dönemlerinde toplam 8 defa bu makama getirilmiştir.¹¹

Sadrazam'ın çalışma mekânı klasik dönemde Topkapı Sarayı'ndaki Kubbealtı denilen yer iken 17. yüzyıl ortalarından devletin yıkılışına kadar Bab-ı âli denilen yer olmuştur. Yüksek kapı anlamına gelen Bab-ı âli, adını Gülhane'deki Alay Köşkü'nün karşısında bulunan binasının yüksek kapısından almış¹² olup aslında hükümet merkezi ve devlet kapısı anlamında kullanılmıştır.

19. Yüzyıl'dan itibaren Avrupalılar Bab-ı âli denilince Osmanlı Hükümeti'ni kastetmişler ve batı dillerine "Sublime Porte" olarak (S. P.) tercüme etmişlerdir.¹³ Nezaretlerin kurulmasından önce daha dar bir teşkilatlanmaya sahip olan Bab-ı âli, 1830'dan sonra nezaretlerin kurulmaya başlanmasıyla tedricen yeni bir çalışma ve teşkilatlanma dönemine girmiştir. Bu dönemde Avrupa tarzı hükümet ve idare sistemi uygulaması başlamıştır.¹⁴ 19. Yüzyıl boyunca Bab-ı âli, gerek yetki ve fonksiyonları gerekse teşkilatlanma bakımından sürekli bir değişime uğramıştır. Bu değişimde Padişahların şahsiyeti ve idare anlayışı kadar sadrazamların da önemli rolü olmuştur. Bab-ı âli, Sultan Abdulmecid ve Abdulaziz devrinin önemli sadrazamları Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşaların başkanlığında altın çağını yaşamıştır.¹⁵

II. Abdulhamid devrinde Bab-ı âli'nin yapısında bir değişim olmamış, ancak siyasetin yapıldığı ve büyük ölçüde icra edildiği yer Yıldız Sarayı olmuş, Padişah sadrazamlarını itina ile seçmiştir. Bu devir ile idarede Bab-ı âli asrının sona erdiği ve Yıldız döneminin başladığı bir gerçektir.¹⁶

¹⁰ Öztuna, **a.g.e.**, s. 53.

¹¹ Kunalalp, **a.g.e.**, s. XV.

¹² Öztuna, **a.g.e.**, s. 57.

¹³ İlber Ortaylı, **Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yay., İst. 2006, s. 45.

¹⁴ Mehmet İpşirli, "BâbıÂli", **TDV.İA.**, C.4, s. 382.

¹⁵ İpşirli, **a.g.m.**, s. 385.

¹⁶ İlber Ortaylı, **Osmanlı Barışı**, Ufuk Kitapları, İst. 2004, s. 79.

Sadarete atanma usulüne gelince, sadrazamlığa atanan kişiye padişah tarafından bir Hatt-ı Hümayun ¹⁷yazılırdı. Ferman'da, önceki sadrazamın istifa nedeninden başka yeni sadrazam ve şeyhülislâmın isimleri yazılırdı.¹⁸ Çünkü Kanun-i Esasi'ye göre sadrazamın ve şeyhülislâmın tayini padişah yetkisindeydi. Bu yüzden hükümet değişikliğinde Padişah, şeyhülislâmın değiştiğini veya görevinde bırakıldığını belirtmek durumundaydı. Göreve gelen yeni sadrazam için Sadaret Alayı denilen bir tören yapılırdı. II. Abdulhamid dönemindeki sadaret alayları Dolmabahçe Sarayı'ndan başlardı. Beşiktaş'tan vapurla Sirkeci iskelesine gelen sadrazam ve şeyhülislâm, oradan at üstünde daha sonraki dönemlerde ise saray arabası¹⁹ ile Bab-ı âli'ye giderlerdi. Orada sadaret mektupçusu tarafından sadrazama padişahın fermanı okunurdu. Böylece resmen göreve başlayan sadrazam hükümette yer alacak nazırları seçerek padişaha bildirir Padişahın onayından sonra hükümet resmen icraata başlardı.²⁰ Sadrazam Meclis-i Vükelâ'ya başkanlık ettiğinden onun istifası hükümetin de iktidardan düştüğü anlamına gelirdi.

Osmanlı Devleti'nde iktidarda bulunmuş son sadrazam Ahmet Tevfik Paşa olmuştur. Sultan Vahideddin tarafından 21 Ekim 1920'de sadarete getirilen Tevfik Paşa, Saltanat'ın kaldırılması üzerine 4 Kasım 1922'de istifa etmiş böylece sadaret makamı da Osmanlı Devleti ile birlikte ortadan kalkmıştır.

¹⁷ Tevfik Paşa'nın 21 Ekim 1920'de Sadarete atandığı Hatt-ı Hümayun: "Vezir-i maâl-i semirim Tevfik Paşa, selefimiz Ferit Paşa'nın ahval-i sıhhiyesinden dolayı vuku bulan istifası kabul olunarak mesned-i sadaret uhde-i istihalinize tefviz ve meşihat islamiye dahi Nuri Efendi uhdesinde ibka edilmiş ve Kanun-i Esasi'nin 27. maddesi hükmüne tevfikân teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelâ'nın memuriyetleri tasdikimize iktiran etmiştir. Cenab-ı kadir-i mutlak azze şane-i mesai masrufatınız'da tevfiyat-ı celile-i subhaniyesine rehber ve muin buyursun. Amin bi-hürmet-i seyidil mürselin. 8 Safer 1339/ 21 Teşrinievvel 1336. Mehmet Vahideddin. (BOA.İ. DÜİT. 9/120; **Takvim-i Vekayi**, 23 Ekim 1920, Nr. 3988).

¹⁸ Sadrazam ile diğer nazırların ne şekilde tayin olunacaklarını açık olarak belirten Kanun-i Esasi'nin değişik 27. maddesinde "Mesned-i Sadaret emniyet buyrulan zevata ihale buyrulduğu gibi teşkili vükelaya memur olan Sadrazamın tensip ve arzı ile sair vükelanın memuriyetleri dahi ba irade-i şahane icra olunur (MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 196) denilmek suretiyle Kanun-i Esasi'nin değişik 7. maddesi teyit olunmuştur. Yani Padişah, Sadrazam ve Şeyhülislâmı doğrudan doğruya tayin edebildiği halde aynı serbestliği nazırlar hakkında haiz değildir. Padişah, sadrazamın seçeceği bakanları ancak tayin edebilecektir. (Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, s. 297-298).

¹⁹ Bab-ı âli'ye at ile gidilerek yapılan son Sadaret Alayı Ahmet Tevfik Paşa'nın 31 Mart Vakası'nda sadarete getirildiği törendir Bundan sonrakiler araba ile gitmişlerdir. (İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. IV, Türkiye Yay., İstanbul 1971, s. 454).

²⁰ Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 77.

Ahmet Tevfik Paşa, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin yaşandığı hassas dönemin en mühim siyasi simalarından birisi olup Osmanlı bürokrasisinin de son resmi temsilcisi durumundadır. Ancak, Tevfik Paşa'nın biyografisini başlı başına konu alan akademik bir çalışmanın yapılmamış olması bir eksiklik olarak kabul edilmelidir. Tarihteki yeri ile zıt bir görüntü arz eden bu durum bizi Tevfik Paşa'nın biyografisini araştırmaya yönlendiren temel etken olmuştur. Bu sebeple, çalışmanın tamamlanmasıyla Osmanlı Devleti'nin son sadrazamının hayatı ve icraatının kapsamlı bir şekilde bütünüyle ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Çalışma esnasında karşılaşılan kuramsal ve yöntemsel yapılandırmaya gelince, konumuzun biyografi olması karşımızdaki temel zorluk olmuştur. Çünkü biyografi yazarının önündeki en büyük engel, yaşamayan bir başka kişi hakkında hüküm vermektir. Bu durumda yazarın yanlıgı payı artmakta, her zaman tam objektifliği yakalamak mümkün olamayabilmektedir. Önümüzdeki diğer önemli bir eksiklik de Paşa'nın hatıratının mevcut bulunmaması olmuştur. Tevfik Paşa'nın bir fikir adamı olmamasından dolayı fikirlerini açık ve net olarak tespit edebileceğimiz bir kaynağın da olmayışı yükümüzü artırmıştır.

Biyografi yazarının karşılaştığı diğer bir sorun da, konunun anlatımı sırasında dönemin olaylarının şahsın hayatının önüne geçmesi durumudur. Aynı durum kısmen çalışmamız için de geçerlidir. Aslında çalışma Tevfik Paşa'nın sadece hayat hikâyesini ortaya koymayı hedeflemediği için bu sorun ön planda tutulmamalıdır. Çünkü, bir sadrazam söylemek istediklerini aslında icraatıyla ifade etmektedir. İcraatından soyutlanmış bir sadrazamın sadece özel hayatının ele alınmış olması, akademik bir çalışma için sığ kalabileceği gibi olguları bütüncül olarak kavrayamama riskiyle de karşı karşıya kalabilir. Bu sebeple, çalışmamızda yer yer olayların Tevfik Paşa'nın şahsının önüne geçmiş olması bir yöntem sorunu değil çalışmanın hedefi noktasında değerlendirilmelidir.

Bir insanın tarihi olarak tanımlanan biyografi Leon E. HALKIN'ın dediği gibi “zor bir sanattır. İyi bir biyografi, hayatı yazılan şahsı kendi kadrosundan çıkarmaksızın, onun

kendi tarihî hakikatini ortaya koyma endişesi taşır. Vesika'ya bağlı doğruluk ise biyografi yazarının vazifesi ve namusudur.”²¹

Tarihçinin subjektifliğini en iyi gösteren çalışma biçimi olan biyografide yazar ile konu arasında ister istemez bir yakınlık söz konusu olmaktadır. Ancak doğru nakledilen sözlerin, özel günlüklerin ve mektupların muhafaza edildiği durumlarda bu subjektiflikten kaçınılabılır.²² Bu itibarla mümkün olduğunca psikolojik tahlillerden ve hükümlerden uzak durmayı çalışmamızda esas edip referanssız bilgilerden kaçınmaya özen gösterdik. Özellikle II. Abdulhamid ve İttihat ve Terakki dönemleri hatıratı konusunda dikkatli davranmaya çaba gösterdik.

İfade ettiğimiz gibi, Tevfik Paşa'nın hatıratının bulunmaması önemli bir eksiklikti. Tevfik Paşa'dan bahseden kaynak ve hatıraları karşılaştırmak, onun hakkında yazılmış gazete yazılarını değerlendirmek ve daha önemlisi Paşa'nın telgraf, mektup, beyanat ve mülâkatlarına ulaşmak yoluyla bu eksikliğı gidermeye çalıştık. Paşa'nın icraatı ile ilgili bilgileri ise resmi kaynaklar olan arşiv belgeleri, Meclis-i Mebusan ve Ayan Zabıt Cerideleri, TBMM. Zabıt Cerideleri, Düstur ve Takvim-i Vekayi gibi kaynaklardan elde ederek kullandık.

Özetle, Osmanlı Devleti'nin son sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa'nın bilinen yönlerinin ayrıntılarını ortaya koymanın yanında bilinmeyen yönlerini de ortaya çıkararak onun hayat ve icraatını bir bütün halinde, ilmi ölçütler dâhilinde sunduğumuzu söyleyebiliriz.

²¹ Leon E. Halkın, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, TTK. Yay., Ank. 1989, s. 55-57.

²² Halkın, **a.g.e.**, s. 58.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMET TEVFİK PAŞA'NIN HAYATI

1. Ailesi

Ahmet Tevfik Paşa'nın ailesi aslen Kırım Giray Hanı ailesine dayanmaktadır. Büyükbabası Mirza Mustafa Bahçesaraylı Arslan oğullarına, büyükannesi Afife Hanım ise Kırım Hanı ailesine mensuptur.¹ Rusların Kırım'ı ele geçirmeleri üzerine Mustafa Mirza ve Afife Hanım Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdir. 1783 yılında Anadolu'ya hicretleri sırasında Baserabya'daki İsmail Şehri'nde Afife Hanım'ın dünyaya getirdiği çocuğa, doğduğu yere atfen, İsmail ön adının yanında Hakkı adı verilmiştir.²

Sultan Abdülmecid devrinde Maliye Nazırlığı yapan kardeşinin oğlu Musa Safveti Paşa gibi İsmail Hakkı Paşa da Osmanlı ordusunda birçok hizmetlerde bulunmuştur.³ Süvari alay kumandanı ve süvari tümen kumandanı olarak Anadolu, Suriye, Mısır, Sudan ve Bulgaristan'da muharebelerde görev almıştır. İsmail Hakkı Paşa Diyarbakır'da süvari alayı kumandanı iken yöre eşrafından Hacı Süleyman Şaban⁴ Ağa'nın kızı Ayşe Gülşinas Banu ile evlenmiştir.⁵ İsmail Hakkı Paşa, Sultan Mahmut devrinde Nizip

¹ Afife Hanım ile ilgili olarak Türk Tarih Kurumu Arşivi, **Klasör Kod'u: Tevfik Paşa**, Kutu: 18, Belge: 35 (TTK. Arşivi, **K.K: TP. K: 18, B: 35**)te "Kırım Hanı Ahmet Giray'ın Kerimesi" ifadesi kullanılırken, İbnülemin Mahmud Kemal İnal "Kırım Hanı zadelere Ahmet Kerayın Kızı" tabirini kullanmaktadır. (**Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. III, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 1704). Ahmet Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Okday "Mengli Giray Han'ın mabeyncisi olan ceddin Mustafa Mirza, Mengli Giray Han'ın kızı Afife Hanım ile evlenmiştir" (**Yanya'dan Ankara'ya**, Sebül yayınları, İstanbul 1994, s. 13) derken Şefik Okday da Afife Hanım ile ilgili olarak "Mustafa Mirza, son Kırım Hanı'nın kızı ile evlenmiştir" (**Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Marsan Matbaacılık, İstanbul 1986, s. 10) demektedir. Sinan Kunalp ise "Tevfik Paşa'nın ailesi Kırım'dan göç etmiş olan Nogaylardandır" (Kunalp, **a.g.e.**, s. 115) ifadelerini kullanmaktadır. Sonuç olarak; Ahmet Tevfik Paşa'nın büyükbabası Mirza Mustafa ve büyükannesi Afife Hanım, Kırım Hanlarından I. Büyük Selim Giray Han'ın soyundan gelmektedirler. (Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, C. II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1969, s. 858). Ahmet Tevfik Paşa'nın hal tercümesinde Mustafa Mirza ve Afife Hanım'dan bahsedilmemektedir. Tüm bu ihtilafa rağmen ittifak edilen nokta Ahmet Tevfik Paşa'nın Kırım Hanı zadelere mensup olmasıdır.

² İsmail Hakkı Okday, **a.g.e.**, s. 14.

³ TTK. Arşivi, **K.K: TP. K: 18, B: 35**.

⁴ Bu kişi hakkında İbnülemin "Diyarbakırlı Hacı Şaban" ifadesini kullanırken (İnal, **a.g.e.**, s. 1704), İ. Hakkı Okday "Kürt eşrafından Süleyman Ağa" tabirini kullanmıştır. (İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 22).

⁵ TTK Arşivi, **K.K: TP. K: 18, B: 35**; İnal, **a.g.e.**, s. 1704; İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 18.

savaşında Osmanlı ordusunun bozguna uğradığı sırada süvari birliklerini düzenli olarak geri çekebilen tek komutan olarak görev yapmıştır. Kırım savaşına da katılan İsmail Hakkı Paşa Tuna Vilâyeti (Bulgaristan) Süvari birliklerinin son başkumandanıdır.⁶

Sultan Abdülaziz Han, devlete hizmetlerinden dolayı Ferik İsmail Hakkı Paşa'ya Yambolu civarındaki Tavşantepe (İzvorovo) çiftlik ve ormanını hediye etmiştir. Bu çiftlik Surcalı (Soruç Ali) civarında Giray Hanedanı'na mensup olan bir şehzadenin çiftliği ile sınırdır. Emekli olduktan sonra bu çiftliğe yerleşen İsmail Hakkı Paşa, ilk eşi genç yaşta öldüğünden, Binnaz adında bir tatar kızı ile evlenmiştir.⁷

Ferik İsmail Hakkı Paşa'nın Ayşe Gülşinas Banu Hanım ile yaptığı ilk evliliğinden Nuri Bey, Ali Rıfat Bey⁸ ve Ahmet Tevfik; Binnaz Hanım ile yaptığı ikinci evliliğinden ise Naciye Hanım ve Mehmed Recep Bey⁹ olmak üzere beş çocuğu olmuştur.¹⁰ İsmail Hakkı Paşa Tavşan Tepe'den Yambolu'ya at ile gidip gelirken 1876 yılında attan düşerek 93 yaşında iken ölmüştür. Paşa'nın kabri Yambolu'daki Ulu Cami'nin bahçesinde bulunmaktadır.¹¹

2. Çocukluğu ve Eğitimi

Ahmet Tevfik, Ferik İsmail Hakkı Paşa ve Diyarbakır eşrafından Hacı Süleyman Şaban'ın kızı Ayşe Gülşinas Banu Hanım'ın üçüncü çocukları olarak 10 Şubat 1845¹²

⁶ İnal, **a.g.e.**, s. 1704; Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, s. 858).

⁷ İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 14.

⁸ Nuri ve Ali Rıfat Bey Osmanlı Devleti'nde diplomatlık görevinde bulunmuşlardır. Nuri Bey'in doğum ve ölüm tarihleri belli değilken Rıfat Bey'in ölüm tarihi 1897'dir. Her ikisi de İstanbul'da Yahya Efendi kabristanında medfundurlar. (Öztuna, **a.g.e.**, s. 858; **Akşam**, 10 Ekim 1936, Nr: 6459).

⁹ Recep Bey Fransa'da eğitim görmüştür. Memuriyette Şûra-yı Devlet üyeliğine kadar yükselmiştir. 1920 yılında Gelibolu Mutasarrıfı iken Kuvâ-yı Milliye'ye silah göndererek yardımda bulunmuş bu sebeple İngilizler'in şikâyeti üzerine İstanbul Hükümeti tarafından görevinden azledilerek Malta'ya sürülmüştür. Malta'dan döndükten sonra Hidemât-ı Vataniyye tertibinden 50 lira maaş ile birlikte İstiklâl madalyası ile taltif edilmiştir. 1934 yılında çıkarılan soyadı kanununda "Ergiray" soyadını seçmiştir. (TTK. Arşivi, **K.K: TP**. K: 18, B: 35). Mehmed Recep Bey 1949 yılında vefat etmiş olup İstanbul Merdivenköy kabristanında medfundur. (Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, s. 858).

¹⁰ Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, s. 858; Şefik Okday, **a.g.e.**, s. 42.

¹¹ İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 16.

¹² Ahmet Tevfik'in doğum tarihi olarak TTK. Arşivi, **KK:TP**. K: 18, B: 35 ve İbnülemin (**a.g.e.**, s. 1703) 11 Şubat 1845 tarihini gösterirlerken İ. Hami Danişmend 10 Şubat 1845 tarihini vermektedir. (**İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Osmanlı Devlet Erkânı, Türkiye Yay., İstanbul 1971, s. 98). Tevfik Paşa'nın resmi hal tercümesinde doğum tarihi olarak gösterilen 2 Safer 1261 tarihi (BOA. **DH. SAİD**.-d

tarihinde İstanbul'da¹³ dünyaya gelmiştir. Doğumundan birkaç ay sonra annesi Ayşe Gülşinas Banu'nun vefat etmesi üzerine Ahmet Tevfik'e halası bakmaya başlamıştır. Ahmet Tevfik, halasının tuttuğu eğitimcilerden Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri almıştır. Aynı zamanda, milli ve vatanî terbiyesinin şekillenmesinde de halasının etkisi büyük olmuştur.¹⁴

Ahmet Tevfik, öğrenim hayatına İstanbul Topkapı semtindeki Sıbyan Mektebinde başlamış ve buradan mezun olduktan sonra babasının görevi dolayısıyla öğrenimine Vidin'de devam etmiştir. Burada Türkçe ve Fransızcasını daha da geliştiren Ahmet Tevfik Vidin Rüşdiyesi'nden mezun olmuştur.¹⁵ Ahmet Tevfik gençliğinde, ataları gibi iyi bir süvari olmak istemiştir. Babası İsmail Hakkı Paşa'nın kumandasındaki süvari tümeninde binicilikle meşgul olmuştur. Sultan Abdülaziz, Davutpaşa Kışlası'nda süvari tümenini teftiş ederken atından düşerek sürüklenen bir askerin bir genç tarafından kurtarıldığını görmüş, askeri kurtaran bu gencin tümen kumandanı ferik İsmail Hakkı Paşa'nın oğlu olduğunu öğrenmiştir. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz, Ahmet Tevfik'e alay sancağını vererek bayraktar tayin etmiş ayrıca harbiye mektebine yazılmasını istemiştir.¹⁶

3. Şahsiyeti

Tevfik Paşa, asker bir baba olan Ferik İsmail Hakkı Paşa'nın oğludur. Küçük yaşta annesini kaybetmiştir. Asker bir babanın otoriter hayat anlayışı ve belki de annesizliğin etkisiyle sakin bir çocukluk geçirmiştir. İyi bir aile terbiyesi ve sağlam bir eğitim almıştır. Bu yetişme tarzı ve mensup olduğu sosyo-kültürel temel Tevfik Paşa'nın

2/1008) miladi 10 Şubat 1845 tarihine tekabül ettiğinden Ahmet Tevfik'in doğum tarihi olarak 10 Şubat 1845 kabul edilmelidir.

¹³ Doğum yeri olarak hal tercümesinde, "Dersaadette doğdu" (BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008) ifadesi kullanılırken, TTK. Arşivi, **K.K: TP.** K: 18, B: 35 ve İnal, **a.g.e.**, s. 1703'te "Üsküdar'da doğdu" ifadesi yer almaktadır. Yılmaz Öztuna, Ahmet Tevfik'in doğum yerini Üsküdar-Toptaşı olarak gösterirken (Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, s. 859). Cumhuriyet gazetesi, Tevfik Paşa'nın vafatı dolayısıyla yayınladığı 9 Ekim 1936 tarihli yazısında Ahmet Tevfik'in doğum yeri "Topkapı"dır demektedir. (**Cumhuriyet**, 9 Ekim 1936, s. 5).

¹⁴ BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008; İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁵ BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008; İnal, **a.g.e.**, s. 1703.

¹⁶ İ. Hakkı Okday, **a.g.e.**, s. 20-21.

şahsiyeti üzerinde etkili olmuştur. Paşa, az konuşan, az yiyen, olaylar karşısında telaş göstermeyen sakin bir yapıya sahipti.¹⁷

Paşa, yaşadığı dönemin siyasi çevrelerinde şahsen iffetli ve yumuşak, memuriyetinde ise işinin ehli ve dürüst bir şahıs olarak tanınmıştır. Yarım asırlık memuriyet hayatında yurt içi ve dışındaki görevleri sırasında mesleki disiplini ve güven uyandıran kişiliği ile saygın bir yer kazanmıştır. Memuriyet hayatı boyunca herhangi bir nedenle görevinden azlolunmamış ve hakkında hiç bir resmi soruşturma açılmamıştır.¹⁸

Memuriyet hayatında sözünün ve özünün bir olmasıyla itibar kazanmış olan Tevfik Paşa, devrinin siyasetçileri tarafından apolitik bir kişi olarak vasıflandırılmıştır. Paşa, bir konunun açıklık kazanmasında maiyetindeki memurlara da hükümdara da aynı şekilde davranan bir kişi olarak tanınmış olup mevki ve ikbâl hırsı ile yükselmek için üstlerine ve Sultanlara hoş görünmek gibi davranışlardan uzak durmuştur. Siyasi, ekonomik veya toplumsal herhangi bir konuyu politize etmeden olduğu gibi ortaya koyması sebebiyle dönemindeki bazı çevreler ve devlet adamları, dürüstlüğünden kinaye olarak Paşa'ya "Soba Borusu" lakabını takmışlardır. Meşrutiyet sonrası devlet adamları arasında, dürüstlüğü ile ön plana çıkmış bir devlet adamı olarak tanınmıştır.¹⁹ Tevfik Paşa'nın 31 Mart Vakası sırasında sadarete getirilmesi konusuna dair II. Abdulhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu, "Tevfik Paşa sadrazam olduğu zaman hepimiz çok memnun olmuştuk. Sarayda bu zat için mücessem namus derlerdi"²⁰ ifadelerini kullanmaktadır.

Tevfik Paşa, memuriyetleri süresince siyasi mücadelelerin ve fırka sempaticizliğinin da uzağında durmuştur. Ne devrin hâkimi İttihat ve Terakki Fırkası'na ne de onun muhalifi

¹⁷ **Tan**, 15 Ekim 1936, s. 3.

¹⁸ **BOA. HR. SAİD**. 25/19.

¹⁹ Şerif Paşa, **Bir Muhalif'in Hatıraları**, Nehir Yay., İst. 1990, s. 114.

²⁰ Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdulhamid**, Selis Kitabevi, İstanbul 2007, s. 142.

olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na sokulmuştur. Tam anlamı ile tarafsız, hükümet işleriyle meşgul bir devlet adamı olarak görev yapmıştır.²¹

1906 yılında İngiliz Elçiliği'nin Osmanlı Devleti üzerine hazırlamış olduğu bir raporda, o esnada Hariciye Nazırı olan Tevfik Paşa ile ilgili olarak, “hoşgörülü, iyi kalpli, yaşlı bir beyefendi” ifadeleri kullanılmaktadır. Aynı rapora göre Tevfik Paşa, fazla diplomatik bir kabiliyeti ya da olaylar üzerinde derin görüşleri olmamakla birlikte son derece soğukkanlı, sakin, şaşılacak derecede açık sözlü ve önyargılardan uzak bir kişi olarak tanımlanmıştır.²²

Açık sözlü bir kişiliğe sahip olan Tevfik Paşa, doğru olduğuna inandığı fikirleri en zor anlarda bile çekinmeden söylemesi ile tanınmıştır. Buna yaşantısından bir misal göstermek gerekirse, Berlin Büyükelçiliği görevinde bulunduğu 1885–1895 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde Ermeni olayları başgöstermişti. Bu konuda neler yapılabileceği II. Abdulhamid tarafından kendisine sorulduğunda Paşa, “Kanun-i Esasi ahkâmının yeniden mer'iyet mevkiine geçirilmesi buhranın teskinine âmil tedbir olur”²³ diyerek o yıllarda meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinin gerekliliğini dile getirebilmiştir.

Paşa'nın sözünü sakınmadan söyleyen yapıda bir kişi olduğuna dair şu olay da bir kanaat edinmemiz için ipucu olabilir. II. Abdulhamid, Tevfik Paşa'ya bir memur göndererek sadaret teklifinde bulunmuştur. Teklifi Paşa'ya ileten görevli memur şu mesajı getirmiştir: “Şevketmeab efendimiz sizi sadarete getirmek istiyor. Lâkin zevcesini tatlık²⁴ etmesi lâzımdır. Çünkü zevcesi hristiyan olan bir sadrazam hoş görülmez buyuruyorlar.” Bundan çok müteessir olan Tevfik Paşa, kendisine gelen memura “Elli yıllık refika-i hayatına sadık olmayan, ikbâl uğrunda onu feda etmek habasetini irtikab eden bir şahıs devlete de millete de Padişah'a da sadık olamaz.

²¹ İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 273.

²² Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 57.

²³ M. Zeki Pakalın, “Tevfik Paşa”, **Yeni Mecmua**, 13 Aralık 1940, C. 5, S. 85, s. 17; Alâeddin Gövsa, “Tevfik Paşa”, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yenigün Neşriyat, s. 381.

²⁴ Kelime “talâk'tan türemiş olup nikâhlı eşinden boşanmak, eşinden ayrılmak demektir.

Ailesine sadık olmayandan sadakat beklenemez”²⁵ diyerek Padişah’ın sadaret teklifini geri çevirmiştir.

Tevfik Paşa’nın maiyetindeki memurlara ve hizmetlilere hiddet gösterdiğini gören olmamıştır. Bu yüzden döneminde bazı çevreler Paşa’nın gereğinden fazla yumuşak huylu bir kişi olduğunu söylemişlerdir. Paşa’nın saygıdeğer bir kişi olduğunu söyleyenlerin yanında, eskiden beri maiyet memurlarının ve yüksek rütbeli devlet adamlarının tesirinden kendisini kurtaramadığını söyleyerek “iradesi zayıf, idaresi gevşek, tehdidini ika edemez” diyenler de bulunmaktadır. Paşa’nın yumuşak huylu, tedbirli ve soğukkanlı bir karaktere sahip olması böyle düşünülmesine sebep olmuş olmalıdır. Aksine Tevfik Paşa’nın memuriyet yaşamında fikirlerinin arkasında kararlı bir şekilde durduğunu ve taviz vermediğini gösteren pek çok örnek bulunmaktadır.

Mesela 1909 yılında ilk defa sadarete tayin olunduğunda, Sultan II. Abdulhamid’in hükümette yer almasını istediği bazı nazırları kendisinin atamak istemesi karşısında Tevfik Paşa sadareten vazgeçeceğini söylemiş²⁶ bunun üzerine Sultan Abdulhamid bu isteğinden vazgeçmiştir.²⁷ Buna benzer bir olay da Sultan Reşad devrinde yaşanmıştır. 1914 yılında I. Dünya Harbi’nin çıkması üzerine Londra Büyükelçiliği görevinden ayrılarak İstanbul’a dönen Paşa, “döndüğümde Sultan Reşad beni yanına çağırarak ağlaya ağlaya işbaşına geçmemi teklif etti, ben ise ağlayan bir Padişah’ın gözyaşlarına bile kanaatimi feda etmedim”²⁸ demiştir. 1918 Ekim’inde Talât Paşa Hükümeti’nin istifa etmesi üzerine Sultan Vahideddin tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilen Tevfik Paşa, İttihatçıların bazı İttihatçı nazırları da hükümete alması için kendisine baskı yapmaları üzerine bunu uygun bulmadığı için hükümeti kurmaktan vazgeçmiştir.²⁹ Tevfik Paşa’nın 1921 yılında Londra Konferansı’nda İngilizlerin ve Sultan Vahideddin’in beklentilerinin aksine sözü Ankara delegasyonuna bırakması³⁰

²⁵ Ş. Okday, **a.g.e.**, s. 12.

²⁶ Ali Cevat Bey, **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi**, Haz: Faik Reşid UNAT, TTK. Yay., Ankara 1991, s. 57.

²⁷ **MMZC**. D. I, İ. I, .C. 3, s. 196.

²⁸ **Cumhuriyet**, 10 Ekim 1936, s. 5.

²⁹ İnal, **a.g.e.**, s. 1716.

³⁰ TTK. Arşivi, **KK:TP**. K: 17, B: 8.

gibi örnekler Paşa'nın iddia edildiği gibi tesir altında kalan bir karakterde olduğu iddialarına pek uygun düşmemektedir.

Paşa'nın memuriyetleri esnasında meydana gelmiş bazı olaylar onun çeşitli kişi ve çevrelerce uğursuz ve bahtsız bir kişiliğe sahip olduğu şeklinde yorumlanmıştır. 21 gün süren 1909 yılındaki ilk sadaretinin II. Abdulhamid'in tahttan indirilmesine rastlaması, mütarekedeki ilk sadaretinin düşman donanmasının İstanbul'a gelmesine rastlaması ve son sadaretinin de Saltanat'ın kaldırılmasına ve devletin çöküşüne rastlaması Paşa'nın uğursuzluğuna yorulmuştur.³¹ Ancak her hangi bir zamanda da meydana gelebilecek tüm bu olayların Paşa'nın şahsı ile bir alakası olmadığını belirtmek gerekir.

İyi bir çocukluk ve tahsil hayatı geçirmiş olan Paşa'nın Fransızca, Almanca, Rumca, Arapça ve Farsça'yı iyi derecede yazıp konuştuğu bilinmektedir.³² Paşa'nın batı dillerine vâkıf olduğuna bir örnek olması açısından şu anı dikkate değerdir. Tevfik Paşa'nın son sadareti sırasında yabancı devletlerin askeri delegelerinden oluşan bir heyet her onbeş günde bir Mütareke Komisyonu olarak toplanmıştır. Fransız delegesi Miralay de Courson bu toplantılardan birinde şöyle demiştir:³³

“Bugün Hariciye Nezareti'nden bir nota aldık. Fransızca üslubunun düzgünlüğü ve yazılışı o kadar üstündü ki hayran kaldık. Komiserlik heyeti, başta generalimiz olmak üzere, ana dilimiz Fransızca ile böyle bir nota kaleme alamayacağımızı itiraf ettik. Acaba bu notayı yazan kim çok merak ediyoruz.”

Durum Hariciye Nezareti müsteşarı Şevki Bey'e sorulduğunda o “nota'yı Sadrazam Tevfik Paşa kaleme aldı”³⁴ demiştir. Bu olay Tevfik Paşa'nın şahsiyetindeki titizliği devlet işlerine de yansıttığının bir göstergesidir. Paşa'nın devlet işlerinde gösterdiği hassasiyet ve liyakat diğer devlet adamları tarafından da takdir edilmiştir. Onunla ilgili olarak eski sadrazamlardan Hakkı Paşa, “Tevfik Paşa, herhangi bir Avrupa devletinde

³¹ **Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. I, Yapı Kredi Yay., İst. 1989, s. 164.

³² **Akşam**, 9 Ekim 1936, Nr. 6458.

³³ Esat Cemal Paker, **Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları**, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1952, s. 101.

³⁴ Paker, **a.g.e.**, s. 102.

Hariciye Nazırlığı yapabilecek kabiliyette yüksek bir şahsiyettir”³⁵ ifadelerini kullanmıştır.

Böyle bir misyon şefinin temsil noktasında kendi devletine sağladığı avantajlar da elbette pozitif olmuştur. Berlin Büyükelçiliği sırasında Alman İmparatoru II. Wihelm’in “Türk-Alman dostluğunun mimarı”³⁶ iltifatına nail olması, Londra Büyükelçiliği sırasında İngiltere Kralı 5. George’un hususi dostluğunu kazanarak “Persona Grata” unvanını kazanması³⁷ Paşa’nın pozitif kişiliği ile ilgili sonuçlar arasındadır. Tevfik Paşa’nın sosyal münasebetlerde karşısındaki kişiye güven veren yapısı Sultan Vahideddin üzerinde de etkili olmuştur. Paşa, görevde bulunduğu dönemde Sultan Vahideddin’in en güvendiği kişilerin başında gelmiştir. Bunu dile getiren Sultan, baş mabeyncisi Ali Fuat Bey’e şöyle demiştir: “Ben bu devlette iki adam gördüm. Biri Tevfik Paşa, öteki de Ayandan Ali Rıza Paşa’dır”³⁸

Saltanat’ın kaldırılmasından ve Tevfik Paşa Hükümeti’nin istifasından sonra cereyan eden şu olay da Paşa’nın kişiliğindeki tutarlılığa dair bir kanaat edinmemize yarayabilir: Sultan Vahideddin yurttan ayrılmadan bir hafta önce yaveri ve aynı zamanda Tevfik Paşa’nın oğlu olan Ali Nuri Bey’e hitaben, “pederinizin dinlenmeye ihtiyacı vardır. Bunun için bir müddet Avrupa’ya gitmesini söyleyin” demiştir. Yaver Ali Nuri Bey haberi babası Tevfik Paşa’ya ulaştırdığında Paşa, “sıhhatim hamdolsun iyidir, dışarıya gitmeye ihtiyacım yoktur. Teşekkür ederim gitmeyeceğim” cevabını vermiştir. Yaver Ali Nuri Bey’in Tevfik Paşa’nın cevabını iletmesi üzerine Vahideddin, Büyük Millet Meclisi’nin çıkardığı Hiyanet-i Vataniye Kanunu’nu bir kâğıda yazarak tekrar Tevfik Paşa’ya göndermiştir. Tevfik Paşa bunu okuduktan sonra, “bu çok güzel bir kanundur, her tarafını beğendim” diyerek yurdu terk etmeyip hayatını İstanbul’da sürdürmeye karar vermiştir.³⁹

³⁵ İnal, **a.g.e.**, s. 1705.

³⁶ BOA. Y. PRK. EŞA. 18/96.

³⁷ Parker, **a.g.e.**, s. 45.

³⁸ **Tan**, 15 Ekim 1936, s. 3.

³⁹ Ş. Okday, **a.g.e.**, s. 67.

Osmanlı Devleti'nin son elli yılında cereyan eden pek çok olaya devletin her kademesindeki vazifesiyle şahitlik etmiş olmasına rağmen, tarihi şahsiyetlerin çoğu gibi Tevfik Paşa da hatıratını kaleme almamıştır.⁴⁰ Tevfik Paşa, hariciyeye girdikten sonra Tercüme Odası'nda çırak iken 1864 yılında dönemin Maarif Nazırı olan Safvet Paşa bazı eserlerin Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmesi için bir girişim başlatmıştır. Tercüme Odası çırağı Tevfik Bey bu teşvik üzerine Kurun-u Vusta Mücmeli'ni (Kısa Ortaçağ Tarihi) Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bunun dışında Tevfik Paşa'nın, çeviri veya kendisinin kaleme aldığı bir eseri bulunmamaktadır.⁴¹

Tevfik Paşa'nın şahsiyeti ile ilgili son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, nazik, yumuşak huylu ve çalışkan bir diplomat olmasına rağmen yaratılış olarak hemen hiçbir zaman aktif bir devlet adamı olamamış, büyük işler başarmak konusunda kendisinden istifade edilememiştir. Ancak güçlü hafızası, diplomasi ve idareci tecrübesi ile gözlemlerinden her zaman yararlanması gereken bir insan olarak takdir toplamıştır.⁴²

4. Emeklilik Yılları

Saltanat'ın kaldırılmasından sonra Büyük Millet Meclisi, Milli Mücadele'ye iştirak etmemiş olan mülki ve askeri erkânın durumlarını incelemeye başlamıştır. Büyük Millet Meclisi'nin 11 Kasım 1922 tarihli toplantısında ilk ele alınan konu İstanbul'da çeşitli devlet dairelerinde halen çalışmakta olan memurlara, onların dul ve yetimlerine maaş verilip verilemeyeceği meselesi olmuştur. Bu konuda Mebusların bir kısmı bunların bilgi ve tecrübelerinden faydalanılması hususunda görüş bildirmişlerdir. Tartışmalar sonunda Milli Mücadele'ye iştirak etmemiş olan subayları kesinlikle emekliye ayırmaya karar vermiş olan Büyük Millet Meclisi Hükümeti, konuyu 26 Ocak 1923 tarihinde Meclis'e getirmiştir. Konu Meclis müzakerelerinden sonra 24 Eylül 1923 tarihinde

⁴⁰ Hayatının son yıllarında kendisini ziyarete gelen gazetecilerle yaptığı mülakatlarda değişik dönemlere ve olaylara ait bazı hatıralarını ayrıntılarıyla nakletmiştir. Ancak bu hatıralar ve Tevfik Paşa ile mesai yapmış olanların naklettikleri bilgiler onun hayatı hakkında bize sınırlı bazı bilgiler vermenin ötesine geçememektedir. Paşa'nın hayatından kesitler ihtiva eden ve akademik bir çalışma olmaktan uzak en derli toplu bilgiler ise Paşa'nın torunu Şefik Okday tarafından kaleme alınmış olan "**Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**" adlı çalışmadır.

⁴¹ BOA. DH. SAİD.-d, 2/1008.

⁴² Lütfü Simavi, **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, Pegasus Yay., İst. 2006, s. 19.

karara bağlanarak Milli Mücadele'ye katılmamış olan subaylar 25 Eylül 1923 tarihinde emekliye sevk edilmişlerdir.⁴³

Bu bağlamda Tefvik Paşa'ya da altmış sene devlet hizmetinde bulunduktan sonra 78 yaşında iken Cumhuriyet idaresi tarafından maaş bağlanmıştır. Ayrıca kendisine iki yıla yakın bir zamandan beri alamamış olduğu sadrazamlık aylıklarının toplamı da derhal ödenmiştir. Tefvik Paşa, Cumhuriyet'in ilânında hayatta olan dört eski sadrazamdan⁴⁴ birisi olarak, hakkında herhangi bir kovuşturma yapılmadan, İstanbul Ayaspaşa'daki evinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak yaşamını sürdürmüştür.⁴⁵

Paşa, Cumhuriyet döneminde herhangi bir resmi görevde bulunmamıştır. Ancak, Osmanlı döneminde yarım asra yakın süre boyunca diplomatlık, nazırlık ve sadrazamlık yapmış tecrübeli bir insan olarak Cumhuriyet döneminde bazı konularda tecrübesini paylaşma ve hizmet etme arzusunda olmuştur. 1925 yılında Musul Meselesi'nin halledilmeye çalışıldığı dönemde siyasi tecrübelerini paylaşmak için 19 Nisan 1925 tarihinde İsmet (İnönü) Paşa'ya bir mektup⁴⁶ yazmıştır. Mektuptan anlaşıldığı üzere, Tefvik Paşa 1909- 1914 yılları arasında aralıksız olarak Londra Büyükelçisi olarak

⁴³ Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, TTK. Yay., Ankara 1997, s. 261-263.

⁴⁴ Cumhuriyet'in ilânında hayatta olan dört eski sadrazamdan Ali Rıza Paşa 1932'de, Ahmet İzzet Paşa 1937'de, Ahmet Tefvik Paşa 1937'de ve Salih Hulusi Paşa 1939'da vefat etmişlerdir. (Sevan Nişanyan, "Son Sadrazamlar", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S. 42, Haziran 1997, s. 44-45).

⁴⁵ Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 66.

⁴⁶ Tefvik Paşa'nın İsmet Paşa'ya yazdığı mektup. "Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine. Efendim Hazretleri. İngiltere'nin hukuk noktasından zayıf olan nazariyesinden bilistifade menafii milliyemize müteallik mühim bir işin dahi suret-i halline hâdim olabilecek mülahazatı âtiyeyi nazargâhı deka-yık-ı iktinah-ı âlilerine arza cüretbahş oldu. Malûm olduğu vechile, Irak petrol madenlerinin işlettilmesi hususundaki hakkı hiyar, Haziran 1320 tarihinde maâdini mezkûrenin sahibi olan hazinei hassa tarafından Anadolu Demiryolları şirketine bahşedilmişti. İşbu şirket demiryolu hututunu hükûmete devir safhasında bulunuyor ise de şirket olarak elyevm kanunen müfesihi bulunmadığı için mezkûr hakkı hiyar sahibi Türk tâbiyyetinde bir şahsı manevi addolunabiliyor. Bab-ı âli, İngiltere ile samimi münasebet tesisi emeliyle Anadolu Dermiryolları Şirketi'nin hakkı hiyarını 23 Teşrinievvel 1912 tarihinde Londra'da teşekkül etmiş olan Turkish Petroleum Company'ye devretmesine irza etmiş ve binaenaleyh mezkûr devir muamelesinin icrası için Anadolu Demiryolları Şirketi tarafından tevkil olunan Doyçebank müessesesi maliyesi de yüzde 75 nisbetinde bir iştirake mukabil hakkı hiyarını Turkish Petroleum Company'ye devre muvafakat eylemişti. Bunun üzerine, o zaman mevkii sadarete bulunan Sait Halim Paşa 28 Haziran 1914 tarihinde İngiltere'de Almanya sefaretlerine irsal eylemiş olduğu bir nota ile hükümetin uhdesinde bulunan Irak Petrol imtiyazını Turkish Petroleum Company'ye icara vermeğe hazır bulunduğunu bildirmişti. Fakat müteakiben harbi umuminin başlaması üzerine Doyçebank Anadolu Demiryolları Şirketi'nin mevzubahis hakkı hiyarını devir muamelesini bittabi ifa edememişti. Bundan dolayı Türk hukukunun ziyana uğramasına müsaade edilmeyeceği gerek Doyçebank müdüriyetine, gerek Anadolu Demiryolları Şirketi'ne tefhimi icap edeceğinden ifa-yı muktezası manutu rey'i vakâlet penahileridir efendim." (Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 67).

görev yaptığı için İngiliz politikasını yakından tetkik etmiş bir diplomat olarak Musul Meselesi'nin halledilmesinde milli menfaatlerin korunmasına yardımcı olmak amacıyla kendisini vazifeye hazır hissetmiştir. Ancak bu teşebbüsü gerekli makamlarca kabul görmemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti döneminde aktif görevde bulunmasa da Musul Meselesi'nde olduğu gibi diğer bazı meselelerde de kanaatini ortaya koymuştur. Tevfik Paşa, Cumhuriyet'in ilanından sonra pek çok ülkede başkonsolos olarak görev yapmış olan, büyük oğlu İsmail Hakkı Bey'e 24 Kasım 1928 tarihinde gönderdiği bir mektupta o günlerde cereyan eden Türk-Yunan nüfus mübadelesi üzerinde durmuştur. Tevfik Paşa mübadele ile ilgili olarak "bir taraftan anlaşmak isteyen Venizelos Hükümeti diğer taraftan zorluk çıkararak işin düzeltilmesine çalışıyor. Bununla Yunanistan'ın menfaatini temin edeceğini ve bilâhare muvaffak olamazsa İtalya'nın ve Cemiyet-i Akvam'ın yardım ve tavassutu ile muvaffak olacağını ümit ediyor zannındayım"⁴⁷ demektedir.

10 Nisan 1929 tarihinde yine oğlu İsmail Hakkı Bey'e yazdığı mektupta ise mübadele ile ilgili bu defa düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

"Gazetelerde gayri mübadillerin durumunun tehir edilmesinin Yunan Hükümeti'nin teklifi üzerine yapıldığı yazıldı. Güya Venizelos, gayri mübadil Türkler'e verilmek üzere toptan bir meblağ kararlaştırılmasını ve bu meblağın Hükümet-i Cumhuriyetimiz tarafından alâkadarlara dağıtılmasının münasip olacağını bildirmiş ve böylece komisyonlarda müzakere edilmesine hacet kalmayacağını söylemiş. Bu yeni bir çözüm yolu olmayıp vakit kazanmak fikr-i desisesi ve bizi aldatmak vesilesi olacağına şüphe yoktur. Yunanlı ve yerli gayri mübadil Rumlar'ın emlakını bizim gayri mübadillere vermek en doğru bir tedbirdir."⁴⁸

Resmi bir niteliği olmamakla birlikte bu bilgilerden anlaşıldığına göre Tevfik Paşa fiilen emekli olsa da fikren milli meselelerle ilgili analizlerde bulunarak bunları en azından yakın çevresi ile paylaşmaya devam etmiştir. Tevfik Paşa, yaşamının son yıllarını kızı

⁴⁷ TTK. Arşivi, **KK:TP**. K: 20, B: 51.

⁴⁸ TTK. Arşivi, **KK:TP**. K: 19, B: 36.

Zehra ve damadı Mazlum (Moran) Bey'in yanında İstanbul'da geçirmiştir. 1934 yılında soyadı kanununun çıkması üzerine Tevfik Paşa “OKDAY”⁴⁹ soyadını almış ve ölünceye kadar da bu soyadı taşımıştır.

5. Mal Varlığı

Tevfik Paşa, babası İsmail Hakkı Paşa'nın himayesinde yoksulluktan uzak, yüksek sayılabilecek ekonomik bir ortamda yetişmiştir. Tevfik Paşa'nın bütün eğitim masrafları ve Hariciye Nezareti Tercüme odasında maaşsız olarak çalıştığı dönemdeki masrafları babası tarafından karşılanmıştır. Tercüme Odası'nda çırak olarak çalıştığı 1866–1872 yılları arasında babasına ait olan Topkapı semtinde bulunan geniş bahçeli evde ikamet etmiş, Bab-ı âli'ye buradan yaya olarak gidip gelmiştir.⁵⁰

Tevfik Paşa, hariciyedeki ilk diplomatlık deneyimi olan Osmanlı Devleti'nin Roma Sefareti İkinci Kâtipliği'ne tayin edilmesiyle kendi geçimini sağlamaya başlamıştır. Atina Maslahatgüzarlığı'na tayin edilmesiyle orada evlenen ve iki çocuğu dünyaya gelen Tevfik Paşa'nın Berlin Büyükelçiliği'ne tayininden sonra orada da üç kızı dünyaya gelmiştir. Paşa, yedi kişilik ailesinin masraflarını elçilik maaşı ile karşılamaya çalışmıştır. Tevfik Paşa, Avrupa devletlerinde bulunduğu vazifeleri sırasında maaşından bir miktar artırarak otuz bin altın lira biriktirmiştir. O dönemde Türkiyede'ki Deutsche Bank, Dresdner Bank, Credit Lyonnais, Banque Ottoman, Banco de Roma gibi bankaların tamamen yabancılara ait olması sebebiyle biriktirdiği miktarı Berlin Büyükelçiliği sırasında bir Alman bankasına açtırdığı mark hesabına yatırmıştır. 1909–1914 yılları arasındaki Londra Büyükelçiliği sırasında biriktirdiği miktarı da aynı bankaya yatırmıştır.⁵¹

⁴⁹ Tevfik Paşa'nın soyadı ile ilgili olarak **Türk Parlamento Tarihi**, Cilt II, TBMM. Vakfı Yay., Ankara 1999, s. 688'de “Tevfik Paşa, OKTAY soyadını almıştır” denilmektedir. Ancak, Sicill-i Ahval'de ve görülen tüm kaynaklarda OKDAY olarak yazılmakta olup oğulları da OKDAY olarak kullanmışlardır. Bunun dışında, TTK. Arşivi, **KK:TP**. K: 18, B: 35'te ise soyadı ile ilgili “soyadı olarak Tevfik Paşa'nın iki oğlu, Kırım Türkleri ile kaynaşmış olan Got kavmine ve Giray ailesine mensubiyete işaretle ERMAN-GERAI ismini seçmişlerdir” deniliyor. Bu belgedeki bilginin dışında Tevfik Paşa'nın oğullarının Erman-Gerai soyadını seçmiş olduklarına dair başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁵⁰ Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 28.

⁵¹ Ş. Okday, **a.g.e.**, s. 91.

I. Dünya Harbi'nden sonra Almanya'da enflasyonun hızla artarak inanılmaz boyutlara ulaşması üzerine Mark'ın değeri neredeyse sıfırlanmıştır. Banka, Tevfik Paşa'ya hesap durumunu gösteren bir mektup göndermiştir. Mektubun üzerindeki pulun değeri iki milyar mark'tır. Tevfik Paşa'nın bütün birikimi gerçekten pul değerine düşmüş olduğundan Paşa, oğlu Ali Nuri'ye hitaben “mademki bütün paramın bir tek pul kadar değeri kalmadı, bankaya yaz da bir daha hesap hülasası göndermek zahmetinde bulunmasınlar”⁵² demiştir.

Tevfik Paşa yurt dışında görevde olduğu sürede Türkiye'de herhangi bir mülk edinmemiştir. 1895 yılında Hariciye Nazırı olarak tayin edilip Berlin'den İstanbul'a geldiğinde kendisine, daha sonraları Hariciye Nezareti Konağı⁵³ olarak meşhur olacak olan, Ayaspaşa'daki konak tahsis edilmiştir. Konak 1897 yılında Sultan II. Abdulhamid tarafından, mülkiyetiyle birlikte Tevfik Paşa'ya hediye edilmiştir.⁵⁴ Yaklaşık olarak 14 yıl süren Hariciye Nazırlığı'ndan sonra Tevfik Paşa'nın Londra Büyükelçiliği'ne tayin edildikten sonra konağı 2 Kasım 1911'den itibaren yıllık 720 lira karşılığında Hariciye

⁵² Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 90; Daha sonraki dönemlerde Alman Bankası, Tevfik Paşa'ya ait olan hesapta yer alan miktarın yüzde üçünü kura usulü ile ödemeye başlamıştır. Tevfik Paşa üst üste bir kaç kura kazanarak epeyce bir miktar para elde etmiştir. Alınan bu para da Tevfik Paşa Konağının Park Otel'e dönüştürülmesinde kullanılmıştır. (Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 91).

⁵³ Bu yapı 1887 yılında İtalya'nın Osmanlı Büyükelçisi Baron Alberto Blanc tarafından sefaret binası olarak inşa edilmiştir. (“Park Otel”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. I, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yay., İst. 1993, s. 465). Konak, 60 odası bulunan büyük bir yapıdır. Baron Blanc, İtalya Devleti tarafından başka bir devlet nezdinde görevlendirildiğinden, başka bir görüşe göre ise ekonomik sıkıntıya düştüğünden Osmanlı Hükûmeti'ne bu konağı 19 bin altın lira karşılığında satmıştır. Osmanlı Hükûmeti de konağı Hariciye Nazırları'nın ikâmetine tahsis etmiştir. (İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 259) Konak, bir süre Sultan II. Abdulhamid'in Annesi Tiri Müjgân Valide Sultan'ın malikânesi olarak kullanılmıştır. (Ragıp Akyavaş, “Sadrazam Tevfik Paşa”, **Resimli Tarih Mecmuası**, C. 5, 1954, s. 2896). Konak, 1895 yılında Berlin Sefirliği'nden Hariciye Nazırlığı'na tayin edilen Tevfik Paşa'nın ikâmetine tahsis edilmiştir.

⁵⁴ 1897 Osmanlı-Yunan Harbi sonunda yapılan ve yaklaşık üç ay süren sulh konferansına Hariciye Nazırı Tevfik Paşa başkanlık etmiştir. Sulh Antlaşması'nın imzalanması üzerine Sultan II. Abdulhamid, çeşitli kademelerdeki devlet adamlarına hediyeler ihсан etmiştir. Serasker Rıza Paşa ile nazırlara ve başkumandan Gazi Ethem Paşa ile bazı Paşalar'a 30 bin ile 60 bin lira arasında değişen miktarlarda hediyeler ihсан etmiştir. Tevfik Paşa'ya da 40 bin lira ihсан etmiştir. Ancak Tevfik Paşa “Ben maaşlı bir devlet memuruyum ve memurluk vazifemi yaptım. Bu parayı hak etmiş değilim. Lütfen beni af buyursunlar” diyerek bu parayı almayı kabul etmemiştir. Bu olaydan etkilenen Sultan II. Abdulhamid ise, Tevfik Paşa'nın kendi evinin olmadığını bildiğinden, 15 gün sonra Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın ikamet etmekte olduğu konağı Hariciye Nezareti'nden 19 bin lira'ya satın alarak tapusunu Tevfik Paşa'ya göndermiştir. (İ. H. Okday, **a.g.e.**, s.264-265; Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 76). Konak 1897 yılından itibaren İsviçre asıllı eşi Elisabeth ile Tevfik Paşa'nın uzun süre yaşayacakları ve daha sonra bir otele dönüştürülecek olan ikâmetgâhları olmuştur.

Nezareti'ne kiraya vermiştir.⁵⁵ Kira bedelinin ilk taksiti peşin olmak üzere üçer aylık taksitler şeklinde ödenmesine karar verilmiştir. Mülkiyeti Tevfik Paşa'ya ait olmak üzere, konakta Hariciye Nazırları'nın ikâmet etmesine devam edilmiştir.⁵⁶

Tevfik Paşa Londra Büyükelçiliği'nde bulunduğu esnada konak 1911 yılı Kurban Bayramı'nda çıkan yangında büyük zarar görmüştür. Dönemin Hariciye Nazırı Asım Bey'in ikâmet etmekte olduğu konağın 40 odası tamamen yanmıştır.⁵⁷ Tevfik Paşa'nın konakta bulunan kıymetli eşyaları ve antikalara da yangında kül olmuştur. Binanın sağında ve solunda bulunan kâgir bölümler yanmaktan kurtarılmıştır. Yanmaktan kurtarılan kâtipler dairesi denilen bölüm 1930 yılında, meşhur "Park Otel" in çekirdeğini meydana getirecek olan "Miramare Otel" olarak hizmete açılacaktır.⁵⁸

Hariciye Nazırlığı yıllarında (1895–1909) ramazan aylarında 400 kişilik iftar yemeği verebilen Tevfik Paşa, Mütareke'den sonra sadarete bulunduğu sırada ekonomik sıkıntı içinde kalmıştır. Bu sıkıntıyı atlatabilmek için Topkapı surlarının dışında, Çırcır semtinde bulunan babadan kalma bağı ve içerisindeki geniş evi satmaya mecbur kalmıştır. Burayı Tevfik Paşa'nın Bab-ı âli'den mesai arkadaşı ve aynı zamanda komşuları olan Rum asıllı bir vatandaşın oğlu 3 bin lira karşılığında satın almıştır.⁵⁹ Neticede Tevfik Paşa'nın baba yurdu da elinden çıkmıştır.

⁵⁵ BOA. **MV.** 158/15.

⁵⁶ BOA. **MV.** 163/1.

⁵⁷ Konağın yanması üzerine hariciye nazırlarının ikameti için yeni bir yer aranmaya başlanmış ve yine aynı civarda yer alan Panciri Bey adlı şahsa ait konak yıllık bin lira bedelle kiralanmıştır. (BOA. **MV.** 163/39).

⁵⁸ 1918 yılında Tevfik Paşa'nın İsviçre asıllı eşi, konağın bir kısmının tamir ettirilerek kiraya verilmesi fikrini ortaya atmıştır. Tevfik Paşa'nın küçük oğlu Ali Nuri 1922 yılında yurt içinde ve yurt dışında otel yapabilecek sermayedarlar aramaya başlamıştır. Pera Palas'ın sahibi ile görüşerek fikrini almış ancak Pera Palas'ın sahibi Misbah Bey konağın yerinin otel yeri olarak çok sapa olduğunu söylemiştir. Tevfik Paşa'nın oğlu Ali Nuri, kurduğu komisyonculuk şirketinden elde ettiği gelir ve banka kredisi ile 1930 yılında konağı "Miramare" adıyla otele dönüştürmüştür. Bir süre sonra otelin adı, önü bahçeli olması sebebiyle, Park Otel olarak değiştirilerek Ali Nuri ve Ortağı tarafından işletilmeye başlanmıştır. Otel işletmeciliğinden zarar etmeye başlayan Ali Nuri, 1931 yılında Aram Hıdır adlı Ermeni bir işletmeciyi otele ortak etmiştir. Aram Hıdır 1934 yılında mülkün yüzde kırkına hissedar olmuştur. Park Otel, aralarında Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunduğu müşterileriyle İstanbul'un en önemli oteli olmuştur. Otel 213 odası ile Türkiye'nin en büyük oteli haline gelmiştir. Tevfik Paşa'nın vârisleri eklemelere iştirak edemedikleri için oteldeki hisseleri giderek azalmıştır. 1951 yılında otel hisselerini yüzde 60'ı Aram Hıdır'a yüzde 40'ı ise Tevfik Paşa'nın vârislerine ait olmuştur. (Ş. Okday, **a.g.e.**, s. 87-108).

⁵⁹ Akyavaş, **a.g.m.**, s. 2898.

Ailesinin geçimini sağlayabilmek ve ekonomik sıkıntılardan kurtulmak isteyen Tevfik Paşa daha sonra, konak yangınından kurtarılabildiği olan gümüş eşyaları ve kadife perdeleri satmak zorunda kalmıştır. Gümüşlerden sonra sıra nişanlara gelmiştir. Tevfik Paşa'ya Alman İmparatoru II. Wilhelm'in hediye etmiş olduğu özel plaket'in elmas taşları sökülerek satılmıştır. Bunlar tükenince Tevfik Paşa, Sultan II. Abdulhamid tarafından hediye edilmiş olan kılıcın altın kabzasını da satmak zorunda kalmıştır.⁶⁰

Tevfik Paşa, devletin en üst makamlarında uzun yıllar görevde bulunmasına rağmen iffet ve istikamet ile çalışan, makam ve dünyalık hırsına kapılmayarak riyakârlıktan uzak yaşayan bir şahıs olduğundan evlatlarına çok büyük bir miras bırakmadığı gibi ekonomik sıkıntı içerisinde sade bir vatandaş olarak yaşamıştır. Tevfik Paşa, vefatından kısa bir süre önce çocuklarına hitaben: “Ayaspaşadaki yıkık konaktan başka size bir şey bırakamıyorum. Kıymetli olan her şey satıldı, harcandı. Kalan ufak tefekler annenizdedir”⁶¹ demiştir.

6. Rütbe, Nişan ve Madalyaları

Ahmet Tevfik Paşa 1872 yılında başlayıp 1922 yılında sona eren yarım asırlık memuriyet hayatında mesleki terfilerinin yanı sıra göstermiş olduğu başarılarından ve yaptığı ziyaretlerden dolayı gerek Osmanlı Devleti gerekse yabancı devletler tarafından çok sayıda rütbe, nişan ve madalya ile onurlandırılmıştır. Tevfik Paşa, Osmanlı Sultanları ve 16 ayrı devlet tarafından rütbe ve nişanlara layık görülmüştür. Emeklilik yıllarında düştüğü ekonomik sıkıntı sebebiyle bu nişan ve madalyalardan çoğunu satmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti ve yabancı devletler tarafından Paşa'ya verilen nişan ve madalyaların ayrı başlıklar altında ve kronolojik olarak verilmesini konunun kolay anlaşılması açısından daha faydalı gördük.

⁶⁰ Ş. Okday, **a.g.e.**, s. 70-71.

⁶¹ Ş. Okday, **a.g.e.**, s. 72.

a. Osmanlı Devleti Tarafından Verilenler

Tevfik Paşa 1858 yılında Askerlik mesleğine girerek Davutpaşa ikinci süvari alayındaki eğitiminden sonra 1861 yılında Süvari Mülâzim-i Sani'si rütbesini almıştır.⁶² Mülâzim-i Sani rütbesiyle yaklaşık iki yıl Osmanlı ordusunda görev yapan Tevfik Paşa, askerlik mesleğinden ayrılarak hariciyeye girdiğinden askerî rütbe olarak daha fazla yükselememiş ancak asker kökenli bir hariciyeci olarak mesleğinde hızla yükselerek mülki rütbe ve nişanların en üst derecede olanlarını elde etmiştir.

Hariciyede ilk temsil görevine Roma Sefareti İkinci Kâtipliği ile başlayıp ardından Viyana Sefareti İkinci Kâtipliği'ne tayin olunan Tevfik Paşa 1873 yılı Haziran ayında Saniye⁶³ rütbesi ile Berlin Sefareti İkinci Kâtipliği'yle vazifelendirilmiştir. 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin başlaması üzerine Petersburg Maslahatgüzarlığı görevinden ayrılarak İstanbul'a dönen Tevfik Paşa mütemayiz⁶⁴ rütbesiyle Osmanlı Devleti'nin Rumeli ordusunda siyasi temsilci olarak görevlendirilerek Şumnu şehrine gönderilmiştir.⁶⁵

Paşa bu görevde bulunduğu sırada rütbesi ûla sınıfı sanisine terfi ettirilmiş, Osmanlı-Rus Harbi'nin sona ermesinden sonra Atina Maslahatgüzarlığı'na tayin olunduğunda ise 3. rütbeden mecidi nişanı⁶⁶ ile taltif edilmiştir. 16 Ocak 1881 tarihinde sahibi olduğu 3. rütbe mecidi nişanı 2. rütbeye yükseltilmiştir.⁶⁷ Aynı yılın Mayıs ayında rütbesi ûla sınıfı evveli⁶⁸ne yükseltilen Tevfik Paşa Atina Maslahatgüzarlığı'ndan Atina Orta

⁶² BOA. **DH. SAİD.**-d, 2/1008.

⁶³ Mülkiye rütbelerinden birisi olup Salise'den büyük Mütemayiz'den küçüktür. Askeri rütbelerden Miralay'a muadildir. Elkabı "İzzetlü"dür. 1908 yılından sonra diğer rütbeler gibi Saniye rütbesinin de tevcihati yapılmamıştır. (Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 124).

⁶⁴ Bu mülki rütbe 1845 yılında ihdas olunmuştur. Saniye rütbesinin birinci sınıfı olup Saniye'den büyük, ûla sanisi'nden küçüktür. Askeri rütbelerden Miralay'a muadildir. Elkabı "İzzetlü"dür. (Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 638).

⁶⁵ BOA. **HR. SAİD.** 25/19; TTK. Arşivi, **KK: TP.** K: 18, B: 35 .

⁶⁶ 1852 yılında ihdas edilmiş olup Sultan Abdülmecid'e atfen Mecidi olarak adlandırılan nişanın adıdır. Hayat boyu geçerli olmak kaydıyla belirli sayıda ve beratla verilip birinci ve 2. rütbeleri Padişah huzurunda takılırdı. (Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 428).

⁶⁷ BOA. **İ. HR.** 17548.

⁶⁸ Bu mülki rütbe 1832 yılında ihdas olunmuş olup Askeri rütbelerden Ferikliğe muadildir. Elkabı "Saâdetlü" olup hâtıme olarak ise "ol babda emrû irade efendim hazretlerindir" suretinde yazılmıştır. (Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 542).

Elçiliği'ne tayin edilmesi üzerine 4 Ekim 1883 tarihinde Bâlâ⁶⁹ derecesine terfi ettirilirken aynı zamanda birinci dereceden mecidî nişanı ile taltif olunmuştur.⁷⁰

1885 yılında Berlin Büyükelçisi olarak görevlendirilen Tevfik Paşa'nın rütbesi 26 Ekim 1889 tarihinde vezirliğe yükseltilmiş, o tarihten sonra Tevfik Bey, "Paşa" unvanını kullanmaya başlamıştır.⁷¹ Paşa aynı yıl Alman İmparatoru'nun Osmanlı Devleti'ni ziyaret etmesi sebebiyle Padişah II. Abdulhamid tarafından bastırılan Alman Mülakat Madalyası⁷² ile ödüllendirilmiştir.⁷³

14 Haziran 1893 tarihinde Sultan II. Abdulhamid tarafından 1. rütbeden Osmânî⁷⁴ nişanı ile taltif edilen Tevfik Paşa, 8 Şubat 1895 tarihinde yine Sultan tarafından Altın ve Gümüş İmtiyaz Madalyası⁷⁵ ile ödüllendirilmiştir. 6 Kasım 1895 tarihinde Hariciye Nazırlığı'na getirildikten sonra 13 Mart 1896 tarihinde Murassa Osmanî⁷⁶ ve 17 Mayıs 1896 tarihinde ise Murassa Mecidî⁷⁷ nişanları ile mükâfatlandırılmıştır.

Tevfik Paşa, Osmanlı Hariciye Nazırı olarak 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nin sonunda yaklaşık dört ay boyunca başkanlığı altında yapılan mütareke görüşmelerinde gösterdiği gayretten dolayı Sultan Abdulhamid tarafından Yunan Muharebe Madalyası⁷⁸ ile taltif

⁶⁹ 1846 yılında ihdas olunan mülki rütbelere birisidir. Vezaret, Müşirlik, Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği ile Birinci Feriklik'ten sonra gelirdi. Elkabı "Atufetlü efendim hazretleri"dir. Son defa Sultan Vahideddin zamanında verilmiştir. (Pakalın, **a.g.e.**, C. I, s. 149).

⁷⁰ BOA. **İ. HR.** 1762

⁷¹ BOA. **DH. SAİD.**-d, 2/1008; **Sicill-i Osmani**, C. 4, s. 392.

⁷² Alman Mülakatı Madalyası Türkçe ve Almanca yazılarla basılmış olup altın, gümüş ve bakır olmak üzere üç çeşit imal edilmiştir. (**Askeri Tarih Bülteni**, ATASE Yay., Şubat 2002, S. 52, s. 183; VIII. Türk Tarih Kongresi, C.III, TTK. Yay., Ankara 1983).

⁷³ BOA. **İ. HR.** 316/20237.

⁷⁴ 1861 yılında Sultan Abdülaziz devrinde ihdas edilmiş olan mülki rütbelere birisidir. Mülkiye sınıfı mensuplarından mesleklerinde en az 20 yıl beğenilmiş olarak hizmet etmiş olan devlet adamlarına verilmiştir. (Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 737).

⁷⁵ 1883 tarihinde Sultan II. Abdulhamid devrinde ihdas edilmiştir. Memuriyet ile gönderildikleri yerlerde iktidar ve ehliyet gösterenlere verilen önemli bir madalyadır. (Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 64); BOA. **HR. SAİD.** 25/19.

⁷⁶ Osmanî nişanının elmas ve cevahirlisi olup göğsün sol tarafına takılan nişandır. Verilen kişiden bin kuruş harç alınır. Sahibinin ölümü ile geri alınmaz. (Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 582).

⁷⁷ Mecidi nişanının elmas ve cevahirlisi olup göğsün sol tarafına takılan nişandır. Verilen kişiden bin kuruş harç alınır. Sahibinin ölmesi üzerine geri alınmaz. (Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s.582).

⁷⁸ Bu gümüş madalyaların arka yüzünde konu ile ilgili uzun yazılar yer almaktaydı. (**Askeri Tarih Bülteni**, ATASE Yay., Şubat 2002, S. 52, s. 183).

edilmiştir. 23 Mart 1898 tarihinde ise yine Padişah tarafından Murassa İmtiyaz Nişanı ile taltif edilmiştir.⁷⁹

Paşa, 10 Şubat 1900 tarihinde Sultan II. Abdulhamid tarafından Altın Liyakat Madalyası⁸⁰ ile onurlandırılmış, 26 Ağustos 1900 tarihinde yine II. Abdulhamid tarafından Paşa'ya “hidemat-ı sadıkâne ve mesâil-i memduhasına binaen” Murassa İftihar Nişanı⁸¹ ve Altın Kılıç takdim edilmiştir.⁸² Paşa 12 Ocak 1902 tarihinde ise Altın Hicaz Demiryolu Madalyası'na⁸³ lâyük görülmüştür.⁸⁴

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı üzerine Tevfik Paşa vekillerden, müşirlerden, mülki ve askeri ricalden 39 kişi ile birlikte Sultan II. Abdulhamid tarafından Meclis-i Âyan azalığına seçilmiştir. Bu görevi 1920 yılına kadar yürüten Paşa, 10 Ocak 1920 tarihinde, Ali Rıza Paşa Hükümeti'ndeki vazifesi esnasında Sultan Vahideddin tarafından Meclis-i Âyan Riyaseti makamına getirilmiştir.⁸⁵

Paşa, Londra Büyükelçisi bulunduğu esnada (1909-1913) vuku bulan Balkan Savaşları'nın başından beri Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne maddi yardımda bulunmuş olduğundan cemiyet tarafından 2 Haziran 1918 tarihinde Altın Hilâl-i Ahmer Madalyası

⁷⁹ BOA. DH. SAİD.-d 2/1008.

⁸⁰ Sadakat ve Şecaat gösterenleri takdir ve emsalini teşvik maksadıyla çıkarılmış olan madalyadır. II. Abdulhamid devrinde 1890 yılında ihdas olunmuştur. (İsmet Çetin Yalçın, “Liyakat Madalyası”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 3, Ankara 1983, s. 1723-1732).

⁸¹ 1840 yılında ihdas olunmuştur. Göğsün sol tarafına takılan madalyadır. Madalyanın üzerinde bir altın levha üzerine murassa bir gümüş çerçeve ile çevrilmiş bulunan çiçekli tuğra bulunurdu. Madalya'da 7.5 karat ağırlığında 160 adet taş bulunurdu. (Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 582).

⁸² BOA. Nişan Defteri, Nr. 3, s. 160.

⁸³ Hicaz Demiryolu'nun inşasına ait işlerde hizmeti görülen kişilere ve iane verenlere verilmek üzere ihdas olunan madalyadır. 1902 yılında ihdas olunmuştur. Altın, gümüş ve nikel olmak üzere üç çeşit olarak imal edilmiştir. Nikel olanı demiryoluna 5 ile 50 altın, gümüş olanı 50 ile 100 altın, altın olanı ise 100 altından fazla iane verenlere verilirdi. (Pakalın, **a.g.e.**, C. I, s. 812; **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. II, TTK. Yay., Ankara 1977). Demiryolu'na bağış yapan bazı kimselere Hicaz Demiryolu Madalyası'ndan ayrı olarak altın ve gümüş liyakat madalyası da verilmiştir. Ülke dışından yardımda bulunanlara verilen madalya ve beratlar Hariciye Nezareti vasıtasıyla ilgili ülkedeki Osmanlı diplomatik temsilcileri kanalıyla sahiplerine ulaştırılmıştır. (Ufuk Gülsoy, **Hicaz Demiryolu**, Eren Yay., İst. 1994, s. 66-67).

⁸⁴ BOA. Y. A. HUS. 270/2.

⁸⁵ BOA. Y. A. HUS. 270/2.

ile onurlandırılmıştır.⁸⁶ Tevfik Paşa'ya Osmanlı Devleti tarafından verilen son nişan 1919 tarihlidir. Paşa, kendisinin devlet hizmetine girişinin 60. senesi münasebetiyle 6 Nisan 1919 tarihinde Sultan Vahideddin tarafından Hanedan-ı Âli Osman Nişanı ile taltif edilmiştir.⁸⁷

b. Diğer Devletler Tarafından Verilenler

Tevfik Paşa Berlin Sefareti'nde göstermiş olduğu iyi niyet ve çalışkanlıktan dolayı Almanya Hükümeti tarafından 4. rütbe Kırmızı Kartal Nişanı ile taltif edilmiştir.⁸⁸ Atina Maslahatgüzarı olarak görevli bulunduğu 1881 yılında Yunan Kralı tarafından 2. rütbe Saint Suver nişanına layık görülen Tevfik Paşa, Atina Orta Elçisi iken Paris'te toplanan Süveyş Kanalı Komisyonu çalışmalarına Osmanlı murahhası olarak katılmış, tekrar Atina'ya döndüğü zaman kendisine Yunan Kralı tarafından 17 Ekim 1885 tarihinde 1. rütbeden Şehsuver nişanı verilmiştir.⁸⁹

Aynı yılın Kasım ayında Alman İmparatoru'nun İstanbul'u ziyareti münasebetiyle 2 Kasım 1889 tarihinde gerçekleştirilen Osmanlı-Alman görüşmeleri anısına Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya 8 Kasım 1889 tarihinde Almanya Devleti tarafından Kırmızı Kartal nişanı⁹⁰ verilmiştir. Berlin Büyükelçisi olarak görevde bulunduğu sırada 9 Ocak 1893 tarihinde, 7 bin 150 kuruş gidiş ve dönüş harcırahı ile Romanya Veliahdı'nın düğün töreninde Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere Berlin'den Romanya'ya gitmiş, Romanya Kralı'na Sultan II. Abdulhamid'in hediyelerini sunarak iki gün sonra tekrar Berlin'e dönmüştür. Bu münasebetle Tevfik Paşa'ya Romanya Kralı tarafından 1. rütbeden Etuval de Romani nişanı ve Romanya Prensi tarafından 1. rütbeden Hohenzolern nişanı⁹¹ verilmiştir.

⁸⁶ BOA. İ. DÜİT. 73/85.

⁸⁷ İnal, a.g.e., s. 1726.

⁸⁸ BOA. HR. SAİD. 25/19.

⁸⁹ BOA. DH. SAİD.-d, 2/100.

⁹⁰ BOA. İ. HR. 316/20237.

⁹¹ BOA. Y. A. HUS. 270/2.

Tevfik Paşa 2 Eylül 1897 tarihinde Bulgaristan Emareti tarafından 1. rütbe Saint Alexandra nişanı, 27 Eylül 1897 tarihinde Habeş Necaşisi tarafından 1. rütbe Mihr-i Süleyman nişanı ve 27 Ocak 1898 tarihinde İran Devleti tarafından murassa Şîrü Hurşit nişanı⁹² verilmiştir.

1 Kasım 1898 tarihinde Almanya İmparatoru tarafından Murassa Almanya Kartalı Nişanı'na layık görülen Tevfik Paşa, 10 Ağustos 1899 tarihinde Sırp Hükümeti tarafından birinci rütbeden Eğl Bilan nişanı ile onurlandırılmıştır. Paşa 25 Eylül 1899 tarihinde ise Karadağ Prensi tarafından Danilo nişanı ile ödüllendirilmiştir.⁹³

Tevfik Paşa'ya 6 Ağustos 1900 tarihinde Belçika Hükümeti tarafından 1. rütbe Leopold nişanı, 12 Ağustos 1900 tarihinde Rusya hükümeti tarafından Saint Alexandra Noveski nişanı, İsveç Hükümeti tarafından 1. rütbe Etuval Poler nişanı ve Norveç Hükümeti tarafından 1. rütbe Saint Olaf nişanı verilmiştir. Aynı yılın 15 Ekim'inde Paşa'ya İran Şahı tarafından Timsal-i Şah nişanı, 11 Şubat 1901 tarihinde de Hollanda Hükümeti tarafından 1. rütbe Leon Nderland nişanı takdim edilmiştir. Paşa'ya 5 Ağustos 1904 tarihinde Avusturya Hükümeti tarafından 1. rütbe Leopold nişanı, 26 Şubat 1906 tarihinde Saksonya Kralı tarafından 1. rütbe altın plakalı Alberto Korazo nişanı verilmiştir.⁹⁴

Tevfik Paşa yabancı devletler tarafından son olarak Londra Büyükelçiliği esnasındayken nişanlarla onurlandırılmıştır. Bu dönemde Paşa'ya, 27 Haziran 1909 tarihinde Almanya Hükümeti tarafından 1. rütbe Merit nişanı, Rusya İmparatoru tarafından murassa Saint Alexandra Noviski nişanı ve Avusturya İmparatoru tarafından 1. rütbe Saint Etiyen nişanı takdim edilmiştir.⁹⁵

⁹² BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008.

⁹³ BOA. **HR. SAİD.** 25/19.

⁹⁴ BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008.

⁹⁵ BOA. **Y. A. HUS.** 270/2.

7. Ahmet Tevfik Paşa'nın Vefatı

Tevfik Paşa'nın sağlığı 1934 yılından itibaren iyice zayıflamaya başlamıştır. Bir gün Şişli Palas'ta otururken düşerek ayağını kırmıştır. Yaşı itibariyle ameliyat yapılmasına imkân olmadığından o yıldan itibaren evinden de fazla çıkmamıştır. Hayatının Son dönemlerinde çok fazla kişiyle görüşmemeye başlamıştır. Bu dönemde yakınları ve bazı dostları Paşa'yı en fazla ziyaret eden kişiler olmuşlardır. Ali Fuat Bey (Türkgeldi) ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Tevfik Paşa'yı son anlarına kadar sıkça ziyaret edenler arasındadır.⁹⁶

Prostattan da muzdarip olan Tevfik Paşa'nın son aylarda gözleri de görmez olmuştur. Sağlığının bozuk olmasına rağmen hafızasının metanetini son ana kadar muhafaza eden Tevfik Paşa siyasi hayatının safhalarını eksiksiz olarak hatırlayarak görüştüğü kişilere aktarmıştır. Vefatından bir hafta kadar önce baş gösteren üremi üzerine kendisinden geçerek konuşmamaya ve etrafındakileri tanımamaya başlamıştır. Sekiz gün süren bu halden sonra 7–8 Ekim 1936 Çarşamba-Perşembe gecesi, 91 yaşında iken İstanbul Nişantaşı Kodaman sokakta bulunan 130 numaralı evde vefat etmiştir.⁹⁷

Tevfik Paşa'ya 9 Ekim Cuma günü sade bir cenaze merasimi yapılmıştır. Cenaze merasimine eski devlet adamları, akrabaları ve dostları katılmışlardır. Törene katılan tanındık simalar arasında şu kişiler yer almıştır: eski sadrazamlardan Ahmet İzzet ve Salih Paşalar, Şâir-i azam Abdülhak Hamid, dahiliye eski nazırlarından Reşid Bey, maliye eski nazırı Abdurrahman Bey, hariciye eski nazırı Reşid Bey, maliye eski nazırı Asım Bey, eski sefirlerden Galip Kemali Bey, İbnülemin Mahmut Kemal.⁹⁸ Hükümet tarafından cenazeyi selamlamak üzere cami etrafında bir miktar asker ve cenazenin nakli için bir miktar polis görevlendirilmiştir. Tevfik Paşa'nın naşı, Nişantaşı Teşvikiye Camisi'nde Cuma namazından sonra kılınan cenaze namazının ardından Ortaköy sırtlarında bulunan Yahya Efendi türbesinin haziresine defnedilmiştir. Merhumun mezarının yanında yazısı yosunlanmış bir mezar taşında şöyle yazmaktadır: “Hariciye

⁹⁶ İnal, **a.g.e.**, s. 1762.

⁹⁷ **Akşam**, 8 Ekim 1936, Nr. 6457.

⁹⁸ **Uyanış (Servetifünun) gazetesi**, 15 Ekim 1936, C. 80/16, Nr. 2095/410, s. 325.

Nazırı Tevfik Paşa'nın biraderi Ali Rifat Bey'in ruhuna, 1314⁹⁹ yani Tevfik Paşa, 38 yıl önce vefat eden kardeşinin yanına defnedilmiştir.

Tevfik Paşa'nın vefatından bir gün sonra, İstanbul'un İngiliz elçisi Sir Persi Loren'e vekâlet eden İngiliz Maslahatgüzarı Mr. Morgan, merhumun evine gelerek oğulları İsmail Hakkı ve Ali Nuri Beyleri ziyaret edip İngiliz Kralı'nın taziyelerini bildirmiştir. Maslahatgüzar, Tevfik Paşa'nın oğullarına hitaben, "Pederiniz, İngiliz Kralı 5. George'un dostu idi. İngiliz Hükümeti'nin en büyük nişanını taşıyordu"¹⁰⁰ demiştir.

Tevfik Paşa'nın ölümü ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Sultan Addülhamid, Sultan Reşad ve Sultan Vahideddin döneminin bütün olaylarını içerisinde barındıran uzun bir tarih filmi de sona ermiştir.

⁹⁹ Tevfik Paşa'nın oğlu Ali Nuri Okday 1971 yılında İstanbul Edirnekapı şehitliğinde bir aile kabristanı hazırlatarak babasının kabrinin bu aile mezarlığına naklini gerçekleştirmiştir. (Ş. Okday, **a.g.e.**, s. 71).

¹⁰⁰ **Akşam**, 10 Ekim 1936, Nr. 6459.

İKİNCİ BÖLÜM

SEFARET GÖREVLERİ VE ELÇİLİKLERİ

A- SEFARET GÖREVLERİ

1. Hariciye'ye Girişi

Ahmet Tevfik 1858 yılı Eylül ayında, Davutpaşa'da bulunan İkinci Süvari Alayı'na yazılmış, eğitimini tamamladıktan sonra Harbiye Mektebi'nde yapılan imtihanında da başarılı olarak 1861 yılı Eylül ayında süvari mülâzim-i sanisi¹ rütbesini almıştır. Ahmet Tevfik, mülâzim-i sani rütbesiyle yaklaşık iki yıl görev yaptıktan sonra askerlik mesleğinden istifa etmiştir. Meslekten ayrılma sebebi olarak hal tercümesinde “mübtelâ olduğum arizadan nâşi vücuduma zayıflama gelerek meşakk-ı seferiyye'ye dayanamayacağım etıbba tarafından bildirilmesi üzerine askerlikten istifa ettim”² demesine rağmen rahatsızlığı konusunda detaylı bilgi vermemiştir.

Ahmet Tevfik'in askerlikten ayrılması konusunda oğlu Ali Nuri'nin verdiği şu bilgi çok ilgi çekicidir:

“Ahmet Tevfik, Süvari Fırkası Kumandanı Ömer Şevki ve Nasuhi Paşaların zabıtlığı görevinde bulunduğu esnada arkadaşları şaka olsun diye yüzbaşılığa terfi ettin demişlerdir. Çok dürüst bir kişi olan Ahmet Tevfik de çok sevinerek yüzbaşı üniformasını giymiştir. Gerçeği öğrenen ve alay konusu olan Ahmet Tevfik tekrar mülâzim üniformasını giymeyerek askerlikten istifa etmiş, ailesinin ısrar ve tesellisine rağmen mesleğine geri dönmemiştir.”³

Böyle bir olay yaşanmış olsa bile, baba mesleği olan askerliği isteyerek yapan bir kişinin bu derece tesir altında kalmış olma ihtimali, resmi hal tercümesinde belirtilen sağlık gerekçesinin yanında zayıf kalmaktadır.

¹ BOA. DH. SAİD.-d 2/1008; İbnülemin, “Tevfik Paşa'ya bizzat kendi kalemi ile tashih ettirdiğim hal tercümesinde, Harbiye Mektebinde okuduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır” demektedir. (İnal, a.g.e., s. 1705). Hal tercümesinde “1274 senesi Eylül'ünde Silk-i Celîl-i Askerîye (askerlik mesleğine) girdim. 1277 senesi eylülünde mülâzim-i sani rütbesine nail oldum” ifadesini kullanmasına rağmen Harbiye Mektebi'ne girdim ifadesini kullanmamıştır. Buna göre İbnülemin'in öne sürdüğü bilginin geçerliliği ağırlık kazanmakla birlikte Ahmet Tevfik'in Alaydan yetişme bir subay olduğu düşünülmelidir.

² BOA. DH. SAİD.-d 2/1008.

³ İnal, a.g.e., s.1705; Akşam, 9 Ekim 1936, Nr. 6458.

Osmanlı'da Tanzimat'tan itibaren en gözde ve itibarlı mesleklerin başında Fransızca bilen Hariciye veya Dâhiliye memurluğu gelmekteydi. Ahmet Tevfik de bu itibarla, Askerlik mesleğinden ayrıldıktan sonra o devrin geleneği üzerine maaşsız olarak 14 Mayıs 1866⁴ tarihinde Bab-ı âli Tercüme Odası'na⁵ girmiştir. 1872 yılına kadar Hariciye Nezareti Bab-ı âli Tercüme Odasında kâtip ve diplomat adayı olarak çalışmıştır.

Bu esnada Topkapı'da Şeyhülislâm sokağında bulunan evlerinden Bab-ı âli'ye yaya olarak gidip gelen Ahmet Tevfik Bab-ı âli'de Hariciye başkâtibi olan Davud Efendi'nin nezdinde çalışmıştır. Aynı zamanda Beyoğlu'nda üç yıl Fransızca ve yabancı uzmanlardan devletlerarası hukuk tahsil etmiştir.⁶

2. Sefaret İkinci Kâtiplikleri

a. Roma Sefareti İkinci Kâtipliği

⁴ Bu tarih resmi hal tercümesinde “1282 Zilhicce ahiri” olarak yazılmıştır (BOA. **HR. SAİD.** 25/19) ki bu milâdi tarihe çevrildiğinde Mayıs 1866'ya tekabül etmektedir. Ancak İbnülemin bu tarihi 1865 olarak belirtmiştir. (İnal, **a.g.e.**, s. 1705).

⁵ 1821'de patlak veren Rum isyanı üzerine Divan-ı Hümâyün'daki son Rum tercümanının da işten çıkarılmasıyla Bab-ı âli Tercüme Odası'nın temelleri atılmıştır. Bu dairenin oluşturulmasının temel hedefi, bir zamanlar tamamen Rum tercümanlarına bağlı olan devleti rahatlatmaktı. Bu dairenin hem hacim hem de itibar açısından gerçek gelişimi 1830'larda başlamıştır. Daire, zamanla yeni bir müslüman kalemiye memuru tipinin oluşmasına merkez ve Bab-ı âli'de en itibarlı görev yeri haline gelmiştir. (Findley, **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform**, s. 113-115). Bab-ı âli Tercüme Odası, yabancı belgeleri Türkçe'ye çevirmekle görevli birimdir. Tercüme Odası, Mektubi-i Hariciye Kalemi ve Tahrirat-ı Hariciye Kalemi ile birlikte Hariciye Nezareti'nin üç büyük ve önemli dairesinden birisidir. Gelenekçi müslümanlar için en karakteristik memuriyete giriş noktası Mektubi-i Hariciye Kalemi idi. Modernist müslümanlar için ise karakteristik memuriyete giriş noktası Bab-ı âli Tercüme Odası idi. Bu grubu öncekilerden ayıran nokta, sık görev değişiklikleri ve değişikliklerin yüksek rütbe ile birlikte elde edilişi idi. Gayrimüslimlere özellikle Ermeniler'e özgü memuriyete giriş noktası ise Tahrirat-ı Hariciye Kalemi idi. Bunlar, modernist müslümanlara göre genellikle daha alt düzeylere kadar çıkabilmekte idiler. (Findley, **Kalemiyeden Mülkiye'ye**, s. 300-301). II. Abdulhamid, saltanatı süresince Bab-ı âli Kalemi'nden hiç kimseyi sadarete getirmemiş. Tevfik Paşa bu kuralın ilk ilk istisnası olarak 31 Mart Vakası'nda sadarete getirilmiştir. (Nişanyan, **a.g.m.**, s. 40,46).

⁶ BOA. **HR. SAİD.** 25/19; **Tan**, 15 Ekim 1936, s. 3.

Roma Sefareti ikinci kâatibi olan Halil Bey'in İtalya'nın iklimine uyum sağlayamayarak istifa etmesi üzerine onun yerine Bab-ı âli'de yeteneği, çalışkanlığı ve disiplini ile dikkat çeken tercüme odası kâatiplerinden Ahmet Tevfik, Davud Efendi'nin de referansı ile 21 Ağustos 1872 tarihinde 15 altın lira maaş ile Roma Sefareti İkinci Kâatipliği'ne tayin edilmiştir⁷. Ahmet Tevfik Bey, İtalya Sefareti İkinci Kâatipliği'nde, Rum asıllı Osmanlı Sefiri Fotiadis Efendi⁸'nin maiyetinde bulunduğu esnada, Ekim 1872'de on gün süre ile Roma Sefareti Maslahatgüzarlığı görevini de yürütmüştür.⁹

b. Viyana Sefareti İkinci Kâatipliği

Yaklaşık dört buçuk ay Roma Sefareti'nde memur olan Ahmet Tevfik Bey 1873 yılı Ocak ayı başında 20 altın aylık ile Viyana Sefareti İkinci Kâatipliği'ne tayin olunmuştur.

Bu esnada Viyana Sefiri olan Ahmet Arifi Bey ve ondan sonra Viyana Sefiri olan Mehmed Kabûli Paşa'nın emrinde memuriyetini sürdüren Ahmet Tevfik Bey, yaklaşık dört ay bu görevde bulunmuştur.¹⁰

c. Berlin Sefareti İkinci Kâatipliği

Ahmet Tevfik Bey, 1873 yılı Haziran ayında yine aynı miktar aylık (20 altın) ve saniye rütbesi ile Berlin Sefareti İkinci Kâatipliği'ne tayin edilmiştir. Berlin Sefareti'nde ikinci kâatip olarak bulunduğu esnada 28 Temmuz 1873–25 Eylül 1873 tarihleri arasında yaklaşık iki ay ve Temmuz-Eylül 1874 tarihlerinde ise üç ay olmak üzere toplam beş ay maslahatgüzarlık görevinde bulunmuştur.¹¹

⁷ BOA. İ. HR. 15233; BOA. HR. SAİD. 25/19; Ahmet Tevfik'in oğlu İsmail Hakkı Okday, babasından naklen verdiği bilgide, Ahmet Tevfik'in Roma Sefareti İkinci Kâatipliği'ne tayini ile ilgili şu not bulunmaktadır: "Günün birinde nezaret koridorlarında gâvur memleketine gitmek isteyen var mı? diye soran memura, nerede ve memuriyet nedir? diye soran Ahmet Tevfik, Floransa Sefareti İkinci Kâatipliği cevabını almıştır. Ahmet Tevfik, o zamanlar İtalya Devleti'nin hükümet merkezi olan Floransa'da bulunan Osmanlı Sefareti'nin İkinci Kâatipliği'ni kabul etmiştir. (İ. H. Okday, a.g.e., s. 20).

⁸ Fotiadis Efendi; 1870–1872 Roma Sefirliği, 1874 Atina Sefirliği ve 1886 Roma Sefirliği görevlerinde bulunmuştur. (Sinan Kunalp, a.g.e., s. 45-47). Fotiadis Efendi Rum asıllı bir Osmanlı vatandaşıdır. Müslüman diplomatlar Avrupa'da ilişki kurmakta zorluk çekmelerine rağmen Ahmet Tevfik, ortodoks kökenli bir Rum elçinin yanında görev yapmakla Avrupa ülkelerindeki görevleri sırasında daha kolay çevre edinmiştir. (İ. H. Okday, a.g.e., s. 21).

⁹ BOA. DH. SAİD.-d, 2/1008.

¹⁰ BOA. DH. SAİD.-d, 2/ 1008; BOA. HR. SAİD. 25/19.

¹¹ BOA. DH. SAİD.-d, 2/1008; İnal, a.g.e., s. 1705.

Haziran 1873-Ekim 1874 tarihleri arasında Berlin Sefareti İkinci Kâtipliği'nde Osmanlı'nın Berlin Sefiri Aristarki Efendi'nin maiyetinde bulunan Ahmet Tevfik Bey Ekim 1874 tarihinde, maaşı ve sıfatı aynı kalmak şartıyla (20 altın aylık ve ikinci kâtip) Atina Sefareti emrine nakil ve tayin olunmuştur.¹²

3. Sefaret Başkâtiplikleri

a. Atina Sefareti Başkâtipliği

Berlin'den Ekim 1874 tarihinde Atina Sefareti emrine nakledilen Ahmet Tevfik Bey Aralık 1875 tarihinde 33 altın¹³ aylık ile Atina Sefareti Başkâtipliği'ne getirilmiştir.¹⁴ Yaklaşık dokuz ay Atina Sefareti Baş Kâtipi olarak Fotiadis Efendi'nin emrinde görev yapan Ahmet Tevfik Bey buradan Petersburg Sefareti Başkâtipliği görevine tayin edilmiştir.

b. Petersburg Sefareti Başkâtipliği

Ahmet Tevfik Bey, Eylül 1876 tarihinde 33 altın aylıkla Petersburg Sefareti Başkâtipliği'ne nakil ve tayin olunmuştur. O esnada Petersburg Sefiri olan Mehmed Kabuli Paşa'nın rahatsızlığı dolayısıyla tedavi olmak için İstanbul'a gelmesinden sonra ona vekâlet etmek üzere Ahmet Tevfik Bey Petersburg Maslahatgüzarlığı'na tayin edilmiştir.¹⁵ Petersburg'ta bir Osmanlı sefirinin bulunmadığı Ekim 1876–24 Nisan 1877 tarihleri arasında, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne harp ilânına kadar, yaklaşık yedi ay Petersburg Sefareti Maslahatgüzarlığı görevini yürüten Ahmet Tevfik Bey, bu görevi sırasında sefirlere mahsus olan maaşın yüzde yirmi beşini almıştır.¹⁶

¹² BOA. **İ. HR.** 265/15897.

¹³ Ahmet Tevfik Bey'in maaşı, BOA. **HR. SAİD.** 25/19 numaralı belgede 33 lira olarak gösterilirken BOA. **DH. SAİD.**-d,2/1008 numaralı belgede 33 altın şeklinde gösterilmiştir. Söz konusu dönemdeki Osmanlı para sisteminde 1 altın lira 100 kuruşa tekabül etmektedir. Belgelerde farklı olarak gösterilen lira ve altın kavramları aynı değeri ifade etmektedir (Findley, **Kalemiye'den Mülkiye'ye**, s. 384). O halde 33 lira ile 33 altın maaş aynı olup Ahmet Tevfik'in maaşı 3300 kuruş olarak ifade edilebilir. Sicil-i Ahval'de ifade edilen memur maaşları ele geçen net miktarı değil hak edilmiş brüt miktarı ifade etmektedir.

¹⁴ BOA. **İ. HR.** 265/15897; BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008.

¹⁵ BOA. **İ. HR.** 272/16474; Meşhur Fuat Paşa'nın bacanağı olan Mehmed Kabuli Paşa Mart 1877 tarihinde İstanbul'da ölmüş olduğundan Ahmet Tevfik Bey Osmanlı- Rus Harbi'nin çıktığı Nisan 1878 tarihine kadar Petersburg Maslahatgüzarlığı görevine devam etmiştir. (Taha Toros, "Kabuli Paşa'ya Dair", **Tarih ve Toplum Dergisi**, C. 14, S. 83, Kasım 1990, s. 9).

¹⁶ BOA. **İ. HR.** 272/16474; Mehmed Kabuli Paşa'ya tedavi için İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde, Maslahatgüzarlık için tahsis olunan miktarın düşülmesinden sonra 7500 kuruş maaş verilmesi uygun

Harp ilânı öncesinde Rus Çar'ı II. Alexander, kendisini birkaç defa makamına davet ederek dostluk ve yakınlık göstermiştir. Çar Rusya'nın da Osmanlı Devleti gibi çok uluslu bir yapısı olduğunu, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir harp çıkarsa ihtilâlcî grupların güçleneceğini, bunun her iki hanedan için de ağır sonuçlar doğuracağını söyleyerek Sultan II. Abdulhamid'in de kendisi gibi harpten korkması gerektiğini bildirmiştir. Çar, bir taraftan harpten korkuyor görünürken diğer taraftan Prens Gorçakof'un harp plânlarını desteklemiştir. Çünkü Rusya'nın Osmanlı Devleti ile anlaşmak için ortaya koyduğu şartların¹⁷ Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilemeyeceği ortadaydı. Böylece Rusya, bir harp ilânı durumunda haklı olan taraf hissini uyandırmanın yanında harbin çıkmaması için Rusya'nın bütün taleplerinin kabul edilmesi konusunda Osmanlı Hükümeti üzerinde siyasi baskı kurmuş oluyordu.¹⁸

Osmanlı- Rus görüşmelerinden bir netice alınamaması üzerine, 23 Nisan 1877 tarihinde İstanbul'daki Rusya Elçiliği Maslahatgüzarı Bab-ı âli'de Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya bir nota vererek Rusya'nın Osmanlı Devleti ile olan diplomatik münasebetlerini kestiğini bildirmiştir.¹⁹ Bu gelişmenin ardından Osmanlı topraklarında bulunan Rusya Konsolosları ve İstanbul'da bulunan Rusya elçisi Nelidoff, Rus sefaret memurları ile birlikte İstanbul'dan ayrılmıştır. Nelidoff, İstanbul'dan ayrılmadan evvel Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya bir nota vererek Osmanlı topraklarındaki Rusya vatandaşlarının işlerinin Almanya Konsoloslarına havale edildiğini bildirmiştir.²⁰

görülmüştür. Maslahatgüzarlık için tahsis olunan miktar yani yüzde yirmi beşlik kısım düşüldükten sonra 7500 kuruş kaldığına göre Ahmet Tevfik Bey Petersburg Maslahatgüzarlığı karşılığı olarak aylık 2500 kuruş maaş almıştır. (BOA. **İ. HR.** 272/16474).

¹⁷ Bu şartlar 23 Aralık 1876 tarihli İstanbul Konferansı'nın kararları olarak Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir. Buna göre; 1. Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Karadağ ile anlaşma yaparak bu devletlere toprak verecektir. 2. Bulgaristan, muhtariyet idaresine sahip iki eyalet haline getirilecek ve beşer yıllık sürelerle tayin edilecek hristiyan valiler tarafından idare edilecektir. 3. Bulgarca resmi dil ilan edilecektir. 4. Türk askeri yalnız büyük merkezlerde bulunacak ve Bulgarlar için genel af ilân edilecektir. 5. Bu hususların uygulanması için milletlerarası bir komisyon oluşturulacaktır. Bu teklifler, Bab-ı âli'de Meclis-i Vükelâ'nın özel bir toplantısında müzakere edilerek reddedilmiştir. Vükelâ Heyetince reddedilen hususlar Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'da da görüşülerek reddedilmiştir. (Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 31, 39; Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", **TDV. İA.** C. 9, İst. 1994, s. 498).

¹⁸ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 30.

¹⁹ BOA. **HR. TO.** 469/43.

²⁰ BOA. **HR. TO.** 469/43.

Osmanlı Devleti de 23 Nisan 1877 tarihinde Petersburg Maslahatgüzarı Ahmet Tevfik Bey'e bir telgraf göndererek Rusya ile diplomatik münasebetleri kesmesini ve Rusya'da bulunan Osmanlı Şehbenderleri²¹ ile birlikte Rusya'yı terk etmesini emretmiştir. Osmanlı Bankası aracılığı ile Petersburg Maslahatgüzarı Ahmet Tevfik Bey'in dönüş harcırahı ve sefarethane eşyasının nakliyesi için 200 lira, Şehbenderlerin dönüş harcırahı için ise 60 lira kredi açılmıştır.²² 23 Nisan 1877 tarihinde Rusya devleti, Prens Gorcakof aracılığı ile Petersburg Maslahatgüzarı Ahmet Tevfik Bey'e verdiği bir nota ile Osmanlı Devleti'ne harp ilân etmiş, böylece 9 ay 7 gün devam edecek ve 93 Harbi olarak anılacak olan Osmanlı-Rus harbi başlamıştır.²³ Petersburg Maslahatgüzarı Ahmet Tevfik Bey, Osmanlı-Rus Harbi'nin başlaması üzerine Rus Çarlığı'ndan pasaportlarını alarak Rus hükümet merkezinden en son ayrılan Bab-ı âli görevlisi olmuştur.²⁴

4. Şumnu Siyasi Temsilciliği

1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin başlaması üzerine Petersburg'dan İstanbul'a dönen Ahmet Tevfik Bey, aynı yılın Haziran ayı içerisinde 6 bin kuruş (60 altın lira) maaş ve mütemayiz rütbesi ile o zaman ordu merkezi olan Bulgaristan'daki Şumnu şehrine siyasi temsilci olarak görevlendirilmiştir.²⁵ 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rumeli'de Ruslara karşı hareket edecek olan 186 bin kişilik Tuna Ordusu Umum Kumandanlığı'nın merkezi Şumnu'da²⁶ olup kumandanlık vazifesi Serdar-ı Ekrem unvanıyla Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa'ya verilmiştir.²⁷

²¹ Ticaret Nezareti'nin kurulmasından önce müslüman tüccarları korumak ve müslüman tüccarlar arasındaki uzlaşmazlıkları halletmekle görevlendirilen memurun unvanıdır. 1908 İnkılâbından sonra Şehbender yerine Konsolos kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. (Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 316).

²² BOA. **HR. TO.** 469/43 .

²³ BOA. **HR. TO.** 469/43; İnal, **a.g.e.**, s. 1705; Karal; **a.g.e.**, C. VIII, s. 41.

²⁴ Ahmet Tevfik Bey'in, Petersburg'tan ayrılmadan önce Petersburg'ta görevli İngiltere elçisi aracılığı ile 2300 Sterlin karşılığında Rusya'nın harp Plânlarını gizli yollardan ele geçirerek Osmanlı Devleti'ne bildirdiği rivayet edilmekte ise de (**Tan**, 15 Ekim 1936, s. 5; **Akşam**, 9 Ekim 1936, Nr. 6458) belgelerde bu konu ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık..

²⁵ BOA. **HR. SAİD.** 25/19; TTK. Arşivi, **KK: TP.** K: 18, B: 35; **Sicill-i Osmani**, C. IV, Haz: Orhan Hülâgü, Mustafa Ekincikli, Hamdi Savaş, Sebül Yay., İst. 1998, s. 392.

²⁶ II. Abdulhamid devrinde Osmanlı ordusu yedi ordudan müteşekkil olup merkezleri İstanbul, Şumnu, Manastır, Erzurum, Şam, Bağdat ve Sana'da bulunuyordu. (Ruhi Turfan - M. Şevki Yazman, **Tarihte Türk-Alman Dostluk İlişkileri**, İst. 1969, s. 52).

²⁷ Osmanlı ordularının Ruslar karşısında tutunamaması ve Rus ordusunun Şıpka geçidine hakim olması üzerine Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa ile Serasker Redif Paşa'nın birbirlerini suçlamaları üzerine Padişah her ikisini de görevden alarak Mehmet Ali Paşa'yı tam yetkili olarak Tuna Ordusu Kumandanlığı'na tayin edecektir. (Cezmi Eraslan, **Sultan II. Abdulhamid**, Nesil Yay., İst. 1996, s. 26).

Ahmet Tevfik Bey'in harp başladığı sırada Petersburg Maslahatgüzarı olarak bulunması ve Rusya'nın Osmanlı Devleti hakkındaki siyasetini yakından takip etmesi onun Rumeli ordusuna siyasi müşavir olarak gönderilmesinde belirleyici unsur olmuştur. Ahmet Tevfik Bey'in siyasi müşavir olarak temel görevi yabancı muhabirlerin kendi gazetelerine gönderdikleri savaş haberlerini kontrol etmek ve gerekli görülenleri sansürlemektir. Batılı gazeteciler basın özgürlüğü adı altında Osmanlı ordusunun ve cephelerinin durumunu telgrafla ülkelerine bildirmektedirler. Ruslar ise bu bilgileri kullanarak Osmanlı kuvvetlerine karşı durumlarını değiştirebilmektedirler. Buna karşılık Rusya devleti bu gazetecilerin Rus askeri birlikleri içerisine girmesine izin vermemektedir.²⁸ Harbin sonuna kadar Şumnu'daki görevine devam eden Tevfik Bey görevinin sona ermesiyle birlikte İstanbul'a dönmüştür.²⁹

5. Atina Maslahatgüzarlığı

Osmanlı-Rus Harbi'nin sona ermesi ile İstanbul'a gelen Ahmet Tevfik Bey, bir buçuk yıl İstanbul'da kaldıktan sonra 3. rütbeden Mecidi Nişanı ve 80 altın maaşla 13 Ağustos 1879 tarihinde Atina Sefareti Maslahatgüzarlığı'na tayin edilmiştir. Ekim 1881 tarihinde maaşına 50 altın lira zam yapılmıştır.³⁰

Ahmet Tevfik Bey'in Atina Maslahatgüzarlığı yılları (1879–1883) onun özel ve mesleki hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu dönem, 1878 Berlin Antlaşması'nda kesin olarak çözüme kavuşturulamamış olan Tesalya ve Epir Meselesi'nin halledilmesi için işleyen bir süreç olmuştur. Yunanistan, 17 Temmuz 1878'de "tahdid-i hudud" yani sınır düzenlemeleri konusunda görüşmeler yapılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti, 8 Ağustos 1878'de Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlere gönderdiği yazı ile Yunan isteklerini reddetmiştir. Bu konuda İngiltere ve Avusturya Osmanlı Devleti'ni, Fransa ve Rusya ise Yunanlılar'ı desteklemiştir. Devletler, sorunun karşılıklı görüşme ile halledilmesini istemişlerdir. 29 Ocak 1879'da başlayan Osmanlı-Yunan görüşmeleri sonunda 24 Mayıs 1881'de İstanbul'da Almanya, Avusturya- Macaristan, İngiltere, İtalya, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma 24

²⁸ Orhan Koloğlu, **Son Sadrazam**, Doğan Yay., İst. 2007, s. 21.

²⁹ BOA. **HR. SAİD.** 25/19.

³⁰ BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008.

Temmuz 1881'de ise Osmanlı-Yunan ikili anlaşması olarak imzalanmıştır. Buna göre Tesalya'nın büyük bir kısmı ile Larissa Yunanistan'a bırakılmıştır.³¹ Bu görüşmeler sırasında Atina Maslahatgüzarı Ahmet Tevfik Bey Osmanlı Devleti'ni temsil ederek mesleki hayatında önemli bir tecrübe elde etmiştir.

Atina Maslahatgüzarlığı yıllarında Ahmet Tevfik'in özel yaşamında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Ahmet Tevfik Bey burada, yaşamı boyunca devam edecek olan tek resmi evliliğini yapmıştır. Atina'da sık sık görüştüğü bir diplomat ailesinin bakıcısı olan Alman kökenli İsviçreli Elisabeth Tschumi³² ile tanışarak 1879 yılında evlenmiştir. Bu evlilikten üçü erkek üçü kız olmak üzere altı çocukları dünyaya gelmiştir. Bunlar doğum sırasına göre İsmail Hakkı, Ali Nuri, Fatma Zehra, Hatice Naile, Ayşe Gülşinas ile ismini belirleyemediğimiz, bebekken vefat eden bir erkek çocuktur. Bu çocuklardan bir erkek ve iki kız olmak üzere üç tanesi genç yaşlarda verem hastalığından vefat etmiştir.³³ Bu durumda Ahmet Tevfik Bey'in İsmail Hakkı Bey,³⁴ Ali Nuri Bey³⁵ ve Fatma Zehra Hanım³⁶ olmak üzere üç çocuğu hayatta kalmıştır.

³¹ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 114; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 546 .

³² Elisabeth Tschumi, 24 Haziran 1859'da İsviçre'nin Wolfisberg kasabasında doğmuştur. Babası Jakob Tschumi, Wolfisberg kasabasının tek polis memuru Land Jager'dir. O dönemde Almanca ve Fransızca bilen kızlar Avrupa'nın elit ailelerinde çocuk bakıcısı olarak arandıklarından Elisabeth Tschumi de Atina'da çalışmaya gelmiştir. Ahmet Tevfik Bey ile evlendikten sonra Afife ismini almış, dinini değiştirmeyerek Protestan olarak hayatını devam ettirmiştir. Almanca, Fransızca, Rumca ve Türkçe bilen Afife Hanım 1949'da İstanbul'da vefat etmiştir. (İ. H. Okday., **a.g.e.**, s. 21; Ş. Okday, **a.g.e.**, s. 13; Ş. Okday, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor**, Sema Matbaacılık, İstanbul 1988, s. 3).

³³ Ayşe Gülşinas Hanım 1920'de 20 yaşında iken İstanbul'da, Hatice Naile Hanım ise 1924 yılında 35 yaşında iken Lozan'da vefat etmişlerdir.

³⁴ 1881'de Atina'da doğmuştur. Babasının Berlin Büyükelçisi olarak bulunduğu Almanya'da ilk eğitimini almış daha sonra Osmanlı ordusunda subay olmuştur. Balkan Savaşında İşkodra savunmasında görev almıştır. 1914 yılında Sultan Vahideddin'in kızı Ulviye Sultan ile evlenmiştir. I. Dünya Harbi'nde Galiçya ve Bağdat Cepheleri'nde bulunmuştur. Veliahd ve Sultan Vahideddin'in yaverliğini yapmıştır. Milli Mücadele döneminde gizlice Anadolu'ya geçerek Batı Cephesi'nde İsmet Paşa'nın emrinde görev almıştır. Yunan Generali Trikapis'i esir alan Tümen'in kurmay başkanlığı görevinde bulunmuştur. Kurmay Yarbay iken ordudan ayrılan İsmail Hakkı, Cumhuriyet döneminde Moskova, Filibe, Viyana, Bari, Atina Başkonsolosluğu görevinde bulunduktan sonra 10.10.1977'de İstanbul'da vefat etmiştir. Edirnekapı aile kabristanında medfundur. (Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 58).

³⁵ 1883'te Atina'da doğmuştur. Berlin'de ilk eğitimini almış, Galatasaray Sultanisi'nden sonra Harbiye'yi bitirerek subay olmuştur. 1909'da Alman Harp Akademisi'nde Berlin II. Dragon Alayında görevlendirilmiştir. Balkan Savaşlarında ve I. Dünya Harbi yıllarında Galiçya Cephesi'nde bulunmuştur. Kurmay albaylığa kadar yükselerek Sultan Vahideddin'in yaverliğinde bulunmuştur.. 22.10.1977'de İstanbul'da vefat etmiş olup Edirnekapı aile kabristanında medfundur. (Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 58).

B. TEVFİK PAŞA'NIN ELÇİLİKLERİ

1. Atina Orta Elçiliği

Ahmet Tevfik Bey, 1883 yılı Haziran ayında 100 altın maaş ve 100 altın tahsisat ile Atina Orta Elçisi olarak tayin edilmiştir.³⁷ Bu tayin ile Ahmet Tevfik Bey'in görev yeri değişmezken temsil ettiği makam değişmiş, Paşa maslahatgüzarlıktan Orta Elçiliğe terfi etmiştir. Atina'da bulunduğu 1885 yılında, 25 Nisan–25 Haziran tarihleri arasında Paris'te teşkil olunan Süveyş Kanalı Komisyonu'nda Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere Meclis-i Vükelâ tarafından baş murahhas olarak tayin edilmiştir.³⁸

Süveyş Kanalı Komisyonu murahhası olarak ilk önce Paris Sefiri Esad Paşa düşünülmüş ancak komisyon çalışmalarına sefirlerin katılmayacak olmasının anlaşılması üzerine Meclis-i Vükelâ Mart 1885 tarihli bir oturumunda aldığı karar ile Atina Orta Elçisi Ahmet Tevfik Bey'i görevlendirmiştir.³⁹

Süveyş Kanalı Komisyonu 1840 Londra Anlaşmasıyla belirlenen Süveyş Kanalı ve Mısır'ın statüsü ile ilgili bazı konuları müzakere etmek üzere Fransa'nın öncülüğünde oluşturulmuştur. Komisyon'a Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Rusya iştirak etmişlerdir. Osmanlı Devleti murahhası Ahmet Tevfik Bey Fransa Hariciye Nezareti'ne başvurarak Mısır'ı ayrıca temsil edecek bir memurun bulunmamasını istemiştir. Bunun üzerine, karar verme yetkisi olmamak, sadece mahalli bilgilerine başvurulmak ve Osmanlı Heyeti Reisinin refakatinde bulunmak kaydıyla bir Mısır temsilcisi de komisyonda yer almıştır. Komisyondaki Rus temsilcisinin ise protokolü imza etmemesi, sadece Londra Konferansı'nda olduğu gibi yalnızca gerektiği zaman ve ilgili konularda çalışmalara katılması kararlaştırılmıştır.⁴⁰

³⁶ Fatma Zehra Hanım, 1904 yılında İstanbul'da dönemin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın oğlu Mazlum Hamid (Moran) Bey ile evlenmiştir. Böylece II. Abdulhamid'in Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile Dahiliye Nazırı Memduh Paşa dünürlü olmuşlardır. (Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, s. 860).

³⁷ BOA. HR. TO. 9/22; BOA. İ. HR. 18247.

³⁸ BOA. Y. A. RES. 1302 Ca 28.

³⁹ BOA. MV. 2/15

⁴⁰ BOA.Y. A. RES. 1302 Ca.28.

Meclis-i Vükelâ, 12 Nisan 1885 tarihinde Ahmet Tevfik Bey'e verdiği talimat ile komisyonda hazırlanan mukavele layihasının bazı maddelerinde değişiklik yapılmasını istemiştir. Yapılması istenen değişiklikler şunlardır: Fransız layihasının 1. maddesinde yer alan “kanal, her vakit bütün devletlere açık ve tarafsız bir geçittir” ibaresinin yerine “kanal her vakit gemilere açık ve serbesttir” ibaresi yazılmalıdır. Fransız layihasının 6. maddesinde yer alan “Hidiviyet-i Mısıryye” ibaresinin yerine “Devlet-i Aliyye”⁴¹ ve İngiliz layihasının 8. maddesinde geçen “Hidiv hazretleri” ibaresi yerine “Devlet-i Aliyye” ibaresi yazılmalıdır.⁴²

Fransız layihasının 3. maddesinde geçen “küçük vapurlar” ve 4. maddesinde geçen “Karma Komisyon teşkili” komisyonda çoğunlukla kabul edilecek olursa kanalın sağ sahili ayrı ve doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne ait olmalıdır. Karma komisyon oluşturulacak olursa komisyon başkanlığının asaleten Osmanlı Devleti'nde olması için çaba gösterilmelidir. Fransız layihasının 6. maddesinde yer alan “Mısır Hidivliği, koruma vasıtalarına sahip olmadığı takdirde devletlerin yardımını istemelidir” cümlesi yerine “Mısır Hidivliği, koruma vasıtalarına sahip olmadığı takdirde Bab-ı âli'ye müracaat etmelidir” cümlesi yazılmalıdır. İngiliz layihasının 9. maddesinde yer alan “Hidiv'in hukuku” ibaresinin yerine “Hidiv'in imtiyazlarına”⁴³ ibaresi getirilmelidir.

Ahmet Tevfik Bey 26 Nisan 1885 tarihinde Paris'ten Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu görev sırasında harcanmak üzere heyete verilen 200 lira harcırahın bitmek üzere olduğunu bildirerek pahalı bir şehir olan Paris'te miktarın yetersiz geldiğini, acilen Osmanlı bankası aracılığı ile uygun görülen bir miktar paranın gönderilmesini istemiştir.⁴⁴ Bunun üzerine 15 Nisan 1885'ten geçerli olmak üzere,

⁴¹ 1840 tarihli Mısır Valiliği İmtiyazına göre, Mısır valileri veraset imtiyazına kavuşmuş olsa da yine bu fermana göre Mısır ahalisi de Padişah'ın tebası sayıldığı için Osmanlı Devleti, komisyon layihasında geçen “Mısır Hidiviyeti” ibaresini siyaseten mahzurlu bulmuştur. (Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 201).

⁴² BOA. **Y. A. RES.** 1302 Ca.28.

⁴³ 1840'ta ilan edilen Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanına göre, Mısır valileri veraset imtiyazlarına kavuşmuşlardır. Rütbe ve kıdem olarak Osmanlı Devleti'nin diğer valileri ile eşit haklara sahip olmuşlardır. (Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 202).

⁴⁴ BOA. **İ. HR.** 18815.

komisyon dağılana kadar, Ahmet Tevfik Bey'e aylık 60 lira, kâtibine aylık 20 lira ve dönüş harcırahı olarak da 100 lira gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁵

Ahmet Tevfik Bey, komisyon çalışmalarının sonuçlarını 5 Mayıs 1885'te Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir. Buna göre Avusturya heyeti komisyon çalışmaları sırasında Osmanlı Devleti'ne yardım edeceğini, Almanya Heyeti ise Fransa'nın istediği karma komisyon'un oluşturulması gereğini bildirerek komisyon'un şekil ve sureti hakkında Osmanlı Devleti'nin isteyeceği değişiklikler konusunda yardımda bulunacağını bildirmiştir. Ahmet Tevfik Bey, İngiliz Heyeti'nin Osmanlı Heyeti'nin tutumuna uygun bir tavır sergilediğini, komisyonun İngiliz-Fransız layihalarının ortak kısımları üzerinde durduğunu, Süveyş kanalı ile Mısır'ın müdafaası hakkında Osmanlı isteklerinin kabul edileceği kanaatinde olduğunu bildirmiştir.⁴⁶

Osmanlı Heyeti refakatinde bulunmak kaydıyla sadece istişare memuru sıfatıyla Mısır'dan gelerek komisyon'a katılan Fahri Paşa, Fransa Cumhurbaşkanı tarafından özel olarak kabul edilmiş, bunun üzerine Osmanlı Heyeti Reisi Ahmet Tevfik Bey bu durumun uluslar arası hukuk kurallarına aykırı olduğunu, Mısır temsilcisi'nin müstakil bir devlet temsilcisi gibi kabul edilemeyeceğini Fransız makamlarına bildirmiştir.⁴⁷ Komisyon çalışmalarının sona ermesi üzerine Ahmet Tevfik Bey Paris'ten Atina'ya dönmüştür.⁴⁸

2. Berlin Büyükelçiliği

a. Tayini

Diplomatlık kariyerine Osmanlı Devleti'nin Roma Sefiri Fotiadis Efendi'nin maiyetinde İkinci kâtip olarak başlayan Ahmet Tevfik Bey, 13 yıllık bir Hariciye tecrübesinden

⁴⁵ BOA. İ. HR. 18838.

⁴⁶ BOA. MV. 3/56.

⁴⁷ BOA. MV. 3/74.

⁴⁸ BOA. DH. SAİD.-d, 2/100.

sonra Berlin Büyükelçiliği'ne⁴⁹ kadar yükselmiştir. Ahmet Tevfik Bey, Avrupa siyaseti açısından hassas bir dönemde, Berlin gibi önemli bir merkeze Osmanlı Devleti'nin en üst siyasi temsilcisi olarak görevlendirilmiştir. Tevfik Bey'in bu göreve atanmasında Roma, Viyana, Petersburg ve Atina'da geçen ilk diplomasi deneyimi yıllarında Avrupa siyaseti hakkında kazandığı tecrübe, memuriyetleri sırasında gösterdiği ciddiyet ve aldığı sorumlulukları hakkıyla yerine getirmesinin yanında Avrupa dillerini iyi konuşuyor olması⁵⁰ da etkili olmuştur.

Berlin Büyükelçiliği, II. Abdulhamid devri Osmanlı dış siyasetinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu dönemde Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri menfi politikaya bağlı olarak Osmanlı-Alman münasebetleri çok önem kazanmıştır. Osmanlı'nın dış siyasetinde bir dönüm noktası sayılabilecek Osmanlı-Alman yakınlaşması devletin yıkılışına kadar artarak devam etmiştir. Böyle hassas bir dönemde Berlin Büyükelçiliği ile görevlendirilen Ahmet Tevfik Bey'e şüphesiz çok iş düşmüştür.

Ahmet Tevfik Bey, 1883–1885 yılları arasında Berlin Büyükelçisi bulunan Mehmed Said Paşa'nın Hariciye Nazırlığı görevine getirilmesi üzerine 4 Ekim 1885 tarihinde 36 bin kuruş (360 altın lira) maaşla Berlin Büyükelçiliği'ne getirilmiştir.⁵¹ Henüz 40 yaşındayken Berlin Büyükelçisi olan Tevfik Bey 1895 yılında Hariciye Nazırlığı görevine getirilinceye kadar aralıksız olarak on yıl bu görevde bulunmuştur.⁵²

Ahmet Tevfik Bey'in Atina Orta Elçiliği'nden ayrılması üzerine bu göreve Agâh Efendi getirilmiş ancak Agâh Efendi'nin sağlık sorunları nedeniyle Atina'ya

⁴⁹ 1885 yılında Osmanlı Devleti'nin altı ülkede büyükelçiliği bulunmaktadır. Bunlar; Berlin, Londra, Paris, Petersburg, Roma ve Viyana Büyükelçilikleri'dir. (Kemal Girgin, **Hariciye Tarihimiz**, Okumuş Adam Yay., İstanbul 2005, s. 93).

⁵⁰ 93 Harbi'nden sonra Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti aleyhinde kamuoyunu yanıltıcı yayınlarını artırmalarıyla diplomaside yeni bir mücadele alanı açılmış oluyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti Avrupa'ya göndereceği elçilerin gidecekleri devletin dilini çok iyi bilmelerine önem vermiştir. Bu elçilerin gittikleri ülkede Osmanlı aleyhinde yayın yapan gazeteleri takip edip gerekli raporları hazırlayarak Bab-ı âli'ye sunmuşlar, asılsız haberleri tekdiz etmişlerdir. Bunun yanında Osmanlı lehinde yayın yapan gazeteleri ise az miktarda da olsa maddi yönden desteklemişlerdir.

⁵¹ BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008.

⁵² BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008.

gidememesi üzerine Ahmet Tevfik Bey bir süre daha bu görevi vekâleten yürütmüştür.⁵³ Ağâh Efendi'nin 20 Ekim 1885'te Atina'daki görevine başlaması üzerine Tevfik Bey de Berlin'deki görevine başlamak üzere İstanbul'a gelmiştir. Bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra 22 Kasım 1885 tarihinde Berlin'e gitmiştir.⁵⁴

Sultan II. Abdulhamid tarafından Alman İmparatoru I. Wilhelm'e sunulmak üzere Ahmet Tevfik Bey'e iki mektup verilmiştir. Padişah mektuplarda, önceki Berlin Büyükelçisi Mehmed Said Paşa'ya Alman İmparatoru tarafından gösterilen itimat ve teveccühten çok memnun kaldığını, yeni Berlin Büyükelçisi olan Ahmet Tevfik'in iki ülke arasında başlayan dostluğu daha da ilerleteceğini umduğunu⁵⁵ yazmıştır. Ahmet Tevfik Bey, 1885 yılı Aralık ayı başlarında itimatnamesini sunmak üzere Alman İmparatoru tarafından resmen kabul edilmiştir.⁵⁶

b. Osmanlı - Alman İlişkilerinin Genel Durumu

19. Yüzyıl Avrupasına damgasını vuran güç dengesi sistemi 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşının sonunda imzalanan Berlin antlaşması ile bozulmaya başlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıl sonundan itibaren uyguladığı politik dengenin unsurları da değişmeye başlamıştır. Bu değişimin nedenleri arasında Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni Rusya karşısında eskisi kadar desteklemekten vazgeçmesi ve Balkanlarda Avusturya ile İtalya'nın izlediği politika başta gelmektedir. Avrupa'da değişmekte olan bu siyasi konjonktür, Sultan II. Abdulhamid'i İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine karşı yeni ve aktif bir denge tesis etmeye yöneltmiştir. Bu düşünce Osmanlı-Alman yakınlaşmasının en önemli sebeplerinden birisi olmuştur.⁵⁷

⁵³ BOA. Y. A. HUS. 184/24.

⁵⁴ BOA. Y. A. HUS. 378/429.

⁵⁵ TTK. Arşivi, KK: TP. K: 18, B: 41.

⁵⁶ BOA. Y. A. HUS. 378/429.

⁵⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu ve Alman Diplomasisi" **Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumu 1997**, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 215; Ruhi Turfan - M. Şevki Yazman, a.g.e., s. 52.

Baltık denizinden Basra körfezine kadar uzanacak bir Alman İmparatorluğu düşleyen II. Wilhelm, Balkanlar yoluyla Ortadoğu ve Mezopotamya'ya sızma planları yapmaktadır. Alman milliyetçileri tarafından önceden beri savunulan Almanya'nın doğu'ya açılma siyaseti (Drang Nach Osten) Almanya kamuoyunda Anadolu'nun Almanya için bir hayat alanı olabileceği düşüncesini güçlendirmekteydi. Tarihçi Ranke, bu konu ile ilgili olarak "Almanya'nın ekonomik geleceği İstanbul'un mukadderatına bağlıdır"⁵⁸ demektedir.

II. Wilhelm'in yayılcı politikasını kolaylaştırabilmesinin şartı, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü destekleyen bir politika izlemesi ve Osmanlı'nın dostluğunu kazanmaktır.⁵⁹ Alman askeri otoriteleri ise muhtemel bir Alman-İngiliz savaşını kazanabilmek için Mısır'ı istila etmek ve İngilizler'in Hindistan ile olan ticaretini kesmek gerektiği üzerinde yoğunlaşıyorlardı. Bunu gerçekleştirebilmenin de Osmanlı Devleti'nin dostluğunu kazanmakla mümkün olduğu düşünülüyordu. Bu dostluğun kazanılması ile hem İslam âlemi el altında tutulabilecek hem de Berlin'i Anadolu üzerinden Suriye ve Mezopotamya'ya bağlayacak demiryolları inşa edilebilecektir.⁶⁰

Anadolu üzerindeki siyasal, ekonomik ve askeri projelerini "Barışçı Sızma"⁶¹ denilen bir ortamda uygulama eğiliminde olan Almanya, II. Abdulhamid'in hassasiyetlerini dikkate alarak Osmanlı dostluğunu kazanmak için ülkesinde Osmanlı Devleti aleyhinde yayın yapan basın organlarına karşı sert bir tutum izlemekten geri kalmamıştır. Avrupa'nın diğer bazı ülkelerinde olduğu gibi Almanya'da da Osmanlı karşıtı yayın yapan gazete ve dergiler bulunmaktaydı. Bu basın organları genellikle Sultan II. Abdulhamid'in şahsını aşağılayıcı, Osmanlı Devleti'ni karalayıcı, Berlin Antlaşması'na göre Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin yapmayı taahhüt ettiği ıslahat için gayrimüslimler lehine baskı oluşturucu haberler yayınlamışlardır. Haberler özellikle Allgemeine Zeitung, Berliner Zeitung, Germania, Kölnische Zeitung, Kologne, Gazet

⁵⁸ Karal, **a.g.e.**, C.VIII, s. 71; Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi**, Aydınlar Ocağı Yay., İst. 1986, s. 36.

⁵⁹ Nurşen Mazıcı, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni**, Gümüş Basımevi, İst. 1987, s. 26-27; Mustafa Gencer, **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhü**, İletişim Yay., İst. 2003, s. 273.

⁶⁰ Ortaylı, **a.g.m.**, s. 215.

⁶¹ **a.g.m.**, s. 216.

General de Münih, Gazet de Voss ve Der Arme Konrad gibi gazete ve dergilerde yer almıştır.⁶²

Berlin Büyükelçisi Ahmet Tefik Bey, bu basın organlarının üzerine gidilmesi konusunda Alman hükümet makamları hatta Alman Başbakanı ile irtibata geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin hassasiyetlerini çok iyi etüt etmiş olan Almanya bu gazete ve dergileri çoğunlukla uyarılmış veya resmi girişimlerde bulunarak yayınlarını toplatmıştır. Bu konuda örnek göstermek gerekirse, Almanya'da sosyalist yayın organı Der Arme Konrad adlı dergi II. Abdulhamid'in özel giderlerinin miktarını eleştirerek "bu devlet s m r c s  nasıl yaşıyor" başlıklı bir makale yayınlamıştır. Bunun  zerine Ahmet Tefik Bey dergiyi şikâyet etmiş ve başbakanın emri ile Alman İçişleri Bakanlığı dergiyi toplatmıştır.⁶³

Büyükelçi Ahmet Tefik Bey, olumsuz yayın yapan ve Türkiye'ye girmesi mahzurlu ve yasak olan Avrupa gazetelerinin adlarını, numaralarını ve tercümelerini şifreli telgraflarla İstanbul'a bildirmiştir. Bazen de Osmanlı Devleti hakkında olumlu yayın yapan Alman gazeteleri Berlin Büyükelçisi Ahmet Tefik Bey tarafından ziyaret edilerek taltif edilmişlerdir. Örneğin Osmanlı Devleti lehinde yaptıkları yayınlara teşekkür mahiyetinde 1894 yılında K lnische Zeitung ve Kologne gazetelerinin yirmişer nüshasına Berlin Büyükelçiliği adına bir yıllık abone olunmuştur.⁶⁴ Bu tür desteklerin bazı gazetelerin suiistimaline uğradığı da görülmüştür. Bazı gazeteler Osmanlı lehine yaptıkları her haber için Tefik Paşa'dan para istemeye başlamışlardır. Tefik Paşa bunun için İstanbul'dan yardım istemiş, fakat Bab-ı  li sadece çok ciddi yayınların desteklenmesi konusunda Tefik Paşa'ya tavsiyede bulunmuştur.⁶⁵

Almanların Osmanlı Devleti ile dostluk ilişkilerini artırma çabalarına Bab-ı  li de ilgisiz kalmamıştır. Ahmet Tefik Bey'in Büyükelçiliği'nin son döneminde meydana gelen şu

⁶² BOA. HR. SYS. 25/72; BOA. Y. A. HUS. 259/100, 259/1001, 317/94; BOA. Y. PRK. EŞA. 21/75.

⁶³ BOA. Y. PRK. EŞA. 19/84.

⁶⁴ BOA. Y. PRK. EŞA. 21/75.

⁶⁵ BOA. HR. SYS. 34/63.

olay bu bakımdan dikkate değerdir: 1895 yılı Prens Bismark'ın doğum yıldönümüdür. Alman İmparatoru II. Wilhelm ile Bismark kışkındırdılar. Bu yüzden İmparatorun sarayında ve Berlin'deki diğer yabancı Büyükelçiliklerde bu gün için hiçbir hazırlık yoktur. Osmanlı'nın Berlin Büyükelçisi Ahmet Tevfik Bey, Sultan II. Abdulhamid'e başvurarak, Türk-Alman dostluğu adına Bismark'ı tebrik etmekle görevlendirilmesini istemiştir. II. Abdulhamid bu öneriyi uygun bularak Bismark'a sunulmak üzere bir tebrik mesajı ve "Pırlantalı İmtiyaz Nişanı" göndermiştir. Ahmet Tevfik Bey hediyeleri Bismark'a sunmadan önce Alman İmparatoru II. Wilhelm'den izin istediğinde "Kendi Padişahı tarafından kendi elçisine verilen görev elbette yerine getirilmelidir" cevabını almıştır. Ahmet Tevfik Bey, Bismark'ın Hamburg yakınlarındaki çiftliğine giderek Osmanlı Devleti adına hediyeleri sunmuştur. Bismark, "beni unutmayan tek hükümdar olan II. Abdulhamid'e ve onun büyükelçisi Ahmet Tevfik Bey'e teşekkür ederim"⁶⁶ demiştir. Bu olaydan bir süre sonra, II. Abdulhamid'in Bismark'a yaptığı jestten geri kalmak istemeyen İmparator II. Wilhelm de Prens Bismark ile barışmıştır.⁶⁷

İki devletin karşılıklı yaklaşma politikası Ahmet Tevfik Bey'in Berlin Büyükelçiliği görevinde bulunduğu 1885–1895 yılları arasında Osmanlı-Alman ilişkilerinde bir dizi önemli gelişmeye önyak olmuştur. Bu dönemde meydana gelen gelişmeleri şöyle özetleyebiliriz: Osmanlı ordusunun modernizasyonu için başta Colmar Von der Goltz Paşa olmak üzere birçok Alman subayı Türkiye'ye gelmiştir. Osmanlı ordusu modern Alman silahları ile techiz edilmiştir. Alman şirket ve bankalarının Türkiye'de yatırımları artmıştır. Anadolu Demiryolları'nın yapımına başlanmış ve büyük bir kısmı bitirilmiştir. Alman İmparatoru II. Wilhelm Türkiye'yi ziyaret etmiştir.⁶⁸ Ahmet Tevfik Bey, Almanya'daki en üst düzey Osmanlı temsilcisi olması hasebiyle bu yoğun ilişkinin yürütülmesinde önemli bir rol ve sorumluluk üstlenmiştir.⁶⁹ Bu gelişmeleri ayrı başlıklar altında değerlendirmeyi uygun buluyoruz.

⁶⁶ BOA. Y. PRK. EŞA. 21/40.

⁶⁷ Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 77.

⁶⁸ Alman İmparatoru II. Wilhelm Türkiye'yi iki defa ziyaret etmiştir. Bunlardan ilki 1889 yılında Ahmet Tevfik Bey'in Berlin Büyükelçiliği, ikincisi ise 1898 yılında Ahmet Tevfik Paşa'nın Hariciye Nazırlığı döneminde gerçekleşmiştir. İmparator, birinci ziyarette sadece İstanbul'a uğramışken ikincisinde İstanbul'dan sonra ve Kudüs'e giderek Selahattin Eyyubinin kabrini de ziyaret etmiştir. (BOA. Y. PRK. EŞA. 34/15).

⁶⁹ TTK. Arşivi, **KK: TP**. K: 18, B: 35.

c. Osmanlı-Alman Kültürel, Askeri ve Ticari İlişkileri

Osmanlı-Almanya arasındaki yakınlaşma öncelikle 1880 yılında kültürel alanda başlamıştır. Osmanlı Devleti bu tarihte Almanya'ya, eğitim görmek ve staj yapmak üzere genç subaylar göndermiştir. Bir süre sonra, Osmanlı Devleti'nin daveti üzerine Almanya'dan Türkiye'ye Osmanlı ordusunun ıslahı için bir askeri heyet gelmiştir. İncelemelerde bulunan bu askeri heyetin ardından, uzun yıllar Osmanlı ordusunda görev yapacak olan Colmar Von der Goltz Paşa başkanlığında bir askeri heyet daha gelmiştir. Bu heyet 1883–1895 yılları arasında Osmanlı ordusunun ıslahı için çalışmalar yapmıştır.⁷⁰

Von der Goltz, Türk-Alman ilişkilerinin artmasında ve genç Türk subaylarının eğitiminde önemli bir rol üstlenmiştir. 1883–1895 yılları arasında 12 yıllık ilk çalışma döneminde Harbiye Mektebi'nde ders kitabı olarak okutulmak üzere 4 bin sayfadan fazla broşür ve ders kitabı yayınlamıştır.⁷¹ Goltz Paşa, Osmanlı ordusunda reform konusunda pek çok layiha kaleme almış ve bu layihalar Sultan II. Abdulhamid tarafından kabul edilmiştir. Bu layihalar Almanya'ya büyük bir ekonomik katkı sağlamış ve Alman savaş endüstrisi mamulleri Türkiye'ye akmaya başlamıştır. Von der Goltz'un kontratı 1895 yılına kadar üç defa yenilenmiştir. Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa 2 Ağustos 1893'te bizzat Alman İmparatoru ile görüşerek Goltz Paşa'nın görev süresinin 5 yıl daha uzatılmasını istemiştir. Ancak İmparator ve Alman ordu kurmayları Goltz Paşa'nın Almanya'ya dönmesi taraftarıydılar. Tevfik Paşa'nın Alman İmparatoru ile ikinci defa görüşmesi üzerine İmparator, Goltz Paşa'yı Osmanlı ordusunda tekrar görevlendirmiştir.⁷²

Kültürel ve askeri ilişkilerle başlayan yakınlaşma ekonomik alanda da kendisini göstermiştir. 1885 yılında bir Alman ticaret şirketi, coğrafyacı Kiepert'i Anadolu'nun haritasını tanzim etmek üzere görevlendirmiştir. İki ülke arasında hızla gelişen

⁷⁰ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yay., İstanbul 198, s. 78.

⁷¹ BOA. Y. PRK. EŞA. 18/47.

⁷² BOA. Y. PRK. EŞA. 18/37

yakınlaşmanın devamında Almanlar Konya, Bursa, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Antep, Diyarbakır, Mardin, Musul, Basra, Şam, Trablusşam ve Yafa'da okullar açma girişiminde bulunmuştur.⁷³ 1888 yılında Almanlar İstanbul'da Deutsche Bank'ın bir şubelerini açmışlardır.⁷⁴

1889 yılında İstanbul'da bulunan Alman tüccarlarının sayısı üç bin kişiyi geçmiş olup 1880'lerde Almanya'nın Osmanlı dış ticaretindeki payı yüzde 18 iken hızla artmış ve 1890'ların sonuna gelindiğinde yüzde 42'ye ulaşmıştır. Yine 1889 yılı Kasım ayında Alman İmparatoru II. Wilhelm İstanbul'u ziyaret ederek⁷⁵ Sultan II. Abdulhamid ile görüşmüştür. Osmanlı saltanat merkezine ilk defa bir Avrupalı hükümdar'ın gelmesi II. Abdulhamid'in Almanlara olan sempati ve güvenini pekiştirerek Osmanlı-Alman yakınlaşmasına özel bir boyut kazandırmıştır.

24 Ağustos 1890 tarihinde imzalanan Osmanlı-Alman ticaret anlaşması ile Almanya Anadolu üzerindeki nüfuzunu derinleştirmiştir. Bu anlaşma Almanya'ya yeni ve geniş ticari avantajlar sağlarken Almanya'ya girecek olan Osmanlı malları için herhangi bir gümrük indirimi taahhüdünde bulunmamıştır. Bu anlaşma ile Almanya, Osmanlı limanlarına posta vapurları işletmeye ve mamullerini Osmanlı pazarına sevk etmeye başlamıştır.⁷⁶

Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilgili teşebbüslerinin en etkili sonuçlar doğurduğu demiryolları inşa etme ve işletme projesi olmuştur. Sömürgecilik yarışında İngiltere ve Fransa'dan geri kalmış olan Almanya'nın hedefi, Osmanlı coğrafyası olan Anadolu ve Mezopotamya'nın zenginliklerini Almanya'ya açıp Anadolu'dan Basra'ya kadar uzanacak bu demir yolu ile sıcak denizlere açılmaktır. Almanlar Anadolu topraklarında

⁷³ Karal, **a.g.e.**, s. 175.

⁷⁴ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 95.

⁷⁵ Bu ilk ziyarette Berlin Büyükelçisi Ahmet Tevfik Paşa, bir heyetle birlikte İzzeddin Vapuru ile Çanakkale açıklarında Alman İmparatorunu karşılamıştır. (Cevriye Artuk "Alman Mülakat Madalyası", **8. Türk Tarih Kongresi**, C. III, TTK. Yay., Ankara 1983, s. 1735). Bu seyahat münasebeti ile Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya 8 Kasım 1889 tarihinde Almanya Devleti tarafından "Kırmızı Kartal" nişanı verilmiştir. (BOA. **DH. SAİD**-d. 2/1008; BOA. **İ. HR.** 316/20237).

⁷⁶ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 52.

8 yılda 1033 kilometre demiryolu hattı inşa etmişlerdir. Marmara denizi kıyılarından Basra körfezi kıyılarına kadar uzanacak demiryolu, şüphesiz ki Almanlar'ın daha çok işine yarayacaktır. Almanlar bu proje ile demiryolu hattının iki yanında yirmişer kilometre karelik alanda maden aramacılığından petrol yataklarını işletmeye, sulama tesislerinin yapımından orman kesme imtiyazına kadar külliyetli bir çıkar elde etmişlerdir.⁷⁷

Alman stratejistleri, üstün bir teknoloji ile doğu'ya doğru yayılarak “Barışçı Sızma” denilen bu yayılım ile asıl amaçlarına ulaşacaklarını düşünmüşlerdir. Almanların bu girişimi tam amacına ulaşmasa da⁷⁸ çok önemli sonuçlar ortaya koyarak sömürge rekabetinde Almanya'yı rakiplerinden üstün bir konuma taşımıştır. Bu demiryolu projesi sayesinde Almanlar, Fransa ve İngiltere ile rekabet edebilir konuma gelirken I. Dünya Harbi'ne giden yolda en önemli müttefikini de belirlemiş oluyordular.

İki devlet arasındaki bu ilişkilerin gelişmesinde Berlin Büyükelçisi Ahmet Tevfik'in Sultan II. Abdulhamid'in desteği ile Alman yönetim organları ile giriştiği diyalogun da etkisi olmuştur. Sultan Abdulhamid bu dönemde Alman-Osmanlı işlerini müzakere etmek için Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa'yı sık sık İstanbul'a çağırmıştır. 1890 yılında yine bir müzakerenin ardından aynı yılın Ağustos ayında Osmanlı Devleti ile Almanya arasında bir dostluk, ticaret ve denizcilik antlaşması imzalanmıştır.⁷⁹ Anlaşmanın imzalanmasından sonra Tevfik Paşa, Hariciye Nezareti bütçesi özel ödeneğinden kendisine tahsis edilen 250 lira harcırah ile tekrar Berlin'e dönmüştür.⁸⁰ Burada II. Abdulhamid'in çok itimat ettiği ve gelecekte Hariciye Nazırı yapmayı düşündüğü⁸¹ Tevfik Paşa'nın Osmanlı-Alman ilişkileri hakkındaki fikirlerinin Padişah tarafından önemsendiği ve dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

⁷⁷ Öke, **a.g.e.**, s. 36.

⁷⁸ Bağdat Demiryolu, tamamlanamayan bir hat olarak kalmış, Bağdat-Basra arası I. Dünya Harbi sonrasında İngilizler, Bağdat'ın kuzeye olan bağlantısını ise yine İngiliz Manda idaresi tamamlamıştır. (Ortaylı, **a.g.m.**, s. 217).

⁷⁹ BOA. **Y. PRK. BŞK.** 18/87.

⁸⁰ BOA. **İ. DH.** 119/93854.

⁸¹ BOA. **Y. PRK. EŞA.** 18/96.

İmparator II. Wilhelm'in çok sevdiği, Türk-Alman dostluğunun kurucusu ve bu dostluğun gelişmesinde büyük hizmetleri olduğunu söylediği Berlin Büyükelçisi Ahmet Tevfik Bey 1893 tarihinde bir ara bu görevden istifa etmek istemiştir. Bu düşünceye Alman İmparatorunun bir davranışı sebep olmuştur. Almanya'daki Fransa elçisi ile Ahmet Tevfik'in çok iyi dost olmaları, II. Wilhelm'de Osmanlı'nın Almanya'ya karşı siyasetinin değişmekte olduğu endişesini uyandırmıştır. Bu sebeple Osmanlı-Alman ilişkilerinde bazı devlet bilgilerini Ahmet Tevfik'e vermeye tereddüt etmiştir. Sultan II. Abdulhamid II. Wilhelm'e bir telgraf gönderip Ahmet Tevfik'in en güvendiği memurlarından olduğunu, bu güvene binaen kendisine vezirlik rütbesinin verildiğini ve Hariciye Nazırlığı'na aday bir diplomat olduğunu bildirerek şüpheye gerek olmadığını söylemiştir.⁸² Ahmet Tevfik Bey, bu durum karşısında ya Viyana elçisi ile becayış yapılmasını ya da görevden alınmasını istemiş hatta Alman gazetelerinde Viyana elçiliğine tayin edildiğine dair haberler çıkmıştır. Sultan II. Abdulhamid "Berlin'in ahvaline en vâkıf olan sensin"⁸³ diyerek Ahmet Tevfik'in görevine devam etmesini istemiştir.

Osmanlı-Alman kültürel ve ekonomik ilişkileri böyle karşılıklı dostluk gösterilerine sahne olurken Almanya, Osmanlı Devleti üzerinde planladığı projeleri gerçekleştirmek için sağlam bir psikolojik zemin elde etmiş oluyordu.

3. Londra Büyükelçiliği

a. Tayini

Tevfik Paşa Berlin'de Osmanlı Devleti'ni 1885–1895 yılları arasında aralıksız olarak temsil ettikten sonra 6 Kasım 1895 tarihinde, Sadrazam Halil Rıfat Paşa Hükümeti'nde Osmanlı Hariciye Nazırı olarak görevlendirilmiştir.⁸⁴ 1896–1909 yılları arasında aralıksız olarak 13 yıl Hariciye Nazırlığı görevinde bulunduktan sonra Kâmil Paşa Hükümeti'nin istifasıyla 14 Şubat 1909 tarihinde Hariciye Nazırlığı'ndan ayrılan Tevfik Paşa 6 Nisan 1909 tarihine kadar resmi bir görevde bulunmamıştır. Tevfik Paşa 4 Nisan

⁸² BOA. Y. PRK. EŞA. 18/96.

⁸³ BOA. Y. PRK. EŞA. 20/45.

⁸⁴ BOA. İ. DH. 1328/1313 Ca 50.

1909'da Hariciye Nazırı Mehmet Rıfat Paşa'nın önerisi⁸⁵ ve 6 Nisan 1909 tarihli Padişah iradesiyle Londra Büyükelçiliği'ne tayin edilmişti.⁸⁶ Ancak görev yerine gitmeden 13 Nisan 1909'da 31 Mart Vakası çıkmış ve tarafsızlığı göz önüne alınan Paşa 14 Nisan 1909'da Sadarete getirilmişti. 21 günlük hükümeti 4 Mayıs 1909'da sona eren Tevfik Paşa, 8 Mayıs 1909 tarihinde Hariciye Nazırı Mehmet Rıfat Paşa'nın tavsiyesi⁸⁷ üzerine 9 Mayıs 1909 tarih ve 9 numaralı Padişah iradesiyle⁸⁸ 20 bin kuruş aylık maaş ve 16 bin kuruş tahsisatla⁸⁹ boş bulunan Londra Büyükelçiliği'ne tayin edilmiştir.⁹⁰ Böylece Tevfik Paşa daha önce tayin olup gidemediği Londra'ya bir ay gecikmeli olarak gitmiştir.

Tevfik Paşa Sultan II. Abdulhamid'in İngiltere Kralı'na sunulmak üzere yazmış olduğu iki mektubu da alarak 16 Mayıs'ta yeni görev yeri olan Londra'ya hareket etmiştir.⁹¹ Paşa 28 Haziran 1909 tarihinde İngiltere Kralı tarafından resmen kabul edilmiştir. Bu görüşmede Kral'a itimatnamesini sunarak Padişah'ın göndermiş olduğu mektupları

⁸⁵ Kâmil Paşa'dan sonra sadarete gelen Hüseyin Hilmi Paşa, Tevfik Paşa'nın yerine Hariciye Nezareti'ne Londra Büyükelçisi Rıfat Paşa'yı getirmiş bu nedenle Londra Büyükelçiliği boş kalmıştır. Yeni Hariciye Nazırı Rıfat Paşa önceki görev yeri olan Londra'ya eski Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın tayin edilmesini sağlamıştır. M. Rıfat Paşa, Mart 1908'den Şubat 1909 tarihine kadar Londra Büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. (BOA. **İ. DH.** 1328/1313 Ca 50).

⁸⁶ BOA. **İ. HR.** 1327. Ra.15.

⁸⁷ BOA. **İ. HR.** 1327. R.13; Tevfik Paşa'nın Londra Büyükelçiliği'ne tayinine dair olarak Mabeyn Başkatibi Lütfü Simavi Bey şöyle demektedir. "Sadaret mührünü Tevfik Paşa'dan aldıktan sonra, Londra Büyükelçiliği'nin halen boş olduğunu, Padişah'ın, kendisini tekrar Londra'ya göndermekten büyük bir haz duyacaklarını söyledim. Saray'a döndüğümde bu konuşmayı Padişaha anlatarak Tevfik Paşa'ya bir nevi söz vermiş olduğumu söyledim. Efendimiz lütuf gösterip bu yoldaki davranışımı uygun bularak yeni sadrazama, Tevfik Paşa'nın elçilik göreviyle Londra'ya gönderilmesini tavsiye etti. (Simavi, **a.g.e.**, s. 19).

⁸⁸ BOA. **İ. HR.** 1327 R.13.

⁸⁹ Tevfik Paşa'nın bu görevi sırasında aldığı tahsisat 14 Haziran 1911 tarihinde yapılan 5 bin liralık artışla 16 bin liradan 21 bin liraya çıkarılmıştır. (BOA. **HR. SAİD.** 25/19).

⁹⁰ Tevfik Paşa'nın Londra Büyükelçiliği görevi 9 Mayıs 1909 – 14 Kasım 1914 arasında beş yıl altı ay altı gün sürmüş Tevfik Paşa I. Dünya Harbi'nin çıkması ve Osmanlı-İngiliz Siyasi münasebetlerinin kesilmesi üzerine 14 Kasım 1914'te İstanbul'a dönmüştür. (BOA.**HR. SAİD.** 25/19). Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği 1840'tan 1922'ye kadar devam etmiş olup I. Dünya Harbi sırasında Osmanlı'nın Londra Büyükelçiliği görevine son verilmiştir. 1840 yılında Mehmet Şekib Efendi'yle başlayan Londra Büyükelçiliği'nde en uzun süre kalan kişi 34 yıl ile (1851-1885) Musurus Paşa'dır. Londra Büyükelçiliği görevinde toplam 13 Osmanlı diplomatı görev yapmış olup Tevfik Paşa bunların 12.sidir. (Küneralp, **a.g.e.**, s. 46). Tevfik Paşa Londra Büyükelçiliği görevine başlarken 64 yaşındaydı. 1909 yılı Ekim ayında yaş haddinden dolayı Tekad Kanunu gereği emekliliğinin geldiği bildirilmiş ancak 31 Ekim 1909 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da alınan karar üzerine Tevfik Paşa'nın Londra Büyükelçiliği görevine devam etmesi kararlaştırılmıştır. (BOA. **MV.** 133/66).

⁹¹ İngiliz Kralı'na yazılan birinci mektupta Tevfik Paşa'nın nezaket ve liyakatından bahisle iki devlet arasındaki iyi ilişkileri geliştireceğine olan itimattan söz edilirken ikinci mektupta, önceki Londra Büyükelçisine İngiliz Kralı'nın gösterdiği itimat ve iltifat için teşekkür edilmiştir. (BOA. **HR. MTV.** 2/53).

veren Tevfik Paşa'yı İngiltere Kralı samimi bir şekilde karşılayarak meşrutiyet idaresinin Osmanlı Devleti için saadet ve gelişme kaynağı olacağını ifade etmiştir.⁹²

Tevfik Paşa Londra'da kısa zamanda Kral'ın sarayında olduğu kadar diplomatik çevrelerde de gördüğü saygı ve sevgiyle yükselen bir şahsiyet olmuştur. Londra'da gerek İngiltere devlet idarecileri ve gerekse diğer Avrupa devletleri elçileriyle ilişkilerinde gösterdiği samimiyet ve mesleki liyakati ile "Persona Grata"⁹³ olarak anılmaya başlanmıştır. Bu ifade İngilizlerin İtalyanlardan aldıkları bir terim olup "büyük şahıs, istenen adam" demektir. Bunun yanında Tevfik Paşa Londra siyasi çevrelerinde çoğu zaman "The Great old man of Turkey"⁹⁴ olarak anılmıştır.

Tevfik Paşa'nın bu saygıyı kazanması sadece kişisel özelliklerinden değil, elçilik erkân ve memurlarının seçiminde çok titiz davranarak Osmanlı Devleti'ni her meselede hakkıyla temsil etmiş olmasından ve meseleler hakkındaki derin bilgisiyle İngiltere ve Avrupa kamuoyunu aydınlatmasından kaynaklanmıştır. O günün hassas siyasi ortamında İngiltere, Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini iyi tutmaya önem verdiği için olmalı ki Tevfik Paşa Kral V. George tarafından çok sık olarak Windsor Sarayındaki özel davetlere çağrılır olmuştur. Kral, Tevfik Paşa'yı sık sık resmi görüşmeye ve kendi özel programlarına dâhil ettiği için Tevfik Paşa adeta Kralın özel dostu olmuştur. Hatta Kral Tevfik Paşa'yı av partilerine bile davet etmiştir.⁹⁵

Tevfik Paşa, Osmanlı Devleti'nin dış siyasetine on üç yıl aralıksız olarak nezaret etmiş bilgili bir diplomat olarak Londra'da bulunduğu bu güven ortamında yaklaşık beş buçuk yıl her meselede Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini muhafazaya çalışmıştır. Bu vazifede bulunduğu sırada Tevfik Paşa Osmanlı dış siyasetinde meydana gelen Trablusgarp Savaşı, I. ve II. Balkan Savaşları ve Bağdat Demiryolu ile ilgili gelişmelerde müzakerelere Osmanlı Devleti temsilcisi olarak iştirak etmiş, I. Dünya Harbi'nin çıktığı

⁹² BOA. **I. HUS.** 1327 C. 27; BOA. **MV.** 226/24.

⁹³ Paker, **a.g.e.**, s. 45.

⁹⁴ İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 21.

⁹⁵ Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 35; Tevfik Paşa'nın vefatında İngiltere Hükümeti İstanbul Maslahatgüzarı Tevfik Paşa'nın oğullarını ziyaret ederek devleti adına taziyelerini sunmuştur. Maslahatgüzar taziyede "Babanız İngiltere Kralı V. George'nin samimi ve özel dostuydu" ifadelerini kullanmıştır. (**Cumhuriyet**, 9 Ekim 1936, s. 5).

sırada ise İstanbul'a çektiği telgraflarla Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması konusunda telkinde bulunmuştur.⁹⁶

Tevfik Paşa'nın Londra Büyükelçisi olarak ilk resmi görevlerinden birisi, Sultan Mehmed Reşad'ın cülusunu bazı Avrupa devletlerine duyurmak için yaptığı ziyaret olmuştur. Yeni Padişah'ın tahta çıkışını usul ve gelenek icabı Avrupa devletlerine bildirmek üzere iki heyet belirlenmiştir. Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'nın başkanlığında Gabriyel Noradungyan Efendi ve Ayan'dan Avlonyalı Süleyman Paşazade Halil Paşa'dan meydana gelen birinci heyetin Avusturya, Almanya ve Rusya'ya; Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında Ayan'dan Faruk Sami Paşa ve Başmabeynci Lütfü Bey (Simavi) den meydana gelen ikinci heyetin ise İtalya, Fransa ve İngiltere'ye gitmesine karar verilmiştir.⁹⁷ Tevfik Paşa heyeti ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 20 Mayıs'ta adı geçen devletlerin başkentlerini ziyaret ederek Padişahın cülusunu bildirmişlerdir. Ziyaretler sonunda Gazi Ahmet Muhtar Paşa İstanbul'a Tevfik Paşa ise görev yeri olan Londra'ya dönmüştür.⁹⁸

b. Trablusgarp Savaşı Sırasındaki Faaliyetleri

1911 yılının sonbaharında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmek istemesi üzerine Osmanlı Devleti ile İtalya savaş durumuna gelmişlerdir. Bu nedenle Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomasi trafiği yoğunlaşmıştır. İtalya'nın amacından vazgeçirilmesi için Osmanlı Devleti'nin 20 Eylül tarihli başvurularına karşılık Fransa kayıtsız kalırken Rusya "böyle bir işte öğüt vermek zordur, İtalya'nın saldıracağına dair bir ipucumuz yoktur" karşılığını vermiştir. Tevfik Paşa 26 Eylül'de İngiltere Hariciye Nezareti'ne başvurarak İtalya'ya itidal tesviyesinde bulunmasını istemiş, buna karşılık İngiltere Dışişleri Müsteşarı Nicholson: "İtalyan hükümetine başvuramayız, bu sadece İtalya ile Osmanlı Devleti'ni ilgilendirir. Bu işlerine karışmak olur. Durum Avrupa Devletlerini kaygılandırarak raddede değildir" cevabını vermiştir. Tevfik Paşa'nın ısrarı

⁹⁶ TTK. Arşivi, **KK: TP**. K: 18, B: 35.

⁹⁷ Simavi, **a.g.e.**, s. 25,36; Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'nın Avrupa'ya gönderilecek bu özel temsilcilerin yaşlı kişilerden seçilmesinin gidilen yerlerde iyi etkiler bırakacağını söylemesi üzerine aslında İtalya, Fransa ve İngiltere'ye gönderilecek olan heyete daha önceden başkan seçilmiş olan Başmabeynci Lütfü (Simavi) Bey'den vazgeçilerek yerine yaşlı Gazi Ahmet Muhtar Paşa tayin edilmiştir. (**Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, Haz: Rıfat UÇAROL, Filiz Kitabevi İst. 1989 s. 279) Heyetlerin bu ziyaretleri için bütçeden toplam 3 bin lira ödenerek ayrılmıştır. (**MMZC**. D. I, İ. I, C. V, s. 590).

⁹⁸ BOA. **İ. HUS**. 1327 Ca. 1.

üzerine Nicholson, Dış İşleri Bakanı Grey'le konuşacağını fakat Almanya'nın Avusturya ve İtalya'nın bağlaştığı olarak bu işte daha etkili olabileceğini söylemiştir.⁹⁹

Avrupa devletlerinin İtalya'ya gönülsüz nasihatleri ve tarafsızlıkları savaşın çıkmasına engel olamadığından İtalya 28 Eylül'de Osmanlı hükümetine 24 saatlik bir ultimatoma vermiş Sadrazam Hakkı Paşa 29 Eylül'de verdiği cevapta Osmanlı toprak bütünlüğüne dokunulmadan İtalya'nın Trablusgarp'la ilgili isteklerini bildirmesini istemiştir. Aynı gün Hakkı Paşa sadareten çekilmiş, Said Paşa sadarete getirilmiştir.¹⁰⁰ İtalya 29 Eylül'de Trablusgarp üzerine saldırıya geçerek 7 Ekim'de Trablusgarp'ı işgal etmiştir.¹⁰¹

Aynı tarihte Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa, İngiliz Dış İşleri Müsteşarı Nicholson'la görüşerek, Trablus'ta herhangi bir biçimde sultanın sözde de olsa hükümranlığının tanınması ve statükonun korunması şartıyla Osmanlı Hükümeti'nin mütareke yapmaya hazır olduğunu söyleyerek İngiltere'nin buna aracı olmasını istemiştir.¹⁰²

Bab-ı âli ve İtalyan isteklerinin birbirine uymaması nedeniyle Balkan Harbi tehlikesinin kesin olarak görülmesine kadar yani Kasım 1911-Nisan 1912 arasındaki karşılıklı görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Savaşın başlamasından yaklaşık bir ay sonra İtalyanlar umduğunu bulamamanın hayal kırıklığını yaşarken savaşın durdurulması için Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri nezdindeki girişimleri de devam etmiştir. Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa İngiltere Dış İşleri Müsteşarı Nicholson'a 31 Ekim 1911'de verdiği yazıda şöyle demiştir:¹⁰³

“Sadrazam Said Paşa ile birlikte Osmanlı ile İngiltere'nin geçmişte ve şimdi olan münasebetlerini inceledikten sonra şu kanaate vardık. Bizi İngiltere'ye bağlayan

⁹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C. 2, Kısım 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 86-87.

¹⁰⁰ Aralık 1908 tarihinde Roma Büyükelçiliği'ne tayin olan İbrahim Hakkı Paşa 12 Ocak 1910'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası üzerine sadarete getirilmiştir. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti Ocak 1910-Eylül 1911 arasında iktidarda bulunmuştur. (Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 629).

¹⁰¹ Karal, **a.g.e.**, C. 9, s. 268-270; Yaklaşık bir yıl süren savaş iki aşama gösterir. Birinci aşama 1911 Eylül-Ekim, ikinci aşama ise 1911 Ekim- Kasım aylarını kapsar. Birinci aşamada İtalyan kuvvetleri kıyıda durdurulmuş, ikinci aşamada ise cephelerde denge sağlanmıştır. İtalyanlar kesin bir sonuç alamamaları üzerine savaşı başka Osmanlı topraklarına taşımaya kalkışmışlardır. (Karal, **a.g.e.**, C. 9, s. 281).

¹⁰² Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 1, s. 110,113.

¹⁰³ **a.g.e.**, C. II, Kısım 1, s. 178.

bağları samimiyetle güçlendirmeye bütün gücümüzü harcamaya hazırız. Bu programın meydana gelmesiyle Osmanlı Devleti için feyizli bir devreyi açacağını bekliyoruz. Dolayısıyla İngiltere ile bir ittifak yapmak için müzakereye veya icap ederse İngiltere ile diğer devletlerarasındaki itilafa iştirake hazırız. İngiltere hükümeti Trablus-Bingazi işini oradaki fiili hâkimiyet haklarımızın korunması esasına dayanmak şartıyla adil olarak bu işin halli için İtalya nezdinde tesirli bir şekilde müdahale etmekle bize kudretli yardımda bulunmuş olur. Bu şartlar içinde İtalya'ya iktisadi ve mali menfaatler temini ve hâkimiyetimizin korunması prensibiyle mümkün olup İngiltere Hükümeti'nin bize tavsiyesini uygun göreceği maddi teminatı vermeye razı oluruz.”

Tevfik Paşa'nın bu önerisi Osmanlı Devleti adına, yani Meclisi Vükelâ'dan geçirilmiş ve Padişah tarafından onaylanmış olarak değil, yalnız Osmanlı Sadrazam ve Hariciye Nazırı'nın bir dileği olara yapılmıştır. Tevfik Paşa'nın önerisine İngiltere Dış İşleri Bakanı Grey 2 Kasım 1911'de “haşmetli Kral Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu ile İtalya Krallığı arasında maatteessüf çıkmış olan savaşta kesin bir yansızlık muhafaza edeceğini ilan etmiştir”¹⁰⁴ cevabını vermiştir.

Rus hükümeti ise 27 Kasım'da Babı Ali'ye bir bildiri sunarak Rusya'nın boğazlar üzerindeki dileğini resmen açıklamıştır. Hariciye Nazırı Asım Bey Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya çektiği telgrafta, Rusya'nın bu dileğini dile getirerek İngiltere'nin bu konuda ne düşündüğünü sormuştur. Tevfik Paşa 1 Aralık'ta İngiltere Dış İşleri Bakanı Grey ile görüşerek aldığı cevabı aynı gün İstanbul'a bildirmiştir. Grey Tevfik Paşa'ya cevabında “Rusya'nın hem tarafsız olup hem de böyle bir istekte bulunması uygun değildir. Aranızda bir anlaşma olursa bu anlaşma şu sırada İtalya'ya karşı ileride de diğer devletlere karşı olabilir. Rusya'nın boğazlardan sadece Rus savaş gemilerinin geçme isteği Türkiye için zararlı olur ve öbür devletler bunu kabul etmezler” demiştir. Tevfik Paşa, görüşmenin sonucunu Hariciye Nazırı Asım Bey'e telgrafla bildirerek kendisinin de Grey ile aynı düşüncede olduğunu eklemiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti Rusya'nın talebini reddetmiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁴ a.g.e., s. 181; Trablusgarp ile ilgili olarak Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa İngiliz Hükümeti nezdindeki 29 Eylül 1911 ve 31 Ekim 1911 tarihli başvurularına ret cevabı almıştır. Tevfik Paşa Haziran 1913'te İngiltere Hükümeti'ne yeni bir ittifak teklifi yapmış ama soğuk bir ret cevabı daha almış olduğundan Osmanlı Devleti bu tarihten itibaren kesin olarak Alman İmparatorluğu'na yakınlaşmıştır. (Durdu Mehmet Burak, **Birinci Dünya Savaşında Türk-İngiliz ilişkileri**, Babil Yay., Ankara 2004, s. 23,24).

¹⁰⁵ Bayur, a.g.e., C. II, Kısım I, s. 148-149.

İtalya, Trablusgarp'ı kısa zamanda kazanma ümidi kalmayınca, Adriyatik kıyılarında yeni bir cephe açmak istemiş ancak savaşın Balkanlar'a sıçrayacağını gören Avusturya, buna karşı çıkmıştır. İtalya bundan sonra Doğu Akdeniz'deki on iki adaya saldırmayı planlamaya başlamış, 24 Nisan'da adaları işgale girişerek yaklaşık bir ay içerisinde on iki adayı ele geçirmiştir. Roma Hükümeti 18–19 Temmuz gecesi Çanakkale Boğazı'na baskın yaparak Osmanlı'yı barışa zorlama yoluna gitmiştir. Bu sırada Balkan Devletleri arasında bir ittifak hazırlanmakta olduğu öğrenildiğinden Osmanlı Hükümeti İtalya ile mütareke yapmaya karar vermiştir. 17 Ağustos'ta başlayan görüşmeler 15 Ekim'de sonuçlanmış ve Osmanlı ile İtalya arasında barış imzalanmıştır.¹⁰⁶ Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'nın harp esnasındaki görevi, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki görüşmeleri yürüterek İngiltere'nin Osmanlı ve İtalya Devletleri arasında arabulucu olmasını sağlamaya çalışmak olmuştur.

c. Padişah'ın Sadaret Teklifi ve Tevfik Paşa'nın Sunduğu Şartlar

Jön Türkler'in çeşitli grupları arasında çıkan şiddetli anlaşmazlıklar ve kavgalar ile bu hava içerisinde yürütülen siyaset denemesi 1911–1912 yılında zirveye çıkmıştır. Bir süre sonra siyasi duruma hâkim olan İttihat ve Terakki Fırkası Meclis'teki muhaliflerini uzlaşmaz bir grup olarak gördüğünden Meclis-i Mebusan'ı dağıtmaya ve yeniden seçim yapılmasına karar vermiştir. 1912 Nisan ayında yapılan “sopalı seçimler” sonrası Meclis 18 Nisan'da açılmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası rakibini tamamen sindirmiş ve yakından bilinen birkaç liberal mebusun dışında Meclis'e İttihat ve Terakki Fırkası üyesi olmayan kişiler girememiştir.¹⁰⁷ 1912 yılı yaz mevsiminde Osmanlı Devleti bir yanda dışarıda Trablusgarp Savaşı diğer yanda Balkan devletlerinin ittifak girişimleri karşısında ikilemi yaşanırken içerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın¹⁰⁸ İttihatçıların desteklediği Said Paşa Hükümeti'ne karşı açtığı amansız siyasi mücadele devam etmektedir. Seçimlerde İttihatçıların kuvvet kullanmasına ve suiistimallere ilk tepki muhalefetin kuvvet kazanmak için anayasa dışı yollara başvurması şeklinde kendini göstermiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Karal, a.g.e., s. 284-286.

¹⁰⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Osmanlı'da Siyasi Partiler**, C. 1, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984, s. 287.

¹⁰⁸ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programı ve diğer belgelerle ilgili detaylı bilgi için Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Osmanlı'da Siyasi Partiler**, C. 1, s. 287-312.

¹⁰⁹ Feroz Ahmad-Dankward A. Rustow, “II. Meşrutiyet Döneminde Meclisler”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 4-5, 1976).

Mebus seçilemeyen eski muhalifler seçimlerde hile yapıldığını ve baskı yapıldığını bu nedenle anayasanın çiğnenmiş olduğunu yaymaya başlamışlar; diğer yandan ordu içinden kendilerine taraftar subaylar kazanmaya girişmişlerdir. Muhalefet ordu içine de sıçramış ve ordu içinde “Halaskâr Zabitan” adıyla gizli bir cemiyet kurulmuştur. Bu subaylar grubunun hükümete başkaldırması “Halaskâr Zabitan Olayı” adıyla tarihe geçmiştir.¹¹⁰

14 Temmuz’da, Halaskâr Zabitan adlı cemiyetin hükümetin çekilmesini ve Mebuslar Meclisi’nin kapatılmasını istediği söylentileri dolaşmaya başlamıştır. 16 Temmuz’da Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Harbiye Nazırı Vekili Hurşit Paşa’nın istifası¹¹¹ ile yıpranan Said Paşa Hükümeti aynı gün istifa etmiştir.¹¹² Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Arnavutları sevindiren, İttihatçıları ise üzen hükümetin istifa olayı üzerine Osmanlı devlet merkezinde yeni bir hükümet bunalımı ortaya çıkmıştır. Bu bunalımda her iki siyasi kanat da yeni sadrazamın ve hükümetin kendilerini temsil etmesi için çalışmalar yapmıştır.¹¹³

Talat Paşa, “Padişah yarın bir sadrazam tayin edecek bu kim olursa olsun yalnız Kâmil Paşa olmasın” diyerek İttihatçı karşıtı bir sadrazamın işbaşına gelmesinden duyduğu endişeyi dile getirirken¹¹⁴ Halaskârların temsilcileri de ordu adına yazılan bir mektubu Padişaha sunarak Kâmil Paşa’nın sadarete tayini konusunda Padişahı baskı altına almak istemişlerdi. Bunun üzerine Sultan Mehmed Reşad, 19 Temmuz’da orduya hitaben bir irade yayımlayarak siyasete karışmamalarını istemiştir.¹¹⁵ Sultan Reşad hükümet bunalımına son vermek için çareler aramaya koyulmuş; Ayan Meclisi Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey ile görüşerek böyle zor zamanlarda

¹¹⁰ Karal, **a.g.e.**, s. 297.

¹¹¹ **Türk Parlamento Tarihi**, C. 1, s. 263.

¹¹² Karal, **a.g.e.**, s. 171.

¹¹³ Feroz Ahmad , **İttihat ve Terakki**, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İst. 1984, s. 183.

¹¹⁴ Said Paşa’nın rahatsızlığını beyan ederek istifa edeceğini önceden söylemesi üzerine Padişah Talat Paşa ile görüşerek, şayet Said Paşa çekilirse ne yapacaksınız dediğinde o, “Eğer Said Paşa çekilirse Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa’nın sadarete tayini uygun olur” demiştir. Padişah da bu teklifi uygun bularak “O zat ile hepiniz beraber çalışabilirsiniz” ifadelerini kullanmıştır..(Mehmet Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, C. 5, Ahmet Said Matbaası, İst. 1948, s. 310).

¹¹⁵ Ahmad, **a.g.e.**, s. 183.

devlet işlerinde tecrübeli, İttihatçılar veya İtilafçılarla bağı olmayan, politik etkilerden arınmış kişilerden meydana gelecek bir hükümete ihtiyaç olduğunu söylemiştir¹¹⁶

17 Temmuz 1912’de bu ölçütlere uyan Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa’yı sadarete tayin etmeye karar vermiştir. Tevfik Paşa gerçekten ne Kâmil Paşa gibi açıkça İttihat ve Terakkiye karşı ne de Said Paşa gibi taraftardı. O sadece devlet işlerini düşünen, siyasi fırkalarla alâkası olmayan bir diplomattı. Tevfik Paşa’ya Hariciye Nezareti aracılığıyla haber verilerek ilk trenle İstanbul’a gelmesi istenmiştir.¹¹⁷

Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa, 18 Temmuz’da Mabeyn-i Hümayun’a gönderdiği telgrafta Padişah’ın kendisini sadarete layık görmesinden dolayı teşekkür ettikten sonra Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu vahamet derecesindeki zorlukları bertaraf edip sadarete başarılı olabilmek için bazı tedbirlerin acilen alınmasının önemli olduğundan bahsedip bu tedbirlerin acilen kabul edilmesi ve uygulamaya konulması halinde sadarete başarılı olabileceğini ifade etmiştir. Tevfik Paşa, alınmasını istediği tedbirleri şöyle sıralamıştır.¹¹⁸

1. Meclis-i Umumi, meşrutiyetimize uygun surette yeniden serbest olarak seçimler yapılmak üzere feshedilmelidir.
2. Meclis-i Vükelâ Kanun-i Esasi dairesinde hiçbir tarafın müdahalesine tâbi olmayarak kurulmalıdır.
3. Hükümet işlerine açık veya gizli müdahale eden veya baskı kuran cemiyetler kaldırılmalıdır.
4. İç ve dış siyasetimizde hükümdarın hakları bütün meşruti hükümetlerdeki gibi tamamen muhafaza edilmelidir.
5. İstanbul’da İdare-i Örfiye kaldırılmalıdır.
6. Politik sebeplerle mahkûm edilenler ve zanlılar ile ayaklanmaya karışmış mülki ve askeri kişiler haklarında genel af ilan edilmelidir.

İstanbul’dan Tevfik Paşaya gönderilen 19 Temmuz tarihli telgrafta, İstanbul’a geldiği zaman bu şartların birlikte müzakere edilebileceği bildirilmiştir. Tevfik Paşa aynı gün verdiği cevapta İstanbul’a gelmesinin bu altı şartın tamamen kabul edilmesine bağlı olduğunu söyleyerek ret veya kabul konusunda kesin cevap verilmesini istemiştir.¹¹⁹

¹¹⁶ Uçarol, **a.g.e.**, s. 308.

¹¹⁷ BOA. **HR. MTV.** 67/485.

¹¹⁸ BOA. **HR. MTV.** 485/67.

¹¹⁹ BOA. **HR. MTV.** 485/70.

20 Temmuz'da Mabeyn-i Hümayun'dan Londra'ya çekilen şifre telgrafta Padişah'ın Tevfik Paşa'nın altı şartından ilki, yani Meclis'in feshi, hariç diğer maddeleri kabul ettiği bildirilmiştir. Meclis'in feshinin Kanun-i Esasi hükümlerince Padişah tarafından yapılamayacağı belirtilerek bu konuyu İstanbul'a geldiğinde Padişah ile yüz yüze müzakere ederek çözebilecekleri ifade edilmiştir. Duygusallık da içeren telgrafta Padişah'ın Tevfik Paşa'nın fedakârlığına güvendiği ve vakit kaybetmeden İstanbul'a döneceğine inandığı ifade edilmiştir.¹²⁰

Tevfik Paşa aynı gün verdiği cevapta, teklif ettiği 1. maddenin kabul edilmemesinin diğer beş maddenin uygulanmasına engel teşkil ettiğini bildirerek bu maddenin en önemli şartı olduğunu; çünkü içeride olduğu gibi Avrupa'da ve özellikle İngiltere kamuoyunda Meclis-i Mebusan'ın gayri meşru olarak seçildiğine inanıldığını dile getirmiştir. Bunu bilerek sadarete gelmek istemediğini bildiren Tevfik Paşa: "maksadım hiç kimseye gazez olmayıp meşrutiyetimizin ve vatanımızın selametini korumak ve sağlamak için Kanun-i Esasi'mize uygun olanı istiyorum. İsteklerimin tamamen kabul edildiğini haber verecek telgrafınızı bekliyorum"¹²¹ diyerek telgrafına son vermiştir.

Tevfik Paşa'nın şartlarından taviz vermemesi üzerine acilen yeni sadrazam arayışına girilmiş, Hüseyin Hilmi, Kâmil ve Ferit Paşalar üzerinde durulmuş ancak tartışmalı kişiler olduğu gerekçesiyle üçünden de vazgeçilmiştir.¹²² Başmabeynci Lütfi Bey'in Gazi Osman Paşa'nın sadaret için uygun olacağını söylemesi üzerine Padişah durumu önceki Sadrazam Said Paşa'ya danışmış, o da rakibi olan Kâmil Paşa yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadarete getirilmesini teklif etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Sultan Reşad, Ahmet Muhtar Paşa'yı sadarete getirmiştir.¹²³

¹²⁰ BOA.HR. MTV. 485/72; Tevfik Paşa, Meclis'in çalışamaz ve hükümetin iş yapamaz hale geldiği gerekçesiyle Meclis'in feshini istemiştir. Ancak Meclisi doğrudan feshetmek Kanun-i Esasi maddeleri gereğince padişahın yetkisinde değildi. Ancak hükümetin kurulması ve Meclisi fesh etmesi üzerine padişah bunu onaylayabilirdi. Bunun örneği 21 Aralık 1918'deki Meclis-i Mebusan'ın feshi olayında görülecektir.

¹²¹ BOA. HR. MTV. 485/72.

¹²² Ahmad, a.g.e., s. 184.

¹²³ BOA. HR. MTV. 485/73; Taht'a çıktığından beri yapısı gereği İttihat ve Terakki'ye karşı uysal bir politika izleyen Padişah, İttihatçılar'ın hükümetin oluşturulmasına karışmamaları üzerine ilk defa sadrazam seçiminde kendi kararını vermiştir. (Uçarol, a.g.e., s. 308).

Halaskâr Zabitan hareketi sonucu kurulan İttihatçı karşıtı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti¹²⁴ 23 Temmuz'da göreve başlamıştır.¹²⁵ Böylece Nisan seçimlerine tepkileriyle öne çıkan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Halaskâran Olayı ve Said Paşa Hükümeti'nin düşmesiyle İttihatçılar karşısında epey palazlanmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadarete getirilmesinin ardından 23 Temmuz'da Tevfik Paşa Hariciye Nezareti'ne çektiği telgrafta, Padişah'ın kendisine göstermiş olduğu teveccüh ve anlayıştan dolayı teşekkür ederken yeni hükümetin meşrutiyetin korunması için hizmet edecek kişilerden oluşmasının memnuniyet verici olduğunu belirtmiştir.¹²⁶

d. Balkan Savaşları Sırasındaki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti dışta kesin olarak sonuçlanmamış Trablusgarp Savaşı ile içte ise siyasi mücadeleler ve hükümet bunalımı ile uğraştığı 1912 yılının yazında bu defa Balkan tehlikesi ile yüz yüze gelmiştir. Bu gelişme II. Meşrutiyet'le başlayan gaileler zincirinin en önemli halkalarından birini teşkil etmektedir.¹²⁷

Balkan devletleri 1912 yazında heyecanlı bir hazırlık içindeyken başta İtalya ve Karadağ'ın tahrikleriyle 1912 yılı 5 Mayıs'ında Arnavutluk'ta ayaklanma çıkmıştır.¹²⁸ İtalya'nın amacı devam eden Trablusgarp Savaşında Osmanlı Devleti'ne zorluk çıkarmaktır.¹²⁹ Osmanlı Devleti ise Trablusgarp Savaşı'ndan kesin bir netice alınmadan patlak veren bu bunalımdan çıkış yolları aramaktadır. Bu çerçevede Avrupa büyük devletlerine müracaat eden Osmanlı hükümeti onların tavsiyelerinden medet ummaya başlamıştır. Bu konuda Avrupalı devletler nezdindeki elçileri vasıtasıyla sıkı bir diplomasi trafiği başlatan Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinin sunduğu çözüm önerilerini değerlendirmeye çalışmıştır.

¹²⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 130.

¹²⁵ **MAZC. D.2, İ. I, C. I, TBMM. Basımevi**, 1989, s. 358.

¹²⁶ **BOA. HR. MTV. 485/74.**

¹²⁷ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 651-52.

¹²⁸ Arnavutluk sorunu Elçiler Konferansı'nın 29 Temmuz 1913 tarihli toplantısında kesin sonuca bağlanmıştır. Buna göre Arnavutluk altı büyük devletin garantisi altında bağımsız ve egemen bir prenslik olacaktır. Böylece Osmanlı ile Arnavutluk arasında her türlü hukuki bağ da sona ermiştir. (Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 342).

¹²⁹ **a.g.e.**, C.II, s. 660-662.

Savaşın önüne geçmek için yürütülen diplomasi trafiğinde Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa da büyük devletlerin Londra elçileri ve özellikle İngiltere dışişleri ile sürekli irtibat halinde bulunarak gelişmeleri ve tavsiye niteliğindeki görüşlerini İstanbul'a ulaştırmıştır. Tevfik Paşa'nın 16 Eylül'de görüşlerine başvurduğu Fransa'nın Londra Büyükelçisi Canbon, Balkan Devletleri'nin büyük Avrupa devletlerinin onayını almadan Osmanlı topraklarına saldırmayacaklarını, Avrupa devletlerinin de statükoyu koruma azminde oldukları için Balkan ittifakının Osmanlı için tehlike arz etmediğini söylemiştir. Canbon'un konuşmasının sonunda yaptığı teşhis bir gerçeği ortaya koyduğundan Osmanlı resmi makamlarınca şayanı dikkat olarak değerlendirilmiştir. Canbon'nun tespiti şu yöndeydi: "Osmanlı için asıl yakın tehlike içeridedir. Seçimler esnasında veya sonunda Osmanlı ordusu iki muhalif bölüme ayrılırsa bunun sonucunda iç ihtilal çıkar ve bu da o zaman Balkanları karıştırır. Bu durumda Avrupa devletlerinin statükoyu koruması mümkün olmaz." Tevfik Paşa Fransız elçinin görüşlerin tamamına katıldığını beyan ettiği telgrafi aynı gün İstanbul'a göndermiştir.¹³⁰

Tevfik Paşa'nın telgrafi Osmanlı devlet kademesinde yankı uyandırmış ve Sadarettin Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda, ordunun siyasetten uzak tutulması için bütün kumandanlıkların uyarılması ve ordunun siyasi fırkaların lehinde ve aleyhindeki tezahürata katılmayarak mukaddes vazifelere halel gelmesini önlemek için gereken tedbirlerin peyderpey alınması gerektiği¹³¹ bildirilmiştir.

Aynı günlerde İngiliz Hariciye Nazırı Edward Grey, Tevfik Paşa ile görüşerek ona Bulgaristan'daki coşkunluğu, hükümetin kamuoyuna karşı koyamadığını bunun bir savaşa veya bir iç ayaklanmaya neden olacağını bildirmiştir. Grey ayrıca, Osmanlı hükümetinin Bulgarlara karşı ödünler vermesi ve Makedonya'da ıslahat yapması durumunda büyük devletlerin bir şey istemesinin önüne geçileceğini ve Bulgarları susturmak için büyük devletlere bir koz verilmiş olacağını söylemiştir.¹³²

¹³⁰ BOA. A . MKT. MHM. 741/9.

¹³¹ BOA . A. MKT. MHM. 741/9.

¹³² Bayur, a.g.e., C. II, Kısım I, s. 392.

Eylül ayı sonlarında Balkan Devletleri askeri hazırlıklarını yoğunlaştırarak 30 Eylül'de seferberlik ilan etmişler, Osmanlı Devleti de 1 Ekim'de seferberlik ilan etmiştir.¹³³ Osmanlı Devleti savaşı elinden geldiğince geciktirmek istediğinden, bir yandan da aracılık girişimlerini devam ettirmiştir. Osmanlı Hariciye Nazırı Noradungyan, 2 Ekim'de Londra'ya gönderdiği telgrafta İngilizler nezdinde aracılık için tekrar başvurulmasını istemiş, bunun üzerine Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa İngiliz Dış İşleri Müsteşarı Nicholson ile bir kez daha görüşmüştür. Nicholson görüşmede, Balkanlarda yapılacak ıslahatta Osmanlı'nın ne kadar ileri gidebileceğini ve kısa süre içinde bunu yapacağına dair Balkanları inandırmak için neler yapabileceğini sormuştur. Tevfik Paşa ise Nicholson'a verdiği cevapta, ortalık yatışırsa Osmanlı hükümeti'nin Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine¹³⁴ uygun sayılabilecek bir yoldan yürüyebileceğini şahsi düşüncesi olarak ifade etmiştir.¹³⁵

Noradungyan Efendi 5 Ekimde Tevfik Paşa'ya tekrar gönderdiği telgrafla, Osmanlı-İtalya, sulh imzalanmadan evvel Yunanlıların adalara saldırması durumunda İngilizlerin yardımını umabilir miyiz sorununu yöneltmiştir. Tevfik Paşa bunu öğrenmek için İngiliz Dış İşleri Bakanı Grey ile görüşüp aldığı cevabı İstanbul'a bildirmiştir. Grey, Tevfik Paşa'ya verdiği cevapta "böyle bir şey ancak Yunanistan-Osmanlı savaşının resmen başlaması ile olabilir, eğer Yunanistan savaş başlamadan adalara saldırırsa İngiltere uluslararası hukuka aykırı işlerin önüne geçmek için uygun göreceği tedbirleri alır"¹³⁶ demiştir.

Bunlar tartışılarsun 8 Ekim 1912'de Karadağ, 17 Ekim 1912'de ise Bulgaristan ve Sırbistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. 19 Ekim tarihinde ise Yunanistan savaşa katılmıştır. Ekim 1912 sonunda Osmanlı kuvvetleri Makedonya'da Balkan devletleri karşısında ağır bir yenilgiye uğramış, sadece Edirne Bulgarlara, Yanya

¹³³ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 667.

¹³⁴ Berlin Antlaşmasının 23. maddesi: İşbu ahidname ile hususi surette idaresi tayin olunmayan Rumeli memleketleri için mahalli ihtiyaçlara uygun olarak Girit adası için tanzim olunan nizaname gibi nizannameler yapılacaktır. Bab-ı âli her vilayette adı geçen nizannamenin esaslarına ait teferrüatı tanzim için komisyonlar teşkil edecek, komisyonlarda azanın çoğunluğu mahalli ahaliden olacaktır. Bu komisyonların yapacakları layihalar Bab-ı âliye takdim edilecek ve Bab-ı âli bunları mevki-i icraya koymadan evvel Rumeli Avrupa Komisyonu'nun görüşünü soracaktır. (**Tercüman-ı Hakikat**, 22 Temmuz 1878, Nr. 23).

¹³⁵ BOA . **A. MKT. MHM.** 741/9.

¹³⁶ Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım I, s. 400.

Yunanlılara ve İşkodra da Karadağlıların kuşatmalarına dayanmaktaydı. Bu yenilgi üzerine, 22 Temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmet Paşa Hükümeti 29 Ekim 1912'de istifa ederek yerini Kâmil Paşa Hükümeti'ne bırakmıştır. Osmanlı kuvvetlerinin yenilgisi üzerine Avrupalı devletler müdahale yerine sulh için aracılık konusunu ön plana çıkarmışlar ve Kasım ayı sonunda Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında barış görüşmeleri başlamıştır.¹³⁷

Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa, Bulgarların Çatalca'ya taarruz ettiğini ve İstanbul'un tehdit altında olduğunu görüp 22 Kasım'da İngiliz Hariciye Nazırı Grey ile görüşerek tavsiyelerini sorduğunda ondan şu cevabı almıştır.¹³⁸

“Bulgarların İstanbul'a girme işi bir Avrupa sorunudur, şimdiden bir şey diyemem ama öğütlerim şunlardır: Bırakışma şartlarını kabul edilmez görüyorsanız hemen barış görüşmelerine girişin ve rakiplerinizden barış şartlarını sorun; eğer bunları da kabul edilemez görürseniz bunları büyük devletlere söyleyebilirsiniz. Ona göre devletler aracılığa veya müdahaleye karar verirler. Böylelikle büyük devletlerin müdahalesi için bir yol açılmış olur.”

Yaklaşık bir ay süren ön görüşmelerinden sonra Osmanlı Devletiyle Balkan ittifakı adına Bulgaristan arasında 3 Aralık 1912 tarihinde mütareke imzalanmış¹³⁹ Barış görüşmeleri ise Londra'da yapılması kararlaştırılan konferansa bırakılmıştır.¹⁴⁰ Konferans'ın konusu Balkan ittifakı devletleriyle Osmanlı Devleti arasında barışın kurulmasını sağlamak yani Doğu Avrupa'da Balkan Savaşı'yla bozulmuş olan dengeyi yeniden kurmaktır. Londra'da aynı anda iki konferansın toplanmasına karar verilmiştir. Birisi Osmanlı Devleti ve Balkan devletleri temsilcileri arasında¹⁴¹ diğeri de İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'in başkanlığında beş büyük devletin Büyükelçileri arasında cereyan edecekti. Bunların ilki Saint James Konferansı, ikincisi ise Büyükelçiler

¹³⁷ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 669-671.

¹³⁸ Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 129.

¹³⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 681.

¹⁴⁰ **a.g.e.**, s. 674.

¹⁴¹ Konferans'ta Bulgaristan'ı Millet Meclisi Başkanı Donef, Yunanistan'ı Başvekil Venizelos, Karadağ'ı Miyoçekoviç, Sırbistan'ı Novakoviç, Osmanlı Devleti'ni ise Ticaret Nazırı Mustafa Reşid Paşa başkanlığında Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Berlin Büyükelçisi Osman Nizami Paşa temsil edecekti. (Karal, **a.g.e.**, s. 330) Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya Osmanlı Delegasyonu'na başkanlık etmesi teklif edilmiş ama Tevfik Paşa bunu kabul etmemiştir. (Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 176).

Konferansı olarak adlandırılacak, Büyükelçiler Konferansı esas konferans görevini görecektir.¹⁴²

Saint James Konferansı 16 Aralık 1912’de toplanmıştır. Konferans 16 Aralık 1912- 6 Ocak 1913 tarihleri arasında dokuz toplantı yapmıştır. Konferans temel olarak Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasındaki sınır ve toprak sorunlarını çözüme kavuşturmak için çalışmıştır. 17 Aralık’ta toplanan Büyükelçiler Konferansı ise Yunanistan ve Karadağ ile sınırdaş olan Arnavutluk sorununu ve Ege Adaları sorununu ele almıştır.¹⁴³

28 Aralık tarihli Saint James Konferansı’nın altıncı toplantısında Osmanlı delegasyonu konferansa, Edirne’nin Osmanlı yönetimine kalacağını, Makedonya’nın Padişah yönetimi altında özgür bir vilayet olacağını, Arnavutluğun Padişah hükümlerine altında özgür bir vilayet olacağını, Girit’le ilgili tüm sorunların Osmanlı ile büyük devletler arasında çözülebileceğini ve Ege Adaları’nın Anadolu’nun ayrılmaz bir parçası olduğunu bildirmiş¹⁴⁴ Balkan Devletleri Osmanlı’nın bu önerisini reddetmişlerdir.

Aynı gün İngiltere Dış İşleri Müsteşarı Nicholson, Tevfik Paşa ile görüşerek şöyle demiştir: “Görüşmelerin kesilmesinden çekinmelisiniz. Mali sıkıntınız var, ordunuz devleti kurtaracak durumda değil, savaş tekrar başlarsa Suriye ve Anadolu’da çıkabilecek olaylar Asya’da da varlığımızı tehlikeye düşürebilir” Paşa İngiltere’nin bu tavsiyesini 29 Kasım’da İstanbul’a bildirmiştir. Tevfik Paşa İngiltere Dışişleri Bakanı Grey ile de görüşüp Saint James Konferansı’nın kesilmesi durumunda Büyükelçiler Konferansı’nın nasıl bir karar verebileceğini sormuş, Grey ise böyle bir durum karşısında Büyükelçiler Konferansı’nın Osmanlı Devleti’ni Edirne’den vazgeçirmek için gerekirse baskı yapma kararı aldığını söylemiştir. Tevfik Paşa bu şartın Osmanlı Devleti tarafından katiyen kabul edilmeyeceğini söylediğinde Grey, Bulgaristan ile

¹⁴² Büyükelçiler Konferansı’na Berlin Antlaşması’nda imzası bulunan Avrupa devletlerinin temsilcileri katıldığından Osmanlı Devleti’nin Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa bu konferansta herhangi bir rol oynamamakla beraber her iki konferansla ilgili gelişmeleri İstanbul ile müzakere etmeye devam etmiştir. (Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 176).

¹⁴³ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 676.

¹⁴⁴ Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 208-209.

Osmanlı Devleti arasında Edirne'yi içine alan tarafsız bir bölge yapılmasını teklif etmiştir.¹⁴⁵

Tevfik Paşa bu bilgiler ışığında işin büyük devletlere bırakılmasını tavsiye eden telgrafını aynı gün İstanbul'a iletmiştir. Konu Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüştür. Mahmut Şevket Paşa ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Tevfik Paşa'nın tavsiyesini uygun bulurken Şura-yı Devlet Reisi Said Paşa tarafsız kalmıştır. Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Maarif Nazırı Şükrü Bey ise Paşa'nın aleyhinde bulunmuşlardır. 6 Ocak 1913'te Tevfik Paşa İngiltere Hariciye Nezareti Müsteşarı Nicholson'a, tarafsız veya özgür bölgenin Osmanlı egemenliği altında kalması şartıyla Grey'in önerisinin kabul edilebileceğini iletmiştir.¹⁴⁶

Balkan Devletleri temsilcilerinin, Osmanlı'nın Edirne, Adalar ve Girit üzerindeki hak ve hâkimiyetinden vazgeçmesi için Osmanlı delegasyonuna ultimatoma vermesi üzerine görüşmeler kesin bir sonuca varmadan 6 Ocak 1913'te kesilmiştir. 8 Ocak'ta Grey Tevfik Paşa'ya "eğer savaş yeniden başlar ve başarısız olursanız durum daha da ağır olur" derken 9 Ocak'ta Osmanlı Hariciye Nazırı Noradungiyân Efendi Tevfik Paşa'ya çektiği telgrafta "Adalar ve Ege işi uygun bir şekilde çözülemezse Osmanlı delegasyonunun Londra'da kalmasının gereksiz olduğunu"¹⁴⁷ bildirmiştir.

17 Ocak'ta altı büyük devlet Osmanlı'ya bir nota vererek Edirne'den vazgeçmesini ve Ege Adaları'nın kaderini kendilerine bırakmasını isteyerek eğer bunu yapmazsa devletlerin Osmanlı'ya hiçbir yardımda bulunmayacağını bildirmişlerdir.¹⁴⁸ 18 Ocak'ta Noradungiyân Efendi Tevfik Paşa'ya bir çözüm yolundan bahsederek "Edirne tarafsız olsun, valisini Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletler Müslüman ahali arasından seçsinler" demiştir. Noradungiyân Efendi ikinci bir çözüm olarak da Edirne'den geçen Meriç Irmağı'nın sınır olabileceğini¹⁴⁹ söylemiştir.

¹⁴⁵ BOA . A. MKT. MHM. 741/9.

¹⁴⁶ Bayur, a.g.e., C. II, Kısım 2, s. 218-219.

¹⁴⁷ Bayur, "Yeni bulunan bir belge dolayısıyla" **Bellekten**, C. XXX, TTK Basımevi, Ankara 1966, s. 104.

¹⁴⁸ Bayur, a.g.m., s. 104.

¹⁴⁹ Bayur, **İnkılap Tarihi**, C. II, Kısım.2, s. 248.

3 Şubat'ta bütün büyükelçiler hükümetlerinin bu öneriyi beğendiklerini Grey'e bildirmişler, ancak Bulgaristan bu öneriyi kulak asmayarak savaş taraftarı görüldüğünden taraflar tekrar savaş için teyakkuza geçmişlerdir. Mütareke 4 Şubat'ta bozulmuş, Çatalca bölgesinde çarpışmalar aynı gün tekrar başlamış, fakat muharebeler Osmanlı aleyhine bir gelişme göstermiştir. Bunun üzerine Tevfik Paşa hem İngiltere Hariciye Nezareti Müsteşarı Nicholson'a hem de Bab-ı âli'ye bir çözüm yolu önererek "savaşan taraflar arasındaki görüşmeler bir sonuç vermemiştir ve vermeyeceği benziyor. Bu sebeple büyük devletler Türkiye'nin vekili olarak sulh şartlarını son Osmanlı notası esaslarına göre saptamalı ve Balkan devletlerine önermelidir"¹⁵⁰ diye fikir beyan etmiştir.

Bab-ı âli, önerisini kabul ettiğini 9 Şubat'ta Tevfik Paşa'ya bildirmiştir. Ancak İngiltere Hariciye Nazırı Grey, bunun büyük devletlerce kabul edilebilmesi için daha önce Balkan devletlerince kabul edilmesi gerektiği düşüncesindedir. Tevfik Paşa Bab-ı âli'nin, 30 Ocak tarihli notası esasları dairesinde, sulh esaslarının saptanmasını büyük devletlere bıraktığını 10 Şubat'ta Grey'e bildirmiştir.¹⁵¹ Sonuçta Bab-ı âli İstanbul'un Bulgar saldırıları nedeniyle tehdit altına girebileceğini hesaba katarak 23 Şubat'ta Edirne'den vazgeçmeye karar verdiğini Tevfik Paşa aracılığıyla büyük devletlere bildirmiştir. Osmanlı Devleti sulh ararken Bulgarlar 26 Mart 1913'te Edirne'yi işgal etmiştir.¹⁵²

Bu gelişme üzerine Osmanlı Devleti hemen sulh istemiş, büyük devletler 29 Mart'ta Bulgaristan'a, 31 Mart'ta ise Osmanlı Devleti'ne verdikleri notalar ile barışın esaslarını belirlemişler, Osmanlı Devleti sulh şartlarını ertesi gün kabul etmiştir. Büyük devletler, Bulgarların İstanbul'a saldırma ihtimaline karşı Tevfik Paşa'ya Osmanlı'nın teyakkuza bulunması gerektiği haberini göndermiştir.¹⁵³

Büyük devletlerin önerdiği sulh esasları üzerine Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında onbeş gün sonra Sulh Antlaşması imzalanmıştır. Böylece tekrar başlayan

¹⁵⁰ BOA. BEO. A. MKT. MHM. 744/6.

¹⁵¹ BOA. BEO. A. MKT. MHM. 744/6.

¹⁵² Armaoğlu, a.g.e., s. 679.

¹⁵³ BOA. BEO. A. MKT. MHM. 744/6.

Londra müzakereleri Balkan Devletleri'nin kendi aralarındaki anlaşmazlık nedeniyle yaklaşık bir buçuk ay gecikmeden sonra 30 Mayıs 1913 tarihinde Osmanlı Devleti ile Balkan ittifakı arasında Sulh Antlaşması'nın imzalanması ile sonuçlanmıştır.¹⁵⁴

e. Bağdat Demiryolu Projesi Kapsamında Osmanlı-İngiliz İlişkileri

Konunun Osmanlı Devleti için harici bir mesele olup İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında müzakere edilmiş olması nedeniyle, o esnada Londra Büyükelçisi olan Tevfik Paşa'nın İngiliz yetkililerle yapmış olduğu görüşmelere değinmek durumundayız.

Bağdat Demiryolu Projesi, doğuya açılmayı propaganda ve Prestij meselesi yapan Almanya ile Ortadoğu'daki üstünlüğünü sürdürmek ve Almanya'ya engel olmak isteyen İngiltere arasında, sonucu I. Dünya Harbi'ne dayanacak olan amansız rekabetin temel kaynaklarından birisi olmuştur. 1898 yılından beri Almanya ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri siyasetin temel belirleyici unsurlarından birisi olan Bağdat Demiryolu Projesi I. Dünya Harbi'ne kadar bazen Osmanlı Devleti'ne baskı aracı bazen de Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Almanya'ya karşı kullandığı denge unsuru olarak popüleritesini korumuştur.¹⁵⁵

1900'lü yılların başında Proje'nin Basra Körfezi'ne kadar uzatılması gündeme gelmiş, İngiltere Hint deniz yolunun tehlikeye gireceği düşüncesiyle buna engel olmaya çalışmıştı. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'nın çıkmasıyla İngiltere ve Almanya arasında demiryolu rekabeti yeniden hız kazanmıştır. İngiliz Hükümeti bu dönemde Londra Büyükelçiliği görevinde bulunan Tevfik Paşa'nın, Hariciye Nazırı olduğu dönemde bu konuda elde ettiği bilgi ve tecrübelerinden oldukça istifade etmiştir.

Tevfik Paşa, İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey ve nezaret müsteşarı Nicholson ile sürekli bilgi alış verişinde bulunmuştur. İngiliz Hariciyesi hattın bitiş noktasının büyük gemilerin uğramasına yeterli olmayan Basra değil daha geniş olan Kuveyt olması gerektiği konusunda Tevfik Paşa'yı ikna etmeye çalışmış, Tevfik Paşa ise "Kuveyt'e kadar hattın uzatılması belki daha uygun olur, fakat İngiltere'nin önceden Kuveyt

¹⁵⁴ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 402.

¹⁵⁵ Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 333.

işlerine müdahale etmiş olması nedeniyle mahalli idaresi elimizde olmayan bir yeri hattın bitiş noktası yapmak madden ve manen mümkün değildir”¹⁵⁶ karşılığını vermiştir.

Tevfik Paşa Osmanlı Hariciye Nezareti’ne çektiği telgrafta hattın Kuveyt’e kadar uzanabilmesi için şu şartların yerine getirilmesi düşüncesinde olduğunu ifade etmiştir:¹⁵⁷

“Bağdat’tan Kuveyt’e kadar Osmanlı adına ve hesabına yapılacak hattın inşa şartlarından birisi Alman sermayedarlarının resmen başarıya ulaşmaları, ikincisi Kuveyt’in mülkiyetinin bize ait olduğunu İngiltere’nin tasdik etmesi, üçüncüsü ise Şeyh’in görevde kaldığı takdirde oraya gönderilecek Osmanlı memurlarına gümrük polisi vesaireyi teslim etmesi olmalıdır. Bundan başka, yüzde dört gümrük vergisi ve patent vergisi kabul ettirilmelidir. Bu şartlar İngiltere tarafından kabul edilmezse hattın yalnız Bağdat’a kadar yapıp gerisinin muayyen bir zamana bırakılması uygundur.”

Tevfik Paşa bu sözleri ile hem hükümetin akıl yürütmelerine katkıda bulunmuş hem de İngilizlerin yapacağı baskıya karşı tavizkâr davranılmamasını kendi adına ortaya koymuştur. Devletlerin İstanbul’daki müzakerelerinden bir sonuç alınamamış ve süreç sürüncemede kalmaya devam etmiştir. İngiltere, hattın inşası konusunda müzakerelerden çıkan sonuca göre hareket etmeye yanaşmayıp, kendi teklifinin kabul edilmesine yönelik bir tavır içerisinde olduğundan görüşmeler uzayıp gitmiştir.

3 Ağustos 1911’de İngiltere Hariciye Nezareti’nin Tevfik Paşa’ya bir yazı vererek demiryolu hattının Kuveyt’te sona ermesi ve daha önceden İngiltere ve Kuveyt şeyhi arasında yapılan mukavelelerin Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesinde ısrar etmesi üzerine Paşa, İngiltere’nin tehdide varan bu isteğine karşı bu mukaveleleri görmek ve münderecatını öğrenmek istediğini söylemiş, ancak müsteşar Nicholson bunların devletin gizli evraklarından olduğunu, ticaret serbestliği, korsanlığın önlenmesi gibi konuları ihtiva ettiğini bildirmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ BOA. HR. SYS. 109/16.

¹⁵⁷ BOA. HR. SYS. 109/16; Tevfik Paşa’nın bu çözüm önerisini beğenen Osmanlı Hükümeti bu teklifi Meclis-Vükelâ’da müzakere ederek İngiltere ile yapılan müzakerelerde bunu hemen hemen esas kabul etmiştir. (BOA. MV. 161/64).

¹⁵⁸ BOA. HR. SYS. 110/17

Tevfik Paşa, İngiliz Hariciyesi'nin bu mukaveleler konusunda açık davranmadıklarını ve kendisinin bu mukavelenameleri görmek istemesinden sakındıklarını Osmanlı Hariciye Nezareti'ne rapor etmiştir.¹⁵⁹ Paşa'nın İngiltere'nin teklifi hakkındaki raporu 10 Şubat 1912 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında uzun müzakerelere sahne olmuştur. Görüşmelerde demiryolunun inşası ve işletmesinde alakadar olacak Osmanlı ve yabancı menfaatlerinin oranı, teşkil edilecek şirketin başkanlığı ve idare meclisi konusu tartışılmıştır. Toplantıda, hattın Kuveyt Körfezi'ne indirilmeyerek Basra'da kalmasına karar verilmiştir. Bunun yanında, Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa ile İngiltere Hariciye Nezareti arasında yapılacak müzakere sonuçlarının geniş bir rapor haline getirilip Osmanlı Hükümeti'ne sunulması için Bab-ı âli Hukuk Müşaviri Reşid Bey'in Londra'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶⁰ Bu suretle müzakerelerden daha kolay ve süratli sonuç alınması hedeflenmiş olmakla birlikte ileride hukuki bir sorun yaşanmaması için teknik bir elemanın işe müdahil olması sağlanmıştır.

Tevfik Paşa, İngiltere Hariciye Nezareti ile Bağdat-Basra hattı, Basra Körfezi sahilindeki bazı bölgeler ve adaların durumu ile gümrük vergisinin yüzde kırk artırılması gibi konuları tartışırken,¹⁶¹ Hariciye Nazırı Asım Bey de bu konularla ilgili bir Lâyiha hazırlayarak Meclis-i Vükelâ'nın 28 Şubat 1912 tarihli toplantısında okumuştur. Lâyihaya göre:¹⁶²

1. Hattın yapım ve işletmesi Osmanlı Devleti, İngiltere, Almanya ve Fransa sermayedarlarının kuracakları şirkete verilecektir. Hisseler yüzde yirmi beşer olacaktır. Şirketin Reisi Osmanlı vatandaşı olmalıdır.
2. Hattın şimdilik Basra'ya kadar inşası ve körfeze uzanmasını tam karara bağlamayan mukaveleden vazgeçilmelidir. İleride körfeze uzanır ve Kuveyt'te bitmesi kararlaştırılırsa bu son kısmın harcamaları Osmanlı Hükümeti'nce yapılmalı ve işletilmelidir. İngiltere'nin Katar'a karşı uygulama ve müdahalelerden uzak durması sağlanmalıdır.
3. Bahreyn adalarında Osmanlı hâkimiyetinin İngilizlerce kayıtsız şartsız tasdik edilmesi sağlanmalı, İngiltere buralarda hâkimiyet iddia etmekten sakındırılmalıdır.

¹⁵⁹ BOA. **HR. SYS.** 110/17

¹⁶⁰ BOA. **MV.** 161/64

¹⁶¹ BOA. **HR. SYS.** 110/31.

¹⁶² BOA. **MV.** 162/39.

4. Kuveyt sınırının nerelerden ibaret olduğu İngilizlere delilleriyle açıklanmalıdır. Kuveyt Körfez'indeki adalarda Osmanlı hâkimiyeti sağlanmalı, İngiltere ile Kuveyt Şeyhi arasında imzalanan mukaveleler muteber sayılmamalıdır.

Meclis-i Vükelâ, Asım Bey'in lâyihasında yer alan maddelerin Tevfik Paşa tarafından İngiltere Hariciye Nazırı ile tarafsız olarak müzakere edilmesini ve sonucun Meclis-i Mebusan'a bildirilmesini, Bab-ı âli Hukuk Müşaviri Reşid Bey'in de bu lâyihayı alarak Londra'ya Tevfik Paşa'ya götürmesini kararlaştırmıştır.

29 Şubat'ta Hariciye Nezareti'nden Tevfik Paşa'ya gönderilen talimatta lâyihayı destekler mahiyette bir tavır sergilenmiştir. Bunun yanında, Bağdat-Basra hattının tarafsız devletlerden alınarak borçla Osmanlı Devleti tarafından inşa edilmesinin bu hat ile ilgili olmayan devletler arasındaki rekabeti ortadan kaldıracağı öngörülmüştür.¹⁶³

Trablusgarp Savaşı'nın sonlandığı, Balkan Savaşları'nın hâlâ devam ettiği bir ortamda Osmanlı Devleti'nin bu tarz bir siyasi eğilim içerisine girmesi, demiryolu müzakerelerini bir anda Osmanlı-İngiliz bağlaşma müzakereleri şekline sokmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti siyasi destekten başka esasen, gümrüklerin artırılması, petrol, ispirto ve şeker satışlarının tekelleştirilmesi, yabancı postaların kaldırılması, kapitülasyonların hafifletilmesi ve Osmanlı ekonomik kalkınması için İngiltere'nin yardımının sağlanmasını göz önünde tutmuştur.

Bu konuların Londra'da İngiliz yetkililer ile görüşülmesinde, günlük siyasete ait kısımlarını Tevfik Paşa, ekonomik konular ve diğer konuları ise Hakkı Paşa müzakere etmiştir. 17 Şubat'ta Hariciye Nezareti Müsteşarı Nicholson ile 20 Şubat'ta ise İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey ile görüşmeler yapılmıştır. İki ay kadar süren müzakerelerden sonucunda 6 Mayıs 1913'te bir anlaşma metni imzalanmıştır. Bu sözleşmede Osmanlı-İran sınırı, Bağdat Demiryolları, Kuveyt, Katar, Bahreyn Adaları, Basra Körfezi kıyıları ve Şattül Arap ile ilgili kararlar yer almıştır.¹⁶⁴

¹⁶³ BOA. HR. SYS. 110/32.

¹⁶⁴ Bayur, a.g.e., C. II, Kısım 2, s. 333-335.

26 Haziran 1913'te İngiltere Kralı, Tevfik Paşa'yı saraya davet ederek Osmanlı ve İngiltere arasında anlaşmazlık nedeni olan bütün meselelerin halledildiğinden dolayı çok memnun olduğunu ve itilafnamelerin yakında imzalanacağı ümidinde olduğunu¹⁶⁵ ifade etmiştir. Tevfik Paşa 4 Temmuz'da, demiryolu mukavelesindeki "Küçük Asya" tabirinin "Osmanlı Asyası" şeklinde değiştirileceğini İstanbul'a haber vermiştir.¹⁶⁶ Bu suretle detaylar da halledilmiş olup anlaşmanın resmiyet kazanması için engel kalmamıştır. Fakat Tevfik Paşa ile başlayan daha sonra Hakkı Paşa'nın da katılımı ile oldukça ilerleyen Osmanlı-İngiltere yakınlaşması, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'yla itibarının ve gücünün azalması, diğer taraftan Almanya'nın kuşatılması yolunda İngiltere'nin Rusya ile anlaşmış olması nedeniyle resmiyet arz edecek bir anlaşmayla sonuçlanmamıştır.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti adına Tevfik Paşa'nın yürüttüğü müzakereler neticesinde Osmanlı Devleti I. Dünya Harbi öncesi belki de İtilâf bloğunun kapısından dönmüştür. Sonuç olarak, Osmanlı Devleti bundan sonra Almanya ile ilişkilerini resmi bir zemine oturtmaya başladığından Osmanlı Devleti'ni kendi yanına çekme yarışında İngiltere, Almanya'ya göre geri planda kalmaya başlamıştır.

f. I. Dünya Harbi'nin Çıkması ve Tevfik Paşa'nın İstanbul'a Dönüşü

Osmanlı Devleti'ndeki çözümlenin Balkan Savaşları sonunda tamamen ortaya çıkmasıyla Osmanlı-İngiltere arasındaki suni yakınlaşma yerini birden tarihsel gerçeklere bırakmıştır. Balkan Savaşları, Balkanlar'da Avrupalı devletlerin beklediği siyasal dengeyi kuramadığı için 19. Yüzyıl başlarından beri Avrupa'nın geçirmiş olduğu çeşitli değişimler İtilaf ve İttifak bloklarını beklenen savaşın eşiğine getirmiştir.

Savaşın başladığı ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa çekmek için çareler düşündüğü günlerde Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa da Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında krize dönüşen teslim edilmeyen gemiler sorunu için İngiliz temsilcileri ile görüşmeler yapmaktaydı. Osmanlı hükümeti 1911'de bir İngiliz tersanesine "Reşadiye" adında bir dretnot sipariş etmişti. Daha sonra Brezilya'nın İngiltere'de yaptırmakta

¹⁶⁵ BOA. BEO. A. MKT. MHM. 745/9.

¹⁶⁶ BOA. HR. SYS. 113/8.

¹⁶⁷ TTK. Arşivi, KK: TP. K: 18, B: 35.

olduğu ve bitmek üzere olan “Rio de Jenerio” adlı dretnotu satın alarak ona “Sultan Osman” adını vermişti.¹⁶⁸

Haziran ayında Osmanlı Bahriye Nezareti, bitmek üzere olan iki savaş gemisinin İngiliz deniz subayları tarafından muayene edilerek kullanıma hazır olduklarına dair bir rapor istemiştir. Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa 24 Haziran 1914’te Bahriye Nezareti’ne çektiği telgrafta “teftiş, işimizi dört hafta uzatır ve yapıcı şirket “Sultan Osman” gemisini söz verdiği gibi 30 Temmuz’da bitiremez”¹⁶⁹ demiştir.

1914 yılı Temmuz ayında Sultan Osman tamamlanmış, diğeri de bitmek üzere idi. Gemileri teslim almak için İngiltere’ye Türk gemiciler gönderilmişti. Gemilerin yapımı için gerekli para halkın ianesi ile sağlandığı için Osmanlı kamuoyu gemileri heyecanla bekliyordu. Ancak, son taksitlerin Tevfik Paşa tarafından ödeneceği gün olan 1 Ağustos 1914 tarihinde İngiltere bu gemilere ambargo koymuştur.¹⁷⁰

Tevfik Paşa aynı gün durumu bildirmek için İstanbul’a gönderdiği telgrafta şu ifadeleri dile getirmiştir: ¹⁷¹

“Osmanlı Bankasının olağanüstü gayretleri ve İngiltere bankasının dostane hizmetleri sayesinde göndermiş olduğunuz parayı aldım. Tersanenin bulunduğu Newcastle, Londra’dan yedi saat uzaklıkta olduğundan gemiye bayrağımızı çekmek üzere Büyükelçilik Müsteşarını oraya göndermek imkânsız olacaktı. Bugün para İngiliz bankasına yatırılır yatılmaz Sultan Osman Gemisi’nin bize teslimi ve bayrağımızın çekilmesi töreni yapılacaktı. Biz tam bir güven içinde ulusal ianemizin mahsulünü İngilizlere verdik, fakat onlar gemiyi teslim etmediler.”

İngiltere gemileri vermeyerek Osmanlı Devleti’nin Karadeniz’de Ruslara ve Ege’de Yunanlılara karşı sağlamayı düşündüğü üstünlük hayalini suya düşürmüştür. Bunun yanında, gemiler için ödenmiş olan 7 milyon lira kadar para da İngiliz kasalarında

¹⁶⁸ Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 70.

¹⁶⁹ Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 71.

¹⁷⁰ Karal, **a.g.e.**, C. 9, s. 384.

¹⁷¹ Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 84.

hapsedilmiştir. Osmanlı halkı bu olaydan dolayı İngiltere'ye ateş püskürürken bir gün sonra Osmanlı-Alman anlaşması sağlanmıştır.¹⁷²

3 Ağustos'ta İstanbul'daki İngiliz askeri ateşesi, hükümetine yazdığı telgrafta, Almanya ve Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ni yanlarına çekmeye çalıştıklarını, Osmanlı'nın Üçlü Bağlaşma ile işbirliği yapması durumunda Tevfik Paşa'ya Doğu Anadolu vilayetlerini kaybedebileceklerinin söylenmesini" istemiştir. Tevfik Paşa 4 Ağustos'ta İstanbul'dan aldığı telgrafa dayanarak İngiltere Hariciye Nezareti'ne, Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos'ta ilan ettiği seferberliğin sadece devletin topraklarını korumak için yapılmış olup Bab-ı âli'nin kesin bir tarafsızlık içerisinde olmaya karar verdiğini¹⁷³iletmiştir.

10 Ağustos'ta boğazlardan geçerek İstanbul'a gelmesine izin verilen "Goben" ve "Breslav" adlı Alman gemileri İngiliz-Osmanlı ilişkilerine son noktayı koymuştur. Osmanlı'nın bu gemilere "Yavuz" ve "Midilli" adını vererek satın aldığını bildirmesi üzerine 13 Ağustos'ta İngiltere Hariciye Nezareti Müsteşarı Nicholson, Tevfik Paşa'nın 4 Ağustos tarihli sözünü hatırlatarak, Osmanlı'nın tarafsız davranmadığını beyan etmiştir. Tevfik Paşa, 24 Ağustos'ta Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bir telgraf göndererek Avrupa kamuoyunun savaş senaryolarını dile getirmiştir. Telgrafta, İngiltere siyasi kamuoyunda Almanya'nın strateji bakımından çok zor ve vahim sonuçlara uğrayacağına konuşulduğu, Almanya'nın şan ve şerefi için değil varlığını devam ettirmek için savaştığı ve Almanya'nın Ruslar tarafından mahvedileceği kanaatinin hâkim olduğu"¹⁷⁴ ifade edilmiştir.

Tevfik Paşa, 16 Eylül'de İngiltere ile Japonya'nın yapmış oldukları ittifakı ve Japonya'nın İngiltere'ye sunduğu şartları telgrafla İstanbul'a bildirerek¹⁷⁵ İngiltere'nin çok güçlü bir siyasi yapıya ve donanmaya sahip olduğunu, İngiltere'ye karşı savaşa

¹⁷² Karal, **a.g.e.**, s. 384; Almanlar belki de bu durumu Osmanlı Devleti'ni kendi yanına çekmek için bir fırsat olarak değerlendirip bu gemilerin eksikliğini hissettirmemek için Goben ve Breslav'ı bir planla Osmanlı Devleti'nin kucağına atmıştır.

¹⁷³ Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 656-657.

¹⁷⁴ BOA. **DH. EUM.** 13/44.

¹⁷⁵ BOA. **DH. EUM.** 5. **ŞB.** 18/31.

girmenin Osmanlı Devleti açısından pek faydalı olmayacağı fikrinde olduğunu, devletin silahlı tarafsızlığını korumasının daha faydalı olacağını¹⁷⁶ tavsiye etmiştir.

İngiltere, Rusya, Almanya ve Osmanlı arasındaki gergin bekleyiş Ekim ayı bitiminde sona ermiş, 29 Ekim'de Karadeniz'de Osmanlı ve Rus donanmaları arasında meydana gelen çarpışma ile ok yaydan çıkmıştır. Devletlerarası ilişkilerin çıkmaza girmesi üzerine 31 Ekim'de Rus Büyükelçisi, 1 Kasım'da ise İngiliz Büyükelçisi ve tarafsız Büyükelçiler İstanbul'dan ayrılmışlardır. Aynı gün Bab-ı âli de Londra ve Bordo'daki Büyükelçiliklerine birer telgraf göndererek siyasi ilişkilerin kesilmesini istemişlerdir. Tevfik Paşa üzüntüsünü belirterek, İngiliz hükümetinden siyasi ilişkilerin yeniden başlamasını istemiş, İngiliz hükümet temsilcileri ise Tevfik Paşa'nın bu konudaki başvurusuna karşılık "Bu işi İngilizler kışkırtmadı. Buna neden olan Osmanlı'nın tarafsızlığa aykırı hareketi olmuştur. Şimdi de bağlaştığımız olan Rusya'ya saldırdınız" cevabını vermişlerdir.¹⁷⁷ Bu suretle İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında siyasi ilişkiler sona ermiştir. İngiltere ile siyasi ilişkilerin kesilmesi üzerine Tevfik Paşa Londra'dan ayrılma hazırlıklarına başlamıştır. İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey, Tevfik Paşa ile olan özel dostluklarının yanında İstanbul'da Padişah'ı tarafsızlığa ikna etmesi için olmalı ki, istasyon'a kadar gelerek Tevfik Paşa'yı yolcu etmiş, Tevfik Paşa İstanbul'a doğru yola çıkmıştır.¹⁷⁸

Tevfik Paşa beş buçuk yıllık Londra Büyükelçiliği görevini tamamlayarak 14 Kasım 1914 tarihinde Londra'dan ayrılarak İstanbul'a gelmiştir.¹⁷⁹ Paşa İstanbul'a döndüğünde Sadrazam Sait Halim Paşa'ya Grey'in teklifini sunduğunda sadrazam kendisine hitaben, "Paşa bunlar geç kaldı. Tertibatımız o kadar mükemmeldir ki Mısır'ı mutlaka elde edeceğimize ve İngiltere'nin satvetini kırıp koparabileceğimize emin olabilirsiniz. Sizin bunlardan haberiniz yok"¹⁸⁰ diyerek avuntusuna Tevfik Paşa'yı da ortak etmek istemiştir.

¹⁷⁶ TTK. Arşivi, **KK: TP.** K: 18, B: 35.

¹⁷⁷ TTK. Arşivi, **KK: TP.** K: 18, B: 35.

¹⁷⁸ Grey, Tevfik Paşa'ya hitaben "Osmanlı'nın seferber ordusunu muhafaza ile beraber harpten kaçınması karşılığında Büyük Britanya Hükümeti sulhten sonra Osmanlı'nın bütünlüğünü koruyacağını, harp devam ettiği müddetçe yalnız seferber ordunun masraflarını ve memur maaşlarını karşılayacak paranın Büyük Britanya tarafından garanti edileceğini" (**İstanbul Gazetesi**, 16 Nisan 1919) bildirmiştir.

¹⁷⁹ BOA. **HR. SAİD.** 25/19.

¹⁸⁰ **Cumhuriyet**, 10 Ekim 1936, s. 5.

Tevfik Paşa harpten sonra bir gazeteciyle yaptığı görüşmede, “Büyük savaşın patlamasıyla Londra’dan döndüğümde Sultan Reşad şaşkın bir halde beni yanına çağırıp ağlayarak iş başına geçmemi istedi”¹⁸¹ diyerek belki de Padişah’ında tarafsız kalma taraftarı olduğunu, ancak İttihatçuların hayallerini gerçeklerin üzerinde tuttıklarını ifade etmeye çalışmıştır. Tevfik Paşa, İstanbul’a döndükten sonra, I. Dünya Harbi’nin başlamasından Mondros Mütarekesi sonrasında sadarete tayin olunana kadar, Aralık 1908’de seçildiği Ayan Meclisi Azalığı’ndan¹⁸² başka resmi bir görevde bulunmamıştır.

¹⁸¹ Cumhuriyet, 10 Ekim 1936, s. 5.

¹⁸² BOA. DH. SAİD.-d 2/1008

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHMET TEVFİK PAŞA’NIN HARİCİYE NAZIRLIĞI

1. Hariciye Nazırlığı’na Tayini ve Osmanlı Dış Politikası’nın Genel Seyri

Tevfik Paşa’nın Berlin Büyükelçiliği görevinde bulunduğu 1895 yılı’nın son baharında İstanbul’da hükümet değişikliği olmuştu. Sadaret makamında bulunan Kâmil Paşa, Sultan II. Abdulhamid’e sunduğu bir dilekçede bütün devlet işlerinin sarayda toplanmasının yurt içinde ve yurt dışında iyi karşılanmadığından bahsederek Bab-ı âli’ye eski yetkilerinin iade edilmesini, Vükelâ’nın sadrazam tarafından seçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu maruzat üzerine Sultan II. Abdulhamid Kâmil Paşa’nın artık İstanbul’da kalmasını mahzurlu bularak onu İzmir valiliğine tayin etmiştir.¹

Kâmil Paşa hükümetinin istifasından sonra yerine kurulacak olan hükümet üyelerinin belirlenmesi ve sadrazam arayış çalışmaları başlamıştır. Bu gelişmeler yaşanırken Berlin’de bulunan Tevfik Paşa, Yıldız Başkıtabeti’nden kendisine gönderilen 2 Kasım 1895 tarihli İrade-i Seniyye ile acele olarak İstanbul’a çağırılmıştır.²

Sultan II. Abdulhamid 6 Kasım 1895 tarihinde Sadarete önceki hükümette Dâhiliye Nazırı olan Halil Rıfat Paşa’yı tayin ederek hükümetin kurulmasını sağlamıştır.³ Yeni hükümet’te Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa ilk defa Osmanlı Hariciye Nazırlığı’na getirilmiştir.⁴

¹ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 325.

² BOA. **İ. HUS.** 42/41.

³ Yeni hükümet şu üyelerden müteşekkildi: Sadaret Halil Rıfat Paşa, Hariciye Nezareti Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa (Paşa Berlin’den dönene kadar Hariciye Nezareti’ne Şura-yı Devlet Reisi Said Paşa vekâlet edecekti), Şura-yı Devlet Riyaseti eski Hariciye Nazırı Said Paşa, Dahiliye Nezareti Ankara Valisi Memduh Paşa, Meclis-i Mahsus-u Vükela Azalığı Arifi Paşa, Evkaf Nezareti Galip Paşa, Ticaret ve Nafia Nezareti Girit eski Valisi Mahmut Paşa, Adliye Nezareti Edirne eski Valisi Abdurrahman Paşa, Maliye Nezareti Sabri Efendi, Meşihat Cemaleddin Efendi, Bahriye Nezareti Hasan Paşa, Maarif Nazereti Zühdi Paşa, Seraskerlik Rıza Paşa, Tophane Müşirliği Zeki Paşa. (BOA. **HSD. AFT.** 7/44; BOA. **İ. DH.** 1328).

⁴ BOA. **İ. DH.** 1328/1313 Ca 50; Birçok Avrupa devletinde Sefaret Başkatibi, Maslahatgüzar ve Büyükelçilik görevinde bulunmuş olan Tevfik Paşa Hariciye memuriyeti hayatında ilk defa İstanbul’da bulunarak bir hükümette nazırlık görevi almıştır.

İstanbul'a dönmesini irade eden telgraf üzerine Tefvik Paşa niçin çağrıldığından habersiz olarak Berlin'den ayrılıp 13 Kasım 1895 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır.⁵ İstanbul'a gece ulaşmış olan Tefvik Paşa hemen saraya giderek Mabeyn Müşiri Gazi Osman Paşa ile görüşerek Padişah'ın bir daha kendisini Berlin'e göndermeyeceğini öğrenmiştir. Daha sonra vükelâ ile görüşen Paşa Hariciye Nazırlığı'na atandığını haber almıştır.⁶

6 Kasım 1895 tarihinde 40 bin kuruş (400 altın) maaşla⁷ Osmanlı Hariciyesi'nin başına geçmiş olan Tefvik Paşa 3 Şubat 1909 tarihine kadar aralıksız olarak bu görevde kalmıştır.⁸ Uzun yıllar yurtdışında çeşitli memuriyetlerde Osmanlı Devleti'ni temsil etmiş olan Tefvik Paşa'nın İstanbul'da ikamet edeceği evi olmadığından Ayaspaşa'da bulunan bir konağa yerleştirilmiştir. Hariciye nazırları'nın ikametlerine tahsis edilmiş olan bu konak 1898 yılında II. Abdulhamid tarafında Tefvik Paşaya hediye edilmiştir.⁹

Sultan II. Abdulhamid özellikle Hariciye Nazırı'nın her istendiğinde Yıldız'da hazır bulunmasını istediğinden bütün yabancı elçiliklerin bulunduğu Beyoğlu kadar Yıldız

⁵ BOA. **Y. PRK. EŞA.** 23/16; Bu tarihten birkaç ay önce izinli olarak İstanbul'a gelmek için Bab-ı âli'den izin isteyen Tefvik Paşa bu izni alamamıştı, şimdi Padişah'ın emri üzerine İstanbul'a zorunlu dönüş yapmıştır.

⁶ İnal, **a.g.e.**, s. 1706.

⁷ Tefvik Paşa'nın Hariciye Nazırlığı sırasında maaşı 13 Mart 1897 tarihinde 36 bin kuruşa (360 altın) indirilmiştir. (BOA. **DH. SAİD.**-d. 2/1008) 28 Ekim 1900 tarihinde Tefvik Paşa'ya Sıhhiye Nezareti Vekaleti de verilmiştir. Bu nezaretin işlerini yürütmesi karşılığı aylık 10 bin kuruş maaş tahsis edilmiştir. Böylece 1900 yılında maaşı 46 bin kuruşa yükselmiştir. (BOA. **HR. SAİD.** 25/19). 14 Eylül 1908 tarihinde icra edilen tensikatta maaşı 25 bin kuruşa indirilmiştir. Hariciye Nezareti'ne getirilmesi üzerine Berlin'den İstanbul'a dönmesinden dolayı usul ve emsal olduğu üzere 15 Kasım 1895 tarihinde ayrıca 36 bin kuruş harcırah tahsis edilmiştir. (BOA. **DH. SAİD.**-d 2/1008). Bundan başka Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa'nın II. Abdulhamid'in Yıldız Hatıraları'na dair anlattıklarına göre Tefvik Paşa'ya Padişah tarafından özel maaş da bağlanmıştır. Tahsin Paşa'ya göre "Sultan, Sadrazam ve Şeyhülislam'dan itibaren bir çok vekile, devlet adamına, büyük askeri kumandanlara, bazı önemli memurlara ve hatta bazı ecnebi sefaretlerinin ileri gelenlerine de kendi kesesinden düzenli olarak maaş vermiştir. Bu maaşların miktarı muhtelifdir. Sadrazam ve Şeyhülislamın aldığı özel maaş biner liradır. Hariciye Nazırı Tefvik Paşa ise 300 lira özel maaş almaktadır. Bu maaşlar her ayın birinci günü zarf içinde doğrudan hünkar tarafından gönderilmiştir." (**Tahsin Paşa ve Yıldız Hatıratı**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931, s. 43)

⁸ Hariciye Nazırlığı Tanzimat'tan Saltanat'ın kaldırılmasına kadar 68 defa el değiştirmiş olup bu görevde bulunan kişi sayısı 34'tür. Hariciye Nezareti makamı 1885'ten 1909'a kadar iki kişi tarafından işgal edilmiştir. Bu kişiler Said Paşa ve Tefvik Paşa'dır. Tefvik Paşa Hamidiye sisteminde lekelenmeden yaşayabilmiş kişilerin başında gelir. (Findley, **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform**, s. 217). Bu makamda en uzun süre kalan kişi Tefvik Paşa'dır. 1895-1909 arasında yaklaşık 13,5 yıl bu makamda bulunmuştur (Kuneralp, **a.g.e.**, s. giriş). Tefvik Paşa bu süre içerisinde iktidarda bulunan Halil Rıfat Paşa (1895-1901), Said Paşa (1901-1903), M. Ferit Paşa (1903-1908), Said Paşa (1908), Kâmil Paşa (1908) ve Hüseyin Hilmi Paşa (1909) Hükümetleri'nde Hariciye Nezareti'nde bulunmuştur.

⁹ İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 263-264.

Sarayı'na da yakın oluşu nedeniyle bu konağın Tevfik Paşa'ya tahsis edildiği muhtemeldir. Sultan Abdulhamid'in en fazla arattığı kişilerin başında Tevfik Paşa gelmiştir. Birçok siyasi olayın devletin üzerine adeta hücum ettiği şartlar altında ve özellikle II. Abdulhamid sisteminde hassas bir makam olan Hariciye Nezareti'nde uzun süre tutulması Tevfik Paşa'nın Avrupa tecrübesinin yanında ihtiyatlı, açık sözlü ve inatçı olmaması ile açıklanabilir.

1885–1895 arasında Berlin Büyükelçisi olarak Türk-Alman ilişkilerinin pekişip ilerlemesinde gösterdiği gayret ve özellikle Alman İmparatoru tarafından “Türk-Alman dostluğunun mimarı” olarak vasıflandırılması II. Abdulhamid'in Tevfik Paşa'yı bu göreve getirmesindeki en önemli sebeplerden birisidir. Değişen Avrupa siyasi dengesinde sağlam bir yer edinmek isteyen ve belki de Almanya odaklı bir dış politika takip etmek isteyen Sultan II. Abdulhamid, doğal olarak Almanya'yı yakından tanıyan bir Hariciye Nazırı'na ihtiyaç duyduğundan on yıldır Berlin'de bulunup İmparator'a kendisini sevdirmiş olan Tevfik Paşa'ya yönelmiştir. Sultan Abdulhamid bu tercihi ile saray ile dış güçlerin temsilcileri arasında bir tampona indirgenen rejiminde Avrupa'yı iyi tanınmasının yanında, hiç bir bunalımın rahatsız ettiği bilinmeyen bir sükûnete sahip olan ideal Hariciye Nazırı'nı bulmuştur.¹⁰

Tevfik Paşa, nazırlığının ilk günlerinde belki de nezaret işlerine bile henüz vâkıf olamadan Sultanla doğrudan temasta bulunarak çalışmanın zorluklarını kavramaya başlamıştır. Yakın çevresindeki devlet adamlarına özel denetiminden geçirmek gereğini duyan II. Abdulhamid, İstanbul'da pek çok devlet adamını tanımayan Tevfik Paşa'dan Said ve Rıfat Paşalar hakkındaki kanaatini kendisine rapor etmesini istemiştir.

¹⁰ II. Abdulhamid'in Tevfik Paşa'ya duyduğu güven onu hanedana yakınlaştırmıştır. Sultan, Tevfik Paşa'yı memnun etmek için onun Galatasaray Sultanisi son sınıfında okuyan iki oğlunu kendisine yaver tayin etmiştir. Tevfik Paşa'nın oğulları İsmail Hakkı Bey ve Ali Nuri Bey, Sultan'ın 89'u Paşa ve 116'sı çeşitli rütbelerdeki subaylardan oluşan 255 kişilik yaveran ordusuna katılmışlardır. Harbiye Mektebi süvari sınıfından mezun olan iki kardeş basamakları hızla çıkarak 1903'e kıdemli yüzbaşı, 1904'te yarbay ve 1907'de 25 ve 26 yaşlarındayken albaylığa yükselmişlerdir. Meşrutiyet'ten sonra, 25 Temmuz 1909 tarihli Tasfiye-i Rütup Kanunu ile her iki kardeşin rütbesi üsteğmenliğe indirilmiştir. Daha sonra Tevfik Paşa'nın büyük oğlu İsmail Hakkı Bey Sultan Vahideddin'in kızı ile evlenerek Damad-ı Şehriyari unvanına sahip olmuştur. (Ş. Okday, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor**, s. 5-7).

Tevfik Paşa, II. Abdulhamid'e sunduğu raporda: “yeni Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın siyasi kamuoyunda Osmanlının son zamanlarda artan olayları anlayıp devleti hakkıyla idare edemeyecek kadar yaşlı olduğu söylenmekte ise de bu fikri ispat edecek bence herhangi bir belirti yoktur. Said Paşa'ya gelince, kendisi öteden beri devlete sadakatle hizmet eden, memuriyetlerinde dürüst, işbilir ve uyanık bir kişidir. Bundan başka bilgim yoktur”¹¹ diyerek yeni Sadrazam ve eski Hariciye Nazırı hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir.

Bundan birkaç gün sonra, II. Abdulhamid ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık üzerine Şura-yı Devlet Reisi Said Paşa İngiliz Sefareti'ne sığınarak Avrupa'ya gitmek istemiştir.¹² Bunun üzerine Sultan II. Abdulhamid'in ilk işi Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı aramak olmuştur. Sultan, hakkında iyi rapor verdiği kişinin İngiliz Sefareti'nden çıkarılarak mabeyne getirilmesi için Tevfik Paşa'ya kesin emir vermiştir. Paşa ise verdiği bilginin önceki tanışıklıklarına dayandığını dolayısıyla kendisinin bu konuda sorumlu sayılmayacağını belirttikten sonra İngiltere Sefareti'ne iki defa gitmiş, ancak Said Paşa'yı ikna edememiştir. Üçüncü gidişinde, Avrupa'ya giderse bir daha İstanbul'a dönemeyeceğini, Avrupa yaşamına uyum sağlamakta zorlanacağını anlatarak onu fikrinden vazgeçirmiştir. Olay Said Paşa'nın 9 Aralık 1895 tarihinde İngiltere Sefareti'nden çıkmasıyla son bulmuş,¹³ fakat Tevfik Paşa için Sultanla birlikte yaşamanın kurallarını öğrenmesinde bir tecrübe olmuştur.

Tevfik Paşa, Hariciye Nezareti'nde bu kişisel mücadelelerden daha zor olan devletlerarası mücadelelere tanık olacaktır. Büyükelçiliklerindeki gibi bir tek devleti değil artık tüm Avrupa devletlerini tatmin etmenin yollarını arayarak yaklaşık 13 yıllık nezareti döneminde olaylar karşısında Avrupa'nın büyük güçlerini diplomatik dille ikna etmenin zorluklarını yakından görecektir.

Tevfik Paşa'nın nezarete getirildiği 1895 yılı gerçekten de Osmanlı Devleti'nin dış siyasetindeki dönüşüm evrelerinden birisidir. Bu yıldan başlayıp giderek birbiriyle ilintili hale gelmeye başlayan dış kaynaklı birçok olayın çözüm beklediği bir dönem

¹¹ BOA. Y. EE. 10/38.

¹² BOA. Y. PRK. TKM. 45/6.

¹³ Koloğlu, **Son Sadrazam**, s. 27-28.

ortaya çıkmıştır. Tüm bu sorunlar elbette ki devletin ortak sorunuydu. Ancak olaylara Avrupa devletlerinin iştirak etmesi olayların çözümünde Hariciye Nezareti'ni doğrudan muhatap kıldığından Tevfik Paşa'ya daha fazla sorumluluk düşüyordu.

Genel başlıklar altında özetlemek gerekirse, başta Ermeni Meselesi olmak üzere Girit sorunu, 1897 Osmanlı-Yunan Harbi, Balkanlar'da Bosna Hersek ve Makedonya sorunu, Bağdat Demiryolları'nın inşası ile ilgilenen Avrupa devletlerinin çıkar çatışmaları kapsamında Osmanlı-Avrupa ilişkileri gibi pek çok olay Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın yoğun mesai harcadığı konular olacaktır.

Çalışmamızın bu bölümünde Tevfik Paşa'nın Hariciye Nezareti döneminde meydana gelmiş olan olaylara değinilecektir. Ancak sınırlarımızın öncesine ve sonrasına taşan bu kapsamlı konuların tamamını incelemek bizi kronolojik bir Osmanlı tarihi yazmak tekrarına iteceğinden, sadece meseleler hakkında Tevfik Paşa'nın Hariciye Nezareti esnasında bizzat müdahil olduğu ve mesai harcayarak hakkında fikir beyan edip çözüme katkıda bulunduğu kısımlar üzerinde durulacaktır.

2. Hariciye Nezareti Döneminde Ermeni Meselesi ve Tevfik Paşa'nın İcraatı

Başta Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki politikalarının neticesi olarak bir "sorun" haline gelen bu konu 1890 yılından itibaren Ermeni ayrılıkçı örgütlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta en fazla mesai harcadığı konuların başında gelmiştir.

Ermeni Meselesi, Avrupa büyük devletlerinin Osmanlı Devleti'ni iktisadi ve siyasi nüfuz altına almak, Osmanlı idaresindeki çeşitli grupların bağımsızlığını sağlamak isteklerini ifade eden Şark Meselesi'nin uzantısından başka bir şey değildir.¹⁴ Bütün Avrupa devletleri özellikle 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Şark Meselesi'yle uğraşmayı dış politikalarının vazgeçilmez bir unsuru haline getirmişlerdir. Yüzyıl'ın başlarından itibaren siyasal ve kültürel gelişmeler temelinde kıpırdanmaya başlayan Ermeni konusu, yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük Avrupa devletlerinin ve

¹⁴ Bayram Kodaman, **II. Abdulhamit Devri Doğu Anadolu Politikası**, T.K.A.E. Yay., Ankara 1987, s. 114.

Amerika'nın izlediği siyaset sonunda esasen büyük güçler açısından bir "sorun"¹⁵ haline getirilmiş, 1890'lı yıllar ise "sorun"un kökleşmesine neden olan Ermeni olaylarının uluslararası krize dönüştüğü dönem olmuştur.

1860'ların başında kurulan ilk Ermeni derneklerinin çalışmalarıyla birlikte Ermeni ulusal hareketleri başlamış 1870'li yıllar ise "Hristiyan Uyrıklar" kavramı yerine "Ermeni Meselesi" tabirini yerleştirmiştir.¹⁶ Ermeni Meselesi 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve yine aynı yıl imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine¹⁷ dâhil edilen maddelerle resmîyet kazandırılarak kısa bir süre sonra da Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne bir baskı aracı ve gerekçesi konumuna gelmiştir. 1887'de İsviçre'de kurulan Hınçak Komitesi ile 1890'da Kafkasya'da kurulan Taşnaksutyun Komitesi terörist bir kimlikle ortaya çıkarak şiddet olaylarını başlatmışlardır.¹⁸ Ermeni hareketlerinin başladığı ilk yıllarda Tevfik Paşa Berlin Büyükelçiliği'nde bulunuyordu. Ermeni ihtilalcilerinin Avrupa devletlerinde yaptıkları toplantıları ve kurdukları yeni komiteleri takip ederek bu konuda Bab-ı âli'yi bilgilendirmiştir.¹⁹

a. Ermeni Islahatı Konusu

1895 yılı Anadolu'da Ermeni olaylarının en fazla meydana geldiği adeta bir kalkışma yılıdır. 1895 yılıyla birlikte 1896 yılı da bu yoğunluğun yaşandığı aynı zamanda Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya en fazla baskı yaptıkları yıllar olmuştur.²⁰ Bu baskıların temel nedenini Osmanlı Devleti'ni 1878 Berlin Antlaşması'nda Ermeniler için vadettiği

¹⁵ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1987, s. Giriş.

¹⁶ Öke, a.g.e., s. 87.

¹⁷ Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi: Bab-ı âli, Ermeniler'in sakin oldukları eyaletlerde mahalli ihtiyaçların icap ettiği ıslahat ve tanzimatı bilâtehir icra ve Ermeniler'in emniyetini Kürtler ve Çerkezlerden muhafaza edeceğini temin eder. Bab-ı âli bu konuda ittihaz olunan tedbirleri muayyen vakitlerde devletlere beyan edecek ve devletler de bu tedbirlerin icrasına nezaret edeceklerdir. (**Vakit**, 22 Temmuz 1878, Nr. 988; **Tercüman-ı Hakikat**, 22 Temmuz 1878, Nr. 23). Islahata gözcülük etmek üzere İstanbul'da Avrupa Devletleri ve Osmanlı temsilcisinden oluşan bir komisyon kurulmasına da kongrede karar verilmiştir. Komisyon, reis Almanya'dan azalar ise Rusya, Fransa, İtalya, Avusturya, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nden olmak üzere 7 kişiden oluşacaktır. (**Tercüman-ı Hakikat**, 10 Temmuz 1878, Nr. 11).

¹⁸ Uras, a.g.e., s. 431.

¹⁹ BOA. **HR. SYS.** 25/72; BOA. **Y. A. HUS.** 259/100, 259/101, 317/94; BOA.

²⁰ Tevfik Paşa'nın Berlin'de bulunduğu dönemde Anadolu'da 1889'da Musabey Olayı, 1890'da Erzurum isyanı, Aynı yıl Kumkapı gösterisi, 1893'te Kayseri, Yozgat, Çorum, Amasya ve Sason isyanları, 1894 yılında Taluri isyanı meydana gelmiştir. (Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1984, s. 111).

ıslahatı gerçekleştirmeye zorlamak oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki başlıca stratejisi ise diğer Avrupa devletlerine karşı Almanya'ya yaklaşarak ıslahatın uygulanmasını sürüncemede bırakmak olmuştur.²¹

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan Ermenilere ıslahat yapılacağı vaadini uygulatmayı siyaseti açısından kaçınılmaz bulan İngiliz hükümeti 1895 yılı baharında baskılarını sıklaştırmıştır. İngilizlerin başı çektiği Fransa ve Rusya'dan oluşan üç devletin İstanbul sefirleri 28 Nisan'da ıslahat hususunu görüşmek için toplanarak bazı kararlar almışlardır. Sultan II. Abdulhamid ise ıslahatın bu üç devletin baskısıyla değil kendi arzusu ile bahşedileceğini göstermek için sefirlerin görüşmeleri esnasında İrade-i Seniyye ile bir ıslahat Nizamnamesi tertip ederek hususi bir memur ile derhal sefirlere göndermiştir. Ancak sefirler artık ıslahat maddelerini belirlediklerini beyan ederek bir suretini de Padişaha takdim etmişlerdir.²²

Belirlenen maddeler 11 Mayıs günü üç devletin sefirleri tarafından Hariciye Nazırı Tevfik Paşa aracılığı ile Padişaha verilmiştir. Yirmi beş sayfadan oluşan bu uzun emri vakide Ermenistan'da yapılması gereken tanzimatın bu üç devletin ortak kararı olduğu, icrası konusunda tehir vukuu bulmayacağı ümidinin beyanıyla beraber Bab-ı âli'nin bu konudaki düşüncesinin acilen kendilerine bildirilmesi istenmiştir.²³

Bu isteklerin basına dağıtılması tasvip olunmamış, ancak muhteviyatı hakkında gazetelere sızan haberlere göre Ermenistan'ın hangi vilayetlerden oluşacağı, vilayetlere tayin olunacak valinin nasıl belirleneceği, valilerin görev süreleri ve yetkileri, vilayetlerin varidatı, Ermeni kazazedelerine verilecek tazminat, güvenlik işleri, hapisanelerin teftişi, tutukluların affı ve altı vilayet merkezinde birer istinaf mahkemesi kurulması yer almaktadır.²⁴

²¹ BOA. Y. MTV. 139/69.

²² **Hürriyet**, 4 Mayıs 1895, Nr. 11; Bu notayı sunmadan önce Almanya, Avusturya ve İtalya'ya da tasdik ettirmişlerdir. Notaya Padişah tarafından itiraz edilirse Berlin Antlaşmasını imzalayan tüm devletlere karşı gelinmiş olacağını belirterek baskı'nın şiddetini artırmışlardır. (**Hürriyet**, 29 Mayıs 1895, Nr. 12).

²³ **Hürriyet**, 29 Mayıs 1895, Nr. 12.

²⁴ **Hürriyet**, 29 Mayıs 1895, Nr. 12.

Sefirlerin cevap için verdikleri on günlük mühleti Almanya ve Avusturya ile müzakere ederek geçiren Osmanlı Hariciye Nezareti sefirlerle bir cevap verememiştir. Bab-ı âli sefirlerle ilki 3 Haziran'da ikincisi 17 Haziran'da olmak üzere iki şifahi nota vermiştir. Bu notalarda Osmanlı'nın Avrupa devletlerine Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile verilmiş yetkilerin dışında başka bir yetkinin verilmediği söylenmiştir.²⁵

Lord Salisbury 27 Ağustos'ta, Osmanlı Devleti'nin bu notayı kabul etmemesi halinde büyük zorluklarla karşılaşacağını ifade etmiştir. Bu tehdit karşısında geri adım atan II. Abdulhamid birkaç gün içinde ıslahata nezaret etmek üzere Müşir şakir Paşa başkanlığında Komisyon-u Âli sıfatında bir heyet oluşturulmasına izin vermiştir. Üç devlet sefiri ise bu komisyonu tasdik etmeyerek kendi kontrolleri olmadan ıslahatın gerçekleştirilemeyeceğini bildirmişlerdir. Buna rağmen Osmanlı Islahat Komisyonu aynı günlerde Doğu Anadolaya gitmiştir. Komisyon'un ziyaret planına göre önce Erzurum'a gidilecek sonra sırasıyla Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harput ziyaret edilecektir. Komisyon kiş aylarını Harput'ta geçirdikten sonra Sivas'a geçecektir.²⁶ Böylece Osmanlı Devleti ıslahatın uygulanması için ilk resmi adımı atmıştır. Lord Salisbury, Londra Sefiri Rüstem Paşa'ya ıslahata nezaret edecek komisyonun dört Osmanlı, bir İngiliz, bir Fransız ve bir Rus ye olmak üzere yedi kişinden oluşmasını söylemiştir.²⁷

Sultan,  devletin isteklerinin çoğunu, özellikle kontrol komisyonunun kurulmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı kamuoyunda bu durum Ermeni Meselesi'nin halledilmiş olduğu algısına yol açmıştır. Ancak Kürtler, Ermeniler'e daha fazla imtiyaz ve tazminat uygulanması halinde Ermeni köylerini yağmalayacakları tehdidinde bulunmuşlardır. Kontrol Komisyonu'nu Bab-ı âli de tasvip etmiş ancak Lord Salisbury bu kontrolün yapılmasıyla yetinmeyip tanzimatı uygulayacak olan komisyonun da İngiliz, Fransız ve Rus yelerden oluşmasını direktmeye başlamıştır.²⁸ İngiliz meclisi'nin

²⁵ Uras, **a.g.e.**, s. 326-333.

²⁶ **Hürriyet**, 2 Eylül 1895, Nr. 26; Bu vilayetler 11 Mayıs'ta İngiltere Fransa ve Rusya'nın verdiği ortak notada adı geçen vilayetlerdir.

²⁷ Berlin Antlaşması'nda kayda alınan heyetin de 7 kişiden oluşması kararlaştırılmış olup, başkan Almanya'dan olmak üzere bir İngiliz, bir Fransız, bir Rus, bir İtalyan, bir Avusturya ve bir Osmanlı yesinden oluşacaktı. Bu defaki nota İngiliz, Fransız ve Rusya tarafından verildiğinden Almanya, İtalya ve Avusturya'yı temsilen ye bulunmuyordu. (**Tercüman-ı Hakikat**, 10 Temmuz 1878, Nr. 11).

²⁸ **Hürriyet**, 20 Eylül 1895, Nr. 28; Kontrol Komisyonu'na  Avrupalı yenin girmesini ve Padışahın ıslahatı kabule yakın olmasını Exchange Telegraph Company Londra basınına şöyle yorumlamıştır: "Dahilen ve haricen zuhur eden bazı sebepler Ermeni ıslahatını zorunlu kıldı. Harici sebep,  devletin

bazı üyeleri ise daha da ileri giderek Ermeni ıslahatının uygulanması için Boğaziçi'ne bir donanma gönderilmesini istemişlerdir.²⁹Yani 1915'e yirmi yıl kala Çanakkale'ye filo gönderme fikri İngiliz Bahriye Nazırı'nın seyir defterinde yerini almıştır. Ancak Avusturya ve Fransa'nın muhalefeti nedeniyle İngilizlerin bu teşebbüsü akim kalmıştır.³⁰

Devletlerin ıslahatla ilgili Osmanlı'ya verdiği notalar İstanbul'daki Sefirleri aracılığı ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya ulaştırıldığından Paşa bu notalara cevap vermede ve Avrupa devletlerini ikna etmek yolunda birinci muhatap konumunda olmuştur. Tevfik Paşa İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya Sefaretleri'ne giderek ıslahat konusunda devletin gerekli ve etkili tedbirleri aldığını beyan edip bu devletleri ıslahatın uygulanacağı yolunda temin etmeye çalışmıştır. Ayrıca Avrupa kamuoyu'nu bilgilendirmek için İstanbul'daki yabancı gazetelerin muhabirlerine de beyanatta bulunmuştur.³¹ Tevfik Paşa ertesi gün Almanya Sefiri ile görüşerek diğer devletlere iştirak etmeyip Osmanlı sularına donanma göndermemesinden Padişah'ın çok memnun olduğunu söylemiş, Sefir ise bunun İmparator'un iyi niyet ve dostluğunun bir göstergesi olduğunu³² ifade ederek Padişah'ın güvenini kazanma yolunda bir avantaj daha elde etmiştir.

Tevfik Paşa'nın İngiliz Sefiri Curie ile görüşmesinde sefir, ıslahat konusunda Osmanlı Devleti'nin hiçbir şey yapmadığını ve Avrupa'yı oyalamaya çalıştığını, teftiş

Padişah aliyhindeki baskıları, dahili sebep ise İstanbul'daki Ermenilerden 6 bin kişinin toplanıp II. Abdulhamid'i tahttan indirmek azminde bulunmalarıdır.” (**Hürriyet**, 20 Eylül 1895, Nr. 28). Bahsedilen bu bilindik kampanya Avrupa kamuoyunda en sık karşılaşılan durumdur. Mesela 1902 yılında Ermeni komiteleri ve Ermeni dostu batılı aydınların Brüksel'de düzenledikleri uluslararası kongrenin amacı olarak “Ermenileri Türk barbarlığından kurtarmak, Avrupa kamuoyunu galeyana getirerek büyük devletleri müdahaleye mecbur etmek” gösteriliyordu. Kongrede konuşan Piyer Kiyar “Bu ıslahatı yaptırmak için iki şey lazımdır. Birisi Avrupa devletlerinin müdahalesi, diğeri ise basın organlarının Ermeniler üzerinde yoğunlaşması” diyerek Avrupa'nın asıl amacını özetlemektedir. (**Şura-yı Ümmet**, 20 Ağustos 1902, Nr. 10).

²⁹ **Hürriyet**, 21 Mart 1895, Nr. 5.

³⁰ Ali Fuat Borovalı, “Büyük Güçler, Ermeni Meselesi ve 1890'lı yıllar” **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu**, C. I, Erciyes Üniversitesi Yay., 2009; 27 gemiden oluşan İngiliz donanması Haziran ayında Beyrut ve Trablusşam sahillerinden İskenderun limanına gelmiş, bu gelişme karşısında Fransa ve Rus donanmaları da herhangi bir gelişmeye hazırlıklı olmak için teyakkuza geçmiştir. Fransa Suriye'deki otoritesini korumak için Suriye'ye savaş gemileri gönderilmesine karar vermiştir. Rusya ise Odesa'da bulunan yirminci fırkanın Batum'a ve oradan Kars'a gönderilmesini kararlaştırmıştır. Rusya böylece İngiliz ve Fransızlar'dan bir taarruz yapılması karşısında geri kalmak istememiştir. (**Hürriyet**, 25 Haziran 1895, Nr. 16).

³¹ BOA. Y. PRK. HR. 21/34.

³² BOA. Y. EE. 82/39.

komisyonunun ise bir danışma heyeti statüsünde olup boşa zaman geçirdiğini ifade ederek ıslahat çalışmalarını İngiltere adına tenkit etmiştir. Buna karşılık Tevfik Paşa kararlaştırılan ıslahat maddelerinin harfiyen uygulanmasını sağlamak için Padişah'ın Heyet-i Vükelâ'ya defalarca ferman buyurduğunu söyleyerek ıslahat maddelerinin uygulanmaya konulmak üzere müzakere edildiğini, bu maddelerin durum ve zamanın izin verdiği ölçüde derece derece uygulanacağını bildirmiştir. Ermeniler'in çıkardığı olaylara da değinen Tevfik Paşa, Ermeni komitelerinin İngiliz kamuoyunda itibar kazanmasının ve basının Ermenileri desteklemesinin devam etmesi halinde ıslahat uygulamasının çıkmaza gireceğini bundan Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin de zarar göreceğini ifade edip buna meydan verilmemesini tavsiye etmiştir.³³

İngiliz Sefiri ise Tevfik Paşa'nın tavsiyesine karşılık olarak sözü biraz da tehdide dönüştürerek İngiltere'de herkesin davranışında serbest olduğunu, devletin bu komitelere müdahale etmesinin mümkün olmadığını söyledikten sonra bu komitelerin engellenmesinin tek yolunun ıslahatın eksiksiz uygulanması olduğunu beyan etmiş, aksi halde bir iki ay içinde Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde büyük olaylar çıkacağını söylemiştir.³⁴

26 Ağustos 1896'da İstanbul'da meydana gelen Osmanlı Bankası baskını üzerine Hariciye Nazırı Tevfik Paşa İstanbul'daki büyük devletlerin Sefirlerini bir kez daha toplayarak bu olayların önlenmesinde yeterince katkı yapmadıklarını söylemiştir. İstanbul'da meydana gelen olaylar nedeniyle birçok yabancı işletmecinin zarar ettiklerini ve İstanbul'da güvende olmadıklarını söyleyerek Avrupa'ya gitmek istediklerini dile getiren Tevfik Paşa, tüccarın güvenlik sorunu olmadığını bu nedenle bunların Avrupa'ya gitmelerinin engellenmesi için sefirlerin aracı olmasını istemiştir.³⁵

Sefirler tebalarının ekonomik çıkarlarını korumakla mükellef olduklarını belirterek bunun da ancak ıslahatın uygulanmasıyla olabileceğini söylemişlerdir. Sefirler ıslahata nezaret etmek üzere Şakir Paşa başkanlığında kurulan komisyonun inceleme ve çalışmalarını sefaretler tarafından gönderilecek tercümanlar huzurunda yapmasının

³³ BOA. Y. PRK. HR. 21/64.

³⁴ BOA. Y. PRK. HR. 21/64.

³⁵ BOA. Y. PRK. HR. 22/32.

ıslahat konusunda Osmanlı idaresinin iyi niyetinin bir göstergesi olacağını bildirmişlerdir. İngiliz Sefiri Curie ayrıca altı vilayette yapılması gereken ıslahatın acilen uygulanmasının Avrupa devletleri'nin Osmanlı idaresine güven duymasının en önemli sebebi olacağını bundan asla vazgeçmeyeceğini söylemiştir.³⁶

Bunun üzerine Hariciye Nazırı Tevfik Paşa derhal İstanbul'da bulunan sefirlere Islahat uygulamaları konusunda açıklamalar yapmak durumunda kalmıştır. Açıklamalarında Tevfik Paşa, hükümetin polisin yapması gereken işlere karışan sivil fertler ile memuriyetinde gevşeklik gösteren polisler hakkında kanuni işlem yapma kararı aldığını, halk mahkemeleri için hususi bir adli heyet oluşturulduğunu³⁷ söylemiştir.

Komisyon'un çalışma ilkeleri ile ilgili Sefirlere detaylı açıklamalarda bulunan Tevfik Paşa bu yolla ıslahatın ciddi bir şekilde icra edildiğine dair Avrupa devletlerini temine çalışarak şöyle demiştir:³⁸

“Komisyon kurulur kurulmaz heyetini birkaç şubeye ayırıp olayların çıktığı yerlere sevk etmiştir. Bu heyetler gittikleri yerlerde müslim ve gayrimüslim halktan şahitlerin ifadelerini zabıt ceridelerine kaydederek ifade sahiplerine imzalatmışlardır. Bu zabıt ceridelerinin gerçek olmamasından şüphe edilemez. Hükümet uygulamanın ciddiyetini göstermek için bu komisyona bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman ve bir Avusturyalı Paşa'yı fahri üye olarak tayin etmiştir. Hükümet bu üyelere isterlerse ayrı olarak kendilerinin de tahkikat yaparak eksikleri tamamlamada komisyona yardımcı olabileceklerini bildirmiştir. Sefirlerin bazıları bir yandan bu uygulamayı tasdik ederken diğer yandan polisin tamamını suçlayıcı bir rapor düzenlemektedirler. Bu davranış hükümetin icraatını zora sokuyor. Sefirler polis kuvvetlerinin de ıslahı konusunda hükümete tavsiyede bulunmaktadır. Hükümet ise bu yüzden polislerden suçlu olanlar var ise onları ortaya çıkarmak için bu komisyonu kurmuştur. Ancak Sefirler istedikleri şey yapıldığı halde hükümete zorluk çıkarıyor. Binaenaleyh sefirlerin bu önemli noktaları dikkate alarak daha ılımlı olmaları insanlık gereğidir”

Islahat konusunda Avrupa devletlerinin tavizsiz baskılarıyla karşı karşıya olan Osmanlı idaresi zor anlar yaşarken büyük devletlerin İstanbul'daki sefirleri ile sürekli yüz yüze

³⁶ BOA. Y. PRK. HR. 22/32.

³⁷ Bu komisyon önemli görev ve yetkilerle donatılmış ve başkan vekilliğine Ahmet Muhtar Paşa tayin edilmiştir. Daha sonra Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'a görevlendirilmesi üzerine başkan vekilliği ikinci başkanlıkta bulunan Müşir İsmail Paşa'ya verilmiştir. Komisyonun üyeleri ise Askeri erkan arasında her yönüyle güvenilir ve uzman kişilerden seçilmişlerdir. Komisyon üyeleri gerçeğe aykırı hiçbir fikir beyan etmemek üzere yemin ederek görevlerine başlamışlardır. (BOA. Y. PRK. HR. 22/37).

³⁸ BOA. Y. PRK. HR. 22/37.

olan Tefvik Paşa ıslahat konusundaki fikrini dile getirmekten geri durmamıştır. Tefvik Paşa ıslahat konusunda, özellikle 11 Mayıs 1895 tarihli Avrupa devletlerinin ortak notasını kastederek, Sultan II. Abdulhamid'e sunduğu tezkerede fikrini şöyle dile getirmiştir:³⁹

“Avrupa devletlerince daha doğrusu İngiltere tarafından teklif olunan ıslahat maddeleri kabul edilirse Ermeniler de Bulgarlar gibi müstakil idare haline getirilirler. Böyle bir tehlikeyle karşılaşmamak için tüm Osmanlı vilayetlerinde Berlin Antlaşmasında kabul edilen ıslahatın uygulanması daha uygundur.”

1895 yılı Mayıs ayında başlayan Avrupa'nın ıslahat baskısını bir şekilde göğüsleyen Osmanlı Devleti 1897 yılında rahat bir nefes almıştır. Bu yıldan itibaren Ermeni Meselesi Avrupa kamuoyunda ikinci plana düşmeye başlamış, dolayısıyla bürokratik baskı ve Osmanlı aleyhindeki yayınlarda bir azalma görülmüştür. Buna sebep olarak İngiltere'nin kayıtsız şartsız Osmanlı'nın yanında yer almak durumunda olan Almanya'nın direncini kıramaması ve Girit Meselesi ve Osmanlı-Yunan harbi'nin Avrupa kamuoyunu meşgul etmeye başlaması gösterilebilir.⁴⁰

b. Ermeni Olayları

Islahat projelerinin tartışıldığı dönemde aynı zamanda elbette ki Ermeni komitelerinin tahrik ve teşviki ile Anadolu ve İstanbul'da Ermeni isyan ve şiddet olayları meydana gelmiştir. Fakat bu konunun ıslahat konusundan ayrı olarak işlenmesini metot olarak daha doğru bulduğumuzdan Tefvik Paşa'nın Hariciye Nazırlığı döneminde meydana gelen ve Hariciye Nazırı olarak kendisini Avrupa devletlerin temsilcileri ile uzun yıllar yüz yüze getiren Ermeni olayları söz konusu edilecektir. Ancak bölüm başında ifade edildiği gibi sadece 1895–1909 yılları arasında meydana gelmiş olup Tefvik Paşa'nın bizzat sürece müdahil olduğu olaylara değinilecektir.

Tefvik Paşa'nın Berlin'den İstanbul'a dönmek için hazırlandığı 1895 yılının sonlarında Anadolu adeta kaynamaktadır.⁴¹ Berlin'den olayları uzaktan izleyen Tefvik Paşa bir

³⁹ BOA. Y. PRK. EŞA. 21/75.

⁴⁰ Öke, a.g.e., s. 102.

⁴¹ 1895 Yılında Türkiye'de meydana gelmiş olan belli başlı Ermeni olayları şunlardır: Temmuz: Zeytun isyanı, Eylül: Trabzon olayı, Bab-ı âli olayları, Ekim: Erzurum olayı, Maraş olayı, Gümüşhane olayı,

anda bu olayların müzakere edilmesinde Avrupa devletlerinin muhatap alacağı mercinin başına geçmişti. Tevfik Paşa İstanbul'a geldiği ilk günlerde, 28 Eylül'de başlayıp bir haftaya yakın süre devam eden ve İstanbul'u harap eden Bab-ı âli gösterisinin artçı olayları devam etmekte olup sükûnet tam olarak sağlanamamıştı. O günlerde Osmanlı hükümet merkezi Bab-ı âli'ye kadar uzanan Ermeni komitacıların saldırılarına Hariciye Nazırı Tevfik Paşa da bizzat maruz kalmış, olaylarda son anda hayatı kurtulmuştur.⁴²

Eylül ayı sonlarında altı bin kişiye yakın bir Ermeni topluluğu Sultan II. Abdulhamid'i protesto etmek için Bab-ı âli'ye yürümüştür. Zaptiyeler kendilerini engellemek isteyince, asiler Zaptiye Nazırı'nın yaveri Binbaşı Servet Bey'i öldürmüşlerdir.⁴³ Asıl amaçları hükümet merkezini basıp büyük bir olay çıkararak Avrupa devletlerinin olaya müdahalesini sağlamak olan asilere karşı Sadrazam Said Paşa silah kullanılmasını

Edirne olayı, Bayburt olayı, Zeytin olayı, Mersin olayı, Malatya olayı, Arapkir olayı, Eğin olayı, Papas olayı, Gürün olayı, Sivas olayı, Kasım: Tokat, Amasya, Merzifon olayları, Antep olayı, Maraş olayı, Zile olayı, Vezirköprü olayı (**Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1989, s. 23); 1895 olayları Temmuz ayından itibaren yoğunlaşırken Mart ayının sonlarında Anadolu'nun doğusuna bir grup İngiliz gazetecinin gelmiş olması da dikkat çekicidir. Daily Telgarph gazetesi muhabirlerinden ve başka mesleklerden oluşan özel bir komisyon, İngiliz Meclisi'nin yardımını alarak Muş, Sason, Bitlis ve Van gibi şehirlere gelmişlerdir. Komisyon Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirleri hiçe sayarak bölgede Ermenilere zulmedildiği haberlerini İngiliz gazetelerine ulaştırıp İngilterede kamuoyunu heyecana getirmişlerdir. Bu danışıklı dövüş İngiliz donanmasının boğazlar üzerine gönderilmesine kadar varmıştır. Amaç Avrupa kamuoyunu heyecana getirerek devletleri Osmanlıya müdahalesini sağlamaktır. (**Hürriyet**, 5 Nisan 1895, Nr. 9). Böyle kontrolsüz bir komisyonun Avrupa kamuoyunda yapacağı tesirin mahzurunu da hesaba katmış olmalı ki Hariciye Nazırı Tevfik Paşa göreve gelişinden birkaç gün sonra 4 Aralıkta sadarete bir tezkere sunarak yabancıların ülkeye geliş geçişlerinin sıkı tutulmasını önermiştir. Tezkerede Tevfik Paşa şu düşünceleri dile getirmiştir: "Yabancıların hüviyeti hakkında mensup oldukları konsolosluklardan bilgi alınarak ülkedeki hal ve hareketleri üzerine polisten açıklama alınmalıdır. Sanat ve ticaret için Osmanlı ülkesinde seyahat edecek olan kişilerin Pasaport Nizamnamesi gereğince ülkeye karadan ve denizden giren her yabancı kişi hüviyetini ispata mecbur ve mükelleftir. Ülkede kaldıkları müddetçe hal ve hareketleri zabtedilmelidir. Konsolosluklar tarafından ellerine verilen belgelere geliş-gidiş tarihleri ile ne maksatla geldikleri de yazılmalıdır. Böylece bu muameleden iyi bir sonuç alınır diye düşünüyorum." (**Hürriyet**, 5 Nisan 1895, Nr. 9).

⁴² Tevfik Paşa 1921 yılında Londra Konferansı'na Osmanlı birinci delegesi olarak katıldığı sırada 19 Şubat 1921'de Daily Telegraph gazetesine verdiği beyanatta şöyle demiştir: "Ermeniler, İsviçre ve Rusya'da ihtilalcilerden ve anarşistlerden komitalar teşkil ederek suikastlara başlamışlardı. Bunlar Osmanlı'nın harici ve ananevi düşmanları tarafından teşvik edilmişlerdi. 1895 yılında İstanbul'da vuku bulan ve birçok masum insanın canına mâlolan hadiseler esnasında Hariciye Nazırı idim. Katillerin Heyet-i Vükelâ'ya atmak istedikleri bomba yanlış bir odaya atıldığından hayatım kurtuldu." (**İkdam**, 26 Şubat 1921, Nr. 7919). Tevfik Paşa'nın bahsettiği ve Bab-ı âli gösterisi denilen olaylar 28 Eylül'de başlayıp bir hafta kadar devam etmiştir. Oysa Tevfik Paşa 6 Kasım'da kurulan Halil Rıfat Paşa Hükümeti'nde Hariciye Nazırlığı'na getirilmiş, kendisi gelene kadar nezarete Said Paşa vekâlet etmiş ve Tevfik Paşa 13 Kasım'da İstanbul'a gelmiştir. (BOA. Y. PRK. EŞA. 23/16). Bilgiyi bizzat Tevfik Paşa'dan öğrendiğimize göre olayın meydana gelmemiş olması düşünülemez. Ancak tarihler arasında bir çelişki göze çarpmaktadır. Bu durumda Paşa'nın bahsettiği olayın Bab-ı âli olaylarının devamı olarak Kasım ayında meydana gelmiş olması muhtemeldir.

⁴³ **Hürriyet**, 9 Ekim 1895, Nr. 31.

istemisse de Sultan II. Abdulhamid iç harp tehlikesi nedeni ile bu isteğe karşı çıkmıştır.⁴⁴

Tophane'den getirilen askerler asilerden üç yüz tanesini yakalayarak adliyeye sevk etmişlerdir. Ertesi günden itibaren birkaç gün içerisinde Beyoğlu, Galata, Kasımpaşa gibi yerlerde de olaylar meydana gelmiştir. Hükümet Patrik ile görüşmek için kendisini Bab-ı âli'ye davet etmiş, ancak Patrik gelmediği gibi Ermeniler'in sakinleştirilmesi konusunda hükümetin tavsiyelerine de kulak asmamıştır. Olaylar sonunda bu Ermeni isyanı ve terör faaliyeti nedeniyle bütün İstanbul karışmış, İstanbul 1821 Rum isyanından beri ilk defa böyle zor günler yaşamıştır.⁴⁵

Avrupa basını günlerce bu olaylardan bahsederek İstanbul ve Anadolu'da Ermeniler'in işkenceye maruz kaldıklarını yazmıştır. Osmanlı Hariciye Nezareti bir yandan Avrupa'da Osmanlı karşıtı kampanyalar yürüten basın organları ile ilgili girişimlerde bulunurken diğer yandan İstanbul'da bulunan büyük devletlerin sefirlerinin tehdit dolu tavırlarını göğüslemeye çalışmıştır. İngiltere Sefareti tarafından Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya verilen şifahi beyanlarda Muş, Sason, Taluri ve Diyarbakır'da Kürtler'in bazı köyleri yağma ettikleri, Malatya'da büyük bir çatışma meydana gelmiş olup dört Cizvit Papazı'nın öldürüldüğü, Sivas'ta köylerin yağmalandığı, Bitlis'te 800 Ermeni'nin öldürüldüğü ve Trabzon'da önde gelen Ermeni'lerin tutuklanmasının İstanbul'da infiale sebep olduğu, tüm bu olayların Osmanlı mahalli memurlarının yeterince önlem almaması ve göz yummasından kaynaklandığı dile getirilmiştir.⁴⁶

1895 yılının son günlerinde Avrupa basını, Diyarbakır'da 2500, Sivas'ta 1500, 1895 yılı itibarı ile ise 100 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü, 500 bin Ermeni'nin evsiz kaldığını,⁴⁷ 1 Mayıs 1896 itibarı ile Antep'te 200 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü⁴⁸ iddia olarak ortaya atmıştır.

⁴⁴ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 335.

⁴⁵ **Hürriyet**, 9 Ekim 1895, Nr. 31.

⁴⁶ BOA. **Y. PRK. HR.** 21/34.

⁴⁷ BOA. **HR. SYS.** 65/30.

⁴⁸ BOA. **HR. SYS.** 65/49.

Hariciye Nazırı Tevfik Paşa İngiltere Maslahatgüzarı ile görüşerek, adı geçen yerlerden gelen resmi ve sağlıklı bilgileri ve asayişin sağlanması için hükümetçe alınacak tedbirleri detaylı bir şekilde büyük devlet sefirlerine bildirileceğini beyan etmiştir. Paşa ayrıca, olaylardan zarar görüp zorda kalmış olan müslim ve gayrimüslim vatandaşların iskân ve iaşelerinin temin edileceğini, Osmanlı memleketlerinin tamamında emniyet ve asayişin sağlanacağını ifade ederek sefaretlere gelmekte olan haberlerin çok abartılı olduğunu, bunun da konsolosluklarda sadece Ermeni tercüman bulunması ve Ermeni muhacirlerden gelen yalan haberlerden kaynaklandığını söylemiştir.⁴⁹

Bu yanıtta haberlere Avrupa devletlerinin temkinli yaklaşımlarını tavsiye eden Tevfik Paşa, Şakir Paşa'dan gelen telgrafi İngiliz Maslahatgüzar'a okuyarak Bitlis'te asayişin berkemal olup herkesin işinde gücünde olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Maslahatgüzar ikna olmuş görünerek Erzurum'daki İngiliz konsolosundan aldığı telgraftan bahsedip "Erzurum konsolosumuz Ermeni müfsitlerinin yalan ifadelerine kulak asılmayarak bizzat tahkikat yapılması gerektiğini bildirdi"⁵⁰ demiştir.

1896 yılı başından itibaren Amerika Basını'nda da Ermeni olayları ile ilgili yayınlar yapılmaya başlamıştır. Washington'daki Osmanlı Sefiri Mavroyani Bey 16 Ocak 1896'da Amerika'daki Osmanlı aleyhtarı yayınlardan Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya haberdar etmiş, Tevfik Paşa ise Mavroyani Bey'e çektiği telgrafta Amerika gazetelerinde çıkan haberleri yalanlamasının dışında bir yol gösterememiştir.⁵¹ Hariciye Nazırı Tevfik Paşa 25 Nisan 1896 da Amerika Dış İşleri Bakanlığı'na sunulmak üzere Washington Sefiri Mavroyani Bey'e çektiği diğer bir telgrafta ise Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kamuoyunun Osmanlı aleyhtarı olmasının nedeninin Türkiye'de yaşayan Amerikan misyonerlerinin Ermeni Meselesi ile ilgili olarak hazırladıkları raporlar olduğunu savunmuştur.⁵²

Batı kamuoyunun kendilerini destekleyen icraatından da cesaret alan Ermeni komiteleri 1896 yılında da şiddet olaylarına devam etmişlerdir. 1896 yılının en önemli olayları

⁴⁹ BOA. Y. PRK. HR. 21/34.

⁵⁰ BOA. Y. PRK. HR. 21/34.

⁵¹ BOA. HR. SYS. 65/30.

⁵² BOA. HR. SYS. 65/46.

arasında Osmanlı Bankası baskını gelmektedir. Bu olayın nedeni olarak 1895 yılı sonlarında vuku bulan Bab-ı âli gösterisinden Ermeni komitelerinin istedikleri amaca ulaşamamış olmaları gösterilebilir. Bu olay, Avrupa'daki Ermeni komitacılar tarafından tasarlanıp Patrik İzmirliyan'ın onayı ile meydana gelmiş bir tedhiş olayıdır. Avrupa devletlerini müdahaleye mecbur bırakmak için, yabancı sermayeyi temsil eden Osmanlı Bankası'na yapılan bu baskın Rus pasaportlarıyla ülkeye giren komitacılar tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵³

Avrupa'dan gelen idareci komitacılar ile yerli komitacılardan oluşan yaklaşık 20 kişilik silahlı Ermeni grubu 26 Ağustos'ta Osmanlı Bankası'na hücum edip aynı zamanda sokaktan geçen insanların üzerine bomba atmaya başlamışlardır.⁵⁴ Hükümet olay yerine polis ve asker sevk ederek bankayı kuşatıp asileri ele geçirmiştir. Ancak Fransız, Rus ve İngiliz Sefirleri olaya müdahale ederek asileri kurtarmaya çalışmışlardır. Banka genel müdürü Sir Edgar Vincent ile Rus Sefaret Baş Tercümanı Maximoff saraya giderek II. Abdulhamid ile görüşüp arabuluculuk yapmışlar, bu görüşmeden sonra Abdulhamid 17 kişinin yurtdışına çıkarılmasına izin vermek durumunda kalmıştır.⁵⁵ Avrupa devletlerinin himayesindeki asiler Karaköy limanında bulunan Osmanlı Bankası müdürünün yatına bindirilerek yurtdışına çıkarılmışlardır.⁵⁶

Tahkikat sonucunda, Ermeniler'in sadece bankayı değil Patrikhane ve yabancıların bulunduğu mekânları sabote etmek istedikleri öğrenilmiştir. Bunu yaparak Avrupa devletlerinin olayları durdurmak için Osmanlı idaresine müdahale etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu isyan üzerine Avrupa basını Ermeniler'in Türkiye'de yok edilmekte olduğu propagandasına başlamıştır. Osmanlı Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ise bu haberler karşısında 27-28 Ağustos 1896 tarihinde *Gazet de Allgemeine* gazetesinde olayların gerçek seyrini ihtiva eden bir makale yayımlatılmasını sağlamıştır.⁵⁷

⁵³ Danişmend, *Kronoloji*, C. 4, s. 335.

⁵⁴ *Meşveret gazetesi*, 23 Eylül 1896, Nr. 19.

⁵⁵ İsmet Binark, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim*, ATO Yay., Ankara 2000, s. 41.

⁵⁶ Danişmend, *Kronoloji*, C. 4, s. 336.

⁵⁷ BOA. HR. SYS. 37/54.

Ermeni komitacıların Avrupa devletleri aracılığı ile Marsilya'ya gönderilmeleri üzerine Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, bunların nereye gittikleri konusunda tahkikat yaptırmaya başlamıştır. İlk olarak 30 Ağustos 1896'da Marsilya'daki Osmanlı diplomatlarına emir veren Paşa bu konuda aydınlatıcı bilgi elde edememiştir. Bunun ardından Paris Büyükelçisi Münir Paşa'ya acele tebligatta bulunan Paşa, Marsilya'ya gitmek üzere yola çıkan komitacılar arasında iki de subay bulunduğunun haber alındığını, Marsilya'ya vardıklarında bu kişilerin hepsinin takip edilerek nereye gittiklerinin, kimlerle bağlantı kurduklarının araştırılmasını ve sonucun hemen kendisine bildirilmesini istemiştir.⁵⁸

Bu esnada Atina'daki Osmanlı elçisi Mehmet Asım Bey, Tevfik Paşa'ya gönderdiği telgrafta Fransız yolcu gemisinin Pire limanına geldiğini, kaptanın Ermeniler'in gemiden inmelerine izin vermediğini ve geminin Marsilya'ya gitmek üzere Pire'den ayrıldığını haber vermiştir. Bunun üzerine Tevfik Paşa, Marsilya'ya ulaşacak olan Ermeni komitacıların Fransa'ya kabul edilmemesi için diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Paris Büyükelçisi Münir Paşa 28 Eylül'de Tevfik Paşa'ya çektiği telgrafta bu girişimin Fransa nezdinde etkili olacağı ve Fransa'nın bu suçluları ülkeye kabul etmeyeceği öngörüsünde bulunmuştur.⁵⁹ Fakat Marsilya Baş Şehbenderliği'nden Tevfik Paşa'ya çekilen telgraf, 17 Ermeni komitacının Marsilya'ya ulaştığı ve Fransa'ya kabul edildiklerini⁶⁰ ortaya koymuştur. Bundan sonra Ermeni komitacıların bir kısmı Marsilya'dan da ayrılarak New York'a gitmişlerdir. Marsilya'daki Osmanlı diplomatı Mavroyani Bey bu kişilerle ilgili detaylı bir liste hazırlayarak Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya göndermiştir.⁶¹

Ermeni Meselesi konusunda batılıların hamle yarışına girdikleri 1896 sonlarında Washington Osmanlı Sefiri tarafından Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilen telgrafta Amerikan Hükümeti'nin İstanbul'a bir kruvazör göndermek niyetinde olduğu bildiriliyordu. Tevfik Paşa sefîre verdiği cevapta, bunun sebebinin dikkate alınacağını söylemiştir. Paris gazeteleri ise aynı günlerde, Amerikan kruvazörünün İzmir'e

⁵⁸ BOA. HR. SYS. 2749/25, 2802/4.

⁵⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2002, s. 96-97.

⁶⁰ BOA. Y. A. HUS. 361/30.

⁶¹ BOA. Y. A. HUS. 361/30.

geldiğinde İstanbul'daki Amerikan Sefiri'nin kruvazöre ulaşarak İstanbul'a kadar gitmesini bildireceğini, buna Osmanlı memurları karşı çıkarsa Amerikalı Amiral'in zor kullanarak Çanakkale boğazından geçeceğini yazmıştır. Osmanlı basını da Amerikan filosunun isyanlar sırasında zarara uğramış olan Papazların zararlarını Osmanlıya zorla ödetmek için doğu sularına gelmekte olduğunu yazmıştır.⁶² Bu hareketlilik karşısında Ekim 1896'da Rusya teyakkuza geçerek torpido ve istimbotları Soçi'de bulunan donanmaya katılmak üzere Novorosisk'ten hareket ettirmiştir.”⁶³

1896 sonlarındaki hareketli günlerden sonra Salisbury 20 Ekim'de büyük devletlere gönderdiği notada devlet temsilcilerinin İstanbul'da toplanarak Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürebilmesi için ne gibi ıslahata ihtiyaç olduğunu belirlemelerini istemiştir. Bu konferans Şubat 1897'de büyük devletlerin İstanbul elçilerinin katılımı ile yapılarak 64 sayfalık bir program hazırlanmıştır. Ancak bu program Osmanlı hükümetine verilmemiştir.⁶⁴ Çünkü Rumların Girit'te çıkardıkları yeni isyan Avrupa kamuoyunu meşgul etmiş ve Ermeni Meselesi tekrar gündeme gelene kadar Girit Meselesi'nin ardında kalmıştır.

1897'de Ermeni terör faaliyetlerinin iyice azaldığı görülür. Bu durum Avrupa devletleri ve kamuoyu olmadan Ermeniler'in hareket edemediklerinin bir göstergesidir. Bu durum Ermeni Meselesi'nin Avrupa devletlerinin çıkarlarıyla ne kadar bağlantılı olduğunu göstermektedir. Sakin geçen 1897 yılının sonlarında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, İstanbul'da yeni bir Ermeni fesat cemiyeti kurulduğunu ve bunun üyelerinin takip edildiğini açıklayarak ilgili makamları önlem almaları için uyarmıştır.⁶⁵ 1898 yılında Türkiye'de kayda değer Ermeni şiddet olayı yaşanmazken Fransa'da çıkan gazeteler Ermeniler'e Türkiye'de katliam yapıldığını yazmışlardır. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın emriyle Fransa'daki Osmanlı temsilcisi Mahmut Nedim Bey bu gazetelerde neşredilen haberleri sürekli tezkip etmek durumunda kalmıştır.⁶⁶

⁶² **Kanun-i Esasi Mecmuası**, 17 Ocak 1898.

⁶³ BOA. Y. A. HUS. 361/91.

⁶⁴ Ercümen Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı. Yay., Ankara 1997, s. 256-258.

⁶⁵ BOA. Y. PRK. HR. 11/9.

⁶⁶ BOA. HR. SYS. 194/12.

1898 yılında Ermeni Meselesi hakkında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa en fazla Rus yetkililerle mesai yapmıştır. İstanbul'daki Rus Sefiri, Tevfik Paşa'ya bir nota vererek Kafkasya sınırına Kürt eşkıyasının taarruzda bulunduğunu, Van'da Ermenileri öldürdüklerini, bu nedenle Osmanlı Devleti'nin tedbirler alarak sonucu kendilerine bildirmesini istemiştir. Daha cevap gelmeden Rus Sefir, Tevfik Paşa'ya iki nota daha vermiştir. Notalardan birisi Rusya'ya harp tazminatı, diğeri Van'daki Ermenilerin Kürtlerle mücadelesi⁶⁷ hakkındadır.

Bundan sonra Kafkasya'ya kaçmış olan Ermeniler ile ilgili Rusya ve Osmanlı Hariciyesi arasında müzakereler yaşanmıştır. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa bu konuyla ilgili olarak 28 Mart 1898'de Sultan II. Abdulhamid'e bir rapor sunarak şu fikirleri dile getirmiştir: "Rus sefirin ifadesine göre Rusya'da bizden kaçmış 50 bin Ermeni vardır. Bunların yarısı geri dönmek istemektedir. 8-10 bin'i bu yıl geri dönmek niyetindedir. Hemen kabul cevabı vermemiz lazımdır. Yoksa Rus Sefir hükümetinden yeni talimat isteyecekmiş". Tevfik Paşa Rus Sefirinden bu 50 bin kişinin listesini gösteren defteri isteyince Rus Sefir kızarak bunu kendisine ve devletine karşı güvensizlik saymıştır.⁶⁸

Tevfik Paşa'nın Hariciye Nezareti döneminde Ermeni komitelerinin Osmanlı idaresine yönelik en önemli terör faaliyetleri 1905'te gerçekleşmiştir. Devleti her bakımdan yok etmek amacına yönelik olan bu olay Sultan II. Abdulhamid'e suikast girişimidir. 21 Temmuz 1905 cuma günü Yıldız Camii civarında camiye 100 metre uzaklıkta bir patlama meydana gelmiş,⁶⁹ patlamada 24 kişi ölmüş 58 kişi yaralanmış,⁷⁰ Padişah olaydan yara almadan kurtulmuştur. Tahkikat sonucunda olayın sorumlularının Belçika'lı Edward Jorris ve 19 kişi olduğu tespit edilmiştir. Olayı Yunanistan, Bulgaristan, Tiflis ve Avrupa'daki Ermeni komitacılarının planladıkları ve olayda 140 kilo patlayıcı kullandıkları tespit edilmiştir. Yakalananlar, amaçlarının olay yerindeki yerli ve yabancı devlet adamlarını öldürerek büyük bir kargaşa ve isyan çıkarıp sonra da hapisaneleri boşaltmak olduğunu itiraf etmişlerdir.⁷¹

⁶⁷ BOA. Y. PRK. AZJ. 34/36.

⁶⁸ Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C. 1, s. 149.

⁶⁹ **Sabah**, 22 Temmuz 1905, Nr. 5665.

⁷⁰ **Sabah**, 23 Temmuz 1905, Nr. 5666.

⁷¹ **Sabah**, 26 Kasım 1905, Nr. 5787.

Ermeni komitacıların bu olayla birlikte, meşrutiyet'in ilanından sonra faaliyetlerini İstanbul odaklı olarak sürdürmek istedikleri ortaya çıkmıştır. İstanbul'da bankalar, elçilikler, hastaneler, resmi ve özel yerli ve yabancı kurum ve kuruluşlar gibi yerlere saldırarak tahrip etmek, tanınmış ticaret erbabından zorla para almak, böylece Osmanlı Devleti'yle yabancı devletlerin arasını açarak Avrupa devletlerinin fiili müdahalesine sebep olmak istemişlerdir.⁷² Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeni Hınçak Komitesi Reisi Sabahgülyan "biz Hınçaklar artık ihtilal çalışmalarına son vererek tüm varlığımızla vatanın kalkınmasına çalışacağız" demektedir. Yine Ermeni Taşnaksutyun Komitesi başkanlarından Aknon "Taşnaklar'ın en önemli görevlerinden biri de Osmanlı meşrutiyet yönetimini korumak, Osmanlı unsurlarının kaynaşmasını sağlamaktır"⁷³ demiştir. Ancak meşrutiyetin sağladığı imkânlardan da yararlanan Ermeni komiteleri siyasallaşarak her tarafta şubeler açmışlardır.

3. Girit Meselesi ve Ahmet Tevfik Paşa

a. Meselenin Ortaya Çıkışı ve Genel Seyri

1829 yılında müstakil bir Yunan devleti kurulmasıyla başlayan Girit'in Yunanistan'a ilhakı meselesi 19. asrın son çeyreğinde Osmanlı siyasal gücünün azalmasına paralel olarak hareketlenmeye başlamıştır. 1866 yılında Girit halkı Büyük Yunanistan'ı kurma projesi kapsamında Yunan Devleti'nce ayaklandırılmıştı. Ada'daki ilk geniş çaplı isyan'da hristiyan halk kendilerince geçici bir hükümet kurarak Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilan etmişlerdi. Sultan Abdulaziz, Sadrazam Ali Paşa'yı 2 Ekim 1867'de Girit'e göndererek Ada'nın hristiyan ahalisine çeşitli faydalar sağlayan bir nizamname hazırlatmış, nizamname 4 Ocak 1868'de neşredilmişti.⁷⁴

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin mağlup olması üzerine Yunanlılar Girit'in Yunanistan'a verilmesi için Avrupalı devletler nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Harp sonunda Girit ile ilgili olarak Ayastefanos Antlaşması'na 15. Madde konulmuştu. Berlin Antlaşması'nda bu madde kaldırılarak Girit ile ilgili 23.

⁷² Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 348.

⁷³ Abdullah Yaman, **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, Otağ Yay., İstanbul 1973, s. 107.

⁷⁴ Cemal Tukin, "Girit", **TDV. İA. C. 14**, s. 89-90.

madde eklenmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti 1868 özerklik planını uygulamaya koyacak ve bu konuda Avrupa devletlerine bilgi verecektir.⁷⁵

Osmanlı Devleti Ahmet Muhtar Paşa'yı Girit'e göndererek konunun konsoloslar kontrolünde müzakeresini yapmıştır. Müzakereler sonunda 23 Ekim 1878'de Girit'in Hanya şehri yakınındaki Halepa mevkiinde bir Antlaşma imzalanmıştır.⁷⁶ Girit ile ilgili bundan sonraki çözüm açılımları bu anlaşma üzerinden yürütülecektir. Antlaşma Rumları memnun ettiğinden Ada'da bir müddet sükûnet sağlanmıştır.⁷⁷ Sultan II. Abdulhamid Ekim 1889'da bir fermanla Halepa Antlaşması'nın bazı maddelerini yürürlükten kaldırarak Ada'ya verilmiş olan imtiyazlara bazı kısıtlamalar getirmiştir.⁷⁸

1895 sonunda Girit'te ayaklanma meydana gelmiş, Ermeni Meselesi'nden dolayı zor anlar yaşayan Osmanlı Devleti Girit'in imtiyazlarının bir kısmını tekrar vererek Alaxsander Karatodori Paşa'yı Girit'e vali tayin etmiştir.⁷⁹ Yunan Kral'ı Jorj (Yorgi) Aralık 1895'te büyük devletlere başvurarak Girit'e müdahale etmemeleri durumunda Yunanistan'ın müdahale edeceğini duyurmuştur. Büyük devletlerin İstanbul'daki Elçileri Girit için bir reform tasarısı hazırlayarak Osmanlı Hariciye Nezareti'ne vermişlerdir. 1896 yılı bu reform tasarısının müzakeresi ile geçmiştir. Nisan ayında

⁷⁵ Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi: 1868 senesinde Girit adası için tanzim olunan Nizamname-i Esasi'nin, uygun görülecek tadilatla beraber hükümlerini tamamen yerine getirmeyi Bab-ı âli taahhüt eder. İş bu ahidname ile hususi surette idaresi tayin olunmayan Rumeli memleketleri için de mahalli ihtiyaçlara uygun olarak ve yalnız Girit adasına verilen vergi imtiyazını istisna böyle nizamnameler yapılacaktır. Her vilayette Bab-ı âli adı geçen nizamnamelerin esaslarına ait teferruatı tanzim için komisyonlar teşkil edecek, bunlarda azanın çoğunluğu mahalli ahaliden olacaktır. Bu komisyonların yapacakları layihalar Bab-ı âli'ye takdim olunacak ve Bab-ı âli bunları mevki-i icraya vaz etmezden evvel Rumeli Avrupa Komisyonu'nun görüşünü soracaktır. (**Vakit**, 22 Temmuz 1878, Nr. 988).

⁷⁶ Bu Antlaşma 1868 fermanının tanıdığı yetkileri genişletmekte ve bir anayasa niteliği taşımaktadır. Antlaşmaya göre, Girit valisi müslüman veya gayrimüslim olabilecektir. vali müslümansa yardımcısı gayrimüslim, vali gayrimüslim ise yardımcısı müslüman olacaktır. Vali 5 yıl için tayin edilecektir. 80 üyeli Vilayet Meclisi'nin üyelerinden 49'u gayrimüslim 31'i müslüman olacaktır. Türkçe ve Rumca resmi dil olacaktır.(Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 558).

⁷⁷ Antlaşma ile birlikte Rumlar yönetime büyük ölçüde katılmışlardır. Antlaşmadan itibaren Girit'te 11 yıl süreyle hıristiyan valiler görev yapmıştır. Bunlar: Kostaki Fotiadi Bey (1878-1885), Sava Paşa (1885-1887), Kostaki Antapulo Paşa (1887-1888), Nikola Sartinski Paşa (1888-1889)dır. (Kuneralp, **a.g.e.**, s. 31).

⁷⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 559.

⁷⁹ 1889-1895 yılları arasında Girit'te şu müslüman valiler görev yapmıştır: Şakir Paşa(1889-1890), Ahmet Cevat Paşa (1890-1891), Mahmut Celalettin Paşa (1891-1894), Turhan Hüsnü Bey (1894-1895). (Kuneralp, **a.g.e.**, s. 31).

Ada'nın müslüman ve hıristıyan halkları arasında öteden beri devam eden gerginlik Hanya'dan Kandiye'ye kadar bir iç savaşa dönüşmüştür.⁸⁰

Ermeni Meselesi'nde olduğu gibi bu meselede de Avrupalı devletlerin müdahalesiyle karşılaşan Osmanlı Devleti zorlu bir diplomasi sınavı vermiştir. Mesele'nin en yoğun olarak yaşanmaya başladığı 1895 sonlarında Hariciye Nazırı olan Tevfik Paşa meselenin sona erdiği 1908 tarihine kadar bu konuda Avrupa devletlerinin muhatabı olarak yabancı elçiler ile yıllar sürecektür müzakere sürecine bizzat müdahil olmuştur.

Girit Meslesi'nin Osmanlı Devleti açısından en zor geçen yılları 1896, 1897 ve 1898 olmuştur. 1896 yılı Nisan ayında Girit'te başlayan iç savaşın durdurulması için büyük devletler Yunanistan ve Osmanlı Devleti'ne uyarılarda bulunmuşlardır. Bu devletlerin savaş gemilerininin 26 Mayıs'ta Girit limanına gelmesi ve isyancıları kışkırtacak çalışmaların engellenmesi için Yunanistan'a yaptıkları uyarı kısmen etkili olmuştur.⁸¹ 17 Haziran'da Avusturya elçisi Bab-ı âli'ye bir muhtıra vererek Osmanlı idaresinin Girit'teki olayları durdurması için acele tedbirler almasını istemiştir. Tevfik Paşa Elçilere şifahi açıklamalarda bulunarak Osmanlı askerlerinin isyancılara karşı harekete geçeceği rivayetinin doğru olmadığını söylemiştir.⁸²

Osmanlı idaresi, Girit'te neşredilmek üzere Meclis-i Vükelâ'da bir bildirge hazırlamıştır. Olayların teskini için konsolosların da yardımını öngören bu bildirge Padişah tarafından onaylanarak Tevfik Paşa tarafından Avrupa'daki Osmanlı Elçileri'ne gönderilmiştir. Lord Salisbury bu bildirgeye verdiği cevapta, girişimden çok memnun olduğunu, Padişahın İstanbul'daki yabancı elçilerin dostane nasihatlerini dikkate alarak uygun bir politika izleyeceği ümidinde olduğunu belirtmiştir. Fransa Kralı ise alınacak tedbir ile olayların teskininde büyük bir adım atılmış olacağına inandığını bildirmiştir.⁸³

İstanbul'daki büyük devletlerin elçileri 23 Haziran 1896'da Hariciye Nezareti'ne verdikleri ortak notada, "Bab-ı âli Girit'te olayların teskini için konsolosların yardımına

⁸⁰ Ayşe Nühket Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı**, TTK. Yay., Ankara 2000, s. 151.

⁸¹ **a.g.e.**, s. 152.

⁸² **BOA. Y. PRK. HR. 22/4.**

⁸³ **BOA. Y. PRK. HR. 22/6.**

başvurduğundan vaziyete son vermek emelindeki altı devlet de aşağıdaki tedbirlerin derhal uygulamaya konulmasını Bab-ı âli'ye tavsiye eder"⁸⁴ demişlerdir. Bu nota üzerine Tevfik Paşa bizzat elçiliklere giderek elçilere hitaben, "Padişah notadan önce Osmanlı'nın hazırladığı bildirgenin konsolosların aracılığıyla uygulanmaya konulmasını istemektedir. Fakat azınlıkta olan müslümanların hristiyan çoğunluğun baskısına karşı korunmalarını istemektedir"⁸⁵ demiştir.

Padişah'ın genel af ilanı ve Halepa Antlaşması'nın icrasına değinmemesi üzerine elçiler Tevfik Paşa'ya başvurmuşlar, altı devlet adına Avusturya Elçisi Tevfik Paşa ile yaptığı görüşmede, "Ada'da asayişin sağlanması için Halepa düzeninin yeniden oluşturulması konusunda devletler ısrarlıdır"⁸⁶ diyerek bu konuda aracı olmaya hazır olduklarını ifade etmiştir.

Osmanlı Hariciyesi ile Avrupalı elçiler arasındaki müzakereler neticesinde Girit Genel Meclisi 12 Temmuz 1896'da Hanya'da açılmıştır. Yeni Vali Jorj Beroviç Paşa Meclis'teki ilk konuşmasını Türkçe olarak yapmış, bundan dolayı hristiyan mebuslar valinin konuşmasını protesto ettikten⁸⁷ sonra Ada'da yapılmasını talep ettikleri reformları Osmanlı idaresine ve konsoloslara iletmişlerdir. İstanbul'daki yabancı elçiler de bu talepleri Osmanlı hâkimiyet hakları ve kendi çıkarları açısından düzenleyerek yeni bir taslak hazırlamışlar, olayların tırmanmasıyla reform önerilerinin bir an evvel uygulanması için Osmanlı Devleti'ni uyarılmışlardır.⁸⁸

Hariciye Nazırı Tevfik Paşa altı devlet elçisi ve maslahatgüzarı ile görüşerek Girit olaylarının bertaraf edilmesi konusunda Osmanlı Devleti'nin istediği arabuluculuğu gerçekleştirmelerini talep etmiştir. Elçiler de Hanya'daki konsolosları aracılığı ile Girit Meclisi'nin hristiyan üyeleri ile başkanının asiler ile görüştiklerini, nasihatte bulunmalarına rağmen şehirde olayların durdurulamadığını ifade etmişlerdir.⁸⁹

⁸⁴ BOA. Y. PRK. HR. 22/21.

⁸⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, TTK. Yay., Ankara 1960, s. 56.

⁸⁶ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 152

⁸⁷ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 57.

⁸⁸ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 156.

⁸⁹ BOA. Y. PRK. HR. 22/21.

Tevfik Paşa buna karşılık Yunanistan'dan Girit'e gelmekte olan silah, mühimmat ve insanların isyanları artırdığını bu yüzden müslümanların bekasını arzu eden büyük devletlerin Yunanistan'ı bu konuda ciddi olarak uyarmaları gerektiğini ifade etmiştir. Altı devlet elçisi ise Tevfik Paşa'ya hitaben, devletlerinden aldıkları emir üzerine Osmanlı Devleti'nden isteklerini aralarında kararlaştırarak yakında Osmanlı Hükümeti'ne bildireceklerini, bu isteklerin Osmanlı Devleti tarafından da kabulü halinde Hanya'daki konsoloslara olayların engellenmesi için emir vereceklerini bildirmişlerdir.⁹⁰

Elçiler 25 Ağustos 1896'da Tevfik Paşa ile İstanbul Büyükdere'de resmi olarak toplanarak konuyu müzakereye başlamışlar, Osmanlı'nın istekleri de dikkate alınarak hazırlanan ıslahat layihası altı devlet elçisi ve Osmanlı Hariciye Nazırı Tevfik Paşa tarafından imzalandıktan sonra Padişah tarafından tasdik olunmuştur. Tevfik Paşa'nın imzasının bulunduğu 14 maddelik ıslahat layihasında yer alan başlıklar şunlardır:⁹¹

1. Girit valisi hristiyan olacak ve 5 yıllık süre için tayin edilecektir.
2. Vali, Girit Genel Meclisi tarafından kabul edilen kanunları reddetmek yetkisine sahip olacaktır.
3. Girit'te isyan çıktığında vali asayişin sağlanması için Osmanlı askeri istihdam edebilecektir.
4. Vali, ileride tayin edilecek ikinci derecedeki memurları kendisi tayin edebilecek, büyük memurlar ise tamamen Padişah tarafından tayin edilecektir.
5. Memurların üçte biri müslüman, üçte ikisi ise hristiyanlardan oluşacaktır.
6. Genel Meclis üyelerinin seçimi iki yılda bir yapılacaktır.
7. Bütçede kayıtlı masrafların artmasıyla ilgili olan kanun teklifi vali veya meclis idaresi veya işe ait olmayan kalemler tarafından genel meclise havale edilmedikçe mecliste müzakereye konulamayacaktır.
8. 1887 senesi fermanının Ada'nın gümrük gelirlerinin ada'ya bırakılması konusundaki hükmü aynen kalacak ve tütün ithalatı vergileri Girit'e ait olacaktır.⁹² Osmanlı

⁹⁰ BOA. Y. PRK. HR. 22/21.

⁹¹ BOA. Y. EE. 114/19; BOA. Y. EE. 114/91.

⁹² Ada'ya giren tütünden Reji idaresi veya hükümet hesabına alınmış olan 100 bin Osmanlı lirası verginin Ada veznesine iadesi ve bu mümkün olmazsa bu verginin seneden seneye ada'nın menfaatlerine olarak tahsil ve kullanımı için müsaade edilmiştir. (BOA. Y. EE. 114/91).

Hükümeti, Meclis-i Umumi tarafından kabul edilmemiş olan bütçelerden doğan açıkları üzerine alacaktır. Osmanlı hazinesi tarafından Girit'e verilen borç bu açıklardan düşülecektir.

9. Üyeleri arasında yabancı subayların da bulunacağı bir komisyon, Jandarmanın düzenlenmesini gözetecektir.⁹³

10. Üyeleri arasında yabancı hukukçuların da bulunacağı bir komisyon önceki anlaşmalardan doğan haklar korunmak üzere, yapılacak olan adli ıslahatı inceleyecektir.

11. Vali, kitap ve haber evrakının yayınlanması, resmi olmayan matbaaların açılması ve Osmanlı cemiyetlerinin açılmasına kanunlar çerçevesinde izin verecektir.

12. Aslen Bingazi ahalisinden olan muhacirler, valinin izni olmadıkça Girit'te söz hakkına sahip olamayacaklardır. Vali, huzur ve asayiş için tehlikeli gördüğü kişileri Ada'dan çıkarma hakkına sahip olup yabancı tebanın elde ettiği haklar korunacaktır.

13. Bu hükümlerin tasdikinden itibaren altı ay içerisinde Genel Meclis toplantıya davet edilecek ve 1888 senesi kanunu gereğince seçimlerin yapılması sağlanacaktır.

14. Büyük devletler bu hükümlerin tamamen uygulanmaya konulduğuna nezaret edeceklerdir.

Tevfik Paşa ile İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, İtalya ve Almanya elçileri tarafından imzalanan anlaşma hükümleri Girit Valisi'ne ve konsoloslara bildirilmiş, düzenleme hükümlerince George Beroviç Paşa'nın 5 yıl süre ile valiliğe devamına karar verilmiştir.⁹⁴ Kararname'de Vali Beroviç Paşa'nın Girit'te bulunmasının bir mahzuru olmadığı, vezir rütbesine terfi ettirilmesinin uygun olacağı, hadiselerde zarar gören müslüman ve hristiyan ahalinin emlakının tamiri için yüzde üç vergi indirimi yapılması konusunda valiye izin verilmesinin elzem olduğu bildirilmiştir.⁹⁵

⁹³ Alınan kararlar üzerine adliye ve Jandarma düzenlemelerini müzakere etmek için Osmanlı Devleti tarafından ve sefaretlerden tayin olunan yabancı memurlardan oluşan ve mahalline gönderilen komisyonların vazifelerini tamamladığı esnada oluşturulacak Jandarma teşkilatına yabancı devletlerin alınmak istenmesi ve bunu Osmanlı Devleti'nce kabul edilmemesi üzerine Tevfik Paşa, komisyonun bundan kaçınması konusunda elçilere tebligat vermiştir. Buna rağmen, komisyonun hazırladığı layihaya bir maddesinin buna uygun olması sebebiyle yabancı fertlerin jandarmaya alınması uygun bulunmuş ve layiha devletçe kabul edilerek elçiliklere resmen bildirilmiştir. Tevfik Paşa, mademki jandarmaya yabancı kişiler de alınacak bunların hiç olmazsa Bosna- Hersek ve Karadağ'dan seçilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. (BOA. Y. EE. 114/91).

⁹⁴ BOA. Y. EE. 114/19.

⁹⁵ BOA. Y. PRK. HR. 22/32.

b. Çözüm Arayışları ve Tevfik Paşa'nın Girişimleri

Girit'te ıslahatın uygulanmaya başlanması uzunca bir zaman almıştır. Osmanlı Hükümeti, valiye kararnamenin bir an evvel yayınlanıp yürürlüğe girmesini bildirmiş, uygulama ancak Kasım ayında Ada'da resmen ilan edilerek kararname maddeleri uygulamaya konulmuştur.⁹⁶

Ada'da sükûnet sağlanmaya başlanmışken Atina'da bulunan ihtilal komitaları bu ıslahatın hükümsüz kalması için tekrar Girit'teki asileri kışkırtmaya başlamıştır. Asilerin ve ihtilal komitalarının maksadı, Yunan Kralı'nı Osmanlı Devleti'ne karşı harp ilan etmeye teşvik etmektir. Girit'te asayiş tekrar bozulmaya başlamış Şubat 1897 tarihinde Giritli asiler müslüman halka saldırmışlar müslüman halk da bu saldırıya karşılık vermiştir.⁹⁷

Olaylar üzerine Yunan Kralı kamuoyunun da desteği ile 10 Şubat 1897 tarihinde Prens George kumandasında Girit'e bir filo göndermiş, filo 13 Şubat 1897'de Girit'e asker çıkarmıştır. Tevfik Paşa İstanbul'daki sefirler ile ayrı ayrı görüşerek Yunan işgalinin engellenmesi için girişimde bulunmalarını istemiş fakat sefirler bu isyanda ve ihtilal komitaları üzerinde Yunanistan'ın bir müdahilinin olmadığını, Yunan gemilerinin Girit sularına girmesinin Yunanistan'ın Girit'teki tebasını koruma maksadına dayandığını, bunların iadesini isteme sorumluluklarının olmadığını bildirmişlerdir. İngiliz Elçisi, Tevfik Paşaya "Girit'te yapılacak ıslahat Osmanlı Devleti tarafından geciktirilmektedir. Eğer ıslahat birkaç ay evvel uygulanmaya konulsaydı olaylar bu raddeye gelmemiş olurdu"⁹⁸ demiştir.

Elçilerin Yunan saldırısı konusundaki ortak düşüncelerine gelince; Girit olaylarının adadaki iki unsurun çatışmalarından meydana gelmiş olup genel ayaklanma şeklinde olamaması nedeniyle Osmanlı'nın Girit'e asker sevk etmesinin düşmanlığı artırıp

⁹⁶ Adıyeke, a.g.e., s. 158.

⁹⁷ BOA. Y. EE. 114/91.

⁹⁸ BOA. Y. EE. 114/61

müslüman halka da cesaret vereceği, konsolosların olay mahalline giderek gerekli tedbirleri alacakları ve olaylara son verecekleri şeklindedir.⁹⁹

Tevfik Paşa bu görüşmeler sırasında elçilere hitaben şöyle demiştir:¹⁰⁰

“İhtilal komitalarının teşviki ve Yunanistan’ın desteği ile meydana gelen Girit olaylarında hristiyanlar müslüman köylerini yakmışlardır. Girit’te yapılması planlanan ıslahat Avrupa devletlerinin garantörlüğünde olup layiha Avrupa devletlerince imzalanmıştır. Avrupa devletleri Yunan gemilerinin Girit’ten çekilmesine aracı olmalıdırlar aksi halde Osmanlı Devleti hareketinde muhtar olacaktır.”

Tevfik Paşa 19 ve 20 Şubat tarihlerinde İngiliz elçisi ile görüşerek Girit’in uğradığı saldırıya ve ayaklanmaya bir son verilmesi için tekrar girişimde bulunmuştur. Osmanlı Hariciye Nazırı’nın şikâyetini dikkate alan büyük devletler 2 Mart 1897 tarihinde Yunanistan’a ortak bir nota vererek Girit’in Yunanistan’a ilhak ettirilmeyeceğini, Ada’nın Osmanlı hâkimiyetinde kalacağını, Ada’nın muhtariyet ile idare edileceğini ve Yunan kuvvetleri Ada’yı 6 gün içinde terk etmezse bunun cebren yaptırılacağını bildirmişlerdir.¹⁰¹

Yunanistan 8 Mart’taki cevabi notasında Avrupa devletlerinin Osmanlı kuvvetlerinin Girit’e çıkmasına engel olmayı garanti etmeleri halinde Girit’ten gemilerini çekeceğini bildirmiştir. Büyük devletlerin Hanya’yı işgal etmesi üzerine Yunanistan Girit sularından gemilerini çekmiş, fakat karaya çıkmış askerini geri çekmemiştir. Bunun üzerine büyük devletler 21 Mart’tan itibaren Ada’yı abluka altına almaya karar vermişlerdir.¹⁰²

⁹⁹ BOA. Y. EE. 114/61; Girit konusunda devletler arası müzakerelerin yoğunlaştığı bu dönemde II. Abdulhamid Hariciye Nazırı Tevfik Paşa’dan Ada ile ilgili bir rapor hazırlamasını istemiştir. Tevfik Paşa, Girit olaylarının başlamasından itibaren özellikle 1896-1897 yıllarında sadece kendi nezareti tarafından yapılmış olan işleri, ilgili dairelerden temin ettiği belge ve yazışmalarla birlikte detaylı bir rapor haline getirerek II. Abdulhamid’e sunmuştur. Devletlerarası bir krize dönüşmüş olan Girit Meselesi hakkında Tevfik Paşa’nın hazırladığı rapor 4 sayfadan ibaret olup **BOA. Y. EE.** 114/91 numaralı belgede yer almaktadır.

¹⁰⁰ BOA. Y. EE. 114/91.

¹⁰¹ TTK. Arşivi, **KK: TP.** K: 19, B: 25.

¹⁰² Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 561.

Sonunda Girit'teki olaylar Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ı adım adım harbe yaklaştırmıştır. Gerginlik sonuçta harbe neden olmuş, 18 Nisan 1897 tarihinde Osmanlı-Yunan harbi başlamıştır. Harp sonunda da Girit'te çözüm arayışlarına devam edilmiştir.

Muhtariyet çerçevesinde cereyan eden ıslahat çalışmaları Osmanlı-Yunan Harbi'nin sulh görüşmeleri ile de ilintili hale gelmiştir. Bu sebeple büyük Avrupa devletleri Girit'i ellerinde tehdit aracı olarak tutup Yunan barışının imzalanması için Osmanlı Devleti'ni mecburiyet karşısında bırakmışlardır.¹⁰³ Avrupa devletleri Girit'in Yunanistan'a veya Osmanlı Devleti'ne katılmasını uygun görmediklerinden Girit ile ilgili muhtariyet maddesini sulh görüşmelerinin sonucundaki gelişmelere göre belirlemeyi uygun görmüşlerdir.¹⁰⁴

17 Ekim 1897 tarihinde Hariciye Nazırı Tevfik Paşa Girit'e verilecek muhtariyet idaresinin esaslarına dair şartları görüşmek için tekrar harekete geçerek elçilerle müzakerelere başlamıştır. Fransa elçisi Girit'in müslüman halkına verilecek haklar konusunda diğer devletleri ikna etmeye çalışacağını, genel olarak muhtariyet esasları içerisinde itiraz edilecek bir nokta olmadığını ifade ederken,¹⁰⁵ Almanya elçisi Tevfik Paşa'ya Almanya'nın Girit'te doğrudan doğruya hiçbir menfaati olmadığından bu konuda bir adım atamayacağını¹⁰⁶ söylemiştir. Almanya'nın Ermeni Meselesi'nde Osmanlı'nın yanında yer alırken Girit konusunda aynı tavrı sergilememesi büyük devletlerin olaylara ne kadar faydacı yaklaştıklarını ortaya koymaktadır.

Tevfik Paşa ile yabancı elçiler arasında uzayıp giden görüşmeler ancak Osmanlı- Yunan Sulh Antlaşması'nın imzalanmasından sonra somut bir neticeye ulaşmıştır. İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın 2 Mart 1897 tarihinde belirledikleri muhtariyet esasları 18 Aralık 1897 tarihinde Osmanlı Devleti ile bu dört devlet arasında bir mukavele

¹⁰³ BOA. Y. EE. 114/80.

¹⁰⁴ BOA. Y. EE. 114/80; Sulh görüşmeleri ile Girit ıslahatı 1897 yılı yaz mevsimi boyunca paralel gelişmelere sahne olmuş ve 4 Aralık 1897 tarihinde Osmanlı- Yunan barışının imzalanmasının ardından 18 Aralık 1897 tarihinde Girit'e muhtariyet verilmiştir.

¹⁰⁵ BOA. Y. EE. 114/92.

¹⁰⁶ BOA. Y. EE. 114/92.

imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu görüşmelere Almanya ve Avusturya katılmamıştır. Tevfik Paşa ile dört devlet elçisi arasında imzalanan mukavelenin şartları şöyleydi:¹⁰⁷

1. Girit adası Osmanlı idaresinde muhtar bir vilayettir.
2. Başında büyük devletlerin onayı ve padişahın tayini ile belirlenmiş 5 yıl süreyle görev yapacak hristiyan bir vali bulunacaktır.
3. Yasama işleri, müslüman azınlığı da temsil edecek surette kurulacak ve üyeleri halk tarafından belirlenecek bir meclis tarafından yapılacaktır.
4. Bütün vergiler adaya ait olacaktır. Her yıl Osmanlı Devleti'ne bir miktar vergi verilecektir.
5. Ada'nın askeri kuvvetleri valinin emrinde olacaktır. Müslümanların emniyeti sağlandıkça müslüman askerler Ada'dan çekilecektir.

Karşılıklı olarak kabul edilen bu şartlara göre Girit Meselesi Osmanlı Devleti aleyhine bir durum almış oluyordu. Bununla birlikte, 1897 Osmanlı-Yunan Harbi öncesinde rivayet şeklinde ortaya çıkmış olan Prens George'un Girit'e vali tayin edilmesi fikri ilk defa 1898 yılı Ocak ayında Avrupa devletleri tarafından açıkça tartışılmaya başlanmıştır.¹⁰⁸

Tevfik Paşa 12 Ocak 1898 tarihinde Sultan II. Abdulhamid'e verdiği tezkerede Girit valiliği ile ilgili olarak şu görüşleri dile getirmiştir:¹⁰⁹

“Elçiler Ada'nın geçici idaresi için Karadağlı Peter Viçek'in, Washington eski Sefiri Mavroyani Bey'in veya Brüksel Sefiri Kara Todori Efendi'nin vali tayin edilmesini teklif etmek için devletlerinden talimat beklemektedirler. Rusya, valiliğe Prens George'u teklif etmektedir. Avusturya devleti ise bu teklife sıcak bakmamaktadır.”

Anlaşılabacağı üzere Prens George'un valiliğine Rusya taraftar, İngiltere ve Fransa çekimser, Almanya ve Avusturya ise karşı tavır içinde olmuşlardır. Osmanlı Devleti ise Girit Valiliği için Alman Goltz Paşa veya Kara Todori Efendi'yi teklif etmiştir. Ancak

¹⁰⁷ Danişmend, **Kronoloji**, s. 341.

¹⁰⁸ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 208.

¹⁰⁹ BOA. **Y. PRK. HR.** 25/14.

devletler ne Prens'in adaylığını kesin olarak açıklamışlar ne de Osmanlı teklifini kabule yanaşmışlardır.¹¹⁰

Yunanistan ise Girit'in muhtar olarak kalmasını kabul etmeyerek Girit'te tekrar olayları teşvik etmeye başlamıştır. 1898 Eylül ayında tahriklere kapılan müslüman halk hristiyanlara ve İngiliz işgal kuvvetlerine saldırmışlardır. Bunun üzerine İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya Osmanlı'ya verdikleri nota ile adadaki Türk askerlerinin çekilmesini istemişler, fakat Osmanlı Devleti bunu reddetmiştir.¹¹¹

Tevfik Paşa 31 Ekim 1898'de sırasıyla Tarabya'daki İtalya, Fransa, İngiltere, Avusturya ve sonra da Almanya ve Rusya Elçiliklerine giderek bu konuda elçilerle müzakerelerde bulunmuştur. Paşa, İtalya elçisine, Osmanlı hukukunun açık bir göstergesi olmak üzere Ada'nın müstahkem mevkiğinde belli bir miktar Osmanlı askeri bulundurulmasını, bunun bütün muhtar Osmanlı vilayetlerinde uygulandığını, bu askerin adada asayişin devamı için gerekli bir tedbir olduğunu¹¹² söylemiştir.

Tevfik Paşa'nın sözlerine karşılık olarak Fransız Elçisi, Osmanlı askeri Girit'te buldukça amirallerin Ada'da asayiş ve emniyeti sağlayamadıklarını¹¹³ bildirmiştir. İngiltere Elçisi Girit'ten Türk askerinin çekilmesi gerektiğini, Rusya Elçisi Ada'da asker bulundurulmasının kabul edilemez olduğunu, Almanya Maslahatgüzarı ise Osmanlı isteklerinin haklı olduğunu söyleyerek durumu İmparatora bildirdiğini ifade etmişlerdir. Elçilerle görüşmelerinin sonucunu bir rapor şeklinde Sultan II. Abdulhamid'e sunan Tevfik Paşa elçiler nezdinde yaptığı girişim ve ısrardan bir sonuç alamamaktan duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.¹¹⁴

5 Kasım 1898'de İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya devletleri güç kullanarak Girit'teki Osmanlı askerlerini ve mülki erkânını çıkarmışlardır.¹¹⁵ Neticede büyük devletler Yunan Kralı'nın oğlu Prens George'un üç yıl süreyle Fevkalâde Komiser sıfatıyla

¹¹⁰ BOA. Y. PRK. HR. 25/17.

¹¹¹ Eraslan, a.g.e., s. 46.

¹¹² BOA. Y. EE. 114/66.

¹¹³ BOA. Y. EE. 114/66.

¹¹⁴ BOA. Y. EE. 114/66.

¹¹⁵ Eraslan, a.g.e., s. 46.

Girit'e vali tayin edilmesini kabul ederek 19 Kasım'da Osmanlı Hükümeti'ne bildirmişlerdir.¹¹⁶ 22 Aralık'ta Prens George'un Girit'te göreve başlaması üzerine Ada'da bulunan dört amiralden her biri 800 kişilik bir kuvvet bırakarak Ada'yı terk etmişlerdir.¹¹⁷ Bu tarihten itibaren Girit Osmanlı Devleti için kaybedilmiş anlamına geldiğinden bundan sonra Girit'in müslüman halkı Anadolu'ya hicret etmeye başlamıştır.

4. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nde Tefik Paşa'nın Faaliyetleri

a. Harbin Çıkışı ve Gelişimi

Bu harbin temelde Girit Meselesi ile eş zamanlı olarak ortaya çıkmış olup Girit'te meydana gelen olaylar dizisinin bir sonucu olduğu bilinmektedir. Şubat 1897'de Yunanlılar Girit'i işgal etmişler, muhtemel bir harbin önüne geçmek isteyen Avrupa devletleri Mart 1897'de Girit'i abluka altına almışlardı. Girit'i ele geçiremeyeceğini anlayan ve muhtariyet yerine ilhakı esas alan Yunanistan başka bir açılıma yönelmiştir. Yunanistan, Etniki Eteryacı Cemiyeti'nin tahrikleri ile galeyana gelerek Makedonya'dan toprak koparmak için seferberlik ilan ederek Nisan ayı başından itibaren Tesalya sınırında askeri hazırlıklara başlamıştır. 12 Nisan 1897 tarihinde Yunan subayları ve gönüllü Yunan birlikleri Makedonya'da ayaklanma çıkarmak için Osmanlı sınırlarına saldırmışlardır.¹¹⁸

Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti Avrupa devletlerinin tavsiyelerine uyarak sükûnetten ayrılmayıp Girit ve Makedonya sınırındaki askerini çekmesi için Yunanistan'a bir nota verirken Sultan II. Abdulhamid ise ordunun her an hazır bulunması emrini vermiştir.¹¹⁹

Harbe karar vermeden önce Heyet-i Vükelâ'da uzun tartışmalar olmuş ayrıca Hariciye Nazırı Tefik Paşa Avrupa devletleri nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Harp başlarken siyasi durum görünüşte Osmanlı Devleti'nin lehineydi. Çünkü Avusturya, nüfuz alanı olan bir bölgeye Yunanistan'ın yayılmasını istememektedir. Almanya, Osmanlı Devleti ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek için Osmanlı'nın

¹¹⁶ Tukin, **a.g.m.**, s. 92.

¹¹⁷ Adıyeke, **a.g.e.**, s. 210-211.

¹¹⁸ Bayur, **a.g.e.**, C. I, s. 113.

¹¹⁹ Ali Fuat Türk geldi, **Mesail-i Mühimme Siyasiye**, s. 75.

bütünlüğünü savunurken İngiltere ve Fransa ise şimdilik Büyük Yunanistan'ın kurulmasına taraftar görünmemektedirler.¹²⁰

Harp başlamadan önce Hariciye Nazırı Tevfik Paşa İstanbul'daki Avrupa devletlerinin elçileriyle ayrı ayrı görüşerek harp hakkındaki fikirlerini öğrenmeye çalışmıştır. Elçiler genel olarak harp karşıtı bir çizgide birleşirken Avusturya Elçisi Baron Calice tam tersine Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin faydalı olacağını ifade ederek, "eğer Yunanlılar ile şimdi harp etmeyecek olursanız gelecekte harp edemezsiniz. Çünkü Yunanlılar Sırbistan ve Karadağ ile ittifak yapmak üzeredirler" demiştir. Tevfik Paşa saraya dönerek durumu anlattığında II. Abdulhamid kendisine "bu işte Yunanlılar bir alettir, ardından mutlaka Rusya çıkacaktır. Vükelâ işi iyi anlayıp ona göre karar versinler"¹²¹ demiştir.

Heyet-i Vükelâ'da harp isteyenlerin başında Serasker Paşa ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa bulunmuşlardır. Tevfik Paşa belki de Avusturya Elçisi'nin tavsiyesinden etkilenerek harp yanlısı bir tavır sergilemiştir.¹²² Hariciye ile Askeriye'nin tutumu II. Abdulhamid'i ikna ettiğinden bir anda Osmanlı ordusuna Atina yolunu açacak olan harbe 18 Nisan'da Heyet-i Vükelâ'da karar verilmiştir.

Harp, Tesalya, Epir ve denizlerde 18 Nisan'dan 17 Mayıs'a kadar devam etmiştir. 17 Mayıs günü yapılan çetin muharebeler sonunda Osmanlı ordusu Dömeke'yi zabtederek Atina yolunu açmıştır.¹²³ Bu yenilgi üzerine Yunanistan'da Deliyani hükümeti düşmüş yerine geçen Skouloudis hemen Avrupa devletlerinin aracılığını isteyerek Girit'in muhtariyetinin kabul ettiğini bildirmiştir.¹²⁴ Mayıs'ta Yunanlılar Avrupa devletlerinin aracılığı ile mütareke istemişlerdir. Yaklaşık 32 gün süren harp sonunda Osmanlı

¹²⁰ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 116.

¹²¹ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 76.

¹²² Harpten sonra Tevfik Paşa bir konuşmasında bu konuya açıklık getirerek şöyle demiştir: "Yunanlılar o kadar ileri gitmişlerdi ki başka çaremiz kalmamıştı. II. Abdulhamid büyük devletlerin müdahalelerinden çekiniyordu. Ancak o sırada her biri kendi dertleriyle meşgul olduklarından müdahale edemeyeceklerini, Yunanlılara karşı harp etmenin tam zamanı olduğunu sultana anlatarak kendisini ikna ettim." (Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 25).

¹²³ BOA. **Y. MTV.** 158/66.

¹²⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 562.

Hükümeti Tesalya'nın Osmanlı'ya iadesi ve 10 milyon Osmanlı lirası tazminat¹²⁵ karşılığında mütareke yapmayı kabul etmiştir.

Hariciye Nazırı Tevfik Paşa 17 Mayıs 1897'de Yunan hududu kumandanı Müşir Ethem Paşa'ya gönderdiği şifre telgrafta, 15 gün içinde iki taraf arasında bir mütareke yapılması gerektiğini, ancak bunun tarihi hakkında büyük devletlerin Atina'daki elçileri vasıtasıyla Yunanistan'dan bir cevap alamadıklarını bildirmiştir.¹²⁶ Mütareke 20 Mayıs 1897'de imzalanmış ancak Türk ve Yunan askeri kuvvetleri teyakkuzda beklemişler, harbin tekrar başlaması ihtimaline karşı eksikliklerini gidermeye çalışmışlardır.¹²⁷

Mütarekeden sonra büyük devletlerin elçileri Tevfik Paşa'ya başvurarak sulh görüşmelerinin başlamasını istemişlerdir. Osmanlı Hükümeti elçilere verdiği cevapta müzakerelere başlamaya hazır olduğunu fakat bunun elçilerle imzalanan ve Yunan kumandanları tarafından imzalanmayan mütarekenin Yunanlılar tarafından da imzalanması şartıyla olacağını bildirmiştir.¹²⁸

b. Sulh Görüşmeleri ve Tevfik Paşa'nın Konferans Başkanlığı

Avrupa devletleri harp konusunda Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ı baş başa bırakırken, sulh şartlarının tespiti için devletlerarası bir konferans toplanması için öncülük etmişlerdir. Yunanlılar sulh görüşmelerinde kendi haklarının korunmasını Avrupa devletlerine bırakmış Osmanlı Devleti de büyük devletlerin aracılığını kabul etmiştir.¹²⁹ Bu sebeple 1881 Berlin Kongresi'ne taraf olan devletlerin temsilcilerinden oluşan bir heyet ile Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Tevfik Paşa başkanlığındaki murahhaslar arasında İstanbul'da "Tophane Konferansı" adıyla devletlerarası bir konferans

¹²⁵ Avrupa devletleri Osmanlı'nın bu isteğine karşı çıkmamıştır. Fakat 3 Haziran - 4 Aralık 1897 tarihleri arasında gerçekleşen Tevfik Paşa başkanlığındaki Tophane Konferansı'ndan sonra imzalanan Sulh Antlaşması'nda Tesalya Osmanlı'da kalmadığı gibi harp tazminatı da 4 milyon liraya indirilmiştir. (BOA. **Y. PRK. HR.** 25/65). Bu duruma göre Osmanlı Devleti harbi, Yunanistan ise Sulh Antlaşması'nı kazanmıştır.

¹²⁶ TTK. Arşivi, **KK: TP.** K: 18, B: 4.

¹²⁷ BOA. **Y. MTV.** 158/66.

¹²⁸ BOA. **Y. MTV.** 158/93.

¹²⁹ BOA. **DVN. MKL.** 40/14.

düzenlenmiştir.¹³⁰ Konferans'a Osmanlı Devleti tarafından Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile Tophane Müşiri Zeki Paşa murahhas tayin edilmişlerdir.¹³¹

Ancak büyük devletler her devlet tarafından bir murahhas bulunmasını istediklerinden Zeki Paşa'nın memuriyeti kabul edilmemiş, Tevfik Paşa baş murahhas sıfatı ile yaklaşık altı ay boyunca konferansa başkanlık yaparak Sulh Antlaşması'nı imzalamıştır.¹³² Sultan II. Abdulhamid, Tevfik Paşa'ya gönderdiği görevlendirme yazısında Tesalya'nın Yunanistan'a verilmemesini esas kabul ettiğini bildirdikten sonra şöyle demiştir:¹³³ "Esasen devletin teklifi üç tane olup birincisi arazi, ikincisi tazminat ve üçüncüsü kapitülasyon maddesidir. Bunlar içinde en önemlisi arazi meselesidir. Yeniden fethedilen arazinin elde kalmasıyla Girit'te dökülen bunca kanlar ve edilen zararlar telafi edilmiş olacaktır."

Bu talimata dayanarak Tevfik Paşa konferansta hudutlar ve arazi meselesi hakkında Avrupa devletleri elçileri karşısında taviz vermemeye çalışmıştır. Konferans 3 Haziran Perşembe günü öğleden sonra Tophane Kasrı'nda Tevfik Paşa'nın başkanlığında ve altı Avrupa devleti elçisinin katılımı ile basına kapalı olarak toplanmıştır. Yapılan ilk toplantıda konferansın haftada iki celse olarak icra edilmesi kararlaştırılmıştır. İlk toplantıda hiçbir kâtip bulunmadığı gibi toplantı için zabıt da tutulmamıştır.¹³⁴

Konferans, sulh görüşmelerinde esas olacak konuları arazi ve hudut meseleleri, kapitülasyonlar ve harp tazminatı sıralaması ile görüşmeyi kararlaştırmıştır.¹³⁵ İlk görüşmeler Tesalya ve sınırlar üzerine yapılmıştır. Tevfik Paşa, Tesalya'nın tekrar Osmanlı Devleti'ne verilmesini sulh için ön şart olarak bildirip Berlin Antlaşması'nda

¹³⁰ Konferans İstanbul Tophane'de bulunan bir köşkte yapılmış ve sonunda Sulh Antlaşması da bu köşkte imzalanmıştır. Konferans 3 Haziran'da başlamış olup üç ay on altı gün sulh esasları müzakere edildikten sonra 18 Eylül'de, Tesalya'da bazı değişiklikler yapılarak harp öncesi statüye yeniden dönülmesini sağlayan 11 maddelik bir ön protokol imzalanmıştır. 13 Kasım'da imzalanan protokolde ise tazminat konusu, hudutlar konusu ve kapitülasyonlar konuları karara bağlanmıştır. Büyük devletlerin elçileri ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa arasında imzalanan ön protokoller sonunda Yunanistan temsilcileri ile Tevfik Paşa arasında 4 Aralık 1897 tarihinde sulh antlaşması imzalanmıştır. (BOA. DVN. MKL. 40/14).

¹³¹ İki Paşa, harp öncesindeki tartışmalarda harp yanlısı tutum içinde olmuşlardı. Harbin kazanılmış olması bu Paşaların sulh görüşmelerini de yürütmede aynı ısrarda olacaklarını düşündürdüğünden temsilci tayin edildiklerini akla getirmektedir.

¹³² **Salname-i Nezaret-i Hariciye**, 1898, s. 176.

¹³³ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 127.

¹³⁴ BOA. Y. MTV. 159/22.

¹³⁵ BOA. Y. PRK. HR. 25/65.

Tesalya'nın Yunanistan'a verilmesini gerektiren şartların ortadan kalkmış olduğunu, Yunanistan ile yapılacak sulh ile Osmanlı topraklarında yerleşik olan Yunan tebasının çıkarılması gerektiğini"¹³⁶ ifade etmiştir.

Konferans 9 Haziran 1897 tarihinde harp tazminatı ve kapitülasyonlar için bilirkişi heyeti ve Tesalya'nın durumunu incelemek üzere bir heyet oluşturulmasına karar vermiştir. Tesalya'da inceleme yapacak olan heyette İngiltere, Rusya ve İtalya'nın Atina elçilikleri başkâtipleri görevlendirilmişlerdir.¹³⁷ Heyet, 10 Haziran 1897'de Atina'dan ayrılarak Selanik üzerinden Tesalya bölgesine gitmiştir.¹³⁸ Heyetlerin incelemeleri çok zaman aldığı gibi konferansta da konular üzerinde ciddi tartışmalar yapıldığından uzlaşma sağlanması gecikmiştir. Tevfik Paşa'nın özellikle Tesalya konusundaki tavizsiz tutumu da görüşmelerin uzamasındaki bir diğer neden olmuştur.¹³⁹

Tevfik Paşa gelişmeleri adım adım Meclis-i Vükelâ'ya bildirmiştir. Görüşmelerden bir sonuç alınamaması üzerine Meclis-i Vükelâ 16 Haziran'da Tevfik Paşa'ya, "sulh esaslarının üç maddeden oluştuğunu, ancak yapılacak müzakerelerin tek tek değil maddelerin tamamı üzerinden yapılmasının daha faydalı olacağını"¹⁴⁰ bildirmiştir. Bu esnada Avrupa basını Osmanlı Hükümeti'nin Sadrazam'ı ile Hariciye Nazırı'nın Yunanistan'a bildirilecek sulh şartları hakkında uzlaşmazlık içinde olduklarını yazmıştır. İngiliz gazeteleri, sadrazamın "Tesalya Yunanistan'a bırakılacak olursa istifa ederim" dediğini yazarken Alman Berliner Tagbelat gazetesi 20 Haziran'da "sadrazam böyle bir tespitte bulunmamıştır, ancak yabancı diplomatlar karşısında asla direnmeyen Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın noksanlarını tamamlamak için çok sebat ve metanet göstermektedir. Böyle giderse Tevfik Paşa'nın yakında baş murahhaslık görevinden istifa etmesi muhtemeldir"¹⁴¹ diye yazmıştır.

Meclis-i Vükelâ'nın daha önce Tevfik Paşa'ya yaptığı uyarı üzerine 21 Haziran'dan itibaren sulh şartlarının müzakereleri bütün maddeler üzerinden yapılmaya

¹³⁶ BOA. Y. PRK. HR. 25/65.

¹³⁷ BOA. Y. MTV. 159/194.

¹³⁸ BOA. Y. PRK. PT. 13/124.

¹³⁹ BOA. Y. MTV. 160/21.

¹⁴⁰ BOA. Y. A. HUS. 373/56.

¹⁴¹ BOA. Y. PRK. TKM. 39/10.

başlanmıştır.¹⁴² Konferans Temmuz ayı başına kadar on bir defa toplanarak Tesalya sınırı, harp tazminatı ve kapitülasyonlar konusunda çalışmalar yapmasına rağmen geride kalan yaklaşık bir aylık sürede ön protokol şartlarını belirleyememiştir. Bunun en önemli nedeni Osmanlı baş müzakerecisi Tevfik Paşa'nın Tesalya hakkındaki iddiasından taviz vermemesi ve altı devlet elçisinin de Tesalya'nın Osmanlı Devleti'ne verilmesinin mümkün olmadığını beyan etmeleridir.¹⁴³

Alman Elçisi neredeyse Osmanlı isteklerini açıktan açığa savunurken İngiliz, Fransız ve Rus Elçileri Osmanlı isteklerine şiddetle karşı çıkmışlardır. İngiliz Elçisi masaya vurarak "Türkiye'den alınmış olan herhangi bir toprağın bir tek karışı bile geri verilemez" demiştir. Elçilerin en kıdemlisi olan Avusturya elçisi Baron Calice ise 2 Temmuz 1897 Cuma günü konuyu bizzat Padişah'la görüşerek "Avrupa'nın sulh şartları hakkında fikir birliği içinde olup bu fikirlerinden vazgeçmeyeceklerini"¹⁴⁴ ifade etmiştir. Bu görüşme II. Abdulhamid nezdinde tesirli olmuş olmalı ki Tesalya konusunda önceki toplantılarda tavizsiz davranan Tevfik Paşa, bu görüşmeden bir gün sonra 3 Temmuz'da yapılan toplantıda Tesalya konusunda yeni bir açılım sunmuştur. Paşa, Tesalya'nın ilhaki veya sınırların belirlenmesi konusuna girmeden önce harp tazminatının tamamen ödenmesine kadar Osmanlı askerinin Tesalya'da kalmasına karar verilmesini önermiştir. Paşa'nın bu önerisine Fransa, Rusya ve İngiltere Elçileri derhal karşı çıkarken Almanya Elçisi Osmanlı iddialarının tamamen haklı bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁵

Konferans'ın Tesalya konusunda çıkmaza girmesi ve taraflar arasındaki gerginlik üzerine Tevfik Paşa 3 Temmuz'da elçilikleri ziyaret ederek konferans toplantılarının geçici olarak askıya alındığını duyurmuştur.¹⁴⁶ Konferansın askıya alınması Avrupa'da geniş yankı bulmuş harbin yeniden başlayacağına dair bir hava oluşmuştur. Elçiler bir müddet sonra toplantıların tekrar başlaması için harekete geçerek 17 Temmuz'da,

¹⁴² BOA. Y. PRK. PT. 14/21.

¹⁴³ BOA. Y. PRK. PT. 14/44.

¹⁴⁴ BOA. Y. PRK. TKM. 39/16.

¹⁴⁵ Harp tazminatı olarak Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne 10 milyon lira ödemesi kararlaştırılmıştı. Sulh görüşmeleri sırasında ise tazminat konusu henüz karara bağlanmamıştı. Tevfik Paşa, Avrupa'nın Tesalya konusundaki direncini kırmak için yüklü tazminatın tamamının ödenmesini şart koşmuştur. Paşa, Yunanistan'ın bu meblağı nasıl olsa ödeyemeyeceğini düşündüğünden Tesalya'daki Osmanlı hakimiyetinin uzamasını hedeflemiştir. (BOA. Y. PRK. HR. 25/65).

¹⁴⁶ BOA. Y. PRK. TKM. 39/16.

Tophane Kasrı yerine Beyoğlu'ndaki Avusturya Elçiliği'nde kendi aralarında toplanarak Tevfik Paşa'yı da davet etmişler, Paşa'nın da katılımı ile görüşmeler tekrar başlamıştır.¹⁴⁷

Konferansın askıya alınması sulh görüşmelerinin kırılma noktası olmuştur. Çünkü Avrupa kamuoyu ve elçiler Osmanlı Devleti'ne "savaşı kazanan devlet" gözüyle değil "barışı baltalayan devlet" gözüyle bakmaya başlamışlardır. Sonunda geri adım atan yine Osmanlı Devleti olmuş, II. Abdulhamid sulh sürecinin çabuklaştırılması için Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Tophane Müşiri Zeki Paşa'ya 19 Temmuz günü şifahi açıklamalarda bulunarak onlara çok güvendiğini, gelecek bir başarısızlığın kendisini ve Osmanlı halkını çok üzeceğini bildirdikten sonra arazi kazanarak dönmeleri halinde o günün en mutlu gün olacağını¹⁴⁸ ifade etmiştir.

II. Abdulhamid iki gün sonra 21 Temmuz günü Meclis-i Vükelâ'da hazırlanarak Tevfik Paşa'ya verilmesi kararlaştırılan talimatı onaylayarak Paşa'ya bildirmiştir.¹⁴⁹ Paşa yeni projeyi müzakere için 22 Temmuz'da tekrar elçilerle bir araya gelmiş, elçiler Osmanlı Devleti'nin şartları ile kendilerinininki arasında çok küçük farklar olmadığını söyleyerek uzlaşabileceklerini ifade edip devletlerinden talimat beklemeye başlamışlardır.¹⁵⁰

Elçilerin teklif ettiği Tesalya hududu güzergâhı Osmanlı Hükümeti'nce genel olarak kabul edilmiş olup bu sınırın çizimi sırasında küçük değişiklikler yapılmasını, değişikliklerin Osmanlı lehine olmasını taraflar kabul etmiştir. Tevfik Paşa, Tırnova'nın da Osmanlı sınırları içinde kalması için ısrar etmiş ise de elçiler bunu kabul etmemişlerdir. Paşa Avusturya elçisiyle özel olarak görüşerek hiç olmazsa Ulah köylerinin Osmanlı Devleti'ne bırakılması için yardım etmesini rica etmiş ancak elçinin böyle bir isteğin uzlaşmanın kırılmasına sebep olabileceğini belirtmesi üzerine¹⁵¹ Tevfik Paşa ısrarından vazgeçmiştir.

¹⁴⁷ BOA. Y. PRK. TKM. 39/90.

¹⁴⁸ BOA. Y. EE. 114/13.

¹⁴⁹ BOA. Y. A. HUS. 374/78.

¹⁵⁰ BOA. Y. MTV. 163/117.

¹⁵¹ BOA. Y. A. HUS. 374/89.

Böylece taraflar 3 Haziran'dan beri ilk defa somut bir karara vararak sınır ve arazi meselesinin müsveddelerini hazırlayıp imza aşamasına getirmişler, 24 Temmuz Cumartesi günü Tophane Kasrı'nda tekrar toplanarak iki tarafın hazırlamış olduğu müsveddeleri karşılaştırmışlardır. Müsveddelerin genel maddeler icabı birbirinden farklı olmadıkları anlaşılmiş olmakla beraber elçilerin hazırladığı müsveddede harp tazminatının dört milyon lira olarak yazıldığı görülmüştür.¹⁵²

Paşa son bir ısrarla bu miktarın Osmanlı harcamalarını karşılayamayacağını belirterek Yunanlıların tazminattan ayrı olarak zarar görenlere gerekli bir miktar para ödemesini talep edip bu maddenin müsveddeye eklenmesini istemiştir.¹⁵³

Konferans'ın 3 Ağustos'taki 15. toplantısında sınır düzeltmeleri ile ilgili konu görüşülerek Osmanlı Devleti'ne ait olacak sınır uzunluğunun 440 kilometreden ibaret olması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁴ Aynı toplantıda Tevfik Paşa Osmanlı Devleti askerinin Tesalya'yı boşaltmasını Yunanistan'ın harp tazminatını ödemesi şartına bağlamıştır.¹⁵⁵ Yunanistan'ın tazminatı ödeyebilmesi için Avrupalı devletlerce maliyeleri üzerinde bir kontrol kurularak dışardan borç almasına ve bu borçlanmanın Almanya'dan yapılmasına devletler sıcak bakmışlardır.¹⁵⁶

4 Ağustos'ta yapılan onaltıncı toplantıda Tesalya'nın tahliyesine dair altıncı madde üzerinde yoğun müzakereler olmuştur. Elçiler Tevfik Paşa'ya, Tesalya boşaltılmadıkça Yunanistan'ın para tedarik etmesinin mümkün olmadığını¹⁵⁷ söyleyerek Osmanlı

¹⁵² Osmanlı Devleti savaş sonunda sulh şartı olarak 10 Milyon lira tazminat ödenmesini talep etmişti. Sulh görüşmeleri sırasında Avrupa devletlerinin baskısı ile geri adım atmış bu miktar 4 Milyon liraya düşürülmüştür. Tevfik Paşa'nın daha sonraları ifade ettiğine göre Osmanlı Devleti önce 10 Milyon istemiş, elçiler itiraz etmişler ve müzakerelerde 6 milyona indirilmesi tartışılmıştır. İngiltere elçisi Yunanistan'ın bu miktarı da ödeyemeyeceğini ancak 4 Milyon'a indirilmesi durumunda bu ödeme gerektirse İngiltere'nin yapabileceğini söylemiştir. Tevfik Paşa bunu kabul etmeyerek durumu II. Abdulhamid'e bildirmiştir. II. Abdulhamid Yunanlılar'ın 10 Milyon'u ödeyip ödeyemeyeceğini belirlemek için Yunanlılar'ın yıllık gelir ve giderlerini hesaplatarak bu konuda Tevfik Paşa'ya bilgi vermiştir. Yunanlıların yıllık gelir-gider tablosunda gelirlerin 91 Milyon drahmi giderlerin ise 87 Milyon drahmi olduğu tespit edilmiştir. (BOA. Y. PRK. HR. 25/65); II. Abdulhamid bu hesaba göre Yunanlılardan 10 Milyon istemenin akla uygun olmadığını bu yüzden 4 milyon liranın derhal kabul edilmesini istemiştir.

¹⁵³ BOA. Y. A. HUS. 374/94.

¹⁵⁴ BOA. Y. PRK. PT. 15/30.

¹⁵⁵ BOA. Y. PRK. PT. 15/37.

¹⁵⁶ BOA. Y. PRK. PT. 15/37.

¹⁵⁷ BOA. Y. A. HUS. 375/37.

Devleti'ni tazminat alma veya Tesalya'yı verme ikilemi ile yüz yüze getirmişlerdir. Fakat Paşa önceki müsveddenin iptal olmasının mümkün olamayacağını kesin bir dille açıklamıştır.¹⁵⁸

Bundan sonraki süreçte elçiler müsveddelerini tamamlayarak Tevfik Paşa'ya sunmuşlar, taraflar 16 Eylül 1897 günü müzakeresi tamamlanarak karara bağlanmış olan sulh şartlarının ilkini paraf etmişlerdir.¹⁵⁹ Belgelerin imzalanması 18 Eylül Cumartesi günü Tophane Kasrı'nda yapılan törende tamamlanmıştır. İmzadan sonra Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya elçileri izinli olarak ülkelerine giderken Tevfik Paşa da Padişah'a bilgi vermek için Yıldız Sarayı'na gitmiştir.¹⁶⁰

c. Osmanlı -Yunan Sulh Antlaşması'nın İmzalanması

Tevfik Paşa ile Avrupalı altı devlet elçisi arasında kararlaştırılan protokole¹⁶¹ göre Tesalya sınırında bazı stratejik noktalar Osmanlı'ya bırakılmak şartıyla harpten önceki statüye tekrar dönülmüştür. İmzalanan ön sözleşme harpte mağlup olan Yunanistan'ın sonuçta bir şey kaybetmediğini Osmanlı Devleti'nin ise zaferin meyvelerini kaybettiğini göstermektedir. Bu suretle, Girit Meselesi'nde Osmanlı Devleti ve Avrupa devletlerinin tekliflerini reddederek harbe neden olan Yunanistan Girit Meselesi'nde tekrar bir adım öne geçmiştir.

Protokolün 3. maddesinde yer alan “sulh görüşmelerinin iki devlet arasında yapılması için Yunanistan'ın onbeş gün içinde delegelerini İstanbul'a göndermesi” esasına göre Yunan Hükümeti sulh görüşmelerini yürütmek üzere Fevkalâde Murahhas Orta Elçi sıfatıyla Nicola Mavrokordato ve Denis M. Stefanos'u delege olarak İstanbul'a göndermiştir. Osmanlı Devleti adına sulh görüşmelerini yürütmek için ise 7 Ekim'de Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Divan-ı Muhasebat Reisi Hasan Fehmi Paşa tayin olunmuşlardır.¹⁶²

¹⁵⁸ BOA. Y. A. HUS. 375/37.

¹⁵⁹ BOA. Y. MTV. 167/44.

¹⁶⁰ BOA. Y. MTV. 167/100.

¹⁶¹ Avrupa devletleri elçileri ile Tevfik Paşa arasında paraf edilen ön protokolde yer alan şartlar BOA. DVN. MKL. 40/14 numaralı belgede yer almaktadır.

¹⁶² BOA. DVN. MKL. 40/14.

İki devlet delegeleri Ekim ayının ortalarından itibaren sözleşmenin imzalanması için gerekli çalışmaları yapmışlar ve 19 Kasım'da "A" işaretli bir protokol imzalamışlardır. Bu protokol Sulh Antlaşması'nın ilk aşaması olmuştur. 4 Aralık'ta "B" işaretli ve onaltı maddeden oluşan diğer protokol imzalanmıştır.¹⁶³ Padişah tarafından da onaylanan iki protokol Sulh Antlaşması'nın ana metnini oluşturmuştur. 16 maddeden oluşan Sulh Antlaşması metni 18 Eylül tarihli ön sözleşmeyi tasdik etmekle beraber sözleşmenin beşinci maddesinde¹⁶⁴ yer alan esasları da karar altına almıştır.

Sulh Antlaşması metninde yer alan şartlar şunlardı. Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki sınır düzenlemeleri 18 Eylül'de imzalanan ön sözleşmeye eklenen tarifname ve harita üzerinde gösterilen güzergâha göre belirlenecektir. Yani Tesalya kesin olarak Yunanistan'a bırakılmıştır. 1876 yılında Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında düzenlenen tâbiyet layihası esasları yeniden belirlenmiştir. Konsolosların muafiyetlerini yeniden düzenleyen bir mukavele imzalanmıştır. Suçluların karşılıklı teslimi için bir "Mücrimin Muâhedenamesi" imzalanmıştır. Hudutlar üzerinde şikâyetlere neden olan saldırıların engellenmesi için bir mukavele imzalanmıştır. Tarflar, ileride bir ticaret ve seyr-ü sefain anlaşması yapma yetkisini korumaya karar vermişlerdir. İki devlet arasındaki posta münasebetleri yeniden düzenlenmiş ve telgraf hatlarının aralıksız olarak kullanılıp korunmasına karar verilmiştir.¹⁶⁵

Sulh Antlaşması'nı Osmanlı Devleti adına Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Yunanistan adına ise Mavrokordato ve Stefanos Beyler imzalamışlardır. İki nüsha olarak imzalanan anlaşma metinleri Osmanlı Padişahı ve Yunan Kralı tarafından 15 gün içinde tasdik edildikten sonra 18 Aralık 1897 tarihinde İstanbul'da toplanan iki ülke delegeleri tarafından aslına uygunluğu teyit edilerek karşılıklı olarak değiştirilmiş ve yürürlüğe girmiştir.¹⁶⁶

Sonuçta Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'a karşı 1897 Mayıs'ında kazandığı zafer, devlete siyasal olarak büyük bir fayda sağlamamıştır. Belki tek neticesi Osmanlı

¹⁶³ BOA. Y. PRK. HR. 125/5.

¹⁶⁴ 5. Madde: Tâbiyet meselesi, konsolosluk muafiyeti, suçluların iadesi, sınır ihlallerinin engellenmesi olup bu maddelerin üç ay içerisinde kararlaştırılmasını ihtiva ediyordu. (BOA. DVN. MKL. 40/14).

¹⁶⁵ BOA. DVN. MKL. 40/14.

¹⁶⁶ BOA. DVN. MKL. 40/14.

Devleti'nin prestijini ve II. Abdulhamid'in itibarını artırmak olmuştur. 1839'dan beri Osmanlı ordusunun kazandığı tek zafer olması Türk ordusunun Alman askeri heyeti tarafından yeniden teşkilatlandırılmış olmasına bağlandığından bundan sonra Alman nüfuzunun Osmanlı Devleti'nde kök salması biraz daha kolaylaşmıştır.¹⁶⁷

Sulh Antlaşması'nın imzalanmasından sonra II. Abdulhamid, harp esnasında ve sulh konferansında emeği geçen Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya, Serasker Rıza Paşa'ya, Başkumandan Ethem Paşa'ya, harbe katılan bazı paşalara ve nazırlara 30 ile 60 bin lira arasında değişen miktarlarda ihsanda bulunmuştur. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya da 40 bin lira vermiş ancak Tevfik Paşa bunu kabul etmediğinden II. Abdulhamid Ayaspaşa'daki hariciye nazırlarına tahsis edilmiş olan konağı Tevfik Paşa'ya hediye etmiştir.¹⁶⁸

5. Avrupa Devletleri'nin Demiryolu Rekabetleri ve Osmanlı Hariciyesi'nin Tavrı

Tevfik Paşa'nın Hariciye Nazırlığı görevinde bulunduğu 1895–1909 yılları arasında Osmanlı Hariciyesi'nin devletlerarası ilişkilerde en fazla mesai harcadığı konulardan birisi de Bağdat Demiryolları'nın inşa edilmesi olmuştur.

Osmanlı Devleti 24 Eylül 1888 tarihinde Anadolu Demiryolları imtiyazını iki Alman bankasına vermiş, bunlar da 4 Mart 1889'da Alman sermayesi ile Osmanlı Anadolu Demiryolu şirketini kurup çalışmalara başlayarak 1896'ya kadar yaklaşık bin kilometrelik bir hat inşa edip Konya'ya kadar ulaştırmışlardı. Konya'dan Bağdat'a ve oradan Basra körfezine ulaşacak bir demiryolu ağının inşasına ekonomik ve siyasi çıkarları nedeni ile karşı olan İngiltere, Fransa ve Rusya bir süre sonra bu hattın yapım imtiyazının elde etmek için İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla Osmanlı Devleti nezdinde 14 Ocak 1898'den itibaren girişimlere başlamışlardır.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile görüşerek söz konusu hattın inşasının Osmanlı Hükümeti'nden temettü akçesi¹⁶⁹ istenmemek şartıyla

¹⁶⁷ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 118.

¹⁶⁸ İ. H. Okday, **a.g.e.**, s. 263-264.

¹⁶⁹ Temettü akçesi: Kazanç vergisi. Tüccar ve esnafın senelik kazançları üzerinden alınan vergi hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, s. 453).

İngiltere'ye verilmesini teklif etmiştir. İhaleyi başkasına kaptırmak istemeyen Anadolu Demiryolu Şirketi de Dinar-İzmir-Aydın hattını teminat akçesi¹⁷⁰ istemeksizin inşa etmeyi teklif etmiştir.¹⁷¹ Alman Büyükelçisi Baron Marchall 15 Ocak 1898'de Tevfik Paşa'yı ziyaret ederek İzmir ve Aydın hatlarının İngiliz şirketlerine verilmesi konusunda endişelerini dile getirmiştir.¹⁷² Tevfik Paşa ise bu konuda İngiliz Şirketleri ile herhangi bir müzakere yapılmadığı konusunda Alman elçisini ikna etmiştir.¹⁷³

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898 yılında Osmanlı Devletini ziyareti sırasında imparator ve sultan arasında kararlaştırılan Demiryolu hattının Bağdat'a oradan da Basra Körfezi'ne kadar uzatılması imtiyazının Almanlar'a verilmesi ile ilgili ön imtiyaz anlaşması Anadolu Demiryolu Şirketi ile Osmanlı Hükümeti arasında 23 Aralık 1899 tarihinde imzalanmıştır.¹⁷⁴

Görüşmeleri yürüten Hariciye Nazırı Tevfik Paşa Sultan II. Abdulhamid'e demiryolu hattının Kuveyt'e kadar uzanmasının Osmanlı Devleti'nin çıkarına olacağı fikrinde olduğunu söylemiş,¹⁷⁵ İngiliz Büyükelçisi Sir Nicholas O'connor Tevfik Paşa'nın bu fikrine karşı çıkmıştır.¹⁷⁶ İngiltere, hattın Kuveyt'e kadar uzanması ihtimaline karşı bir adım atarak Kuveyt'in iç işlerine müdahale etmeye, Rusya ise bu imtiyaz antlaşmasına karşı çıkarak Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamıştır.

Rus Büyükelçisi Zinovief, Osmanlı Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile görüşerek Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğu Anadolu'da demiryolu yapmayacağına dair garanti istemiştir. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Rus elçiye Osmanlı Devleti adına 24 Aralık 1899 tarihinde şu tebligatı sunmuştur: "Osmanlı ile Rusya'nın dostluğunun gereği olarak, Osmanlı Devleti Karadeniz cihetinde demiryolu inşasını uygun gördüğü zaman ve bu

¹⁷⁰ Teminat akçesi: Bir işi yapma karşılığı gösterilen teminat. Anadolu Demiryolu Şirketinin bu teklifini Sultan II. Abdulhamid'e ileten Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, bu şirketin daha önce inşa etmiş olduğu hatlar için kilometre başına 5 bin franklık teminat akçesini daha sonra 8 bin franka yükseltmiş olduğunu hatırlatarak şirketin şimdiki teklifine itimat edilemeyeceğini ifade etmiştir. (BOA. Y. PRK. HR. 25/14).

¹⁷¹ BOA. Y. PRK. HR. 25/14.

¹⁷² BOA. Y. PRK. HR. 25/17.

¹⁷³ BOA. Y. PRK. HR. 25/17.

¹⁷⁴ Ortaylı, *Alman Nüfuzu*, s. 69.

¹⁷⁵ Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", TDV.İA. C. 4, İstanbul 1991, s. 443.

¹⁷⁶ Bayur, *a.g.e.*, C. I, s. 144.

demiryolu'nu kendisi yapmadığı takdirde bu hattın imtiyazının Rusya sermayedarlarına verecektir. Bu hattın imtiyazı Bağdat Demiryolu imtiyazı şartları dâhilinde olacaktır.”¹⁷⁷

Hattın inşası için gerekli kredilerin faizlerinin garantisi için devlet gelirlerine ipotek konulması gerektiğinden ve Osmanlı Devleti'nin başlangıçta bunu üstlenecek durumda olmadığından Bağdat Demiryolu Şirketinin kurulması birkaç yıl gecikmiştir. 21 Ocak 1902'de esas imtiyaz anlaşması imzalanmış, uzun bir hazırlık evresinden sonra 21 Mart 1903'te Bağdat Demiryolu imtiyaz anlaşması imzalanmıştır.¹⁷⁸

Anlaşmaya göre Anadolu Demiryolu şirketi Haydar Paşa-Ankara-Eskişehir-Konya hattını 99 yıl süre ile işletecektir. Şirket Konya-Bağdat-Basra arasında yaklaşık 2300 kilometrelik bir demiryolu hattı yaparak işletecektir. Şirket, demiryolu'nun iki tarafında ve 25'er kilometrelik mesafe içinde bulunup imtiyazı henüz başkalarına verilmemiş olan madenleri işletebilecek, bu alandaki ormanlarda odun kesip kömür üretebilecektir.¹⁷⁹ Böylece 250 kilometrelik Konya-Ereğli hattının finansmanına dair mukavelename imzalanmıştır. 13 Nisan 1903'te ise Bağdat Demiryolu Şirketi (Societe Imperial Ottomane du Chemin de Ferde Bağdat) resmen kurulmuştur.¹⁸⁰

İngilizler de Rusya gibi Bağdat hattını menfaatleri için tehlikeli görmekteydi. Hattın İngiliz sermayesi ile inşasını sağlayamayan İngiltere bazı tavizler kopararak hattın Almanlar tarafından yapılmasına rıza göstermek zorunda kalmıştır. İngiltere, Fransa ve İngiltere'nin de inşaat için gerekli sermayenin tamamının üçte biri ile teşebbüse ortak edilmesini istemiş, Almanlar bu fikri uygun bulmuşlardır.¹⁸¹ Bağdat Demiryolu inşaatının ilerlemesi ve Basra'ya ulaştırılması fikri İngiltere, Fransa ve Rusya'nın dikkatini tekrar bu hat üzerine yönelttiği için Bağdat Demiryolu hattı artık ekonomik karakteri'nin yanında politik bir meseleye dönüşmüştür.

7 Şubat 1901 tarihinde Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile görüşen İngiliz Büyükelçisi, Akka-Şam hattından bahsederek “Suriye gibi her yönden terakkiye müsait bir yerin

¹⁷⁷ Bayur, **a.g.e.**, s.148.

¹⁷⁸ Gencer, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁷⁹ Karal, **a.g.e.**, s. 178.

¹⁸⁰ Beydilli, **a.g.m.**, s.444.

¹⁸¹ Karal, **a.g.e.**, s. 181-182.

içinden geçecek demiryolu'nun Osmanlı Devleti'ne ekonomik ve siyasi olarak çok faydalı olacağını" söylemiştir. Elçi, İngiliz sermayesi ile yapılacak olan böyle bir hat ile Alman ve Fransız şirketlerinin bir nevi kontrol altında tutulmasıyla bir menfaat dengesinin meydana geleceğini, sonuçta Suriye'nin Osmanlı saltanat merkezine trenle bağlanmış olmasının askeri açıdan da Osmanlı Devleti'ne olağanüstü fayda sağlayacağını da ifade etmiştir.¹⁸²

Hattın imtiyazını aldıkları takdirde teminat akçasından vazgeçeceklerini belirten İngiliz elçisinin bu ısrarı İngiltere'nin Ortadoğu'da Almanlara kaptırdıkları nüfuza ortak olma hırsını göstermektedir. Osmanlı yönetimi de iplerini elinde bulundurduğu bu ekonomik ve siyasi çıkar aracının kendi faydasına olarak bir denge aracına dönüştürme çabasından geri durmamıştır.

20 Nisan 1904 tarihinde Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile uzun bir görüşme yapan Alman Büyükelçisi, Almanya'nın bu konudaki hassasiyetini ortaya koyarak kendisi inşa etmese de en azından rakip devletlere de yeni imtiyazlar verilmesini engellemeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısını ve hassasiyetlerini çok iyi etüt etmiş olan Almanya Elçisi bunları dile getirirken asıl amacını deşifre eden sözünü görüşmenin sonuna saklamıştır. Elçi en sonunda, bu hattı Fransızlar'ın yapması durumunda bunu bir noktadan Kızıl Deniz'e ulaştırarak siyasi hedeflerine ulaşacaklarını dile getirerek bu durumda Osmanlı Devleti'nin başına bir sürü gaile açılacağını söylemiştir.¹⁸³

Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ise elçiye Hicaz Demiryolu inşasının Padişah'ın İslam âlemine bir eser bırakmak fikrinden kaynaklanan bir tasarı olduğunu¹⁸⁴ ancak bu hattın

¹⁸² BOA. Y. PRK. HR. 29/88.

¹⁸³ BOA. Y. EE. 5/147.

¹⁸⁴ II. Abdulhamid'in "Hicaz Demiryolu benim eski rüyamdır" dediği hat başından sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin teşviki ve desteği ile gerçekleştirilmiştir. Şam'dan Mekke'ye kadar uzanması planlanan yaklaşık 1500 kilometrelik demiryolunun inşasında tamamen yerli teknoloji kullanılmıştır. Hattın finansmanı ise müslüman devletlerin Osmanlı'ya sermaye yardımı ve Osmanlı devlet adamlarının bağışlarıyla sağlanmıştır. Saray erkânı, nazırlar, şura-yı devlet azaları, valiler ve çok sayıda üst düzey bürokrat bir maaşlarının bir kısmını veya tamamını bağışlarken vilayetler ve diğer resmi kurumlar ise topladıkları miktarı hattın inşası için devlete bağışlamışlardır. Bağış yapan veya toplanmasına gayret gösteren bir çok kişiye Hicaz Demiryolu Madalyası ve ayrıca Altın ve Gümüş Liyakat Madalyası verilmiştir. Yurt dışına gönderilen madalya ve beratlar Hariciye Nezareti kanalı ile sahiplerine ulaştırılmıştır. Yurt dışında 343 adet olmak üzere en fazla Hindistan'a Hicaz Demiryolu Madalyası gönderilmiştir. (Gülsoy, **Hicaz Demiryolları**, s. 66-88). Hattın inşasında dini, siyasi askeri ve ticari hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Hattın inşasında ilginç pratik yollar da izlenmiştir. Mesela

Fransızlar'a yaptırılması gibi bir düşünce ve rivayetin kesinlikle bulunmadığını söylemiştir.¹⁸⁵ Devletler arasındaki bu telaş artarak devam etmiş ve Bağdat Demiryolu inşasının Almanlar'a verilmesinin ortaya çıkardığı dezavantajı telafi etmeye çalışan İngiltere 1906 yılında Akabe Meselesi'nin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

6. Tefik Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'ndan İstifası

Meşrutiyet'in ilanına kadar Ermeni Meselesi, Girit Meselesi, Osmanlı-Yunan Harbi gibi harici konularda Osmanlı Devleti adına Avrupa devletleri temsilcileri karşısında Osmanlı Devleti'nin haklarını korumaya çalışmış olan Hariciye Nazırı Tefik Paşa, meşrutiyet'in ilanından sonra iktidarda bulunan Said Paşa ve Kâmil Paşa hükümetlerinde altı ay daha bu görevine devam etmiştir.

22 Temmuz 1908 tarihinde Mehmet Ferid Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine Said Paşa'nın yedinci defa olarak iktidara gelmesinden bir gün sonra meşrutiyet ilan edilmiştir. Hariciye Nazırı Tefik Paşa, 24 Temmuz'da Makedonya genel Müfettişliği'ne ve Osmanlı dış temsilciliklerine telgraf çekerek, gazetelere ise kısa bir bildiri göndererek Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'ın toplantıya çağrıldığını yani meşrutiyetin ilan edilmiş olduğunu duyurmuştur.¹⁸⁶

Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra çok önemli dış gelişmeler meydana gelmiştir. Bu kapsamda Avusturya, Bosna Hersek'e el koymuş, Bulgaristan Osmanlı Devleti'nden tamamen koparak bağımsız olmuş, Yunanistan Girit'i ele geçirme çabalarına hız vermiştir. İç ve dış krizlerin birbirini izlediği bir ortamda Said Paşa Hükümeti iktidara gelişinden onüç gün sonra istifa etmiştir.¹⁸⁷

Mülkiye Mühendis Mektebi mezunlarının yarısı kura ile belirlenmek suretiyle üç yıl süre ile ve yüz kuruş aylıkla inşaa faaliyetlerine yardımcı olmuşlardır. 1901 yılında inşasına başlanan Hicaz Demiryolu'nun Şam-Ma'an arasındaki ilk 500 kilometrelik kısmı Eylül 1905 tarihinde tamamlanarak hizmete açılmıştır. Demiryolu, Eylül 1908 tarihinde Medine ye ulaşarak Şam'ı Medine'ye, Havran'ı Dera'ya ve Hayfa yoluyla denize bağlanmıştır. (Eraslan, **a.g.e.**, s. 103).

¹⁸⁵ BOA. Y. EE. 5/147.

¹⁸⁶ BOA. Y. PRK. HR. 36/29.

¹⁸⁷ Danişmend, **Kronoloji**, s. 97.

Bunun yerine Kâmil Paşa 6 Ağustos 1909 tarihinde üçüncü defa sadarete getirilmiştir.¹⁸⁸ Kâmil Paşa Hükümeti'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden veya başka bir cemiyete üye olanlardan hiç kimseye yer verilmemiştir.¹⁸⁹ Hükümet bir Fırka Hükümeti olmadığı gibi meşrutiyet öncesi hükümetler gibi tam bir saray hükümeti niteliği de taşımamaktadır.¹⁹⁰

Kâmil Paşa Hükümeti'nin geleceği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden göreceği desteğe bağlıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarı eline almamakla birlikte denetleme iktidarını ciddi olarak benimsemişti. 25 Ekim 1908 tarihinde hükümete gönderilmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti mührü taşıyan bir yazıda, Hakkı Bey'in mülkiye memurlarını iyi seçemediği, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın dış işlerini milletin çıkarına göre savunamadığı,¹⁹¹ Zaptiye Nazırı Sami Paşa'nın da işinde ehil olmadığı ileri sürülerek bunların yerine sırasıyla Ankara valisi Nuri Bey, Posta ve Telgraf Nazırı Galip Bey ve Piyade Kaymakamı Muhittin Bey uygun görülmüştür. Kâmil Paşa bu istekleri yerine getirmediği gibi bunları küstahça müdahaleler olarak saymıştır.¹⁹²

İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyeti kademeli bir Osmanlıcılığa ve merkezci bir yönetime dayandırma amacındaydı. Kademeli Osmanlıcılık ile Osmanlı halklarının cins ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı Milleti adı altında bir bütün olması kastedilmiştir. Bahsedilen milletin çekirdeğinin Türkçülük, çekirdek çevresinin müslümanlık ve kabuğunun da Osmanlıcılık olması amaçlanmıştır.¹⁹³

Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki anlaşmazlık gün geçtikçe şiddetlenerek 1909 yılı Şubat ayı başlarında Kâmil Paşa'nın Prens Sabahattin

¹⁸⁸ Kâmil Paşa Hükümeti'nde yer alan vekiller ve hükümetin programı için Bkz. **Türk Parlamento Tarihi**, C. 1, s. 284-285.

¹⁸⁹ İki nazır dışında hükümeti oluşturanların hepsi yeniydi. Kâmil Paşa, Said Paşa Hükümeti'nden sadece Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı hükümetine almıştı. İngiliz Başkonsolosu Lowther'in deyiimiyle "hepsi tecrübeli becerikli, bütün toplum katlarınca sevilen" adamlardı. (Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul 1984).

¹⁹⁰ Karal, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁹¹ İttihat ve Terakki erkânı, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa hakkında şu ifadeleri kullanmışlardır: Umur-u Hariciye'de zerre kadar vukufu olmadığı anlaşılan Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın Umur-u Hariciye'yi menfaat-i mülk-ü millet dairesinde müdafaadan aciz bulunduğu efkâr-ı umumiye mutmain ve Paşa'nın adem-i iktidarı ve zekâdan mahrumiyeti malum-u dekaik-i asafaneleridir. (Bayur, **a.g.e.**, C. II, Kısım 2, s. 205).

¹⁹² Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 110.

¹⁹³ Karal, **a.g.e.**, s. 66.

takımından olan İsmail Kemal ile İttihatçılar'a karşı anlaşmaya girmesi ve hükümette bazı değişikliklere gitmesi üzerine çıkmaza girmiştir. Kâmil Paşa, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa ile Bahriye Nazırı Hikmet Paşa'nın görevden ayrılmalarını sağlamıştır.¹⁹⁴ Bunun yanında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın yerine İsmail Kemal'i getirmek üzere gerekli hazırlıkları da yapmıştır. Bunların yerine İttihat ve Terakki'ye karşı mücadele etmeye söz vermiş olan 2. Ordu Kumandanı Nazım Paşa'yı 10 Şubat 1909'da Harbiye Nazırlığına, Ferit Hüsnü Paşa'yı da Bahriye Nazırlığına getirmiştir. Sultan II. Abdulhamid değişikliği sakıncalı görmekle birlikte bunu onaylamak zorunda kalmıştır. Bu değişikliğin kendilerine haber verilmeden yapıldığını söyleyen Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Şeyhülislam Cemalettin Efendi ve dört nazır 10 Şubat'ta çekilmeye kalkışmışlar, aynı gün hükümetteki iki gayrimüslim nazır,¹⁹⁵ Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Evkaf Nazırı Şemsettin Paşalar dışındaki Adliye, Maliye, Dâhiliye Nazırları, Şura-yı Devlet Reisi ve Şeyhülislam hükümetten istifa etmişlerdir.¹⁹⁶

Meclisteki İttihatçı mebuslar Sadrazam Kâmil Paşa'nın derhal Meclis-i Mebusan'a gelerek hükümet değişikliğini açıklamasını istemişlerdir. Sadrazam Kâmil Paşa ise bunun için 4 günlük mühlet istemiştir. Mebusların direnmesi üzerine 13 Şubat 1908'de Meclis-i Mebusan'da oylamaya gidilmiş, sonuçta 8 oya karşı 218 oy ile Kâmil Paşa Hükümeti'ne güvensizlik verilmiştir.¹⁹⁷ Kâmil Paşa Hükümeti'nin sükûtu ile son yılların bütün siyasi dış olaylarına, en gizli taraflarına kadar şahitlik etmiş canlı bir tarih

¹⁹⁴ Meşrutiyetin ilanı üzerine 1 Ağustos'ta Bab-ı âli'de okunan Hattı Hümayun'da Padişah, Kanun-i Esasi'ye bağlı kalacağını belirttiikten sonra bazı yasama maddelerini de ekleyerek Şeyhülislam'dan başka Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın da doğrudan Padişah tarafından atanacağını diğer nazırların ise sadrazam tarafından seçilerek atanacağını yazmıştır. Bunun Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğunu düşünen Said Paşa ve Kâmil Paşa'nın bunu değiştirmeye kalkışmaları üzerine çıkan siyasi kriz her iki hükümetin de istifası ile sonuçlanmıştır. (Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 113).

¹⁹⁵ Tevfik Paşa, Kâmil Paşa Hükümeti'nde Hariciye Nazırlığı yaptığı sırada 14 Aralık 1908 tarihinde vükeladan, müşirandan, mülki, ilmi ve askeri ricalden 39 kişi ile birlikte kıdem ve ehliyetleri sebebiyle Meclis-i Ayan azalığına tayin edilmiştir. (BOA. **HSD. AFT.** 7/18). I. Dünya Harbi yıllarında üyesi olduğu Ayan Meclisi'ndeki görevine devam edecek olan Tevfik Paşa, Ocak 1920 tarihinde Meclis-i Ayan Reisliği'ne tayin edilecektir. (BOA. **DH. SAİD.**-d, 2/1008).

¹⁹⁶ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 113; İhsan Güneş "II. Meşrutiyet Hükümet Programları", **OTAM Dergisi**, S. 1, Ankara 1990, s. 195; Hükümette yer alan iki gayrimüslim nazır, Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi ile Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Efendi'dir. Hükümetten sadece gayrimüslim nazırlarla Tevfik Paşa'nın istifa etmemiş olması dikkat çekicidir. İstifalar hükümet ile İttihat ve Terakki arasındaki mücadeleden dolayı gerçekleştiğine göre, Tevfik Paşa'nın İttihatçılar'a taraftar olmadığı gibi onların karşılarında da olmayan tarafsız bir kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. 31 Mart'ta sadarete getirilmesinin en önemli sebebi belki de bu tarafsız duruşu olacaktır.

¹⁹⁷ Karal, **a.g.e.**, s. 72.

olan Tevfik Paşa'nın 6 ayrı hükümette yaklaşık 13 yıldır aralıksız olarak sürdürdüğü Hariciye Nazırlığı da sona ermiştir.¹⁹⁸

Kâmil Paşa Hükümeti'nin istifasının ardından 14 Şubat 1909 tarihinde Sadaret Kâmil Paşa Hükümeti'nde Dâhiliye Nazırı olarak görev yapan Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilmiştir.¹⁹⁹ Hükümeti kuran Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa Hükümeti'nde görev yapmış olan nazırlara görev verdiği halde Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı hükümetinde düşünmemiştir. Onun yerine Londra Büyükelçisi Rıfat Paşa Hariciye Nazırlığı'na tayin edilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa vükelâ listesini tanzim ederken listeye “Hariciye Nazırı Rıfat Paşa Londra'dan dönene kadar Nazırlığa Tevfik Paşa vekâlet edecektir” yazarak o gece Padişah'a sunmuş ancak Tevfik Paşa Nezaret'e vekâlet etmeyi kabul etmeyerek²⁰⁰ makamdan ayrılmıştır.

¹⁹⁸ Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 25.

¹⁹⁹ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 369.

²⁰⁰ Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 26.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AHMET TEVFİK PAŞA'NIN SADRAZAMLIKLARI

Tevfik Paşa 1872 yılından başlamak üzere çeşitli Avrupa devletlerindeki Osmanlı Elçiliklerinde İkinci Kâtiplik, Başkâtiplik, Orta Elçilik ve Büyükelçilik vazifesinin ardından Osmanlı Hariciye Nazırlığı görevini ifa ederek Osmanlı Hariciyesi'nde sefaret kâtipliğinden nazırlığa kadar bütün kademelerinde bulunmuştur.

Yaklaşık 37 yıllık hariciye tecrübesinin ardından 64 yaşındayken 1909 yılında ilk defa Sadarete getirilmiştir.⁵⁰⁵ Tevfik Paşa Osmanlı Devleti'nde toplam beş defa sadarete getirilmiş ve kurduğu hükümetlerle kritik dönemlerde önemli icraatta bulunmuştur. Sadaretlerinin ilki 31 Mart Vakası sırasında gerçekleşmiştir. 21 gün süren sadareti sırasında II. Abdulhamid'in tahttan indirilmesi üzerine yeni Sultan Mehmet Reşad tarafından tekrar sadarete tayin edilmiştir. Sadece üç haftalık sürede iki ayrı hükümet kurmuş ve iki ayrı Padişah'a sadrazamlık yapmıştır.⁵⁰⁶

Üçüncü defa sadarete getirilişi Mütareke dönemindedir. İzzet Paşa Hükümeti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra istifâ etmesi üzerine kurulan Tevfik Paşa Hükümeti aslında mütareke devri karakterini yansıtan ilk hükümet sayılabilir. Tevfik Paşa'nın 11 Kasım 1918'de kurduğu hükümet 12 Ocak 1919'a kadar görevde kalmış,⁵⁰⁷ hükümetin istifası üzerine sadaretin tekrar Tevfik Paşa'ya verilmesiyle⁵⁰⁸ dördüncü defa kurulan Tevfik Paşa Hükümeti 13 Ocak–4 Mart 1919 tarihleri arasında görevde bulunmuştur. Bu iki sadaretin toplamı 3 ay 22 gündür.⁵⁰⁹

Tevfik Paşa'nın beşinci ve son defa sadarete getirilişi 21 Ekim 1920 tarihinde gerçekleşmiştir.⁵¹⁰ Bu dönemde kurulan Tevfik Paşa Hükümeti aynı zamanda Osmanlı

⁵⁰⁵ **Takvim-i Vekayi**, 15 Nisan 1909, Nr. 182.

⁵⁰⁶ TTK. Arşivi, **KK: TP**, K: 28, B: 11.

⁵⁰⁷ **Takvim-i Vekayi**, 12 Kasım 1918, Nr. 3392.

⁵⁰⁸ BOA. **DUİT**. 9/51.

⁵⁰⁹ BOA. **DH. SAİD**.-d, 2/1008.

⁵¹⁰ BOA. **İ. DUİT**. 9/120; **Takvim-i Vekayi**, 23 Ekim 1920, Nr. 3988; Tunaya, Tevfik Paşa'nın sadaret sayısını toplam üç olarak vermektedir. (Tarık Zafer Tunaya, **Türkiyede Siyasal Partiler**, C. I, s. 6-7). O, bu sayıyı verirken 31 Mart Vakası sırasındaki sadaretini birinci defa, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonraki sadaretini ikinci defa ve 1920'de başlayıp saltanatın kaldırılmasına kadar devam eden sadaretini de üçüncü defa saymaktadır.

Devleti'nin de son hükümeti olma özelliğini taşımaktadır. Saltanat'ın kaldırılmasına kadar aralıksız olarak 2 yıl 2 hafta iktidarda kalan Tevfik Paşa'nın ve Osmanlı Devleti'nin son hükümetinin iktidarı 4 Kasım 1922 tarihinde sona ermiştir. Buna göre, Tevfik Paşa'nın kurmuş olduğu beş hükümetin toplam görevde kaldığı süre yaklaşık iki yıl beş aydır.⁵¹¹

A. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TEVFİK PAŞA HÜKÜMETLERİ

1. 31 Mart Vakası

13 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'da başlayıp Anadolu'ya sirayet ederek Osmanlı siyasal yaşamında önemli değişimlere başlangıç teşkil etmiş olan olayların çalışmamızla ilgisi, Tevfik Paşa'nın olaylar sırasında sadarete getirilmiş olmasıdır. Bu başlık altında Tevfik Paşa'nın kurduğu hükümetlerin icraatı ve olaylar karşısında Tevfik Paşa'nın tutum ve fikirleri söz konusu edilecektir.

“İrtica”⁵¹² kelimesinin klişe olarak kullanıldığı 31 Mart Vakası, şüphesiz ki 23 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması ya da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra daha da artan ordu, bürokrasi ve ilmiyedeki yoğun siyasallaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Olaylar sırasında Tevfik Paşa'yı iktidara taşıyan sürece kısaca bakmak faydalı olacaktır. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçıların fikir ve yayın organı olan Şura-yı Ümmet, Tanin gibi gazeteler ile muhaliflerin fikir ve yayın organı olan Serbesti, Mizan ve Volkan gazeteleri kalem çekişmelerinde çok ileri gitmişlerdir.⁵¹³ Olayların tırmanmasında bu karşıt basın organları en etkili rolü oynamışlardır.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihatçılar kendilerine karşı olan Kâmil Paşa'yı 13 Şubat 1909'da istifa ettirerek yerine cemiyete yakın Hüseyin Hilmi Paşa'yı getirmişlerdir. 6

⁵¹¹ BOA. DH. SAİD.-d, 2/1008.

⁵¹² Geri dönme, geri dönücülük, geriye isteme anlamına gelen sözcük, 31 Mart Vakası'nda ilk defa kullanılan anlamıyla siyasi bir mahiyet kazanarak İttihat ve Terakki karşıtlığını ifade eder bir hal almıştır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın “terakki”si pozitivist bir ilerleme idealini yansıtır. İlim ve fenne bağlılığı, aklın rehberliğini ve gözleme dayalı bilginin gerçekliğini benimsemeyi ifade eder. İşte “irtica” kelimesi “terakki”nin tam zıttı olarak üretilmiştir. İttihat ve Terakki'nin karşısında yer alan muhalefet “mürteci” olmaktadır. “Reaction” kelimesinin tercümesi olarak dilimize giren “irtica” kelimesinin bu ilk kullanımında yoğun bir dini içerik yoktur. Reaksiyoner yani mürteci, Fransız İhtilali sonrasında kullanıldığı gibi eski rejimi yani mutlak monarşiyi savunmaları anlatır. Bu kelime ile 31 Mart Vakası'nda Padişah'a eski yetkilerinin geri verilmesini savunanlar kastedilmektedir. (Mümtaz'er Türköne, “İrtica'nın Yüzüncü Yılı”, **Zaman gazetesi**, 12 Nisan 2009).

⁵¹³ Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi**, Kamer Yay., İstanbul 1998, s. 453-454.

Nisan'da Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ise bardağı taşıran son damla olmuştur. Gazetecinin cenaze töreninin İttihatçılar aleyhine bir kitle gösterisine dönüşmesi⁵¹⁴ ve olayların kitlesel nitelik kazanmasıyla birlikte siyasi söylemlerin yerini dini motiflerin almaya başladığı görülmüştür. Görünüşe göre muhalefet unsurlarının⁵¹⁵ tesiriyle iyice gerginleşen ülkedeki siyasal ortam en sonunda 13 Nisan 1909 tarihinde 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1. Ordu'ya bağlı birliklerin kendi subaylarına isyan ederek kışlalardan ayrılıp Ayasofya Meydanı'nda toplanmaya başlamasıyla kısa sürede Meclis-i Mebusan'ın yanı başında büyük bir kalabalık meydana gelmiştir. İsyancılar Meclis-i Mebusan'a gönderdikleri yazıda Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye Nazırı, 1. Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, Taş Kışla Kumandanı ile Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'i istemediklerini bildirip bu kişilerin derhal azledilmelerini bildirmişlerdir.⁵¹⁶ Duruma hâkim olamayacağını anlayan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa saraya giderek istifa niyetini ortaya koymuştur.⁵¹⁷

Kontrolden çıkan olaylar sonucunda Meclis binası kurşuna tutulmaya başlanmış, Lazkiye Mebusu Aslan Bey ile Adliye Nazırı Nazım Paşa, Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey'e ve Hüseyin Cahit Bey'e benzetilerek asiler tarafından katledilmişlerdir. Asiler bundan başka İttihat ve Terakki taraftarı gazetelerden Tanin ve Şura-yı Ümmet'i basarak tahrip etmişler⁵¹⁸

Olayların devam ettiği 13–14 Nisan gecesi geç saatlerde Tefvik Paşa sadaret'e tayin olunmuştur. Belki asilerin istedikleri şahıs değildi ancak asiler en azından Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareten çekilmesi isteklerini kabul ettirmişlerdir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Tefvik Paşa'nın sadarete ve Ethem Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne tayin edilmesi, iki ve tarafsız şahsiyet sayesinde fesadın daha da genişlemesine mani olunmaya çalışıldığını

⁵¹⁴ Mustafa Erdoğan, **Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset**, Liberte Yay., Ankara 2003, s. 27.

⁵¹⁵ Muhalefet denilince Ahrar, Fırka-i Muhammediye, Fedakâran-ı Millet, Taşnak Cemiyeti, Arnavut, Arap, Kürt, Ermeni ve Rum kulüpleri, Kâmil Paşa, oğlu Said Paşa, Prens Sabahattin, Mizancı Murat, Arnavut İsmail Kemal, Derviş Vahdeti, Said-i Kürdi, medrese öğrencileri ve ulema, Volkan, Serbesti, İkdâm gazeteleri gibi çeşitli unsurlar akla gelmelidir. Bu isyanda Türk olmayan müslümanların gayrimüslimler ve dış güçler tarafından desteklenip teşvik edildiği akla gelen nedenler arasındadır. Çünkü İttihat ve Terakkinin merkezîyetçi ve Türkçü ağırlıklı bir Osmanlılaştırma tutumu Türk olmayanların talep ve arzularıyla tezat teşkil ediyordu. O halde İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaştırılmalıydı. (Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 13, s 178).

⁵¹⁶ **Neval-i Osmanî**, 1325 (1909), s. 125.

⁵¹⁷ Ahmad, **a.g.e.**, s. 80.

⁵¹⁸ Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 462.

gösteriyordu. Meclis-i Mebusan'ın açık olması ve yeni hükümetin Meclis azalarıyla temasta olması da emniyeti sağlama yolunda atılmış önemli adımlardandı.⁵¹⁹

2. Tevfik Paşa'nın Sadarete Tayini ve Hükümetin Kurulması

13 Nisan günü Adliye Nazırı Nazım Paşa asiler tarafından öldürülmüş, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile diğer nazırlar ortaya çıkamamışlardır. Aynı gün akşam Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Padişaha istifasını sunmuş⁵²⁰ Padişah istifayı kabul ettikten sonra çok hassas bir dönemde herkesin onaylayacağı ve olayların yatışmasında tarafsızlığıyla önemli rol oynayacak olan yeni bir sadrazam aramaya başlamıştır.

Günün şartlarına en uygun kişi olduğu düşünülen Tevfik Paşa 13–14 Nisan gecesi geç saatlerde sadarete tayin edilmiştir.⁵²¹ Aynı saatte Harbiye Nezareti'ne Ethem Paşa'nın tayin edilmesi askeri çok memnun etmiştir. Ethem Paşa, Ayasofya Meydanına gelerek askerlerle görüşüp isteklerinin yerine getirildiğini, artık kışlarına dönmeleri gerektiğini söylemiştir. Askerin sabahleyin Ayasofya Meydanı'nda toplanmaları ne derece heybetli olmuşsa geceleyin geri dönmeleri daha fazla gösterişli olmuştur.⁵²²

a. Hükümetin Kuruluşu, Yapısı ve Programı

14 Nisan 1909 Çarşamba sabahı, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa edip Tevfik Paşa'nın Sadarete getirilmesiyle ilgili Hatt-ı Hümayun müsvettesinin tanzimi sırasında Padişah Tevfik Paşa'nın kuracağı hükümete müdahale ederek Harbiye Nezareti'ne Ethem ve Bahriye Nezareti'ne Emin Paşalar'ın isimlerinin yazılmasını istemiştir. Padişah, başmabeynci Ali Cevat Bey'e müsvettenin Tevfik Paşa'ya bildirilmesine gerek olmadığını söyleyerek Hatt-ı Hümayun'un son haliyle Tevfik Paşa'nın Hükümeti mecburen kurmak zorunda kalacağını planlamıştır.

⁵¹⁹ **Hadisat Gazetesi**, 17 Kasım 1918, Nr. 29.

⁵²⁰ **Takvim-i Vekayi**, 14 Nisan 1909, Nr. 181.

⁵²¹ **BOA. İ. DÜİT.** 8/1; Halit Ziya Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesini şöyle yorumlamaktadır: “Bu kaos ortamında sadarete getirilmesi şüphesiz inceden inceye düşünüldüğü planlanmış bir tayindi. Çünkü Tevfik Paşa herkesçe tarafsızlığıyla tanınıyordu. Uzun yıllar Avrupa'da diplomatlık yapmış, siyasi fırka ve oluşumlarla irtibatı olmayan bir kişiydi. Yani hem İttihat ve Terakki hem de muhalefet tarafından itiraza uğramayacağı düşünülmüştür. Tevfik Paşa ne Hüseyin Hilmi Paşa gibi İttihat ve Terakki ile irtibatlı ne de Kâmil Paşa gibi cemiyetin açık bir muhalifidir. O günler için beklide en uygun sadrazam o idi.” (Halit Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, C. 1, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1940, s. 12). Tevfik Paşa'nın Sadarete getirilmesi konusunda farklı bir yorum yapan Hüseyin Cahit ise Tevfik Paşa'nın eski zamanın temiz kalpli kişilerinden birisi olduğunu ifade ettikten sonra şöyle bir tespitte bulunmaktadır: “Bu gibi kişiler bunalım zamanlarında yalnızca bir geçiş dönemini atlama için yönetimin başına getirilir. Eğer Hareket Ordusu yetişmeyip de Abdulhamid'in etkisi yine güçlenseydi, şüphe yok ki Abdulhamid'in ilk işi Tevfik Paşa'yı sadareten atmak ve yerine inanabileceği, kendisinin tam bir kulunu getirmek olurdu.” (Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Haz: Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Yay., İst. 1976, s. 102).

⁵²² **İkdam**, 15 Nisan 1909, Nr. 5346.

Tevfik Paşa Ali Cevat Bey'le görüşerek Padişah'ın böyle bir Hatt-ı Hümayun hazırlaması durumunda sadareten hemen istifa edeceğini iletmiştir.⁵²³ Bunun üzerine II. Abdulhamid isteğinden vazgeçmiş ve Hatt-ı Hümayun tekrar düzenlemiştir. Çünkü Kanun-i Esasi'ye göre Padişah nazırları seçme hakkına sahip değildi.⁵²⁴

Tevfik Paşa'nın Sadarete tayin edildiğini bildiren Hatt-ı Hümayun'da Sultan II. Abdulhamid “ahkâm-ı celile-i şer'i şerife bir kat daha dikkat olunmasını” emrettikten sonra “Kanun-i Esasi'nin muhafazası ve asayişin idamesi”⁵²⁵ konusunda Sadrazam'a bel bağlıyordu. Hükümeti kurma yetkisini üzerine alan Tevfik Paşa, nazırlarını belirleme konusunda mesaiye başlamıştır. Tevfik Paşa bu konuda tedbirsizlik sayılabilecek bir tavırla Adliye Nezareti'ni ve ardından Dâhiliye Nezaretini İsmail Kemal Bey'e teklif etmiştir. İsmail Kemal Bey Adliye Nazırlığı'nı kabul etmiş olsaydı bu olay Tevfik Paşa'nın tarafsız değil de Ahrar Fırkası'na meyilli bir siyaset takip etmek istediği şeklinde yorumlanacaktı⁵²⁶ Tevfik Paşa'nın bu teklifi vakit darlığından kaynaklanan bir hata gibi görülse de onun İttihat ve Terakki muhaliflerine karşı bir temayülü olarak da kabul edilebilir. Çünkü Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki arasında Paşa'nın düşmesiyle sonuçlanan anlaşmazlık sırasında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, baskılar karşısında hükümetin istifa etmeyen iki müslüman nazırından birisi olarak kalmıştı.⁵²⁷

Çalışmaları sonunda hükümetine girecek olan nazırları belirleyen Tevfik Paşa hükümet listesini 14 Nisan'da Padişah'a sunmuş, liste Padişah tarafından onaylanarak aynı gün yürürlüğe girmiştir.⁵²⁸ Böylece Tevfik Paşa 30 bin kuruş maaşla sadarete tayin olunarak ilk hükümetini kurmuştur.⁵²⁹ Hükümet şu kişilerden oluşuyordu: Sadrazam Tevfik Paşa,

⁵²³ Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 57.

⁵²⁴ Sadrazam ile diğer nazırların ne şekilde tayin olunacaklarını daha açık olarak belirten Kanun-i Esasi'nin değişik 27. maddesinde “mesned-i sadaret emniyet buyrulmuş zevata ihale buyrulduğu gibi teşkili vükelaya memur olan sadrazamın tensib ve arzı ile sair vükelânın memuriyetleri dahi ba irade-i şahane icra olunur (MMZC. D. I, İ. I, C.3, s.196) denilmek suretiyle Kanun-i Esasi'nin değişik 7. maddesi teyit olunmuştur. Yani Padişah, sadrazam ve şeyhülislam doğrudan doğruya tayin edebildiği halde aynı serbestliği nazırlar hakkında haiz değildir. Padişah, sadrazamın seçeceği nazırları ancak tayin edebilecektir. (Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, s. 297-298).

⁵²⁵ Hatt-ı Hümayun'un tam metni: “Veziri maalî semirim Tevfik Paşa. Heyet-i Vükelâ'nın müttefikan vuku-u istifasına mebnî mesned-i sadaret derkâr olan ehliyet ve sadakatınıza binaen uhdenize ihale ve tevcih ve Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi mesned-i meşihatta ibka kılınmış olmakla diğer vükelânın bil intihap memuriyetleri icra olunmak üzere arzı ve ahkâm-ı celile-i şer'i şerife bir kat daha dikkat olunması ve Kanun-ı Esasi'nin muhafazasıyla asayişin idame ve Devlet-i Aliyye ve memalik-i şahanemizin ümran ve terakkiyatı ve bütün tebamızın refah ve saadeti esbabının istikmalî nezdimizde begayet müstelzim olduğundan ona göre sarf-ı mesai ve gayret edilmesi matlub-u kati-i şahanemizdir. Cenab-ı Hak tevfiyat-ı sübhaniyesine mazhar buyursun. 14 Nisan 1909. (Takvim-i Vekayi, 15 Nisan 1909, Nr. 182; BOA. A. AMD. 372. defter, s. 145).

⁵²⁶ MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 704.

⁵²⁷ Akşin, **31 Mart Olayı**, Sinan Matbaası, İstanbul 1972, s. 58.

⁵²⁸ BOA. İ. DÜİT. 8/11.

⁵²⁹ BOA. DH. SAİD.-d, 2/1008.

Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Harbiye Nazırı Müşir Ethem Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Zihni Paşa, Maliye Nazırı Nuri Bey, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradungyan Efendi, Orman, Maden ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hamade Paşa, Dâhiliye Nezareti Vekili Adil Bey, Bahriye Nezareti Vekili Hacı Emin Paşa⁵³⁰

Tevfik Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nde görev almış olan beş nazıra hükümetinde yer vermiş, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'nin de görevinde bırakılmasıyla 13 kişilik yeni hükümetin 6 kişisi önceki hükümette görevli nazırlardan seçilmiştir. İsyancıların tepkisini azaltmak için ılımlı kişilerin hükümete alınmış olduğu söylenebilir.

14 Nisan günü öğleden sonra Tevfik Paşa'nın sadaret alayı yapılmıştır. Sadaret alayında geleneksel uygulamanın dışında bir durum cereyan etmiştir. Genelde tören sırasında sadrazam sağda şeyhülislam solda bulunurken bu defa sadrazam solda şeyhülislam sağda olarak tören icra edilmiş ve Tevfik Paşa ile Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi olayların devam ettiği esnada at üzerinde Bab-ı âli'ye gitmişlerdir.⁵³¹ Bu ince noktayla belki de şeriat isteyen asileri teskin etmek için bir mesaj verilmiş oluyordu.

Tevfik Paşa gibi hükümetin diğer üyeleri de ılımlı kişilerden meydana geldiğinden değişik çevrelerin hükümetin yapısı hakkında bazı tereddütleri mevcuttu. İttihatçılar kendilerinin Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti üzerindeki etkisi gibi, isyancıların temsilcisi durumundaki İsmail Kemal grubunun da Tevfik Paşa Hükümeti'ni kullanabileceğinden çekiniyorlardı.⁵³² Tevfik Paşa Hükümeti bir geçiş hükümetiydi. Olağanüstü bir durumda siyasi renkten uzak bir hükümetin olayların teskininde faydalı olabileceği düşüncesi ile iktidara getirilmiş görünüyordu.⁵³³

Tevfik Paşa, hükümet hakkındaki tereddütleri izale etmek ve asayiş sağlamaya niyetiyle derhal harekete geçerek bütün vilayetlere tamim göndererek halkı sükûna davet etmiştir. Tevfik Paşa tamiminde kurtuluş vesilesi olan şeriat hükümlerine bağlılığını, Osmanlı unsurları arasındaki iyi ilişkilerin daha da arttırılacağını, hukuk önünde herkesin eşit olacağını, düzenin

⁵³⁰ BOA. İ. DÜİT. 8/1; **Takvim-i Vekayi**, 15 Nisan 1909, Nr. 182.

⁵³¹ İnal, **a.g.e.**, s. 1708.

⁵³² Karal, **a.g.e.**, C. 9, s. 90.

⁵³³ Yalçın, **a.g.e.**, s. 97.

ve asayişin korunması için bütün güçleriyle çalışacaklarını⁵³⁴ vadedmiştir. Tevfik Paşa bu suretle taşra ve bilhassa Rumeli ahalisini Meşrutiyet'e bir zarar gelmediği konusunda temin etmeye gayret etmiştir.⁵³⁵

Ancak bu teminat vilayetlerde özellikle Rumeli'de halkı iknaya yetmemiştir. İlk günden itibaren hemen hemen her yerden özellikle İttihat ve Terakki kulüplerinden hükümeti suçlayıcı, tehdit edici, aşağılayıcı telgraflar yağmaya başlamıştır. Hükümet bir yandan vilayetlere gönderilen telgraflarla halkı teskine çalışırken diğer taraftan da İstanbul'daki askeri sakinleştirmeye çalışmıştır. Gerçi hükümetin ve nazırların değiştirilmesi İstanbul'daki kışlaları geçici olarak sakinleştirmişti ancak, Rumeli'deki 2. ve 3. Ordu'nun İstanbul üzerine harekete geçeceğinin duyulması İstanbul'daki birlikleri paniğe sevk etmiştir. Hükümet bu nedenle kışlalara nasihat heyetleri gönderilmesini kararlaştırarak Meclis-i Mebusan'dan azaların, nezaret memurlarının ve ulema'nın katılımı ile on kişilik bir nasihat heyeti oluşturulmasını sağlamıştır. Heyet 19 Nisan Pazartesi gününden başlamak üzere İstanbul'daki kışlaları dolaşarak askeri sükûnete ve itidale davet etmiştir.⁵³⁶

b. Meclis-i Mebusan'ın Hükümet Hakkındaki Tutumu

Hükümet'in kuruluşundan sonra 16 Nisan'da hükümet adına Maarif Nazırı Abdurrahman Efendi Meclis-i Mebusan'a giderek verdiği beyanatta şu ifadeler yer vermiştir:⁵³⁷

“Yeni hükümet Meşrutiyet dairesinde teşekkül etmiştir. Nezaket olarak bu gün Bab-ı âli'de olağanüstü olarak toplandık. Mühim işlerimizi müzakere etmek için pazartesi günü (19 Nisan'da) gelerek beyannamemizi okuyacağız ve itimadımızı alelusül isteyeceğiz. Yalnız heyecanlı vakitler olduğu için bazı havadisler çıkmış, usulü Meşrutiyet'e darbe vuruluyormuş. Bunların katiyen aslı esası yoktur. Zaten Meşrutiyet'in muhafazasına hepimiz yemin etmişiz. Onun için hükümetimizden korkunuz olmasın, size teminat veriyoruz.”

Ertesi gün Meclis'te hükümetin söylemleri üzerine yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Manastır Mebusu Vasıf Bey:

“Meşrutiyetin devam ettiği ve Meclis-i Mebusan'ın hürriyet dairesinde toplantı ve müzakere ettiği söyleniliyor ama bunun tam göstergesi Meclis'e gelmeyip saklanan arkadaşlarımızın da meclise gelmeleridir. Halbuki kendileri burada bulunamıyorlar”⁵³⁸

⁵³⁴ İkdam, 28 Nisan 1909, Nr. 5359.

⁵³⁵ Nevsal-i Osmanî, 1325 (1909), s. 125

⁵³⁶ Nevsal-i Osmanî, 1325 (1909), s. 126.

⁵³⁷ MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 21.

⁵³⁸ MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 62.

İfadelerini kullanırken Hama Mebusu Abdulhamid Zehravî Efendi de hükümete yüklenerek şöyle fikir beyan etmiştir:

“memleketin hali ihtilalde ise ondan mesul olan hükümettir, Kuvâ-yı İcraiye'dir. Meclis-i Mebusan bir kuvve-i teşriiyedir. Kendi üzerine olaylara engel olmak gibi böyle mesuliyetler alamaz. Hükümet Meclise gelip Meclis-i Mebusan'la beraber müzakerede bulunmalıdır”⁵³⁹

Hükümet iktidara gelişinin altıncı günü, 19 Nisan Pazartesi günü Meclis-i Mebusan'a gelerek İtimat Beyannamesi'ni sunmuştur.⁵⁴⁰ Hükümet'in programını genel hatlarıyla özetleyen Sadrazam Tevfik Paşa olayların geldiği noktaya kısaca işaret ettikten sonra Kanun-i Esasi'nin ve meşrutiyet usulünün muhafazası azmiyle göreve geldiklerini söylemiştir. Hükümetin asıl amacını “her halükârda ahkâm-ı celile-i şer'i şerife temessük ve Kanun-i Esasi'nin muhafazasına azimle çalışmak” olarak özetleyen Paşa birlik çağrısında bulunarak devlet ve millet namına cins ve mezhep ayrımı yapılmadan herkesin vatanın birliği içinde yaşamasına vurgu yapmıştır. Hükümet'in dış siyaseti olarak, devam etmekte olan Bulgaristan Meselesi'nin halli başta olmak üzere tüm devletlerle iyi ilişkiler içinde olunacağını bildiren sadrazam, son olarak da programın başarıyla uygulanabilmesinin Meclis-i Mebusan'ın tutumuna bağlı olduğunu⁵⁴¹ ifade etmiştir.

Program okunduktan sonra bazı mebuslar program üzerine konuşmak için söz almışlardır. Karesi Mebusu Şefik Efendi, olayların sona erdirilmesinin hem Meclis'in hem de hükümetin görevi olduğunu ifade ederek Hükümet Programı'nın Meclis-i Milli'de çok detaylı olarak müzakere edildikten sonra kabul veya ret konusunda bir karar verilmesi gerektiğini” bildirmiştir. Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi ise Hükümet'in programını çok kısa ve sıg bulduğunu söyleyerek detaylı müzakerelere ihtiyaç duyulduğundan programın kabul

⁵³⁹ MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 63.

⁵⁴⁰ Beynamede şöyle denilmektedir: “Vaka-i Mezkûre asla ve kat'a Meşrutiyet'e karşı olmamış ve derhal önü alındığından katiyen emin olunuz. Meclis-i Mebusan Perşembe günü 200'e yakın mebus ile alelusul toplanmıştır. Önümüzdeki Pazartesi günü yeni hükümet Mecliste programını okuyarak güvenoyu isteyecektir. Önceki hükümetin istifası üzerine yeniden teşekkül eden hükümet usul-i meşrutiyet icabınca bu gün (16 Nisan) Huzur-u Padişahi'ye çıkmıştır. Padişahımız tarafından Kanun-i Esasi'nin ve usul-i meşrutiyetin mülk-ü devlete ait olan büyük faydası beyan buyrularak muhafaza ve devamı uğrunda bütün devlet heyetlerinin el birliğiyle gayret etmesi emir ve tembih buyrulmuştur. Padişahımız ile birlikte muhafazasına yemin ettiğimiz Kanun-i Esasi hükümlerinin devamına ömrümüzün son nefesine kadar azmetmeye mecburuz. Hilafında hareket edenler hain ve melundur. Hatta bu konuda şüpheye düşenler de suizan etmektedirler. Aziz vatanımızın böyle durumlarda muhtaç olduğu sukun ve emniyeti ihlal etmek ihanet belirtisi olmasa da gaflet göstergesidir” (MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 98-99).

⁵⁴¹ MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 99.

edilemeyeceğini beyan etmiştir. Meclis-i Mebusan gelişen olaylar üzerine hükümete güvenoyu vermeyi sürüncemede bırakmıştır.⁵⁴²

Bu durumdan Tevfik Paşa Hükümeti'nin işi daha da zora girmiştir. Çünkü hem İstanbul'daki askere söz geçiremiyor hem de taşraya söz dinletemiyordu. Hükümet'in Rumeli'ye gönderdiği buyruklara karşılık oradaki mahalli memurlar hükümeti tanımadıklarını bildiriyorlardı. Henüz güvenoyu alamamış olan Hükümet'in durumu Hareket Ordusu'nun yaklaşmasıyla daha da belirsizleşmişti. Meclis-i Mebusan, taşranın tanımadığı ve beklide Hareket Ordusu'nun devirmek isteyeceği hükümete güvenoyu vermemişti.⁵⁴³ Yani hükümet hem halkın gözünde gayrimeşru hem de Meclis'ten güvenoyu alamadığı için teknik olarak Meclis-i Mebusan nazarında gayrimeşru görünüyordu.

Hükümet, Meclis ve halk tarafından tanınmayan adeta boşlukta duran bir görüntü arz ediyordu. Tevfik Paşa, II. Abdulhamid'in ricasını kıramadığı için⁵⁴⁴ bu zorluklarla karşılaşmıştı. Bütün olumsuzluklara rağmen, Paşa'nın kurduğu hükümetin 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkardığı manzaranın izalesinde ve asayişin iadesinde kısmen de olsa başarılı olduğunu söylemek yanlış olmaz.

c. Halkın Hükümeti Protesto Etmesi

Hükümet çok kısa süreli iktidarı sırasında bir yandan asayiş sağlamaya çalışırken diğer yandan Rumeli'deki 2. ve 3. Ordu'daki galeyanın teskini, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesinin engellenmesi, Adana olaylarına sebep olanların cezalandırılması konularında⁵⁴⁵ yoğun bir faaliyet içerisinde olmuştur.

Hükümeti en fazla yıpratın olay ise belki İstanbul ve Adana olaylarından çok, vilayetlerin hükümeti protesto telgraflarına boğması olmuştur. İttihat ve Terakki, olaylar karşısında ikili bir strateji saptamıştır. Bunlardan biri yurdun dört bir yanına dağılmış olan İttihat ve Terakki kulüpleri öncülüğünde sadaret makamına protesto telgrafları çekmek, diğeri ise kendisine sadık silahlı güçleri toplayarak İstanbul üzerine yürümektir. Cemiyetin sivil ve asker kanatları saptanan bu stratejiyi son noktasına kadar başarıyla uygulamıştır. Telgraflar Rumeli'den

⁵⁴² MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 99-100.

⁵⁴³ Akşin, **31 Mart Olayı**, s. 276.

⁵⁴⁴ Padişah'ın, sadareti ilk başta kabul etmek istemeyen Tevfik Paşa'yı defalarca kucaklayıp öperek kendisinden fedakarlık beklediğini, bu vazife ne kadar ağır olursa olsun herhalde kabul edecek kadar merbutiyeti olduğundan emin olduğunu daha sonraları Tevfik Paşa kendisi anlatmıştır. (Danişmend, **31 Mart**, s. 30).

⁵⁴⁵ Türk geldi, **a.g.e.**, s. 33.

olduğu kadar Anadolu'dan da gelmiştir. Telgrafların hemen hemen hepsindeki ortak nokta “meşrutiyetin tehlikede olduğu, onu korumak için gerekirse silaha başvurulacağı ve Tevfik Paşa Hükümeti'nin gayrimeşru sayıldığı”⁵⁴⁶ idi.

Telgraflar, başlarında vali, mutasarrıf ve kaymakamlar olduğu halde taşra idare meclislerinden ve özellikle İttihat ve Terakki kulüplerinden Bab-ı âli'ye ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın şahsına gönderiliyordu. Telgraflarda kullanılan belki de en hafif söz “gayri meşru” idi. Tehdit, aşağılama, hakaret içeren telgraflar çoğunlukta idi.⁵⁴⁷

İttihat ve Terakki idaresi belli ki tüm gücünü kullanarak hükümetin istifasını sağlamayı başarmak, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürüyeceği haberinden aldığı destekle de Padişah'a ve İstanbul'daki askere korku salmak gayretine düşmüştür. Bunun kanıtlarından birisi şudur ki gayrimeşru sayılan Tevfik Paşa Hükümeti'ndeki nazırların çoğunluğu daha birkaç gün önce İttihatçı taraftarı Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ndeydiler. Şimdi bir anda bu nazırlar da gayrimeşru, cani, meşrutiyet düşmanı ilan edilmişlerdir.⁵⁴⁸ Anlaşıldığı üzere protestoların temel nedeni, Tevfik Paşa'nın İttihatçı karşıtı olup isyancıları temsil eden bir hükümet kurduğu düşüncesinin yanında isyanın Kanun-i Esasi'yi kaldırmak için saray tarafından tertiplendiği inancıdır.

Tevfik Paşa bu tehdit telgraflarına soğukkanlı yapısıyla mukabele ederken hükümet üyelerinden bazıları bunu şahıslarına karşı bir saldırı sayarak telaşlanmışlardır. Protesto telgraflarının yanında çok az da olsa Tevfik Paşa'yı ve Hükümet'i tebrik eden telgraflar da gelmiştir. İki ayrı görüşü yansıtan tüm bu telgraflardan anlaşıldığına göre 31 Mart Vakası taşrada iki tür tesir meydana getirmiştir. Birisi şeriat kalkmıştır, şeriat hükümleri tekrar cari olmalıdır. Diğeri ise meşrutiyet kalkmıştır, o sebeple gidip meşrutiyeti tekrar kurmak lazımdır. Meclis-i Mebusan azaları da çoğunlukla meşrutiyetin olaylardan bir zarar görmediği yönünde fikre sahipken Kırklareli Mebusu Mustafa Arif Bey gibi bazı üyeler hükümetin zaaf

⁵⁴⁶ Çavdar, a.g.e., s. 134-135.

⁵⁴⁷ Sadrazam Tevfik Paşa'nın özel dosyasında biriken ve sayıları yüzlerle ifade edilen bu protesto telgrafları Paşa'nın ölümünden sonra oğlu tarafında İsmail Hami Danişmend'e verilmiş ve o da “**Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Belgelere Göre 31 Mart Vakası**” adlı eserini oluşturmuştur. Bu telgrafların bazıları dönemin gazetelerine de yansdığı gibi bir kısmı ise Meclis-i Mebusan'da okunarak Zabıt ceridelerine girmiştir. Bkz. **MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 98-100.**

⁵⁴⁸ **MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 2.**

içinde olduğunu ve meşrutiyet'in değil vatanın tehlikede olduğunu⁵⁴⁹ belirterek fikir tartışmalarına iştirak etmişlerdir.

d. Hükümetin Olaylar Karşısında Çözüm Arayışı

Bu baskılar karşısında hükümet iki çıkış yolu denemiştir. Birisi tekrar edilen bir yol olup sadrazam ve Mabeyn Başkâtipliği tarafından vilayetlere meşrutiyetin ve Meclisin ayakta olduğunu bildiren tamimler göndermekti.⁵⁵⁰ Fakat bu teminat telgrafının hiçbir tesiri olmaması bu telgrafların taşra da hasıraltı edilmiş olma ihtimalini de akla getirmektedir. Diğer yol ise bir heyetin Hareket Ordusu'nun Çatalca'ya gelmiş olan öncü birliklerine gönderilip meşrutiyet'in korunduğuna dair teminat verilerek yerlerine dönmelerini sağlamak, böylece Selanik'ten Hareket Ordusu'nun gelmesine engel olmaktı.⁵⁵¹ Giden heyet askeri ikna edemeyerek geri dönmüştür, ancak bir kargaşa ortamında iktidara gelen Tevfik Paşa'nın itidali ve iki tarafa eşit mesafede duruşunun olayların daha da büyümesinin önüne geçtiği söylenebilir.⁵⁵²

Tevfik Paşa Hükümeti olaylar sırasında bir tarafın yanında yer almamış olmakla beraber olayların büyümesini engellemeye, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesine mani olmaya çalışarak taraflar arasında adeta bir hakem görüntüsü içerisinde olmuştur.

3. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Gelişi Karşısında Hükümetin Tutumu

Hükümet'in Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmemesi için harcadığı çabalar bir sonuç vermemiştir. Rumeli'deki 2. ve 3. ordular Mahmut Şevket Paşa komutasında toplanıp İstanbul üzerine yürümüş, on günden az bir süre içinde Ayastefanos (Yeşilköy)'a gelerek İstanbul'u kuşatmıştır.⁵⁵³ Rumeli'den hükümete gelen protesto telgraflarının blöf olduğu fikri, işi lafta bırakmak istemeyen Hareket Ordusu'nun 17 Nisan'da harekete geçmesi ile yerini hükümette panik havasına bırakmıştır.⁵⁵⁴

⁵⁴⁹ MMZC. D. I, İ. I, C. III, s. 52.

⁵⁵⁰ Danişmend, **31 Mart Vakası**, s. 49.

⁵⁵¹ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 34-35.

⁵⁵² Pakalın, **a.g.m.**, s. 17.

⁵⁵³ **Nevsal-i Osmani**, 1325 (1909), s. 116; Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürümesi ile devletin içine düştüğü durumdan Bulgarlar hemen faydalanmışlardır. 19 Nisan 1909'da Osmanlı-Bulgar protokolü imzalanmış, Osmanlı Devleti bazı mali tavizler karşılığında Bulgarlar'ın bağımsızlığını tanımıştır. (Akşin, **31 Mart Olayı**, s. 94,144).

⁵⁵⁴ Ahmad, **a.g.e.**, s. 84.

Sadrazam Tefvik Paşa, Hareket Ordusu birliklerinin Selanik'ten hareketini öğrendiğinde alınacak tedbirleri görüşmek için hemen hükümeti toplantıya çağırıştır.⁵⁵⁵ Toplantıda isyancı kuvvetlerle Hareket Ordusu arasında bir savaşın olmaması için Mahmut Şevket Paşa kuvvetlerinin İstanbul'a girmemesinin uygun olacağı sonucuna varılmıştır. Tefvik Paşa, memleketin içinde bulunduğu koşulları dikkate alarak ve korkuya kapılmayarak göreve devam etmeyi uygun görmüştü. İsmail Kemal Bey ise Tefvik Paşa'yı İngiltere'nin müdahalesini istemesi için ikna etmeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır.⁵⁵⁶

Tefvik Paşa, Hariciye Nezaretinde bulunduğu 13 yıllık süre içerisinde büyük Avrupa devletlerinin müdahil olduğu olayların devletin faydasına çözümlenmediğini tecrübe etmiş bir devlet adamı olarak en çekindiği şeyin iç meselelere yabancı devletlerin müdahalesi olduğunu ortaya koymuştur.

Hükümet'in iki ordu arasında yaşanabilecek savaşı önlemek için düşündüğü çare İstanbul'daki askerin Hareket Ordusu'na karşı koymamasıydı. Hükümet'in diğer çözüm önerisi ise Hareket Ordusu'nu yolda karşılayıp nasihatle bulunarak İstanbul'a girmesini önlemektir. Bu nedenle bir heyet oluşturulmuştur. Heyet, Hareket Ordusu'nun komutanlarıyla görüşmüş ancak bir sonuç alamamıştır. Ertesi gün Meclis-i Mebusan'dan gönderilen 30 kişilik heyet de ordunun İstanbul'a girmesi konusunda bir garanti alamamıştır.⁵⁵⁷

22 Nisan'da Hareket Ordusu Kumandanlığı'ndan Sadrazam Tefvik Paşa'ya verilen güvencede ise Padişah'ın Kanun-i Esasi'ye sadık kaldıkça saltanatının korunacağı bildirilmiştir.⁵⁵⁸ 23 Nisan'da ise Hareket Ordusu ve 3. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa, vatanın kaybolan nüfuzu ve selametini korumak için bütün seyyar kuvvetlerin İstanbul'a sevk edildiğini, bu kuvvetlerin Padişahı halletmek emelinde olmadığını garanti etmiştir.⁵⁵⁹

II. Abdulhamid ve hükümetin endişelerini belki de bu telgrafla en aza indiren Mahmut Şevket Paşa, İstanbul'a girmek için hükümetin ve Padişah'ın bir nevi onayını almıştır. İki ordunun karşı karşıya gelmesini, halkın zarar görmesini ve olayların çığırından çıkmasını önlemek için

⁵⁵⁵ Bu haber üzerine II. Abdulhamid'in bilgi istemesi ile sadrazam Tefvik Paşa, Harbiye Nazırı Ethem Paşa ve 1. Ordu Kumandanı Nazım Paşa Hareket Ordusu'nun İstanbul'a asi askerleri değiştirmek ve yerinden almak için geldiklerini söylemişlerdir. (Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 65).

⁵⁵⁶ Karal, **a.g.e.**, C.9, s. 98-99.

⁵⁵⁷ **MMZC**. D. I, İ. I, C. 3, s. 40.

⁵⁵⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 110.

⁵⁵⁹ **Takvim-i Vekayi**, 24 Nisan 1909, Nr. 190.

Padişah'la, Meclis-i Mebusan'la ve Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'yla sürekli irtibat içerisinde olan Tevfik Paşa nihai bir karar olarak İdare-i Örfiye ilan edilmesini de düşünmüştür. Hatta 23 Nisan 1909 tarihinde bir kararname hazırlanarak İstanbul ve Bilad-ı Selase⁵⁶⁰ ile Çatalca ve İzmit sancakları, Kartal, Beykoz, Gebze ve Büyükçekmece kazaları hududu dâhilinde ve adalarda sıkıyönetim idaresinin ilan edilmesi planlanmış, ancak kararname yayınlanmamıştır.⁵⁶¹

Hareket Ordusu ise aynı akşam Ayastefanos'tan hareketle Yıldız Sarayı'na doğru yola çıkmıştır. 24 Nisan Cumartesi gecesi Yıldız sarayına karşı Hareket Ordusu tarafından Derviş Paşa arsası ile diğer mahallere toplar yerleştirilmiş 2. fırkaya mensup askerlerin pusulara ve hendeklere yattığı görülmüştür. Sadrazam Tevfik Paşa ve Harbiye Nazırı Ethem Paşa İstanbul'daki askerlerin karşılık göstermemeleri ve silah kullanmamaları hususunda yoğun çaba sarf etmişlerdir.⁵⁶²

Sadrazam Tevfik Paşa 25 Nisan gecesi vilayetlere bir tamim göndererek Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmiş olduğunu, Padişah'ın hâl edileceği ile ilgili haberlerin asılsız olduğunu, Hareket Ordusu'nun bunu garanti ettiğini bildirmiştir.⁵⁶³ Ancak bu teminatın hükmü Hareket Ordusu'nun hükümetin yardımıyla İstanbul'a girerek şehre hâkim olduğu zamana kadar, yani birkaç gün geçerli olmuştur. Sadrazam Tevfik Paşa sabah evine döndüğünde Mahmut Şevket Paşa'dan bir telgraf almıştır. Telgrafta sıkıyönetim ilan edildiği bildiriliyor ve durumdan yabancı elçiliklerin haberdar edilmesi isteniyordu. Sıkıyönetim ilanı Kanun-i Esasi'nin 113. maddesine göre kumandanların yetkisinde değildi. Bunu yetki hükümete aitti. Tevfik Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın kendiliğinden Sıkıyönetim ilan etmek niyetinden de haberdar değildi. Hükümet meşrutiyeti idame ettirmek için Mahmut Şevket Paşa'dan önce sıkıyönetim

⁵⁶⁰ "Bilad-ı Selase" ile İstanbul'da Üsküdar, Beyoğlu ve Fatih kastedilmiştir.

⁵⁶¹ Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 71

⁵⁶² Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 73.

⁵⁶³ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 27; Tevfik Paşa'nın vilayetlere gönderdiği telgrafnamenin tam metni: "3. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa hazretlerinin kumandasındaki Hareket Ordusu evvelki Cuma günü akşamı Ayastefanos'tan hareketle evvela Dersaadet civarındaki kışlaları işgal eyleyerek Cumartesi günü alessabah İstanbul'a muntazaman dahil oldu. Yalnız birkaç mahalden sui tefehhüm âsârı olarak mukavemete kıyam edilmiş ve fakat netice-i müsademedede tarafeynden cüzi vefiyat verildikten sonra lehül-hamd onlar da istiman eylemiştir. Dahil-i şehirde bulunan bilimum mevaki-i askeriye Hareket Ordusu tarafından tutularak asayişin iade ve hüsn-ü muhafazasına hiçbir gûna zarar ü ziyân vuku bulmamıştır. Zat-ı Hazreti Padişahi hakkındaki şayiat ise külliyyen biasl ü esasdır. Hareket Ordusunun Makam-ı Saltanat-ı Uzma'ya karşı efkâr ve niyyat-ı halisanesi hareketi askeriye tarafından temin olunmaktadır. 3-4 günden beri Ayastefanos'ta içtima eden Meclis-i Mebusan ve Ayan kemakân İstanbul'daki daire-i mahsusalarında bu gün içtima ile icra-yı müzakerata davet olunacaktır. Keyfiyet bu suretle malum-u âlileri buyrularak ona göre icap edenlere tebligat ifasıyla bu husus şu sırada elzem olan sükûn-u asayiş-i mahalli'nin hüsn-ü muhafazasına bir kat daha himmet ve itina olunması tavsiye olunur. 23 Nisan 1909. Sadrazam Tevfik." (Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 28).

ilan etmeyi düşündüğünü ortaya koymak kaygısına düşerek Mahmut Şevket Paşa'nın telgrafını bir teklif olarak gösterip aslında hükümetin de aynı fikirde olduğunu Padişah'a bildirmiştir.⁵⁶⁴ Sıkıyönetim ilan edildiğini açıklayan bildiri ertesi gün 26 Nisan 1909'da Takvim-i Vakayi'de yayınlanmıştır.⁵⁶⁵

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hâkim olmasıyla adeta birbirinden ayrı iki idare ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Harbiye Nezaretini işgal etmiş olan askeri diktatörlük idaresi, diğeri ise Bab-ı âli'deki Tevfik Paşa hükümetidir. Hükümet bütün önemli işlerinde adeta yabancı bir devlete müracaat eder gibi askeri idare makamına danışarak müzakere için görevli gönderilmesini istemiştir.

Resmi hükümetin ne teşebbüs ve ne de yürütme gücü kalmıştı. Üstelik henüz Meclis'ten güvenoyu bile alamamıştı. Oysa Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa adeta resmi hükümet görüntüsü arz ediyordu. Bu duruma bir son vermek isteyen hükümet 25 Nisan Pazar günü olağanüstü toplanarak istifaya karar vermiştir.⁵⁶⁶ Çünkü taşradan sonra İstanbul'un bile idaresine yetkisi olmayan aciz bir hükümet gölgesi halinde göreve devam etmenin bir anlamı kalmamıştır. Meclis-i Mebusan Reisi'ne ve Padişah'a birer telgraf gönderilmiştir. Padişah'a gönderilen telgrafta “şimdiye kadar belirsiz duruma katlanıldığı belirtildikten sonra, bu karışıklığın ortadan kaldırılması için yeni bir hükümete ihtiyaç olduğu, nazırların topluca istifa etmek arzusunda oldukları”⁵⁶⁷ bildirilmiştir.

Sultan hükümetin bu sırada istifasının işleri iyiden iyiye karıştıracağını ifade etmesine rağmen hükümetin istifası kabul edilmiştir. O sırada mabeyne gelmiş olan Tevfik Paşa'ya Başmabeynci Ali Cevat Bey, hükümetin istifasının kabul edildiğini gösteren tezkereyi verdiğinde Tevfik Paşa “zannedersem istifaya gerek kalmayacak, vazifeye devam edeceğiz, durumu Padişah'a arz etmeye geldim”⁵⁶⁸ cevabını vermiştir. İstifasını geri alan Tevfik Paşa nezaretlere bir telgraf çekerek hükümete güvenoyu verilmesi hakkında Meclis-i Milli'nin vereceği son kararın beklenmesini ve vazifelerden ayrılmamalarını bildirmiştir.⁵⁶⁹ Telgraftan

⁵⁶⁴ Akşin, **31 Mart Olayı**, s. 203-204.

⁵⁶⁵ **Takvim-i Vekayi**, 26 Nisan 1909, Nr. 192.

⁵⁶⁶ TTK. Arşivi, **KK:TP**, K: 28, B:16.

⁵⁶⁷ TTK. Arşivi, **KK:TP**, K: 28, B:16.

⁵⁶⁸ Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 76-78.

⁵⁶⁹ Telgrafın tam metni: “Harbiye, Adliye, Şura-yı Devlet, Dahiliye, Maliye, Hariciye, Bahriye, Ticaret-Nafia, Orman ve Maadin, Evkaf, Maarif nezaretlerine. Heyet-i Vükelamızın bu gün için istifaya katiyen karar verdiğine dair dün Meclis-i Mebusan Riyasetine çekilen telgrafa cevaben itimat meselesi hakkında verilecek karara intizaren terk-i vazife edilmemesi Meclis-i Umumi kararıyla Meclis-i Ayan ve Mebusan Reisleri tarafından

anlaşıldığı üzere Tefvik Paşa'yı istifadan vazgeçiren sebep, Meclis-i Milli'nin hükümete güvenoyu verme konusunda hükümete cevap vereceğini bildirmiş olmasıdır. Tefvik Paşa'nın anlattığına göre, istifayı geri almasının bir diğer sebebi Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ve Edirne Mebusu Talat Paşa'nın Tefvik Paşa'ya gelerek istifaya lüzum olmadığını, vazifeye devam edilmesinin münasip olunacağını beyan edip kendisini istifadan vazgeçmesi için ikna etmiş olmalarıdır.⁵⁷⁰

4. Adana Olayları ve Hükümetin Aldığı Tedbirler

İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Vaka'sından bir gün sonra 14 Nisan 1909 tarihinde Adana'da Türkler ile Ermeniler arasında şiddet olayları başlamış, olaylar kısa sürede Antakya, Mersin, Maraş olmak üzere bazı kasaba ve köylere sıçramıştır. İstanbul'daki olaylardan bir gün sonra başlaması nedeniyle Adana olaylarının da aynı tesirden meydana geldiği düşünülse de olaylar karakter itibarıyla 31 Mart Vakası'ndan farklılık göstermektedir. Adana olayları, Ermeniler'in müslümanlara saldırması ile başlayıp taraflar arasında karşılıklı saldırıya dönüşen bir genel savaş manzarası görünümündedir.

II. Abdulhamid'in koymuş olduğu silah ithali yasağını meşruti idarenin kaldırmasıyla Ermeniler hızla silahlanmışlardır.⁵⁷¹ 13 Nisan 1909'da İstanbul'da ortaya çıkan 31 Mart Vakası üzerine Ermeniler silahlanmış olmanın cesareti ve 1890'lı yıllarda olduğu gibi Avrupalı devletlerin kendi lehlerine olaya müdahale edeceklerine olan güven ile kargaşa ortamından faydalanmak istemişlerdir.⁵⁷²

Adana olaylarının 31 Mart Vakası'yla aynı tarihte gerçekleşmesi, onun dikkatle planlanmış, hazırlanmış ve uygulamaya konulmuş bir ihtilal hareketi olduğunu düşündürmektedir. Çünkü ayaklanmadan önce yapılan hazırlıklar bir gerilla mücadelesi hudutlarındadır. Silah, malzeme, erzak yığınakları, hususi telefon ve telgraf hatları, sarp mevkiiler için ulaşım yolları uzun bir zaman ve geniş imkânların sonucudur.⁵⁷³

müştereken yazılan varakada beyan kılınmakla işar-ı ahir'e değin heyet-i nüzzarın dairelerinde bulunarak ifa-yı vazifeye devam etmeleri tabii bulunduğundan ona göre icab-ı halin ifasının himmet buyrulması. 26 Nisan 1909 Sadrazam Tefvik." (TTK Arşivi, **KK:TP**. K: 28, B: 19).

⁵⁷⁰ Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 97.

⁵⁷¹ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 39.

⁵⁷² Burada Ermeni Meselesi'nin genel tarihi nedenleri üzerinde durulmayacaktır, ancak Ermeniler'in Kilikya bölgesini, hayali Ermeni Devleti'nin bir parçası olarak gördükleri bilinmekten buraya meydana gelen olayların gelişimine bakıldığında Ermeniler'in daha önceki dönemlerde Girit Meselesi'nde 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nin devam ettiği olağanüstü durumlardan yararlanmak istedikleri gibi, Ermeni Meselesi'nde de 31 Mart Vakası'nın meydana getirdiği kaostan yararlanmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Adana olayları da önceki Ermeni olaylarıyla benzerlik göstermektedir.

⁵⁷³ Cemal Kutay, "Eyüp Sabri Beyin Hatıraları", **Tercüman Gazetesi**, 19 Ekim 1984, s. 6.

14 Nisan günü Adana'da başlayan olaylar⁵⁷⁴ Adana Valisi'nin ellerinde yeterli askeri kuvvet bulunmadığı gerekçesi ile müdahale etmekte geç kalmış olması sebebiyle karşılıklı saldırıya dönüşmüştür.⁵⁷⁵ 14 Nisan 1909'da Ermeniler'in müslümanlara saldırmasıyla olaylar mahalle ve kazalara sıçramış, o günden itibaren Adana, Tarsus, Azizli, Erzin, Misis ve Dört Yol'da adeta iç savaş yaşanmaya başlamıştır.⁵⁷⁶

Adana olayları, dokuz günlük ara ile iki ihtilal hareketi şeklinde meydana gelmiştir. Bunlardan birisi 14–16 Nisan arasında Adana merkezi ile Tarsus, Erzin, Misis, Dört Yol gibi Adana çevresinde meydana gelmiş, diğeri ise 25 Nisan'da meydana gelmiş olup sadece Adana şehir merkezi ile sınırlı kalmıştır.⁵⁷⁷

Adana olaylarının başladığı 14 Nisan, Tevfik Paşa Hükümeti'nin de ilk günüydü. Tevfik Paşa gece geç saatlere kadar süren pazarlıklar sonucu sadareti kabul etmiş aynı gün hükümeti kurarak Padişah'ın onayını almıştı. Osmanlı tarihinin belki de en zor anında başa geçmiş olan zayıf hükümetlerden birisini teşkil etmiş olan Tevfik Paşa'nın buna rağmen Adana olayları ile ilgili ilk andan itibaren haber sahibi olduğu ve gerekli tedbirleri almaya çalıştığı görülmüştür.

Hükümet ilk iş olarak 14 Nisan'da yaptığı toplantıda Adana olaylarının sona erdirilmesi için acil kararlar almıştır. Bunlardan birisi bölgeye acilen asker göndermek için prosedürün hızlandırılmasıydı. Çünkü Adana Valisi ve askeri yetkilileri asker yetersizliğinden olaylara müdahale edememiştir. Bu durum hükümeti telaşa sevk etmiştir. Çünkü olaylar Avrupa'ya "Ermeniler öldürülüyor" diye yansımıştır.⁵⁷⁸ Yani zamanla yarış söz konusuydu. Hükümet acil bir kararla, bundan böyle bir yerden başka bir yer asker göndermek için vilayetlerden İstanbul'a, Bab-ı Âli'den Harbiye Nezareti'ne ve oradan da komutanlıklara yazışma usulünün kaldırılarak validen direkt kumandanlara yazı yazılıp asker istenmesi sağlanmıştır. Bundan başka, olayların diğeri vilayetlere sıçrayabileceği istihbaratı üzerine hükümet aynı toplantıda Ankara valisinin teklifine binaen Kayseri halkına gözdağı olmak üzere Kayseri

⁵⁷⁴ Bkz. Salahi R. Sonyel, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları**, Ankara 1988, s. 32.

⁵⁷⁵ Bayur, **a.g.e.**, C. I, s. 196.

⁵⁷⁶ Mazıcı, **a.g.e.**, s. 50.

⁵⁷⁷ Danişmend, **a.g.e.**, s. 373.

⁵⁷⁸ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 39.

hapishanesinde bulunup idam hükmü kesinleşmiş olanların hemen idam edilmelerini kararlaştırmıştır.⁵⁷⁹

Hükümet'in olayın ilk günlerinde düşündüğü diğer tedbirler arasında bölgeye hemen bir tahkik heyeti gönderilmesi ve sıkıyönetim ilan edilmesi, olaylardan zarar görenlere acilen maddi yardım yapılması ve olayları engellemede yetersiz kalan vali ile kumandanın görevden alınarak yerlerine başkalarının gönderilmeleri bulunuyordu. Fakat vali ve kumandanın ani olarak değiştirilmesinin Ermeniler'in kendilerini haklı görmelerine ve bunun da daha menfi sonuçlara yol açacağı düşüncesiyle bunun tahkik heyetinin Adana'ya ulaşmasına kadar ertelenmesi kararlaştırılmıştır. Bundan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumi Kâtibi Mithat Şükrü (BLEDA) ile Rahmi Bey Adana'ya gönderilmişlerdir.⁵⁸⁰ Daha sonra Adana Valisi Cevat Bey ve Adana askeri yetkililer görevden alınmışlardır.

Hükümet'in Adana olaylarına müdahale konusunda ilk icraatı, redif askerlerinin silah altına alınması olmuştur. Olaylara kesin bir son vermek niyetinde olan hükümet 18 Nisan'da Adana'da sıkıyönetim ilan edilmesine ve Dedeağaç ile Gelibolu'dan iki tabur askerin vapurla Mersin'e sevk edilmesine karar vermiştir. Hükümet, Askeri tedbirlerin dışında Ermeni Patrik Kaymakamı ile görüşerek Adana'daki Ermeniler'e itidal çağrısı yapmasını talep etmiş bunun üzerine 18 Nisan'da hem Dâhiliye Nezareti Müsteşarı tarafından Adana Valiliğine hem de Patrik Kaymakamı tarafından Adana Ermeni temsilciliğine birer telgraf çekilmiştir. Hükümet bu telgrafta olayın bir din mücadelesine dönüşmemesi ve Avrupa devletlerinin müdahalesinin engellenmesi için dini müesseselere ve konsoloshanelere dokunulmaması için gayret sarf edilmesi⁵⁸¹ konusunda vilayeti uyarmıştır. Patrik Kaymakamı ise çatışmalara bir an önce son verilmesi çağrısında bulunarak böyle bir hürriyet ortamında meşrutiyete muhalif bir durumun ortaya çıkmasını anlayamadığını beyan etmiştir. Şeyhülislam da Adana Müftüsü'ne telgraf göndererek devam eden çatışmaların şeriata aykırı olduğunu belirtip müslüman ahaliye telkinlerde bulunmasını istemiştir.⁵⁸²

Hükümet'in bu teşebbüsleri sayesinde bölgede az çok sükûnet sağlanmış Adana Valiliği ve beşinci ordu kumandanlığı 19 Nisan'da Adana'da olayların büyük ölçüde yatıştığını

⁵⁷⁹ Akşin, **31 Mart Olayı**, s. 179.

⁵⁸⁰ Kutay, **a.g.m.**, s. 6

⁵⁸¹ Meclis-i Mebusan da konuşan Sivas Mebusu Dagavaryan Efendi "Dahiliye Nazırı'nın bu telgrafta "Ermenileri vurun, Ecnebilere dokunmayın" demeye getirdiğini söyleyip hükümetin aldığı tedbirleri eleştirerek diğer Ermeni Mebuslarını da tahrik etmeye çalışmıştır. (**MMZC. D. I, İ. I, C. 3, s. 112**).

⁵⁸² **İkdam**, 18 Nisan 1909, Nr. 5349.

bildirmişlerdi.⁵⁸³ Ancak Hareket Ordusu'nun Selanik'ten hareket ederek İstanbul'a gelmesi ve İngiliz savaş gemilerinin Mersin limanı önlerine ulaşması⁵⁸⁴ Ermeniler'in isyana tekrar başlamalarına neden olmuştur.

20 Nisan'da Mersin'den Kayseri'ye çekilen telgrafta Adana'da katliam olduğu rivayeti üzerine Kayseri'de de halkın galeyana gelerek dükkânlarını kapatmaya başladıkları fakat valinin aldığı tedbirler ve nasihatleri sayesinde halkın teskin edildiği bildirilmiştir.⁵⁸⁵ Erzurum'da da olayların çıkacağı önceden haber alınarak vaktinde tedbir alınarak Kumandan Yusuf Paşa İstanbul'a getirilmiş, daha sonra Divan-ı Harp'te yargılanarak idam edilmiştir.⁵⁸⁶

Adana olaylarını engellemek için başka yerlerden getirilen askerlerin şehre girmesinin ardından 25 Nisan'da Ermeni gençlerinin ateş açmaları sonucu Rumeli'den gelen askerlerden onbeş tanesi öldürülmüş, şehir tekrar karışmış ve olaylar sonunda aralarında hastane, kilise ve camilerin de bulunduğu pek çok yer yanmıştır.⁵⁸⁷ Neticede Ermeni ve Türk vatandaşlarından çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Divan-ı Harp böyle bir olayı önleyecek tedbirleri alamamış oldukları için Adana Valisi'ni ve Dâhiliye Nazırı'nı başlıca sorumlular olarak göstermiştir.⁵⁸⁸

İstanbul Ermeni Patriği Kaymakamı Ohannes Arşorani Efendi ve bir grup Ermeni vatandaşı 1 Mayıs'ta Sadrazam Tevfik Paşa'yla görüşmüşler Arşorani Efendi sadrazamdan Adana'ya acilen çadır, tıbbi malzeme ve erzak gönderilmesini, yanan evlerin tamir ettirilmesini, yağmalanmış mal ve eşyanın sahiplerine verilmesini, olaya neden olanların Divan-ı Harp'te yargılanmasını istemiştir. Tevfik Paşa Adana'da zaten Divan-ı Harp kurulduğunu söylediğinde Arşorani Efendi Divan-ı Harp heyeti'nin tarafsız olmadığını bu yüzden mahalli hükümet tarafından değil İstanbul'dan gönderilen şahıslardan oluşmasını istemiştir.⁵⁸⁹ Tevfik Paşa kendisinden talep edilen şeylerin aynı gün hükümette görüşülerek bir karar alınacağını

⁵⁸³ **Takvim-i Vekayi**, 19 Nisan 1909, Nr. 186.

⁵⁸⁴ Esasen 31 Mart olayı ile İstanbul'un başıboş kalması ve Adana'da çıkan Ermeni olayları büyük devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmak hevesini canlandırmıştır. Olayların ilk gününden itibaren İstanbul Boğazı açıklarında Rus gemileri görüldüğü gibi 21 Nisan'da Basra Limanına bir İngiliz Gemisi, 22 Nisan'da Mersin'e bir İtalyan gemisi ve 23 Nisan'da İskenderun'a bir Fransız gemisi gelmiştir.(Bayur, **a.g.e.**, C. 1, s. 196).

⁵⁸⁵ **İkdam**, 20 Nisan 1909, Nr. 5351.

⁵⁸⁶ **Nevsal-i Osmanî**, 1325 (1909), s. 126.

⁵⁸⁷ Sonyel, **a.g.e.**, s. 37-38.

⁵⁸⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 96.

⁵⁸⁹ **İkdam**, 3 Mayıs 1909, Nr. 5364.

ifade ederek 3 Mayıs'ta Adana'da olaylardan zarar görenlere dağıtılmak üzere 30 bin liranın ilk etapta gönderildiğine dair beyanatta bulunmuştur.⁵⁹⁰

Sonuç olarak, Hareket Ordusu'nun İstanbul'da duruma hâkim olmasıyla ikinci defa alevlenmiş olan Adana olayları 4 Mayıs'ta büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır. 5 Mayıs'ta Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa bu konuda Meclis-i Mebusan'a bir tezkere göndermiştir.⁵⁹¹ Ermeni mebusların Adana merkezinde 20–30 bin Ermeni öldürüldüğü iddialarına Meclis-i Mebusan'da açıklama yapan Dâhiliye Nazırı Ferit Bey “Şimdilik icra olunan tahkikata göre müslümanlardan 1924 ölü ve 533 yaralı, gayrimüslimler'den ise 1455 ölü ve 382 yaralı vardır. Vilayet içindeki Ermeniler'in toplam nüfusu 48.447'dir. 30 bin kişinin öldürüldüğü doğru değildir”⁵⁹² açıklamasını yapmıştır.

Sükûnetin sağlandığını ve hükümetin aldığı tedbirleri yerinde görmek isteyen Mersin'deki İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan zırhlısı komutanları Adana'ya giderek duruma şahit olmuşlar, idarecileri kutlayarak tekrar Mersin'e dönmüşlerdir. Aynı gün Adana valisi de olayların sona erdiğini ve şehirdeki Ermeniler'in kendisini ziyaret ederek gösterdiği çabalar için teşekkür ettiklerini anlatan telgrafını Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir.⁵⁹³ Hükümet, kısa süreli iktidarı esnasında aldığı tedbirlerle duruma hâkim olarak Adana olaylarının Avrupa devletlerinin müdahalesi ile bir dış sorun olmasına engel olmayı başarmış, olayların büyük ölçüde kontrol altına alındığı 5 Mayıs günü ise istifa ederek yerini Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ne bırakmıştır.⁵⁹⁴

5. Mehmet Reşad'ın Tahta Çıkışı ve Tevfik Paşa'nın İkinci Hükümeti

a. II. Abdulhamid'in Tahttan İndirilmesi Ve Mehmet Reşad'ın Tahta Çıkışı

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hâkim olup sarayı kontrol altına almasından sonra halk arasında olduğu gibi Hükümet ve Meclis-i Mebusan'da da gergin bir bekleyiş yaşanmaya başlamıştı. İstanbul ve çevresinde sıkıyönetim ilan edilmiş ancak İstanbul'da şimdi nasıl bir idari manzara olacağı belirsizdi. Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa İstanbul'a girmeden evvel verdiği talimatla Padişah'ın tahttan indirilmeyeceğini garanti etmişti. Bu

⁵⁹⁰ MMZC. D. I, İ. I, C. 3, s. 210.

⁵⁹¹ MMZC. D. I, İ. I, C. 3, s. 261.

⁵⁹² MMZC. D. I, İ. I, C. 3, s. 318.

⁵⁹³ Takvim-i Vekayi, 4 Mayıs 1909, Nr. 200.

⁵⁹⁴ Takvim-i Vekayi, 6 Mayıs 1909, Nr. 202

yüzden İstanbul çevrelerinde hal düşünülmeyip, belki daha sıkı ve Hareket Ordusu kontrolünde bir yapı ortaya çıkacağı tasavvur ediliyordu. Ancak ordunun İstanbul'a girip, Yıldız Sarayı'nı kontrol altına almasıyla hâl konusu tekrar gündeme gelmiştir. Mebusan ve Ayan Meclisleri'nde cereyan eden müzakereler neticesinde 31 Mart Vakası'nda II. Abdulhamid'in sorumlu olduğu yolunda genel bir kanı ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁵

Sultan II. Abdulhamid Meclis-i Milli'nin kendisi hakkındaki kanaati üzerine Sadrazam Tevfik Paşa ile görüşerek şu ifadeleri kullanmıştır:⁵⁹⁶

“Ahvâlin akıbetini pek vahim görüyorum. Ben saltanattan feragat edeceğim. Fakat bu 31 Mart Hadisesi'ni bana isnat ediyorlar. Bunu hiçbir vecihle kabul edemem. Mesuliyetin ve lekesini üstümde kalmasına razı olamam. Bir komisyon mu yoksa Divan-ı Âli mi teşekkül eder velhasıl ne surette olursa olsun tahkikat icra edilsin. Bunu yapanlar meydana çıkarılsın. İşte bu şartlarda ben saltanattan feragat ederim”

Tevfik Paşa başkanlığındaki hükümet üyeleri Padişah'ın bu kararını bildirmek için Meclis-i Milli'ye gitmişlerdir. Padişah'ın kararının açıklanması üzerine Ayan Meclisi Reisi Said Paşa, Sadrazam Tevfik Paşa'ya bu konudaki fikrini sorduğunda Tevfik Paşa “Öncelikle Kanun-i Esasi hükümlerince zat-ı şahane mukaddes ve gayri mesuldür. İkinci olarak, feragat kabul olunmayıp da hal konusunda ısrar olunur ve sonradan yapılacak tahkikatta zat-ı şahanelerinin suçsuz olduğu anlaşılırsa o zaman ne olacak” cevabını vermiştir. Fakat gerek Meclis-i Ayan Reisi Said Paşa gerekse Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey Tevfik Paşa'nın fikrine katılmayarak “hâl için her şey olup bitmiştir. Feragat söz konusu olamaz, mutlaka hâl lazımdır”⁵⁹⁷ demişlerdir.

Bundan sonra hâl fetvasının hazırlanmasına girişilmiş, hazırlanan fetva Meclis-i Milli'de oya sunulurken büyük bir çoğunlukla kabul edilmiştir.⁵⁹⁸ Hazırlanan Meclis-i Milli Kararnamesi'ne göre 27 Nisan 1909 Salı günü Meclis-i Milli toplantısında okunan ve Şeyhülislam Mehmet Ziyaeddin Efendi tarafından imzalanan fetvada yer alan iki şıktan⁵⁹⁹ hâl şıkkı ittifakla tercih ve kabul olunarak Sultan II. Abdulhamid Osmanlı Sultanlığı'ndan ve İslam Halifeliği'nden

⁵⁹⁵ Karal, **a.g.e.**, s. 102.

⁵⁹⁶ Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 98.

⁵⁹⁷ **a.g.e.**, s. 99.

⁵⁹⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 104.

⁵⁹⁹ Fetvada birinci şık olarak Padişah'ın feragatı, ikinci şık olarak da hâl edilmesi yazılmış olup Meclis-i Milli üyelerinin bunlardan hali tercih ettikleri yazılıdır. Fetvanın tam metni için bkz. **Düştur, Tertib-i Sani**, C. I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, s. 166.

hâl edilerek yerine Veliahd Mehmet Reşad Efendi, Sultan 5. Mehmed unvanıyla Saltanat ve Hilafet makamına getirilmiştir.⁶⁰⁰

Durumu II. Abdulhamid'e ve yeni Sultan Mehmed Reşad'a bildirmek için iki ayrı heyetin kurulmasına karar verilmiştir. Sadrazam Tefvik Paşa Ayan Meclisi Reisi Said Paşa ile görüşerek II. Abdulhamid'e gönderilecek heyet ile ilgili olarak, "bir fetvayı Halife'ye tebliğ meselesi dini bir meseledir. Bu mühim dini mesele böyle bir heyete tevdi edilemez."⁶⁰¹ açıklamasında bulunmuştur. Said Paşa buna karşılık, "her şey hazırlanmıştır, değişiklik yapılamaz"⁶⁰² ifadelerini kullanmıştır. Karar'ın kesinleşmesi üzerine heyetler vazifelerini yapmak için hareket etmişlerdir. Sultan II. Abdulhamid kendisine durumu bildiren heyetten bir ricada bulunarak hayatının Çırağan Sarayı'nda muhafaza edilmesini istemiştir. Heyetin ayrılmasından sonra Baş Mabeyncisi Ali Cevat Bey'i Sadrazam Tefvik Paşa'ya gönderen eski Sultan II. Abdulhamid hayatını Çırağan sarayında sürdürmesi için karar verilmesini istemiştir. Tefvik Paşa, Meclis-i Milli ve Meclis-i Ayan Reisleri ile görüşerek eski Padişah'ın bu arzusunu gerçekleştireceğini ifade etmiştir.⁶⁰³ Fakat eski Sultan'ın İstanbul'da kalması mahzurlu görüldüğünden yurt dışına çıkarılması kararlaştırılmıştır. Meclis-i Milli Reisi Said Paşa 29 Nisan sabahı Sadrazam Tefvik Paşaya gönderdiği telgrafta bu kararı şöyle açıklamıştır:⁶⁰⁴

"Abdulhamid'in İstanbul'da ikameti pek mahzurlu görülmüş, binaenaleyh Abdulhamid'in Selanik'te ikamet ettirilmesi tensib olunmuş ve dün gece kendilerinin ihzar buyurdıkları arzu üzerine mahdumları Abdurrahim Efendi ve kadınlardan bazıları hususi trene bindirilerek saat 7'de Selanik'e gönderilmişlerdir."

b. Meşrutiyet Dönemi'nde İkinci Tefvik Paşa Hükümeti

Tefvik Paşa'nın Sultan Abdulhamid döneminde kurduğu ve sadece iki hafta iktidarda kalan hükümeti güvenoyu alamadan Padişah değişimi meydana geldiğinden usulen istifa etmiştir. Yeni Sultan Mehmed Reşad ise tahta geçtikten sonra Tefvik Paşa'yı yeniden sadarete tayin

⁶⁰⁰ **Takvim-i Vekayi**, 28 Nisan 1909, Nr. 194.

⁶⁰¹ Heyete ulemeden kimsenin seçilmemiş olması, eskiden bu sınıfa ait olan bir hakkın bundan böyle Millet Meclisine geçmiş olduğunu göstermek içindir. Kurula Ermeni ve Yahudi üyelerin seçilmiş olması ise Meşrutiyet'i duyurmak ve 31 Mart ayaklanmasını bastırmak için birlikte çalışmış olan Osmanlı unsurlarının birlikteliğinin devam etmekte olduğunu göstermek amacıyla yapılmıştır. (Karal, **a.g.e.**, s. 107).

⁶⁰² Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 100.

⁶⁰³ Ali Cevat Bey, **a.g.e.**, s. 83-84.

⁶⁰⁴ **İkdam**, 3 Mayıs 1909, Nr. 5364.

etmiştir.⁶⁰⁵ Sultan Reşad'ın Hatt-ı Hümayun'u 28 Nisan 1909'da Bab-ı âli'de okunmuştur. Sultan Reşad Hatt-ı Hümayun'da II. Abdulhamid'in tahttan indirilmesi üzerine saltanata geldiğini belirttikten sonra Tevfik Paşa'nın tekrar sadarete ve Ziyaeddin Efendi'nin de Meşihat'a tayin edildiğini bildirmiştir.⁶⁰⁶ Hatt-ı Hümayun'da Sultan Reşad maksadını şöyle açıklıyordu: "Osmanlı unsurlarının kayıtsız şartsız hürriyet, adalet ve eşitlikten yararlanmasını sağlamak, kanun hükümlerinin tam olarak uygulanmasını gerçekleştirmek, kara ve deniz kuvvetlerinin güçlenmesini sağlamak."⁶⁰⁷ Yeni Padişah'ın tahta geçmesiyle Sadrazam Tevfik Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesi İttihat ve Terakki'yi şaşırtmıştır. Çünkü İttihat ve Terakki, karşı devrim sürecinde çeşitli telgraflarla Tevfik Paşa Hükümeti'nin yasal olmadığını ve hemen çekilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Şimdi yeni Padişah'ın onu tekrar hükümet kurmakla görevlendirmesi ilk sadaretinin de meşru olduğu anlamına geleceği için cemiyet zor durumda kalacaktı.⁶⁰⁸

Böylece Tevfik Paşa 29 Nisan 1909'da ikinci defa sadaret makamına gelerek hükümet kurma çalışmalarına başlamıştır. Tevfik Paşa'nın aynı gün onaylanması için Padişah'a sunduğu hükümet listesinde şu isimler yer almıştır:⁶⁰⁹

Dâhiliye Nazırı: Hüseyin Hilmi Paşa

Harbiye Nazırı: II. Ordu Kumandanı Salih Paşa

Hariciye Nazırı: Rıfat Paşa

Adliye Nazırı: Mebusan'dan Hayri Bey

Şurayı Devlet Reisi: Raif Paşa

Bahriye Nazırı: Topçu Feriki Rıza Paşa

Maarif Nazırı: Abdurrahman Efendi

Ticaret ve Nafia Nazırı: Gabriel Efendi

Orman Ziraat ve Maadin Nazırı: Mavro Kordato Efendi

Maliye Nazırı: Cavit Bey

Evkaf Nazırı: Halil Hamade Paşa

⁶⁰⁵ TTK Arşivi, **KK:TP**. K: 28, B: 11; **Takvim-i Vekayi**, 28 Nisan 1909, Nr. 194; **İkdam**, 2 Mayıs 1909, Nr. 5363.

⁶⁰⁶ TTK Arşivi, **KK:TP**. K: 28, B: 11; **Düstur, Tertib-i Sani**, C. 1, s. 167.

⁶⁰⁷ **Düstur, Tertib-i Sani**, C. 1, s. 168.

⁶⁰⁸ Çavdar, **a.g.e.**, s. 144.

⁶⁰⁹ BOA. **HSD. AFT.** 5/26.

Sadrazam Tevfik Paşa, hükümeti oluştururken Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in görüşlerini dikkate almıştır. İttihat ve Terakki merkez idaresi kendilerinin fikri alınmadan hükümete bazı İttihatçıların alınmasına karşı çıkarak Cavit ve Hayri Bey'lerin hükümette yer almasını istememiştir. Bu nedenle Maliye Nazırlığı'na tayin edilen Cavit Bey ile Adliye Nazırlığı'na tayin edilen Hayri Bey hükümetten hemen istifa etmişlerdir. Dâhiliye Nezareti'ne tayin edilen Hüseyin Hilmi Paşa da bu nezareti kabule yanaşmadığından hükümetin bu üyelerinin memuriyetleri yürürlüğe girmemiştir.⁶¹⁰

Daha birinci gün hükümetten istifaların gerçekleşmesi üzerine Sadrazam Tevfik Paşa bu üç nazırlık için yeni kişiler belirlemeye çalışmıştır. Tevfik Paşa Dâhiliye Nezareti için eski sadrazamlardan Ferit Paşa'ya teklifte bulunmuş o da bu görevi kabul etmiştir. Maliye Nezareti için eski maliye nazırlarından Rıfat Bey'e teklifte bulunan Sadrazam ondan da olumlu yanıt almıştır. Adliye Nezareti kendisine teklif edilen Temyiz Mahkemesi Reislerinden Hacı Emin Bey ise bu görevi kabul etmemiştir. Bu suretle Adliye Nezareti'ne sonradan tayin yapılmak üzere Sadrazam yeni listesini tamamlayarak hükümetini kurmuş, Padişah'ın Tevfik Paşa'nın listesini onaylamasıyla Sultan Reşad döneminin ilk hükümeti resmen kurulmuştur.⁶¹¹ Buna göre yeni Tevfik Paşa Hükümeti'nin son şekli şu şekilde oluşmuştur.⁶¹²

Dâhiliye Nazırı: İzmir Vali Vekili Ferit Paşa

Hariciye Nazırı: Rıfat Paşa

Şurayı Devlet Reisi: Raif Paşa

Harbiye Nazırı: II. Ordu Kumandanı Salih Paşa

Bahriye Nazırı: Topçu Feriki Rıza Paşa

Maliye Nazırı: Nazır-ı Sabık Rıfat Paşa

Maarif Nazırı: Abdurrahman Efendi

Ticaret ve Nafia Nazırı: Gabriel Efendi

Orman Ziraat ve Maadin Nazırı: Mavro Kordato Efendi

Evkaf Nazırı: Halil Hamade Paşa

Adliye Nazırı: Henüz Kimse tayin edilmemiştir.

⁶¹⁰ BOA. HSD. AFT. 5/26.

⁶¹¹ BOA. İ. DUİT. 8/4.

⁶¹² BOA. İ. DUİT. 8/4; **Takvim-i Vekayi**, 2 Mayıs 1909, Nr. 198.

Tevfik Paşa, hükümeti kurduktan sonra 1 Mayıs 1909'da vilayetlere bir telgraf göndererek yeni hükümetin Kanun-i Esasi ve usul-ü meşrutiyet'in korunması ve devamı, Osmanlı tebasının tamamının hürriyet, adalet ve eşitlik içerisinde yaşaması ve Osmanlı memleketlerinin terakkiyatı için çalışacağını⁶¹³ açıklamıştır.

Hükümet'in yapısına bakıldığında on nazırdan altısının yerinde bırakıldığı görülmektedir. Sadrazam ile Şeyhülislam'ın da önceki hükümetin üyesi olduğu düşünüldüğünde oniki kişilik heyetten sekizinin eski hükümet üyeleri oldukları anlaşılmaktadır.

c. Hükümetin İstifası

Meclis-i Mebusan 2 Mayıs tarihli toplantısında Tevfik Paşa Hükümeti'nin Meclis'e gelerek programını okumasını, ona göre hükümete güven veya güvensizlik oyu verilmesini kararlaştırmıştır. Bunun üzerine Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey, Tevfik Paşa'ya haber göndererek hükümetin programını okumasını talep etmiştir.⁶¹⁴

Tevfik Paşa ise saltanat değiştiği için Meclis'in feshedilmesinin ve yeniden seçim yapılmasının gerektiği fikrinde olduğunu bildirerek Ahmet Rıza Bey'in davetine icabet etmemiştir. Bu nedenle hükümetin güvenoyu alması gerçekleşmemiştir. Konuyu Ayan Reisi Said Paşa ile de görüşen Sadrazam Tevfik Paşa ile aynı görüşte olmayan Talat Paşa "Şimdi böyle şeylerle uğraşılacak zaman değildir" demiştir. Tevfik Paşa'nın fikrinde ısrar etmesi ve Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ile Talat Paşa'nın ona karşı çıkmaları üzerine Tevfik Paşa Hükümet üyelerini toplayarak istifa edilmesini teklif etmiştir. Hükümet üyeleri teklifi kabul etmiş ve hükümetin istifası kararlaştırılmıştır.⁶¹⁵

Sadaret Mektupçusu Ali Fuat Bey Meclis-i Mebusan'a giderek durumu bildirmiş, Reis vekillerinden birisi ile Bab-ı âli'ye gelinmesini istemiştir. Ahmet Rıza Bey "Mebuslar beni bekliyor" diyerek Bab-ı âli'ye gitmemiştir. Talat Paşa ise "Tevfik Paşa 31 Mart Vakası'nda hakikaten memlekete hizmet etti fakat taşra galeyanda olduğundan hükümetin istifası zaruri görünüyor, ben gider kendisi ile görüşürüm"⁶¹⁶ ifadelerini kullanmıştır.

⁶¹³ İkdam, 2 Mayıs 1909, Nr. 5363.

⁶¹⁴ MMZC. D. I, İ. I, C. 3, s. 158.

⁶¹⁵ İnal, a.g.e., s. 1712.

⁶¹⁶ Türkgeldi, Görüp İştiklerim, s. 45-46.

Talat Paşa, İkinci Reis Aristidi Paşa ile Bab-ı âli'ye gidip hükümet üyeleri ile görüşerek aynı ifadeleri onlara da beyan etmiş, görüşme neticesinde hükümetin istifasına karar verilmiştir. Sadrazam Tevfik Paşa istifasını Padişah'a sunduğunda Sultan Reşad istifadan vazgeçilmesini, hiç olmazsa kılıç alayının yapılmasına kadar makamda kalınmasını istemiş, ancak Tevfik Paşa sadareten istifada kararlı olduğunu bildirerek Padişah'ın teklifini reddetmiştir. Bu suretle 21 günde iki defa hükümet kurup 31 Mart Vakası'nda iktidarda bulunmuş olan Tevfik Paşa 5 Mayıs 1909'da İttihat ve Terakki'nin ısrarı ile istifa etmiş⁶¹⁷ ertesi gün Hüseyin Hilmi Paşa sadarete tayin edilmiştir.⁶¹⁸

B. MÜTAREKE DÖNEMİNDE AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETLERİ

1. Talat Paşa Hükümeti'nin İstifası ve Tevfik Paşa'nın Hükümet Kurma Girişimi

Tevfik Paşa 31 Mart Vakası esnasında bulunduğu bir aydan daha az süren iktidarından sonra Mayıs 1909'da Londra Büyükelçiliği'ne tayin edilmiş ve I. Dünya Harbi'nin başlamasına kadar bu görevde kalmıştır. Harbin başlamasıyla İstanbul'a dönmüş olan Paşa savaş yıllarında Meclis-i Ayan azalığı görevinde bulunmuştur. Paşa, Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin savaşta mağlup olması üzerine istifa eden Talat Paşa Hükümeti'nin yerine yeni hükümeti kurmakla görevlendirilecektir.

a. Osmanlı Mütareke Girişimleri ve Talat Paşa'nın İstifası

Almanlar'ın I. Dünya Harbi'nde başarısız olmasıyla kaçınılmaz son belli olmuştu. Bu ortamda Talat Paşa, bağlaşıkların ortak bir mütareke plânı uygulamaları konusunu görüşmek amacıyla 1918 Eylül ayında son defa Berlin'e gitmiştir. Ancak ortak hareket etme olasılığı mümkün görünmediği gerekçesiyle Almanlar bağımsız hareket etmekten yana tavır sergilemişlerdir. Alman yetkililer, Bulgaristan veya Osmanlı'nın daha önce mütareke istemelerini sağlamayı

⁶¹⁷ BOA. DH. SAİD.-d, 2/1008.

⁶¹⁸ BOA. İ. DUİT. 190/65; **Takvim-i Vekayi**, 6 Mayıs 1909, Nr. 202

planlıyorlardı. Böylece kendi kamuoylarına, müttefikleri tarafından terk edildiklerini söyleyebileceklerini düşünüyorlardı. Talat Paşa İstanbul'a üzgün ve ümitsiz dönmüştür.⁶¹⁹

Almanya 4 Ekim'de İsviçre aracılığı ile Avusturya ise 5 Ekim'de İsveç aracılığı ile Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a başvurarak mütareke talebinde bulunmuşlardır.⁶²⁰ Osmanlı Devleti de 5 Ekim'de ayrı bir nota ile Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a başvurarak savaşa son verilmesini kabul ettiğini bildirmiştir.⁶²¹ Bu durumda Bab-ı âli'nin savaşa devam etmesi mümkün görünmemekteydi. Kamuoyunda, savaşı kaybeden bir hükümetin iktidarda kaldığı sürece büyük devletlerle barışa el atmanın olumlu sonuç vermeyeceği düşüncesi ağır basıyordu.⁶²² Basın, Talât Paşa Hükümeti'nin iktidardan çekilerek başa diğer bir hükümetin geçmesi gerektiğini, hükümetin değişmesinin sulh müzakerelerinin başlaması açısından zaruri olduğunu belirterek yeni hükümetin Tevfik Paşa tarafından kurulacağını rivayet edildiğini yazmıştır. Talât Paşa, Padişah'ın hükümeti değiştirmekten yana olduğundan, bu konuda Meclis-i Mebusan Reisi Halil (Menteşe) Bey aracılığı ile Ahmet Rıza ile yapmış olduğu görüşmelerden haberdar olmuştu.⁶²³ Talât Paşa arkadaşlarına, yeni hükümeti kuracak olan sadrazama üç nazırlığın kendi arkadaşlarına verilmesi için ısrar edeceğini söylemiştir. Bunlardan Cavit Bey'in Maliye Nazırı, Fethi Bey'in Dâhiliye Nazırı ve Rauf Bey'in ise herhangi bir nazırlıkla kurulacak hükümetin kilit mevkilerinde bulunmalarının hem barış görüşmeleri hem de iktidarı "kansız ve kinsiz" olarak devretmek için elzem olduğunu⁶²⁴ ifade

⁶¹⁹ O sırada Tevfik Paşa, Vahideddin'in cülusunu Almanya ve Avusturya İmparatorları ile Bulgar Kralına bildirmek üzere 14 Ağustos 1918 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından seçilen heyette görevlendirilmişti. Heyet Şehzade Abdurrahim Efendi, Tevfik Paşa ve Tevfik Paşa'nın oğlu aynı zamanda Padişah'ın damadı yaver Binbaşı İsmail Hakkı Bey'den müteşekkildir. (BOA. **MV**. 212/137). Müttefiklerin mütareke için İtilaf devletlerine başvurmaları üzerine heyet görevini yarıda keserek 10 Eylül 1918 tarihinde Berlin'den dönen Talat Paşa ile aynı trende İstanbul'a dönmüştür. (Simavi, **a.g.e.**, s. 257).

⁶²⁰ Selahattin Tansel, **Mondrostan Mudanya'ya Kadar**, C. I, MEB. Yay., İst. 1991, s. 9; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C. I, İş Bankası Yay., İst. 1998, s. 15.

⁶²¹ İspanya aracılığı ile Wilson'a gönderilen Osmanlı mütareke talebine 31 Ekim'e kadar cevap verilmemiştir. Bu gecikmenin başlıca nedeni, Amerika'nın Osmanlı Devleti ile savaş içerisinde olmamasıdır. Bir başka neden de Amerikan Kongresi'nde Osmanlı'ya karşı savaş açılması hususunda bir eğilimin başlamış olmasıdır. Amerika, Osmanlı'nın mütareke talebine ancak mütarekeden sonra 31 Ekim 1918'de cevap vermiştir. Cevapta "Türkiye Hükümeti'nin mesajı, kendisiyle savaş halinde olan devletlerin dikkatine sunulmuştur" denilmiştir. (Karal, **a.g.e.**, C. 9, s. 557-558).

⁶²² İttihatçı liderler, savaş dönemi siyasetleriyle özdeşleşmiş yeni bir hükümetin İtilaf Devletleri ile yapılacak görüşmelerde kendilerinden daha iyi bir konumda olacağını anlamışlardı. Öte yandan, İttihatçı karşıtı bir hükümetin kurulmasını da hoş göremezlerdi. Bu yüzden Sultan Vahideddin'e "Talat'ın yerine Ahmet İzzet Paşa'nın atanmasını" önermişlerdir. Padişah, kendisine daha bağımsız bir konum elde etme imkânı görerek bu öneriyi geçiştirmiştir. Bir adım daha atarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidarı ele geçirmesi için Tevfik Paşa liderliğinde bir hükümet kurulmasını desteklemiştir. (Jan Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, Çev: Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yay., İst. 1987, s. 131-132).

⁶²³ Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Haz: Cemal Kutay, İstanbul 1980, s. 237.

⁶²⁴ Okyar, **a.g.e.**, s. 43; Çavdar, **a.g.e.**, s. 434; Talât Paşa'nın kurulacak hükümete girmesini istediği kişiler hakkında Cavit Bey anılarında "Talat Paşa; Cavit Bey'in Maliye Nezareti'ne, İzmir Mebusu Rahmi Bey'in

etmiştir. Sultan Vahideddin Talât Paşa'yı 4 Ekim'de saray'a davet ederek görüşmüş, görüşmede Talât Paşa mütareke istemeye ve istifa etmeye karar verdiğiinden bahsetmiş, Padişah da bunu olumlu karşılamıştır. Talât Paşa'nın istifasının yeni hükümetin kurulmasına kadar kamuoyuna açıklanmaması kararlaştırılmıştır.⁶²⁵

A. b. *Tevfik Paşa'nın Yeni Hükümeti Kurma Girişimi*

Padişah ile Talât Paşa arasında Talât Paşa'nın kurulacak hükümette yer almasını istediği kişiler konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Padişah Fethi Bey ve Rauf Bey'e itiraz etmezken Cavit Bey'e itiraz etmiştir. Talât Paşa'nın, maliyenin durumu hakkında verdiği bilgiler ve ekonomik sıkıntılardan Cavit Bey sayesinde çıkılabileceğini söylemesi üzerine Padişah itirazından vazgeçmiştir.⁶²⁶ Padişah'ın bu görüşmede Hükümeti Tevfik Paşa'ya kurduracağını söylemesi üzerine Talât Paşa sadaret için Ahmet İzzet Paşa'yı önermiştir. Talât Paşa'nın yeni sadrazam hakkında Padişah ile bu derece pazarlık içerisinde olabilmesinde Padişah'ın, İttihatçılar'ın ülke çapında hâlâ güçlü olduklarını düşünmesinin yanında Talât Paşa'nın siyasi yeteneğinin de etkisi olduğu görülmektedir.

Talât Paşa'nın 8 Ekim'de istifa etmesi üzerine sadrazam arayışı resmiyet kazanmış ve Sultan Vahideddin Tevfik Paşa'yı yeni hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.⁶²⁷ Tevfik Paşa'nın ağırlıklı olarak eski nazırlardan ve vekillerden müteşekkil bir hükümet kurması tasavvur ediliyordu.⁶²⁸ Ancak kurulacak hükümete İttihatçı nazırların da alınması şartını Talât Paşa ile görüşmesinde kabul etmiş olan Vahideddin bunu Tevfik Paşa'ya kabul ettirememiştir.

Dahiliye Nezareti'ne ve Ürgüplü Hayri Efendi'nin Meşihat'a veya bir başka nezarete getirilmesini Sadrazam adayı Tevfik Paşa'ya söylemiştir" demektedir. (Nazmi Eroğlu, **Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey**, Bir Harf Yay., İstanbul 2006, s. 75).

⁶²⁵ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 16; Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 165.

⁶²⁶ Çavdar, **a.g.e.**, s. 435.

⁶²⁷ Vahideddin'in Tevfik Paşa'yı Sadarete getirmek isteğinin arkasında Paşa'nın I. Dünya Harbi'nin başlamasından önceki son Londra Büyükelçisi olmasının etkisi büyüktür. Elçiliği sırasında İngilizler'le yakın ilgi kurmuş ve onlardan saygı görmüştür. Şimdi Wilson'a defalarca yapılmış başvurulara cevap alamamış olan İttihatçıların el altından Rahmi Bey aracılığı ile İngilizlere yaptıkları mütareke talebinin de cevapsız kaldığı bir dönemde İngilizleri iyi tanıyan bir diplomatı yönetime getirmek etkili olabilirdi. (Orhan Koloğlu, **Sorularla Vahideddin**, Pozitif Yay., İstanbul 2007, s. 30). Bir başka görüşe göre ise Padişah'ın Tevfik Paşa'yı tercih etmesinde İttihatçı bir oluşumu engelleme tutumunun yanı sıra Tevfik Paşa'nın kendisinin dünürü olmasının da etkisi olmuştur. Zira Tevfik Paşa'nın büyük oğlu İsmail Hakkı Bey Vahideddin'in kızı Fatma Ulviye Sultan ile evliydi. (Bünyamin Kocaoğlu, **Mütarekede İttihatçılık**, Temel Yay., İstanbul 2006, s. 32; ayrıca bkz. Tezimizin Tevfik Paşa'nın Ailesi kısmı).

⁶²⁸ Tevfik Paşa'nın kuracağı hükümet basında yer alan haberlere göre şu kişilerden müteşekkil olacaktı: Dahiliye Nazırı: Reşid Akif Paşa, Harbiye Nazırı: Ahmet İzzet Paşa, Hariciye Nazırı: Mustafa Reşid Paşa, Maarif Nazırı: Abdurrahman Şeref Bey, Maliye Nazırı: Viyana elçisi Hüseyin Hilmi Paşa, Maliye eski nazırlarından Tatar

Tevfik Paşa, hükümeti kurma çalışmalarında bir hafta boyunca yoğun bir mesai harcamıştır. Öncelikle Ayan'dan Reşid Akif, Ali Rıza Paşa, Ahmet İzzet Paşa,⁶²⁹ Aristidi Paşa, Çürüksulu Mahmud, Evkaf eski Nazırı Ziya Paşa ve Maliye eski Nazırı tatar Abdurrahman Efendi'yi evine davet ederek görüşmüştür. Tevfik Paşa ayrıca Avrupa'da bulunan Viyana eski elçisi Reşid Paşa'ya Hariciye Nezaretini ve Posta ve Telgraf eski Nazırı Oskan Efendi'ye Posta Nezareti'ni teklif etmiştir. Görüşmelerde Reşid Akif ve Ali Rıza Paşa'lar hükümete girmekten şiddetle kaçınırlarken Aristidi Paşa tarafsız kalmıştır. Ahmet İzzet Paşa ise kendisine teklif edilen Harbiye Nezareti'ni kabule hazır olduğunu bildirmiştir.⁶³⁰

Tevfik Paşa'nın evinde birkaç defa tekrarlanan bu görüşmelerde, Harbiye Nezareti'ne getirilmesi düşünülen Ahmet İzzet Paşa, Maliye Nezareti'ne getirilmesi düşünülen Tatar Abdurrahman Bey'in adaylığına Balkan Savaşları'nda maliyeyi iyi idare edemediği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. İzmir eski valisi Rahmi Bey'in de hükümete alınması için kendisine söz verildiğini söyleyen Padişah'a karşı yine Ahmet İzzet Paşa karşı çıkmıştır. Ahmet İzzet Paşa, fikrine dayanak olarak ise Ayan Meclisi'nde Rahmi Bey'in vagon meselelerinde suiistimallerinin olduğunu konuşulmasını göstermiştir.⁶³¹ Tevfik Paşa'nın hükümeti kurma yolundaki son girişiminde toplantıya sadece Ahmet İzzet Paşa ve Çürüksulu Mahmud katılmışlardır. Bu durum Tevfik Paşa'nın hükümeti kuramayacağı anlamına geliyordu.

Hükümet bunalımı cephede de yankı bulmuş ve Mustafa Kemal Paşa, 14 Ekim'de Vahideddin'in başyaveri Naci Bey'e çektiği telgrafta Osmanlı ordularının savaş gücünü kaybetmiş olduğunu, düşman baskısının arttığını, hemen barışa gidilmesi gerektiğini aksi takdirde yurdun tamamının kaybedilebileceğini belirttikten sonra Tevfik Paşa'nın hükümeti kuramaması durumunda sadaretin Ahmet İzzet Paşa'ya verilerek yeni hükümete kendisi ile birlikte Fethi, Tahsin, Rauf, Azmi, Canbolat ve Şeyhülislamlığa Hayri Efendi'nin alınmasını

Abdurrahman Bey veya Ziya Paşa, Nafia Nazırı: Çürüksulu Mahmud, Posta Nazırı: Oskan Efendi, Ziraat Nazırı: Aristidi Paşa, Meşihat: Dürrizade. (**Atı**, 10 Ekim 1918, Nr. 283).

⁶²⁹ Hükümete alınması düşünülen Ali Rıza Paşa ve Ahmet İzzet Paşa'nın özelliği yaşlı ve İttihatçılığa bulaşmamış olmalarına rağmen mektepli subay olmalarıdır. İttihat ve Terakki'li olmasalar da mekteplilik, İttihat ve Terakki'nin asker kanadı ve dolayısıyla İttihat ve Terakki için ne de olsa bir yakınlık ve güvence kaynağı idi. Bunlar bir ölçüde İttihat ve Terakki ile İttihat ve Terakki sonrası düzen arasında hakemlik yapacak, böylece İttihat ve Terakki yeni döneme yumuşak bir biçimde girmiş olacaktı. (Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 17).

⁶³⁰ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, Nehir Yay., İstanbul 1993, s. 12.

⁶³¹ **a.g.e.**, s. 15.

bildirerek bu kişilerden oluşacak bir hükümetin vaziyete hâkim olabileceğine inandığını⁶³² vurgulamıştır. Telgraftan Mustafa Kemal Paşa'nın Tevfik Paşa'nın hükümeti kurmasına açık bir itirazı olmadığı ancak Tevfik Paşa'nın hükümeti kuramayacağını görerek yeni hükümetin bir an evvel kurulabilmesi için adı geçen kişilere görev verilmesini telkin ettiği anlaşılmaktadır.

Bu sırada kamuoyunda sadaret için Ahmet İzzet Paşa'nın ismi konuşulmaya başlanmıştır. Neticede Tevfik Paşa, Talât Paşa'nın “Cavit, Hayri ve Rahmi Beyleri hükümete almalısınız. İşe yarayacak adamlar hep İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olanlardır”⁶³³ şartını kabule yanaşmadığından bir hafta sonra hükümeti kurmaktan kendi isteği ile vazgeçmiştir.

c. Tevfik Paşa'nın Hükümeti Kuramama Nedenleri

Hükümeti bir türlü kuramayan Tevfik Paşa'nın önündeki en büyük engel, bazı İttihat ve Terakki mensuplarının hükümete alınması şartıyla karşı karşıya bulunmasıdır. Talât Paşa, istifa etmek için İttihat ve Terakki'ye mensup kişilerin özellikle Cavid Bey'in yeni hükümete alınmasını şart koşmuş ve Padişah da bunu kabul etmişti. Fakat Tevfik Paşa bu şartı kabule yanaşmadığından hükümeti kuramamıştır.⁶³⁴ Hükümeti kurma çalışmaları sırasında teklifte bulunduğu devlet adamlarının ilginç bir şekilde görev almaya yanaşmamaları da Tevfik Paşa'nın karşılaştığı diğer bir engel olmuştur. Bu konuda bir kısım basın organları Tevfik Paşa'nın hükümete almak üzere kendilerine müracaat ettiği bazı kişilerin, memleketin bir sulh hükümetine sahip olması hususundaki acil ihtiyacından ziyade tarihin kendileri hakkındaki muhtemel tenkidinden çekindikleri için böyle bir zamanda iş başına gelmek istemediklerini⁶³⁵ yazmıştır. Tevfik Paşa, *Ati* gazetesinde yer alan beyanatında:⁶³⁶

“Benim taraf-ı şâhaneden teşkil-i vükelâya memur buyrulduğum zaman bir hafta, on gün uğraşmış olduğum halde ve son zamana kadar ancak bir refikten başka kimseyi bulamadığım doğru değildir. Hükümet teşkiline teşebbüsten otuz altı saat sonra

⁶³² Ayıışı, **a.g.e.**, s. 149; Tansel, **a.g.e.**, C.I, s. 14-15; Telgrafın tam metni için bkz: **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, C. 4, s. 13; Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, Pozitif Yay., İstanbul 2004, s. 122-123.

⁶³³ İnal, **a.g.e.**, s. 1716; Tevfik Paşa 31 Mart Vakası'ndan sonra, II. Abdulhamid'in Kanun-i Esasi hükümlerine aykırı olarak Harbiye ve Bahriye Nazırları'nı kendisinin seçmesi şartıyla sadarete getirilmeyi reddetmiş ve II. Abdulhamid'in bu isteğinden vazgeçmesini sağlamıştı. Burada da Vahideddin'in ve İttihatçıların şartı karşısında kararlı bir duruş sergileyerek sadareten vazgeçmiş ama fikrinden ödün vermemiştir.

⁶³⁴ Türkeldi, **a.g.e.**, s. 166.

⁶³⁵ **Ati**, 14 Ekim 1918, Nr. 287.

⁶³⁶ **Ati**, 14 Ekim 1918, Nr. 287.

rüfekanın ekserisini intihab etmiş idim. Ancak ahval ve şerait-i hazıra içinde muhtelit bir hükümeti hal ve menafi-i hakika-i memlekete muvafık bulmadığımdan feragat eyledim”

diyerek hem kamuoyu hem de İttihatçılar tarafından kendisine yöneltilen hükümeti kuramadığına dair eleştirilere cevap vermiştir. Tevfik Paşa bu konudaki başka bir açıklamasında ise şu ifadeleri kullanmıştır.⁶³⁷

“İttihatçıların yer aldığı bir hükümetin iktidara gelmesinin caiz olmadığını söylediğimde Talât Paşa bana o halde hükümeti İzzet Paşa teşkil etsin dedi. Bu sözleri zât-ı şâhaneye arz ettim. Bu yüzden İzzet Paşa sadarete nasb olundu. Hükümeti kuramadığımın aslı yoktur. Hükümet teşkil olundu fakat söylediğim sebepten dolayı mevki-i iktidara gelinemedi”

İzzet Paşa sadarete getirildikten sonra Tevfik Paşa'nın hükümette görev almasını teklif etmiş ancak Paşa teklifi reddetmiştir.⁶³⁸ Bu durumun İzzet ve Tevfik Paşaların aralarının açıldığı söylentilerine yol açması üzerine İzzet Paşa bir açıklama yaparak “benim İttihatçılar tarafından sadarete getirildiğim, kabineyi onlarla istişare ederek kurduğum, nihayet kendim sadarete gelmek için bazı adayları kabul etmemek suretiyle Tevfik Paşa'nın kabine kurmasına engel olduğum yolundaki dedikodu kesinlikle asılsız, maksatlı ve hayal ürünüdür⁶³⁹ beyanında bulunmuştur.

2. Mütareke Döneminde Tevfik Paşa'nın İlk Hükümeti

I. Dünya Harbi'nin kaybedilmesi üzerine Talat Paşa'nın 1918 Ekim ayı başında istifası ve iktidara gelen İzzet Paşa'nın kısa bir süre sonra imzaladığı Mondros Mütarekesi, İttihat ve Terakkinin siyasi çöküşüne işaret ederek sadaretin defalarca el değiştireceği bir safhayı açmıştır.

Mütareke döneminde Sadaret 12 defa el değiştirmiştir. Sadrazam olarak iki isim öne çıkmıştır. Bunlar Damat Ferit ve Ahmet Tevfik Paşalardır. Damat Ferit beş, Ahmet Tevfik Paşa ise üç hükümet kurmuştur. Bunların yanı sıra Talat Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa birer kez Sadrazam olmuşlardır.⁶⁴⁰

⁶³⁷ İnal, **a.g.e.**, s. 1716.

⁶³⁸ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 19.

⁶³⁹ **a.g.e.**, s. 14.

⁶⁴⁰ Tunaya, **Siyasal Partiler**, C. II, s. 35; Tunaya, Talat Paşa Hükümeti'ni de Mütareke Dönemi hükümetleri arasında saymaktadır. Mütareke, Talat Paşa'nın yerine Hükümeti kuran Ahmet İzzet Paşa tarafından imzalanmış

Bunlardan Ahmet İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Hulusi Paşa generaldir. Hiç biri sadarete uzun süre kalmamıştır. Damat Ferit Paşa'nın sivil bürokrasi ile bağlantıları bulunmasına rağmen sadarete gelmesini sağlayan asıl niteliği saraydan evli olmasıdır. Acıklı payesi "İmparatorluğun son Sadrazam"ı olan Ahmet Tevfik Paşa ise sivil bürokrasinin iki yıl kadar zorluklara dayanabilen bir mensubudur.⁶⁴¹

Talat Paşa'nın yerine yeni hükümeti kuran Ahmet İzzet Paşa'nın girişimleri sonucunda 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. İttihat ve Terakki önde gelenlerinin 1-2 Kasım gecesi firarları ile hükümetin mevkisi sarsılmıştır.⁶⁴² Basındaki İttihatçı aleyhtarlığı nihayet hükümetteki İttihatçı nazırlardan Cavit ve Hayri Beylerin biran önce istifa etmelerini ve hükümette tasfiye yapılmasını gündeme getirmiştir. Bu konuda başı çeken basın organları *Atı*, *İkdam* ve *Zaman* gazeteleridir. Gazetelerin hükümet hakkındaki tenkitlerinin en başında, hükümet'in Hayri ve Cavid Beyleri yerinde tutması, İttihatçı valiler tayin etmesi ve Enver, Talat ve Cemal Paşaların zabıta memurları üzerindeki etkisine göz yumması geliyordu.⁶⁴³

Gelişen olaylar üzerine Sultan Vahideddin Kanun-i Esasi'ye dayanarak hükümetin yapısına müdahale fırsatını elde etmiştir. Vahideddin; Hayri, Cavit ve Ali Fethi Beylerin istifa etmeleri hususuna çözüm bulunması yönünde Ahmet İzzet Paşa'ya görüşlerini bildirmiştir. Ahmet İzzet Paşa, Padişah'ın hükümete yönelik müdahalesinin Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğunu düşünse de artan baskılara daha fazla dayanamamıştır.

Cavit ve Hayri Beyler'in değiştirilmesi suretiyle hükümetin siyaseten uyumlu bir şekil alması ve Meclis-i Mebusan'ın Kanun-i Esasi hükümleri dairesinde feshi hususunda Padişah'ın ısrarı üzerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti toptan istifaya kara vermiştir.⁶⁴⁴ 9 Kasım'da istifa eden Ahmet İzzet Paşa, istifanamede istifa nedeni olarak Padişah'ın Kanun-i Esasi'ye aykırı olarak hükümette bir takım değişikliğe gidilmesine dair müdahalesini göstermiştir.⁶⁴⁵

olduğuna göre aslında Mütareke Dönemi'nde onbir hükümet kurulmuştur. Tevfik Paşa'nın kurduğu hükümetlerin ilki 11 Kasım -1918-13 Ocak 1919 tarihleri arasında, ikincisi 14 Ocak -3 Mart 1919 tarihleri arasında, üçüncüsü ise Osmanlı Devleti'nin son hükümeti olarak 21 Ekim 1920-4 Kasım 1922 tarihleri arasında iktidar mevkiinde bulunmuştur. (Tunaya, **a.g.e.**, C. 2, s. 61).

⁶⁴¹ Findley, **Bürokratik Reform**, s. 257.

⁶⁴² Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 257.

⁶⁴³ **Atı**, 6 Kasım 1918, Nr. 307.

⁶⁴⁴ **İkdam**, 10 Kasım 1918, Nr. 7811.

⁶⁴⁵ **İkdam**, 10 Kasım 1918, Nr. 7811.

a. Tevfik Paşa'nın Sadarete Tayini ve Hükümetin Kurulması

İzzet Paşa'nın istifası üzerine Sultan Vahideddin 49 numaralı İrade-i Seniyye ile Tevfik Paşa'yı 25 bin kuruş maaş ve 5 bin kuruş tahsisatla Sadarete, Haydari Zade İbrahim Efendi'yi ise Meşihat'a tayin etmiştir.⁶⁴⁶ Padişah, Tevfik Paşa'ya yazdığı görevlendirme yazısında⁶⁴⁷ mütarekenin harbe son vermesiyle meşrutî ve kanunî bir idare kurma zamanını doğduğunu, harp şartlarından doğan gayri kanunî muamelelerin çabucak izalesiyle memleketin her tarafında kanun hükümlerinin uygulanmasını, ahali arasındaki nifak ve şikâk'ın tamamen ortadan kaldırarak herkesin vatanın saadeti için çalışmasının sağlanmasını dile getirdikten sonra dâhili ve harici icraatında itimat verecek şekilde çalışmasını, asayişin sağlanmasıyla sükûn ve inzibata zarar verenlerin vakit kaybetmeden kanun dairesinde engellenmesini isteyerek hükümetin bu konuların tatbikine son derece itina göstereceğine inandığını bildirmiştir.⁶⁴⁸

Bu İrade-i Seniyye üzerine Tevfik Paşa, hükümeti kurmak için bir kere daha harekete geçmiş, Ekim ayı başında kurmaya çalışıp başarılı olamadığı sırada karşılaştığı zorlukları yaşamadan hükümet üyelerini belirlemiştir. Öğleden sonra saat 2'de Sadrazam Tevfik Paşa ve Şeyhülislam Haydari Zade İbrahim Efendi saraya giderek teşekkür ziyaretinde bulunmuşlardır. Tevfik Paşa, hükümet listesini Padişaha sunmuş⁶⁴⁹ ve listenin onaylanması ile Tevfik Paşa'nın Mütareke Dönemi'ndeki ilk sadrazamlığı ve hükümetin meşruiyeti resmîyet kazanmıştır.⁶⁵⁰ Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey ile birlikte Dolmabahçe Saray'ından istimbota binilerek Sirkeci iskelesine gidilmiş, Sirkeci'den Bab-ı âli'ye arabayla gidilerek saat

⁶⁴⁶ BOA. **DH. SAİD**-d, 2/1008; Tevfik Paşa'nın büyük oğlu İsmail Hakkı'nın Padişah'ın kızı Ulviye Sultan ile evli olması sebebiyle Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesini Padişah'la dünür olmasına bağlayan Celal Bayar "İttihat ve Terakki'nin düşeceği belli olduğu zamandan beri, dünürü Tevfik Paşa'yı siyasi yakını ve sırdaşı olarak seçmişti. Birbirlerine inanıyorlardı. Bu karşılıklı inanç politikalarının iflasına, Osmanlı Saltanatının yıkılışına kadar devam etti." demektedir. (Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, C. 4, İstanbul 1965, s. 1355).

⁶⁴⁷ **Takvim-Vakayi**, 12 Kasım 1918, Nr. 3392.

⁶⁴⁸ BOA. **İ. DÜİT**. 9/42; BOA. **A. AMD**. 372.d, s. 57.

⁶⁴⁹ **Takvim-i Vekayi**, 12 Kasım 1918, Nr. 3392.

⁶⁵⁰ Hükümet şu üyelerden müteşekkildi. Sadrazam Tevfik Paşa, Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi, Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, Bahriye Nazırı Ayandan Ferik Ali Rıza Paşa, Şura-yı Devlet Riyaseti Şerif Paşa, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, Adliye Nazırı Fetva Emini Sudurdar Ali Haydar Efendi, Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi, Nafia Nazırı Ziya Paşa, Ticaret ve Ziraat Nazırı Kastaki Vayani Efendi, Evkaf-ı Hümayun Van eski valisi İzzet Bey, Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey, Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi, İaşe Nazırı Derdest-i İntihabdır. (BOA. **İ. DÜİT**, 91/42). Hükümet'te Posta ve Telgraf Nezareti'ne atanmış olan Oskan Efendi Avrupa'da bulunduğu için nazırlık görevini kabul etmemiştir. Onun yerine 29 Aralık'ta Yusuf Franko Paşa tayin edilecektir. Tevfik Paşa'nın Padişah onayına sunduğu 11 Kasım tarihli listede seçilmek üzere olduğu belirtilen İaşe Nezareti'ne Maliye Heyet-i Teftişiyesi Reisi Raşid Bey atanmıştır. (Türk geldi, **Görüp İştiklerim**, s. 179; **Takvim-i Vekayi**, 30 Kasım 1918, Nr. 3407).

3'te Bab-ı âli'de Sadaret alayı düzenlenmiştir.⁶⁵¹ Böylece Mütareke döneminin gerçek niteliklerini taşıyan ve onun zorluklarını yüklenen ilk hükümet icraatına resmen başlamıştır.

b. Hükümetin Yapısı

Hükümet, çoğunluğu iki nesil öncesi devlet adamlarından oluşan ve içinde İttihatçı bulundurmeyen bir ihtiyarlar heyeti görünümündeydi. Başta 73 yaşındaki başkanı olmak üzere hükümet İttihatçılara dayanmadığı gibi onun muhalifi durumunda olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan da kimseyi barındırmıyordu⁶⁵² Hükümet'in en belirgin özelliği II. Abdulhamid dönemi hükümetleri gibi "Padişah hükümeti" olmasıydı.⁶⁵³

Tevfik Paşa'nın Ayan Meclisi'nden tanıdığı Ayan azaları ile kendi çevrelerinde tanınan kişilerden kurduğu için silik ve siyasi renkten mahrum olduğu öne sürülen hükümetin uzun süre iktidarda kalamayacağı öngörülmüyordu.⁶⁵⁴

Heyet arasında pek çok güçlü ve itibarlı kişilerin yanında devlet memurluğu ile hiçbir ilişkisi bulunmayanlar da vardı. Evkaf Nazırı Van eski valisi İzzet Bey,⁶⁵⁵ Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'nın aracılığı ile hükümete girmiş vasıfsız bir şahsiyeti. Ticaret ve Ziraat Nazırı Kostaki Vayani Efendi'nin ise İstinaf Mahkemesi Hâkimliği yaptığı sırada para karşılığı hüküm verdiği hakkında İngiliz istihbaratı bilgi almıştı.⁶⁵⁶

Nazırlardan bazıları akademik müzakerelerle meşgul olurken Hariciye Nazırı Reşid Paşa ise dış işlerinin yürütülmesinde yetersiz kalıyordu. basının tenkidi ve İngilizler'in hükümetin bu zaaflarından yararlanma isteği karşısında hükümet açık düşünüyordu. Cavid Bey'e göre Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi, Maliye Nazırı Abdurrahman ve Evkaf Nazırı İzzet Bey hem değersiz hem de intikam adamlarıydılar. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey'e göre "Tevfik Paşa şahsen erbabı namus ve istikameten muhterem bir zat idi, fakat hükümetin

⁶⁵¹ **İkdam**, 12 Kasım 1918, Nr. 7813; Bu sadaret alayı araba ile yapılanların sonuncusudur. Bundan sonrakiler otomobil ile özel olarak gelmişler ve sadaret alayı da yapılmamıştır

⁶⁵² Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 78.

⁶⁵³ **a.g.e.**, C. I, s. 79.

⁶⁵⁴ Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil Yay., İst. 1969, s. 49.

⁶⁵⁵ Kambur İzzet olarak da tanınan İzzet Bey'e Sultan Vahideddin sakatlığına kinaye olarak "Felek Bey" diye hitap etmiştir. (Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 120); İzzet Bey, Paris'te oturan muhalif ve lider Şerif Paşa'nın amcası, Kürd Said Paşa'nın kardeşiydi. (Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 79). İzzet Bey, 14 ocak 1919'da kurulacak olan Tevfik Paşa'nın ikinci hükümetinde vekâleten Dahiliye Nazırlığını yürütecektir.

⁶⁵⁶ Akşin, **a.g.e.**, C. I, s. 79.

heyet-i mecmuası ahvalin ehemmiyet-i fevkaladesi karşısında zebun ve tehaccüm-ü vukuata galebe edebilecek kudretten mahrum idi.”⁶⁵⁷

Siyaseten yetersiz kişilerden meydana gelen ve uyumlu bir yapı arz etmeyen Tevfik Paşa Hükümeti bir icraat hükümeti görüntüsü vermiyordu. Bu yönüyle hükümet İtilaf Devletleri mahfillerinde iyi karşılanmamıştır. Hükümet gerçekten son derece elverişsiz bir ortamda iktidara gelmişti. Tevfik Paşa'nın Sadrazam olur olmaz zor şartlara maruz kalmasını onun uğursuzluğuna yoranlar bile olmuştur. Hükümet'in kurulmasından iki gün sonra İtilaf donanmaları İstanbul'a gelmişti. Franche d'Esperey Rum, Ermeni ve musevilerin alkışları arasında İstanbul'a gelmişti.⁶⁵⁸

Bir yandan İstanbul'a gelmiş olan İtilaf kuvvetlerinin kanun dışı uygulamalarını göğüslemeye çalışan hükümet diğer yandan da dâhili problemlere çözüm bulmaya çalışıyordu. Gazeteler her gün dâhili problemlerle ilgili hükümete tavsiye ve uyarılarda bulunuyorlardı. Kamuoyu ve basına göre hükümetin acilen halletmesi gereken işlerin en başında iaşe, kömür, un, ekmek, tramvay meseleleri geliyordu. Alemdar gazetesi, memleketin en fazla muhtaç olduğu ve hükümetin ilgilenmesi gereken en mühim mesele şüphe yok ki iaşe meselesidir⁶⁵⁹ derken İkdam gazetesi hükümet'in siyasetle az, idareyle çok uğraşmasının daha hayırlı olacağı⁶⁶⁰ tavsiyesinde bulunuyordu.

Bazı gazetelerse fırkacılık anlayışını daha da şiddetlendirmeye ve hükümeti İttihatçılar'a karşı tahrik etmeye yönelik neşriyatta bulunuyordu. Sabah gazetesi “Yeni Hükümetten Beklentimiz” başlıklı yazısında şu ifadelerle yer vererek hükümeti İttihatçılığın tasfiyesi için göreve çağırıyordu:

“Evvla İttihat ve Terakki denilen çeteden, o çetenin ruh-u merdudundan bu bedbaht memleketi kurtarmak gerekir. Bazı sergerdeleri kaçmış olmakla bu çete dağılmadı. Öyle zahiren dedikleri gibi müfesihi olmadı. Ancak bu fırtınayı geçirinceye kadar kendini topladı. İlk fırsatta yeniden ortaya çıkacaktır.”⁶⁶¹

⁶⁵⁷ Türkgeldi, a.g.e., s. 181.

⁶⁵⁸ a.g.e., s. 182.

⁶⁵⁹ Alemdar, 19 Aralık 1918, Nr. 315-5.

⁶⁶⁰ İkdam, 12 Kasım 1918, Nr. 7813.

⁶⁶¹ Sabah, 11 Kasım 1918, Nr. 10411.

Hükümet'in Meclis-i Mebusan'a programını sunmasından önce başlayan bütün bu gelişmeler hükümetin güvenoyu almasının çok kolay olmayacağını ortaya koyarken hükümetin siyasi firkalara karşı alacağı tutumun hükümetin geleceğinde belirleyici unsur olacağını gösteriyordu

c. Hükümetin Programı

Meclis-i Mebusan'ın 11 Kasım tarihli toplantısında Meclis Reisi Halil Bey yeni hükümetin kurulup Meclisle temasa geçmesine kadar Meclis toplantısına ara verildiğini söylemişti.⁶⁶² Tevfik Paşa Hükümeti kurulduktan sonra Meclis-i Mebusan ile temasa geçerek programını sunmak için randevu almıştır. Hükümet üyeleri Meclis-i Mebusan'ın belirlediği 18 Kasım Pazartesi günü Meclis-i Mebusan'a gelmiştir. Meclis-i Mebusan o gün Meclis Başkan Vekili Hüseyin Cahid Bey başkanlığında açılarak öğleden sonra Tevfik Paşa Hükümeti'nin programının okunması ve müzakeresi ile meşgul olmuştur.⁶⁶³

Tevfik Paşa Meclis'e hitaben birkaç cümle söyledikten sonra Hükümet Programı'nı okuması için sözü hükümet adına Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'ya vermiştir. Programın girişinde hükümetin çok zor şartlar altında kurulduğuna dikkat çekilerek hükümetin icraatında başarılı olabilmesi için Osmanlı milletinin itimat ve yardımına ihtiyacı olduğu üzerinde durulmuştur.

Programda, hükümetin asıl amacının ilk başta Osmanlı Devleti ve Milleti'nin şeref ve haysiyetine uygun bir sulh anlaşması imzalamaya çalışmak olduğu vurgulanıyordu. Bunun yanında, birkaç senedir devam eden kanunsuz işlem ve uygulamalara son verileceği, kanunların eksiksiz bir biçimde uygulanacağı, ahali arasında cins ve mezhep ayrılığı yapılmayacağı, bütün Osmanlı unsurlarının memleketin siyasetinden istifade edecekleri, ülkede huzur ve sükûn'un sağlanacağı, mağdurların haklarının telafi edileceği, huzuru bozmaya teşebbüs edenlerin derhal önleneyeceği, gerek memleket idaresinde gerekse kanunların teklif ve tanziminde Meşrutiyet dairesinden zerre kadar uzak durulmayacağı, haksız kazancın engellenerek iâşe işlerinin düzenleneceği⁶⁶⁴ hükümetin vaatleri arasında bulunuyordu.

Hükümet Programı çok kısa ve sığ bir metinden ibaretti. Programı okuyan Hariciye Nazırı Reşid Paşa da bunu kabul ettiğini gösterircesine “memleketin karşısında bulunduğu iç ve dış

⁶⁶² MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 134.

⁶⁶³ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 136.

⁶⁶⁴ Ahmet Tefvik Paşa Hükümeti Programı'nın tam metni için Bkz. MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 136.

gailelere göre kısa bir programla meclisin karşısına çıkmanın zaman ve şartlara uygun olmadığını bugün meclise sundukları metnin sadece hükümetin takip edeceği yolu gösterdiğini” ifade etmiştir.⁶⁶⁵

d. Güvenoyu Meselesi’nde Meclis-i Mebusan ve Siyasi Fırkaların Tutumu

Tevfik Paşa Hükümeti, programını okuduktan sonra program hakkında görüş beyan etmek üzere Mecliste bulunan fırka ve guruplara mensup mebuslar söz almışlardır. Programa taraftar ve karşı olan fırka ve guruplar arasında uzun ve gürültülü müzakereler cereyan etmiştir.

Tevfik Paşa Hükümeti’ne güvenoyu verilmesi esnasında Meclis-i Mebusan’da beş ayrı siyasi grup mevcuttu. 1 Ekim 1918’de üçüncü yasama dönemine devam etmek için toplanmış olan Meclis-i Mebusan, kısa süre içinde çok partili bir yapıya dönüşmüştü. Meclis-i Mebusan’daki bu fırkalaşma 1-4 Kasım 1918 tarihleri arasındaki son kongresinde İttihat ve Terakki Fırkası’nı iki ayrı siyasal oluşum şekline sokmuştu. Bu yeni oluşumlar Teceddüd Fırkası ve Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası (OHAF) idi. Bu iki fırkaya da mensup olmayan mebuslar Müstakiller Grubu’nu teşkil etmişti. Bunlardan başka Rum ve Ermeni mebusların oluşturduğu guruplar da Meclis’in diğer siyasi oluşumları arasında yer alıyordu.⁶⁶⁶

Meclis-i Mebusan’daki müzakerelerde özellikle Ermeni Meselesi ve mütarekenin tatbiki meselesi hararetli tartışmalara sebebiyet vermiştir. Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası (OHAF)⁶⁶⁷ mütareke maddelerinin uygulanmasında hükümeti ihmal ve lâkaytlıkla suçlayarak hükümete güvenoyu vermeyeceğini ortaya koyarken Teceddüd Fırkası⁶⁶⁸’nın düşüncesi hükümetin icraatını inceleyerek bir hareket tarzı belirlemeye yönelikti.

Meclisteki Rum Mebuslar grubu Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ile ortak hareket ederek güvenoyu vermeye yanaşmazken Müstakil Mebuslar Grubu Teceddüd Fırka’sının düşüncesine yakın durmuştur.⁶⁶⁹ Hükümet üyeleri ise Meclis’teki beyanlarında, Meclis’in

⁶⁶⁵ MMZC. D. III, İ. V, C. 1, s. 136.

⁶⁶⁶ Kocaoğlu, a.g.e., s. 88-89.

⁶⁶⁷ Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde İttihat ve Terakki’den istifa edenler tarafından dönemin Dâhiliye Nazırı Ali Fethi Bey ile Hüseyin Kadri Bey öncülüğünde Ekim 1918 başlarında kurulmuştur. Yayın organı, 1 Kasım 1918’den itibaren çıkmaya başlayan Minber Gazetesi’dir. Liberal ilkeler üzerine kurulan bir siyasi programa sahip olan fırka 6 Mayıs 1919’da Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından kapatılmıştır. (Kocaoğlu, a.g.e., s. 95; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, s. 71-73).

⁶⁶⁸ Fırka 11 Kasım 1918’de resmen kurulmuş olup yayın organı Teceddüd Mecmuası idi. Fırka Reisi Ayan’dan Hüsnü Paşa, yardımcılarını ise İsmail Canbolat ve Şemsettin Bey’dir. Fırka, İttihat ve Terakki’nin mirasçısı görünümü arz etmiştir. Fırka 5 Mayıs 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından kapatılmıştır. (Kocaoğlu, a.g.e., s. 148).

⁶⁶⁹ **İkdam**, 19 Kasım 1918, Nr. 7820.

hareketini suizanla karşılamadıklarını, hükümetin hareket tarzının program'da açıkça ortaya konulduğunu, ancak bunları uygulayabilmeleri için kendilerine zaman tanınması ve icraatın sonuçlarının beklenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁶⁷⁰

Meclis'te programın okunmasından sonra ilk sözü alan Trabzon Mebusu Yorgi Yuvonidi Efendi "hükümet reisi'nin meclisimizle bu şartlarla temasını ciddiye garip gördüm. Milletlerin hakkının tevzi edildiği böyle bir anda ise şu teşkilat ve programın isabetini ictihadımca muvafık görmediğim cihetle adem-i itimat beyan ederim"⁶⁷¹ diyerek programı hazırlarken hükümetin, Meclis-i Mebusan'daki unsurlar (Rum, Ermeni, Yahudi) ile temas ederek onların fikirlerini almamış olmasını eleştirmiştir. Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi ise hükümete Teceddüd Fırkası'yla birlikte beyan-ı itimat edeceğini dile getirmiştir.⁶⁷²

Divaniye Mebusu Fuad Bey, hükümetin kısa ve öz programını şartlara ve zamana uygun bulunduğunu belirterek hükümeti selamladığını, daha önce Meclis'te göz boyayıcı programlar okuyan birçok hükümetin icraatta başarılı olmadığını belirterek zor şartlar altında iktidara gelen hükümetin herkes tarafından selamlanması gerektiğini ifade etmiştir. Fuad Bey sözlerinin devamında, mütarekeye aykırı olarak memleketin işgal edildiğini, Osmanlı Devleti'nin haklarının çiğnendiğini, hükümetin işgallere karşı bir protestoda bile bulunmadığını, hükümetin öncelikle mütareke hükümlerine karşı nasıl bir yol izleyeceğini izah etmesini istemiştir.⁶⁷³

Hariciye Nazırı Reşid Paşa bu soruya cevaben, Hariciye Nezareti'nde bir idare kurduğunu, mütarekenin tatbikinden dolayı iki taraf arasındaki ihtilafı engellemek için bir komisyon kurulmakta olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁴ Reşid Paşa'dan sonra söz alan Hükümet'in Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey ise konuşmasında Meclis-i Mebusan'ın hükümetten kısa sürede çok şeyler yapmasını beklemesinin yanlış olduğunu savunarak şu ifadeleri kullanmıştır:⁶⁷⁵

"Ortada bedihi bir keyfiyet var oda şudur ki; biz bu elim neticeyi doğuran muharebeden mesul adamlar değiliz ve daima o siyasetin aleyhinde bulunduk. Mütarekeyi yapan da biz değiliz. Bilirsiniz ki hüküm galibindir, bizim asıl maksadımız mümkün olduğu kadar şeref ve haysiyetimizi ve asıl menfaatlerimizi

⁶⁷⁰ **İkdam**, 19 Kasım 1918, Nr. 7820.

⁶⁷¹ **MMZC**. D. III, İ. V, C. I, s. 136.

⁶⁷² **MMZC**. D. III, İ. V, C. I, s. 137.

⁶⁷³ **Sabah**, 19 Kasım 1918, Nr. 10419.

⁶⁷⁴ **MMZC**. D. III, İ. V, C. I, s. 141.

⁶⁷⁵ **MMZC**. D. III, İ. V, C. I, s. 142.

muhafaza etmek şartıyla sulhun takririne yardımcı olmaktır. Beş senelik bir harbin neticesini beş gün içinde nasıl düzeltebiliriz. İtiraf ve iddia ederim ki hükümetimizin asıl programı hukuk-u cemaati, hukuku ictimaiye'yi tanımaktır”

Halep Mensubu Artin Boşgezenyan Efendi de Rıza Tevfik'e destek vererek şu beyanda bulunmuştur:⁶⁷⁶

“Hükümet bize iki şey vaat ediyor. Bunların birisi memlekette kanunun icrası diğeri memleketi bir gün evvel sulha nail eylemek. Daha bundan ala program olamaz. Hükümet hiç demesin ki benim programım muhtasardır, varsın muhtasar olsun da kabil-i icra olsun. Bu programda kabil-i icradır. Program hakkında benim zerre kadar itirazım yoktur”

Sözlerinin devamında Ermeni Meselesi'ne değinen Artin Efendi, “Ermeni faciasından Türk milleti değil Türk Hükümeti veyahut idare-i sabıka mesuldür. Hükümet, memurlarına ve müdde-i umumilerine emirler vermeli ve bu cinayetlerin kâffesini takip ettirip mahkeme ettirmelidir ki sulh cemiyetine boş gitmiş olmayalım”⁶⁷⁷ diyerek hükümet programında yer alan “zarar görenlerin mağduriyetinin giderileceği” konusunu hatırlatmış, Ermeni mebusların hükümete güvenoyu vermek için bu konuda hükümetten kesin söz almak istediklerini açıklamaya çalışmıştır. Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi, Artin Efendi'nin konuşmalarının hükümet programının dışında ve programla ilgisinin olmadığını ifade ettikten sonra,

“Tevfik Paşa Hükümeti ağır şartlı mütarekeyi icra ve şartları ağır olacak sulh'u imzalamak gibi bir vazifeyi deruhte etmek ile büyük hamiyet ibraz etmiştir. Bu metanet ve hamiyet şayanı tebriktir. Ben Tevfik Paşa'nın program'ını alkışlarım. Fakat bendeniz de hükümete beyan-ı itimat edemeyeceğim için müteessirim. Tevfik Paşa'nın sözlerine itimat ederim fakat program'da yer alan bilatefrik-i cins ve mezhep kanun'un tatbik edileceğinden bahis yüz seneden beri söyleniyor”⁶⁷⁸

diyerek programın Osmanlı unsurları ile ilgili vaat maddesinin uygulanamayacağını ifade etmiştir. Bu ifadeler üzerine yeniden söz alan Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey, “biz iktidara gelir gelmez kilise, mektep, diyanet meselelerini tartıştık. Hükümet'te hiç kimse bunun için zerre kadar itiraz etmemiştir. Yani maal memnuniye müttelik olarak buna karar verdik”⁶⁷⁹ diyerek Hükümet'in Osmanlı unsurları ile ilgili olarak programlarında vaat ettiği icraatı yapmak konusunda kararlı olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

⁶⁷⁶ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 143.

⁶⁷⁷ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 143.

⁶⁷⁸ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 145.

⁶⁷⁹ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 146.

Meclis-i Mebusan'da hükümet programı konusunda görüş beyan eden şahıslardan sonra ilk defa bir siyasi fırka adına söz alınmıştır. Teceddüd Fırkası adına söz adan fırka genel sekreteri Saruhan Mebusu Mehmet Sabri Bey,

“Fırkamız bütün bu olaylar karşısında selamet-i memleket'in husulü için hükümete müzaheret'te bulunmak kanaatindedir. Fırkamızın hükümetimizden en büyük temenniyatı, bugünkü en mühim mesele olan iki hususta müteyakkız olmasıdır. Birisi mütareke, diğeri de sulhtur. Hükümet'in muvaffakiyeti için fırkamız her türlü muaveneti vaat etmektedir”⁶⁸⁰

diyerek güven oyu meselesinden bir gün önce fırka genel kurulunda konuşulan ve fırka üyelerinin çoğunun hükümete güvenoyu vermek konusundaki tereddütlerinin⁶⁸¹ izale olduğunu göstermiştir.

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ise kuruluşundan beri Tevfik Paşa Hükümeti'nin aleyhindeydi. Hükümet'in programını sunmasından bir gün evvel yapılan son toplantıda da bu konuda fikir birliği çıkmıştı.⁶⁸² Fırka, bu tutumunu Meclis-i Mebusan'da hükümet programı tartışılırken de açıkça ortaya koymuştur. Fırka'nın kurucularından Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey fırka adına söz alarak yaptığı konuşmada:

“Evvela, hükümette bir tecanüs görmüyoruz. Daha bir Meclis huzurunda varid olacak suale karşı verilecek cevabın hududunu tayin etmek için vaziyeti ve icap eden hukuku tamamen tayin etmekten acizler. Hükümet erkânından Adliye Nazırı o zat, zamanın bir Adliye Nazırı olarak evsaf-ı milliyeye malik değildir. Sonra hükümet azası meyanında Divan-ı Harb'in yapacağı tahkikat neticesinde mahkûmiyete maruz kalacaklarına kani olduğum zevat var”⁶⁸³

sözleriyle hükümetin zaaflarını ortaya koymaya çalışmıştır. Tevfik Paşa Hükümeti'nin memleketin geleceğini iyiye çevireceğine itimatlarının olmadığını söyleyen Hüseyin Kadri Bey son olarak, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın hükümete güvenoyu vermeyeceğini⁶⁸⁴ açıkça ifade etmiştir.

⁶⁸⁰ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 147.

⁶⁸¹ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 147–148.

⁶⁸² İkdâm, 18 Kasım 1918, Nr. 7819.

⁶⁸³ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 149.

⁶⁸⁴ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 150.

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası Reisi olan Ali Fethi Bey ise hükümet programı tartışmasında özellikle işgal devletlerinin mütareke hükümlerine aykırı davranışları ve hükümetin gelişmeler karşısında sesiz kalması üzerinde durmuştur. Konuşmasında Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey'in mütareke hakkında işaret ettiği bir nokraya değinmek istediğini söyleyen Fethi Bey, Rıza Tevfik'in "harbi de mütarekeyi de biz yapmadık" sözlerine tepki göstermiştir. Fethi Bey daha sonra yine Rıza Tevfik Bey'in "galip devletlerin istedikleri yeri işgal edebileceği" mealindeki cümlesine değinerek mütareke hükümleri arasında böyle bir şeyin olmadığını söyleyip Rıza Tevfik Bey'in mütareke hükümlerini bilmediğini ileri sürmüştür.⁶⁸⁵

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, 18 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında hükümete güvenoyu konusuna başkanının bu sözleriyle son noktayı koymuştur. Ülke'nin içinde bulunduğu nazik şartları dikkate alarak hükümete güvenoyu veren Teceddüd Fırkası'nın hükümetin aleyhinde tutum sergileyen Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın görüşlerine katılmaması, daha temkinli bir siyaset izleme yönünde tercih kullandığını göstermektedir. Fırka'nın bu temkinli tutumunda birkaç unsurun etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan biri, artan İttihatçı aleyhtarlığı nedeniyle Tevfik Paşa Hükümeti'nin İttihat ve Terakki'ye karşı menfi bir tavır takınacağı endişesiydi. Bunun yanında, hükümete güven oyu verilmemesi durumunda Padişah'ın Meclis-i Mebusan'ı feshedebileceği düşüncesinin de Teceddüd Fırkası'nın ılımlı politikasında etkili olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bir diğer unsur ise Meclis-i Mebusan'da cereyan eden İttihat ve Terakki karşıtı müzakereler idi. Özellikle Ermeni ve Rum mebusları tarafından sert bir dille eleştirilen İttihat ve Terakki dönemi uygulamalarının Tevfik Paşa Hükümeti'nin tavrını daha da sertleştirebileceği kaygısı Teceddüd Fırkası'nı hükümete karşı ılımlı davranmaya sevk etmiştir.⁶⁸⁶ Bu nedenlerin etkisiyle olmalı ki Teceddüd Fırkası Kâtib-i Umumisi Sabri Bey "fırkamız pek çok mevzubahs olacak mesailin müzakeresini atıye terk eder"⁶⁸⁷ ifadelerini kullanarak İttihat ve Terakki ile ilgili müzakerelerin belirsiz bir geleceğe bırakılmasını istemiştir.

Teceddüd Fırkası'nın desteğine rağmen Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ve Rum mebuslar hükümete karşı olduklarından oturum sonunda bazı mebuslar salonu terk ederek

⁶⁸⁵ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 154.

⁶⁸⁶ Kocaoğlu, a.g.e., s. 167.

⁶⁸⁷ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 147.

çoğunluk sağlanmasına engel olmuşlardır.⁶⁸⁸ Toplantı sonunda Teceddüd Fırkası Süleymaniye mebusu Babanzade Hikmet ve beş arkadaşı Tevfik Paşa Hükümeti'ne güvenoyu için Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na bir önerge vermişlerdir.

Teceddüd Fırkası adına Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey'in verdiği bir diğer önergede ise Teceddüd Fırkası'nın hükümete güvenoyu vermesinin "Sulh Konferansı'nda Osmanlı hâkimiyetinden ödün vermemek ve mütareke şartları'nın tatbikinde mütareke hükümleri dışındaki işlemleri kabul etmemek" şartına bağlı olması gerektiği ifade edilmiştir.⁶⁸⁹ Bu önergelerden ilki oylamaya sunulmuş, oylamada Tevfik Paşa Hükümeti oylamaya katılan 114 mebus'tan 84'ünün kabul oyuna karşılık 27 kişinin ret oyunu almış olmasına rağmen Meclis-i Mebusan toplantı yeter sayısının sağlanamaması üzerine⁶⁹⁰ güvenoyu alamamıştır. Oylamanın tekrarı ertesi gün sabah saat 11'e tehir edilmiştir.⁶⁹¹

19 Kasım günü Meclis-i Mebusan bir önceki fırtınalı celsenin tamamıyla aksi bir sessizlik içinde toplanarak hükümete güvenoyu vermiştir. Oylama işlemi sadece 20 dakika sürmüştür.⁶⁹² Yapılan oylamada toplantıya katılan 124 Mebus'tan 91'inin kabul oyunu alan Tevfik Paşa Hükümeti Meclis-i Mebusan'dan çoğunlukla güvenoyu almayı⁶⁹³ başarmıştır.

e. Hükümete Karşı Mustafa Kemal Paşa'nın Muhalefeti

Mütarekeden sonra, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'a gelişini İttihâççı bir hükümet ile karşılamak istemeyen Padişah, İzzet Paşa'dan hükümetteki Cavit ve Rahmi Beylerin yerine başkalarını seçmesini istemiş⁶⁹⁴ İzzet Paşa ise bunun sadrazam'ın haklarına saldırı olduğunu, vekillerin seçilmesi hakkı her ne kadar sadrazama verilmişse de tasdik ve kabulünün Padişah'a ait olduğunu söyleyerek istifa etmiştir.⁶⁹⁵ Bunun üzerine yeni hükümet Tevfik Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelişinden iki gün önce 11 Kasım 1918'de

⁶⁸⁸ **İkdam**, 19 Kasım 1918, Nr. 7820.

⁶⁸⁹ **MMZC**. D. III, İ. V, C. 1, s. 162.

⁶⁹⁰ Oylamada 84 lehte, 27 aleyhte ve 3 çekimser oy olmak üzere toplam 114 oy kullanılmış 120 kişi ise oylamaya katılmamıştır. Meclis-i Mebusan toplantı yeter sayısı 129'dur. (**MMZC**. D. III, İ. V, C. 1, s. 163).

⁶⁹¹ **MMZC**. D. III, İ. V, C. 1, s. 163.

⁶⁹² **İkdam**, 20 Kasım 1918, Nr. 7821.

⁶⁹³ **MMZC**. D. III, İ. V, C. 1, s. 168; Oylamada 91 kabul oyuna karşılık 26 ret ve 7 çekimser oy kullanılmıştır. 107 kişinin ise oylamaya katılmadığı tespit edilmiştir. Tevfik Paşa'nın güvenoyu almasında önemli rol oynayan Teceddüd Fırkası bundan sonraki dönemde çok aktif bir rol oynamamıştır. Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası daha etkili bir siyaset izlemiştir. Teceddüd Fırkası idare heyeti üyelerinden bazıları 1918 Kasım sonlarında istifa etmişler, bazı mebuslar ise firkadan ayrılarak Müstakiller Gurubu adıyla yeni bir oluşum içine girmişlerdir. (Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 171).

⁶⁹⁴ **İkdam**, 11 Kasım 1918, Nr. 7812.

⁶⁹⁵ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 22.

kurulmuştu. Mustafa Kemal 13 Kasım'da İstanbul'a ulaştığında hükümet henüz güvenoyu almamıştı. Mustafa Kemal siyasi söylem olarak "Tevfik Paşa Hükümeti'nin İzzet Paşa Hükümeti'nden zayıf olacağını, bu nedenle en önemli tedbirin yeniden İzzet Paşa'yı iş başına getirmek olacağını"⁶⁹⁶ ifade etmiştir.

Bu konuyu İzzet Paşa ile görüşen Mustafa Kemal, Tevfik Paşa Hükümeti'nin iktidardan uzaklaştırılarak tekrar İzzet Paşa başkanlığında bir hükümet kurulmasının gerekli olduğuna inandığını söylemiştir. İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın teklifini kabul etmiş, kurulması planlanan yeni hükümete Mustafa Kemal Paşa'nın da dâhil olması kararlaştırılmıştır. Hatta İzzet Paşa hemen orada yeni hükümet listesini bile hazırlamıştır.⁶⁹⁷

Şimdi Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığında yeni bir hükümet kurulabilmesi için Tevfik Paşa Hükümeti'nin güvensizlik oyu ile düşürülmesi gerekiyordu. Bunun için İzzet Paşa konağında toplanan Mustafa Kemal, Rauf Bey, Ali Fethi Bey ve İsmail Canbolat Bey aralarında iş bölümü yaparak çalışmalara koyulmuşlardır. Bu konuda atılan ilk adım, tanıdık mebusları ve onlar vasıtasıyla diğer mebusları Tevfik Paşa Hükümeti'ne güvenoyu vermemeleri yönünde ikna etme girişimi olmuştur.⁶⁹⁸

Bu konuda en fazla gayret gösteren Mustafa Kemal Paşa olmuştur. Paşa, Meclis-i Mebusan'da eski İttihat ve Terakki üyelerinin çoğunu içine alması dolayısıyla en fazla mebusu bulunan Teceddüd Fırkası'na ve Ali Fethi Bey'in başında bulunduğu Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'na dayanarak bir kuvvet teşkil edilmesini düşünmüştür.⁶⁹⁹

Cavit Bey ise daha temkinli davranarak, İzzet Paşa Hükümeti'nin kurulamaması durumunda tekrar başa geçecek Tevfik Paşa'nın Meclisi dağıtacağı endişesiyle hükümetin düşürülmesi yerine ona şartlı güvenoyu verilmesini, hükümetten kısa zamanda sakıncalı nazırların temizlemesinin istenmesini, buna uyulmadığı takdirde istenmeyen nazırların gensoru ile düşürülmesini önermiştir. Cavit Bey'in bu görüşü ön saf ittihatçıların görüşüydü.

⁶⁹⁶ Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, Güven Basımevi, Ankara 1963, s. 233.

⁶⁹⁷ Falih Rıfki Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, Sel Yay. İst. 1955, s. 84; İzzet Paşa ilk başta bundan böyle Kanun-i Esasi'ye aykırı davranan hükümdar ile çekişip memleketi daha da buhranlı vaziyetlere sokmaktan çekindiği için iktidara niyetli olmadığını kesin bir dille ifade etmiş ancak Mustafa Kemal Paşa fikrinde ısrar ederek her şeyin üstünde memleket menfaatlerinin tutulması gerektiğini, fedakârlıktan kaçmamak gerektiğini ileri sürerek Tevfik Paşa'nın düşürülmesinden başka çare olmadığını ileri sürdüğünden İzzet Paşa ile birlikte toplantıda bulunan Rauf Bey, Ali Fethi Bey ve İsmail Canbolat Bey de ikna olmuşlardır. (Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, C. II, Emre Yay. İst. 2000, s. 222).

⁶⁹⁸ Rauf Orbay, **a.g.e.**, s. 224.

⁶⁹⁹ Bayur, **Atatürk, Hayatı Eseri**, s. 233.

Kendilerinin bu ortamda nasıl olsa hükümet kurlmaları mümkün olmayacağına göre fırsat yakalayınca kadar Saray Hükümeti'ni idare etmek fikrindeydiler. Fakat Mustafa Kemal Paşa, Fethi Bey ve arkadaşları mutlaka iktidara geçmek tutkusundaydılar.⁷⁰⁰

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Tevfik Paşa'nın güvenoyu almaması konusunda siyasi teşebbüslerinin yanında basın yoluyla da mücadele etmişlerdir. Bu konuda özellikle Minber gazetesi⁷⁰¹ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının fikriyatına hizmet eden en önemli basın organı olmuştur. Minber gazetesini çıkaran Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal Paşa'nın Tevfik Paşa Hükümeti'ne karşı muhalefet ederek Ahmet İzzet Paşa'nın tekrar iktidara getirilip Mustafa Kemal Paşa'nın bu hükümette Harbiye Nazırlığı'na tayin edilmesi düşüncesi gazetenin yayın politikası ve muhalefet anlayışı üzerinde etkili olmuştur.⁷⁰²

11 Kasım'da "Tevfik Paşa Hükümeti'nin Muvaffakiyetine Duahan"⁷⁰³ olan Minber gazetesi 16 Kasım'da "Mösyö Laporet Uyuyor" başlıklı yazısında hükümetin gelişmeler karşısında kayıtsız kaldığını ima etmiştir.⁷⁰⁴ 17 Kasım'da "Hükümet Meclis-i Mebusan Huzurunda" başlığı altında hükümetin programı okuduktan hemen sonra istifa edeceği iddia edilirken aynı gün başyazıda "Bu da Büyük Hükümet" başlığıyla hükümet tenkit edilerek sadrazam ve bazı nazırların yetersizlikleri anlatıldıktan sonra Tevfik Paşa'nın dış kaygıların zorlamasıyla iktidara getirilmiş olduğu iddia edilmiştir.⁷⁰⁵

Minber gazetesi, Tevfik Paşa Hükümeti'nin güvenoyu alacağı 19 Kasım tarihli nüshasında "Hükümet Var mı Yok mu" başlığı altında bir gün evvel Meclis-i Mebusan'da cereyan eden şiddetli müzakerelere değinerek nazırların birbirlerinin eksikliklerini kapatmaya çalışarak pot kırdıklarını, hükümetin acziyet içinde bulunduğunu, Tevfik Paşa'nın vatana en büyük hizmetinin iktidardan çekilmesi olacağını⁷⁰⁶ dile getirmiştir.

⁷⁰⁰ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 89.

⁷⁰¹ 1 Kasım 1918–21 Aralık 1918 arasında toplam 51 sayı çıkarak Türk basın tarihindeki yerini alan siyasi gazetedir. En önemli özelliği; ortakları arasında Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey'in de bulunmasıdır. Gazetenin Mesul Müdürü Dr. Rasim Ferit (Talay) Bey'dir. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a döndükten sonra gazeteye ortak olmuştur. Tevfik Paşa Hükümeti zamanında Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi üzerine gazete yayın hayatına son vermiştir. (Erol Kaya, **Mustafa Kemal Atatürk'ün İlk Gazetesi Minber**, Ebabel Yay, Ankara 2007, s. 3).

⁷⁰² Kaya, **a.g.e.**, s. 5-6.

⁷⁰³ **Minber**, 11 Kasım 1918, Nr. 10.

⁷⁰⁴ **Minber**, 16 Kasım 1918, Nr. 15.

⁷⁰⁵ **Minber**, 17 Kasım 1918, Nr. 16.

⁷⁰⁶ **Minber**, 19 Kasım 1918, Nr. 18.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Tevfik Paşa Hükümeti'ne güvenoyu verilmesini engelleme çabalarından hükümet haberdar olmuştur. Hükümet'in programını Meclis-i Mebusan'a sunmasından önce nazırlardan birisi Fethi Bey'i gece geç saatlerde evine davet ederek Mustafa Kemal Paşa ve Fethi Bey'in girişimlerinden haberdar olduklarını, Sultan Vahidedin'in Tevfik Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir teşebbüsün içinde olmasına ihtimal vermediğini söylediğini bildirmiştir. Nazır ayrıca Fethi Bey'e şahsi borcunu eda etmiş olmak için bir de tavsiyede bulunarak, her hareketlerinin kontrol altında olduğunu, fırsat varken memleketi terk etmelerinin kendileri için iyi olacağını haber vermiştir.⁷⁰⁷

19 Kasım'da Meclis-i Mebusan'da yapılacak olan oylamada Tevfik Paşa'nın güvenoyu almaması için Mustafa Kemal Paşa'nın son gayreti mebuslarla yüz yüze görüşmek olmuştur.⁷⁰⁸ Mustafa Kemal Paşa bunun için Fındıklı'daki Meclis-i Mebusan binasına gitmiş ve bazı arkadaşları vasıtasıyla tanıştığı mebuslarla konuşarak oylarını etkilemeye çalışmıştır. Mustafa Kemal Meclis-i Mebusan'daki görüşmeleriyle ilgili olarak daha sonra şu ifadeleri kullanmıştır:⁷⁰⁹

“Ben adem-i itimat verilmesi fikrindeydim. Meclisin derhal dağıtılacağına kani idim ve dağıtacak olan da yeni sadrazamdı. Bunu tatbik için evvela meclisin itimadını alarak sadareti usulü dairesinde işgal etmesi lazımdı. O halde netice mademki bu olacaktır hükümete adem-i itimat reyini verip bunu tekerrür ettirerek zaman kazanmak daha muvafıktır. İşte belki kazanılacak bu zaman zarfında tekrar İzzet Paşa riyasetinde bir hükümet vücuda getirmek esbab ve şeraitini hazırlayabilirdik.”

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis-i Mebusan'daki girişimleri kendisini ümitlendirmiştir. Çünkü mebuslar görüşme sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiyelerini uygun bulmuşlar, bazı mebuslar ise kesinlikle güvenoyu vermeyeceklerini bildirmişlerdir. Mustafa Kemal ve Rasim Ferit (Talay), Teceddüd Fırkası ileri gelenlerini iknaya çalışırken Tevfik Rüştü (Aras) ise Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası üyelerine aynı konu üzerinde telkinlerde bulunmuştur.⁷¹⁰

⁷⁰⁷ Fethi Okyar, **a.g.e.**, s. 262-263; Fethi Bey hükümetteki bu nazırın ismini vermemiştir.

⁷⁰⁸ Bayur, **Atatürk, Hayatı Eseri**, s. 237; Bayur, Mustafa Kemal Paşa'nın Minber gazetesi sahibi Rasim Ferit ile Meclis-i Mebusan'a 19 Kasım'da gittiğini ifade etmektedir. Oysa 18 Kasım'da oylamanın yeter sayı olmaması yüzünden bir gün sonraya kalacağı belli değildi. Mustafa Kemal Paşa'nın normal olarak işin sonuca bağlanacağı 18 Kasım'da Mebusan'a gitmiş olması daha uygundur görünmektedir. 19 Kasım'da gitmiş olsaydı bir gün önceki oylama dolayısıyla o günkü oylama sonucu karşısında, anlattığı kadar hayret duymaması gerekirdi. (Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 92-93). Mustafa Kemal Paşa hatıralarında “Meclis-i Mebusan'a girdiğim gün, itimat meselesinin oya konacağı gündü” demektedir (Atay, **a.g.e.**, s. 84). Bundan da anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Kasım'da Meclis-i Mebusan'a gitmiş olma ihtimali daha yüksektir.

⁷⁰⁹ Atay, **a.g.e.**, s. 85.

⁷¹⁰ Bayur, **Atatürk Hayatı Eseri**, s. 238.

Oylama öncesi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bu işte muvaffak olunacağından emin olarak oylamanın sonucunu beklemeye başlamışlardır.⁷¹¹ Oylama sonunda Tevfik Paşa Hükümeti 124 mebusun 91'inin kabul oyu ile güvenoyu almıştır.⁷¹² Mustafa Kemal Paşa bu konu ile ilgili olarak: “ne yalan söyleyelim biraz mütehayyir kaldım. Benim teklifimi kabul ettiklerini söyleyen Mebus adedi istiskar olunacak (azımsanacak) gibi değildi, bunlar arasında sözlerinin ve mevkilerinin çok nafiz olduğu zannını verenler de vardı”⁷¹³ diyerek oylama sonucu ile ilgili hayret ifadelerini dile getirmiştir.

Rauf Bey ise bu konuyla ilgili olarak “sonradan anlaşıldığına göre meclis çoğunluğu, Tevfik Paşa Hükümeti'ne itimat reyini verilmediği takdirde Padişah'ın meclisi dağıtmaya teşebbüs etmesi ihtimalini düşünerek kendi varlığını bir müddet için daha korumak zorunda kalmıştır. Meclis'in bu düşünceyle hareketinde ne kadar hatalı olduğu ise birkaç gün sonra aynı Tevfik Paşa Hükümeti'nin Meclis'i feshetmeye karar vermesiyle sabit olmuştur”⁷¹⁴ değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin güvenoyu almasından sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları işin peşini bırakmayarak Padişah'ı aydınlatmak için teşebbüse geçmeye karar vermişlerdir. Mustafa Kemal Paşa bunun yanında Ali Fethi Bey'in öncülüğündeki muhalif Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ve onun yayın organı durumundaki Minber gazetesi vasıtasıyla hükümeti sıkıştırmaya devam etmiştir.

3. Tevfik Paşa Hükümeti'nin İtilaf Devletleri İle Münasebeti

a. İstanbul'a Elkonulması Karşısında Hükümetin Tutumu

I. Dünya Harbi'ni kaybeden Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmış, mütareke şartları milletin elinde hiçbir savunma imkânı bırakmadığından mütareke maddeleri uygulanmaya başlanmıştı.

Müttefik donanmaları 3 yıl önce savaş sırasında geçemedikleri Çanakkale Boğazı'nı şimdi mücadeleye girmeden geçmeye başlamıştı. Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul'a yönelen

⁷¹¹ Orbay, **a.g.e.**, s. 224.

⁷¹² Aslında 124 oy da Meclis toplantı yeter oy sayısı olan 129'un altındadır. Ancak Meclis iç tüzüğüne göre ikinci oylamanın sonucunu muteber kabul edilmesi gerekli olduğundan sonuç geçerli sayılmıştır.

⁷¹³ Atay, **a.g.e.**, 85–86.

⁷¹⁴ Orbay, **a.g.e.**, s. 225.

İtilaf Devletleri donanması mütarekenin boğazlarla ilgili hükümlerini uygulamaya başlamışlardır.⁷¹⁵ 6 Kasım'da başlayan istihkâmlara el koyma işi 12 Kasım'da tamamlanmıştır.⁷¹⁶ İstanbul gazeteleri 12 Kasım tarihli nüshalarında merkezi Selanik'te bulunan İtilaf Devletleri Şark Orduları Genel Karargâhı'nın İstanbul'a nakledileceğini, bu orduların başkumandanı Fransız Generali Franche d'Esperey'in karargâhını İstanbul'a kuracağını, boğaz içindeki istihkâmların bir Fransız askeri müfrezesi tarafından korunacağını⁷¹⁷ yazmışlardır.

İstanbul Limanı'na gelecek müttefik donanmasının İstanbul'da karaya asker çıkarması ihtimali mütareke şartlarına aykırı olduğu kadar hükümeti denizden ve karadan kontrol altında bulunduracağından önüne geçilmesi gereken bir tehlikeydi. Tevfik Paşa Hükümeti, müttefik kuvvetlerinin İstanbul'a gelmemesi için mütarekenin ilk günlerinde yoğun teşebbüslerde bulunmuş, bunu önleyemeyeceğini anlayınca en azından Yunan gemilerinin gelmesini engellemek istemiş ancak bu teşebbüsünden de bir sonuç alamamıştır. 8 Kasım'dan itibaren İstanbul'a gelmeye başlayan müttefiklere ait 15 muhrip, 11 kruvazör, 29 muhrip ve 6 denizaltı gemisinden oluşan 61 parçalık filo 13 Kasım 1918'de İstanbul'u kontrol altına almıştır. Bu filoda Yunanlılar'a ait bir kruvazör ile 4 muhrip yer almıştır.⁷¹⁸ Filonun büyük kısmı Kumkapı ve Kadıköy civarına, 2 İngiliz, 2 Fransız ve 2 İtalyan zırhlısı ise Dolmabahçe Sarayı önüne demirlemişlerdir.⁷¹⁹

İtilaf Devletleri'nin donanmasından sonra sivil ve askeri heyetleri de İstanbul'a gelmeye başlamışlardır. İngiltere Selanik Kuvvetleri Başkomutanı General Milne, Fransa Şark Orduları Başkomutanı General Franche d'Esperey, Trakya ve Boğazlar Müttefik Devletler Komutanı General Wilson ve Müttefik Deniz ve Kara İdare Komisyonu Komutanı Tuğgeneral Vaughan İstanbul'a gelmişlerdir. Bunların dışında İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe ve yardımcısı Webb, Fransa Yüksek Komiseri Amiral Amet ve İtalyan Yüksek Komiseri Conte Sforza da İstanbul'a gelen İtilaf subayları arasında yer almışlardır.⁷²⁰

⁷¹⁵ Mehmet Okur, Murat Küçükkuşurlu, **İngiliz Yüksek Komiseri'nin Gözüyle Milli Mücadele**, Serander Yay. Trabzon 2006, s. 20.

⁷¹⁶ Tansel, **a.g.e.**, C. 1, s. 54.

⁷¹⁷ **İkdam**, 12 Kasım 1918, Nr. 7813.

⁷¹⁸ Okur- Küçükkuşurlu, **a.g.e.**, s. 22-23.

⁷¹⁹ **İkdam**, 14 Kasım 1918, Nr. 7815.

⁷²⁰ **İkdam**, 14 Kasım 1918, Nr. 7815.

İşgal kuvvetlerinin İstanbul'a gelmesinden istifade ederek hala İttihatçılık propagandası yapan bazı çevreler ve basın organları tüm suçun birkaç günlük hükümette olduğuna hükmederek hükümetin zaaf gösterdiğini ifade etmeye başlamışlardır. Bazı basın organları ise İstanbul'un muhtelif yerlerine çıkan itilaf askerlerinin az sayıda olup sadece itilaf müesseselerinde bulduklarını, İstanbul'un işgalinin katiyen söz konusu olmadığını dile getirerek sabır ve vakar gösterilmesini tavsiye etmişlerdir.⁷²¹

Fransız Meraşeli Franche d'Esperey ise İstanbul'a gelişinden 2 gün sonra Dolmabahçe Sarayı'nı karargâh yapmaya çalışmıştır. Sadrazam Tevfik Paşa mareşalin bu münasebetsiz isteğini önlemek için Beyoğlu'ndaki Fransız Sefarethanesi'ne giderek kendisiyle görüşmüştür. Tevfik Paşa "Padişah'ın harp aleyhtarı olduğunu ve İttihatçılara ne derece karşı olduğunu hepimiz biliyorsunuz. İstanbul'da yer kalmamış gibi onun sarayını işgal etmek doğru bir hareket olur mu? Kaldı ki Türk Milleti'nin bu işteki masumiyeti aşikâr. Türk Milleti bu harbe gönül rızası ile atılmamıştır" ifadelerini kullanmıştır. Mareşal d'Esperey ise Tevfik Paşa'ya cevaben: "Bütün tehlike bir milletin kudret ve iradesini kullanmayıp iki üç kişinin peşine takılmasındadır"⁷²² ifadelerini kullanmıştır.

Olaylar karşısında hükümet şaşkına dönmüştür. Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleri'nin kısık sesli tepkilerinden başka Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa kendisini ziyaret eden Amiral Calthorpe'a askerlerin öteyi beriyi işgal etmesinin bırakışma şartlarına uymadığını bildirmiştir.⁷²³ Müttefikler ise "boğazda kışla yok, mecburen şehirde kalıyoruz" gerekçesiyle icraatının adeta haklı olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa bunun üzerine 19 Kasım'da müttefik amirallerine bir protesto notası vererek İstanbul'un yer yer işgal edilmesinin aşırı heyecan yarattığı gibi bırakışmaya da aykırı olduğunu protesto edip karaya çıkarılan askerlerin boğaz istihkâmlarına veya Karadeniz limanlarına gönderileceğine inandığını dile getirmiştir.⁷²⁴

İtilaf zabıt ve erlerinin yakışksız tavır sergiledikleri yolunda hükümete şikâyetler gelmeye başlayınca bu hareket ve muameleleri düzeltmek ve mütareke şartlarının tatbik şekillerine nezaret etmek için hükümet tarafından 19 Kasım 1918 tarihinde "Mütareke Komisyonu"

⁷²¹ **Söz**, 18 Kasım 1918, Nr. 6.

⁷²² Akyavaş, **a.g.m.**, s. 2900.

⁷²³ **Sabah**, 18 Kasım 1918, Nr. 10418.

⁷²⁴ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 86.

adıyl bir komisyon kurulmuştur.⁷²⁵ Komisyon, Moskova Sefiri Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey başkanlığında muhtelif elçiliklerin müsteşarlarından oluşuyordu. Komisyon'a birer İngiliz, Fransız ve İtalyan zabiti de katılacaktı. Komisyon'un alacağı kararlar Hariciye Nezareti ile İtilaf Devletleri mümessillerinin tasvibine sunulacaktı⁷²⁶

Hariciye Nazırı Reşid Paşa komisyonla ilgili olarak, "komisyon tefsir komisyonu değil tatbik komisyonudur. Çünkü İngilizler'in Fransızlar'ın, İtalyanlar'ın istekleri var. Bunların hepsini tevhid ederek işe bir sürat vermek ve herhangi bir ihtilafa mahal vermemek için bu komisyonu teşkil ettik"⁷²⁷ demiştir. Mütareke Komisyonu ilk toplantısını 25 Kasım'da Bab-ı âli'de İtilaf Devletleri memurlarıyla yapmıştır. Bakırköy ve Galata'da İtilaf askerlerinin çıkardığı hadiseler tartışılmış, İtilaf memurları böyle olayların yaşanmaması için ciddi tedbirler alacaklarını söylemişlerdir.⁷²⁸

b. Mütareke'nin Uygulanması Karşısında Hükümetin Tavrı

Tevfik Paşa Hükümet'i 11 Kasım'da iktidara geldiğinde, 30 Ekim'de imzalanmış olan Mondros Mütarekesi İtilaf Devletleri tarafından çoktan uygulanmaya başlanmıştı. 3 Kasım'da Musul İngilizler tarafından işgal edilmiş, 6 Kasım'da Fransızlar Uzunköprü- Sirkeci demiryolunu denetim altına almışlar, 9 Kasım'da bir İngiliz müfrezesi İskenderun'a gelerek Türk memur, polis ve jandarmasının şehri terk etmesini istemişti.⁷²⁹

Tevfik Paşa iktidara geldiği 11 Kasım tarihinde İngiliz temsilcisine: "Maksadımız İngiltere ile eski dostluğumuzun yeniden kurulmasıdır"⁷³⁰ diyerek İngiltere'ye dayanan bir siyaset izlemenin sulh için Osmanlı Devleti'ne bir avantaj sağlayacağını ümit ediyordu. İngiltere ise İstanbul'a atadığı Yüksek Komiser Amiral Calthorpe'a gönderdiği talimatta, Osmanlı ile müttefikler arasındaki sorunların nihai çözümünün sulh konferansına ait olduğunu Osmanlı Hükümeti'ne bildirmesini istiyordu. İngiltere'nin amacı, Tevfik Paşa Hükümeti'nin Yüksek Komiserler'e yaklaşmasını önleyerek pazarlık yollarını kapatmaktı.⁷³¹

⁷²⁵ BOA. MV. 213/448.

⁷²⁶ Gökbiğın, a.g.e., C. I, s. 88.

⁷²⁷ MMZC, D. III, İ. V, C. I, s. 152.

⁷²⁸ Sabah, 25 Kasım 1918, Nr. 10425.

⁷²⁹ Tansel, a.g.e., C. 1, s. 52.

⁷³⁰ Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Çev: Cemal Köprülü, TTK. Yay., Ankara 1991, s. 8.

⁷³¹ Okur-Küçüküğürlü, a.g.e., s. 26.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Balfour tarafından Calthorpe'a gönderilen başka bir talimatta ise "Osmanlı Hükümeti'nin bazı nazırları kendilerini İngiliz taraftarı olarak tanıtır sizi kazanmaya çalışabilirler. Bizimle müttefikler arasında düşmanlık yaratmak için çeşitli manevralara başvurabilirler"⁷³² diyerek mütarekeyi tavizsiz bir şekilde uygulamak için Tevfik Paşa Hükümeti'ne mesafeli davranmasını öneriyordu.

Mütareke günlerinde Osmanlı Hükümeti ve resmi çevrelerde İngiltere'ye bel bağlama duygusu hâkimdi. Durumun farkında olan İngilizler ise aksine Osmanlı resmi çevrelerinden uzak durmayı mütarekenin uygulanabilmesi açısından daha faydalı buluyordu. Sadrazam Tevfik Paşa İngilizler'le diyalog kurabilmek adına söylemlerinin dozunu artırarak 1909–1914 yılları arasında Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında sağlamaya çalıştığı İttifak girişimini hatırlattıktan sonra "Padişah'tan başlayıp alt tabakalara kadar Türk Milleti'nin Büyük Britanya'ya güveni olduğunu ve bu güveni başka herhangi bir millete beslemeyeceğini"⁷³³ dile getirmiştir.

Bu aşırı güvenden iki türlü anlam çıkıyordu. Birisi iyice sığınma anlamına gelen himaye tezi, diğeri ise bu kadar ileri gitmeyen ama İngiltere olmadan iş yapılmayacağı noktasından yola çıkan destek arama tezi⁷³⁴ idi.

Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa bu düşüncenin hükümet düzeyinde başını çekiyordu. İngiliz yüksek Komiser Vekili Webb'i ziyaret eden Reşid Paşa, memleketin büyük ıstırap içinde olduğunu, ümitlerini sırf yardımına güvendiği İngiltere'ye bağladığını ifade ettiğinde Amiral Webb, Türkiye'ye Büyük Britanya'nın sempatisini sağlamanın tamamıyla vazifesinin dışında olduğu cevabını vermiştir.⁷³⁵ Amiral Webb bu görüşmeyle ilgili olarak İngiltere hükümetine bilgi verirken şu ifadeleri kullanmıştır:

"Nazır, Türkiye'de halkın çok az bir kısmının Fransız nüfuzunun hâkim olmasını istiyor fakat kendisi ve hükümetteki arkadaşları ile Sultan ve geniş bir halk kitlesinin arzusunun İngilizler tarafından idare edilmek olduğunu ciddiyetle temin ediyor."⁷³⁶

⁷³² a.g.e., s. 27.

⁷³³ Jaeschke, a.g.e., s. 9-10.

⁷³⁴ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları**, İstanbul 1998, s. 72.

⁷³⁵ Okur-Küçükuşurlu, a.g.e., s. 28.

⁷³⁶ Jaeschke, a.g.e., s. 8.

Hariciye Nazırı Reşid Paşa Güney ve Güneydoğu Anadolu'nun işgalini önleme konusunda İngilizler nezdinde girişimlerini sürdürürken, 15 Kasım'da İngiliz Generali Allenby "meseleler Türkler'le münakaşa edilmesin, yalnız onlara isteklerin icrasının zaruri olduğu söylensin" diyerek mütarekeyi uygulamada İngiltere'nin tavizsiz davranacağını ortaya koyuyordu. Allenby, General Wilson'a gönderdiği 20 Kasım 1918 tarihli raporunda, Türkler'e karşı şiddetli bir baskı uygulanırsa kuvvet kullanmaya gerek kalmayacağını bildirmiştir. Bunu hemen uygulamaya koyan Wilson 22 Kasım'da Osmanlı Harbiye Nezareti'ne verdiği notada İngilizlerin yeniden çarpışmaya girmekten kaçınmayacağı tehdidinde bulunuyordu. Tevfik Paşa Hükümeti aynı gün yaptığı toplantıda Adana ve havalisinin boşaltılmasını kararlaştırarak 23 Kasım'da hükümetin kararını ordulara bildirmiştir.⁷³⁷

Bu konuyla ilgili olarak 7 Aralık'ta İçel Mebus'u Mehmet Hilmi ve Maraş Mebus'u Hadi Efendiler'in Adana'nın işgaline dair sorularına Hariciye Nazırı Reşid Paşa cevap vererek "mütarekenin 16. maddesi gereğince Adana'yı da içine alan Kilikya'nın tahliyesi istendi, hükümet tarafından bu durum ilgili kumandanlara bildirildi. Mülkî idare bizdedir, mülkî idareye müdahale yoktur. Hükümet vazifesini ve ondan doğan mesuliyetini müdriktir"⁷³⁸ diyerek işgal olmadığını, mütareke hükmünün uygulandığını ifade etmiştir.

İtilaf Devletleri'nin mütareke'yi uygulamadaki tavizsiz tutumu ve Tevfik Paşa Hükümeti ile muhatap olmaması Meclis-i Mebusan'da hükümetin zaafı olarak değerlendirildiğinden tartışmalara sebep olmuştur. Mütareke hakkında hükümetin teşebbüslerinin sorulması üzerine Şura-yı Devlet Reisi Damat Şerif Paşa, 18 Kasım tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda şu açıklamalarda bulunarak mebusları teskine çalışmıştır:⁷³⁹

"Amiraller ve Generallerle Sadrazam Paşa görüştüler ve gerekli uyarıları yaptılar. Onlar da mütarekenin muhafazası için bize yardım edeceklerini vadettiler. Ufak tefek bazı şeyler olmuşsa da bunları ıslah için Hariciye Nezareti'nde bir büro tesis olundu. Büroya İtilaf Amiral ve Generalleri tarafından da zabıtlar konuldu" ifadelerini kullanmıştır. İstanbul'da bazı askeri binaların işgal olup olunmadığının sorulması üzerine yine Şerif Paşa cevaben "İstanbul'da hiç bir askeri bina işgal edilmemiştir. Şimdiye kadar İstanbul'a iki üç tabur asker gelmiş ve o iki üç tabur askeri iskân etmek için kendilerine şurada burada bazı yerler verilmiştir. Yoksa işgal etmemişlerdir"

⁷³⁷ Okur-Küçükkuşurlu, a.g.e., s. 29.

⁷³⁸ MMZC. D. III, İ. V, C. 1, s. 242-243.

⁷³⁹ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 146.

Hudeyde Mebusu Hasan Rıza Paşa'nın Selimiye ve Taksim Kışlaları'nın işgal edilmiş olduğunu söylemesi üzerine Şerif Paşa'nın sözlerine devam ederek "Selimiye Kışlası'na Hükümet tarafından 150 kişilik bir müfreze yerleştirilmiştir, Taksim Kışlası işgal edilmemiştir" demesi üzerine Bursa Mebusu Rıza Bey "öyleyse gazeteler yalan yazıyor"⁷⁴⁰ sözleriyle hükümetin gerçekleri gizlediğini ima etmiştir.

19 Kasım'da hükümet Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu alır almaz özel bir toplantı yaparak hemen mütareke hükümlerinin tamamının tatbiki ve memlekette sükûn ve asayişin sağlanması için gerekli çalışmaları müzakereye başlamıştır. Fakat hükümetin İngilizler ile iyi geçinme yaklaşımı Osmanlı topraklarının işgal edilmesine engel olamamıştır. Gerçi işgal edilen yerlerin mütareke hükümleri dairesinde tahliye edildiği ve mülki idarenin Osmanlı Devleti'nde bulunduğu hükümet tarafından ifade edilmişse de adı ne olursa olsun İtilaf Devletleri amaçlarına ulaşmış oluyorlardı.⁷⁴¹ Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, mütarekenin imzalanmasını takip eden günlerden başlayarak 1919 yılı Mart ayı başına kadar iktidarda bulunmuş olan Tevfik Paşa Hükümeti, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'a elkoyması karşısında pasif kalarak bir çözüm üretilmediği gibi işgalleri önleme konusunda da belirgin bir politika üretmekte yetersiz kalmıştır.

4. Hükümetin Sulh Hazırlıkları ve Kurduğu Komisyonlar

a. Sulh Gündemi ve Sulh Komisyonları

11 Kasım'da iktidara gelmiş olan Tevfik Paşa Hükümeti'nin 30 Ekim'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile 18 Ocak 1919'da başlayan Paris Sulh Konferansı arasındaki dönemde önünde duran en önemli gündem maddelerinin başında Sulh Meselesi geliyordu.

Siyasi çevreler ve basın da bu konuda aynı düşüncede bulunuyordu. Tevfik Paşa'nın iktidara geldiği ilk günden itibaren basın sulh meselesinin önemi üzerinde durarak hükümetin programını Meclis-i Mebusan'da okumasından önce dikkatleri bu konuya çekiyordu. Minber gazetesi 16 Kasım'da, "En Müstacel İşler" başlığı altında hükümetin yapması gerekenleri hatırlatıyordu. Yazıda acilen çözüm bekleyen işler arasında şerefli bir sulhun esaslarını belirlemek en önemlisi olarak gösterildikten sonra bunun yanında iaşe, asayiş ve para

⁷⁴⁰ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 147.

⁷⁴¹ Sabah, 20 Kasım 1918, Nr. 10420.

meseleleri ile her türlü suiistimalin tahkikatına tam hareketle devam edilip yetim ve yoksullara hizmetin hükümetten çözüm bekleyen işler⁷⁴² olduğunu dile getiriliyordu.

Hükümet de kamuoyu ile aynı düşünceyi paylaştığını göstererek bu konu üzerinde hassasiyetle durup programında sulh meselesini ilk sıraya almıştır. 18 Kasım'da Meclis-i Mebusan'da programını okuyan hükümetin Hariciye Nazırı Reşid Paşa “öncelikle devlet ve milletin şeref ve haysiyetiyle kabil-i telif bir sulh akdi için çalışılacağı”⁷⁴³’ni ifade ederek sulhün hükümet için önemine dikkat çekmiştir.

Hükümet’in programı üzerinde cereyan eden müzakerelerin ağırlık noktasını sulh hakkında hükümetin nasıl bir yol takip edeceği oluşturmuştur. Müzakereler esnasında hükümet aleyhinde söz alan Divaniye Mebusu Fuad Bey “İtilaf Devletleri’nin mütareke hükümlerine aykırı olarak işgallerde bulunduğunu ve hükümet programında işgale karşı alınabilecek tedbirlerden bahsedilmediğini”⁷⁴⁴ dile getirmiştir. Hükümet adına cevap veren Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey, hükümetin en önemli maksadının programda belirtildiği gibi “şeref ve haysiyetle asli menfaatleri muhafaza etmek şartıyla sulhün imzalanmasına yardımcı olmak”⁷⁴⁵ olduğunu söyleyerek hükümetin sulh konudaki kararlılığını dile getirmiştir.

Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi de program hakkında konuşmak için aldığı sözü Ermeni Meselesi’ne getirerek şu ifadeleri kullanmıştır: “Sulh güneşi altın başını ufuktan göstermeye başladı. Yakında galip mağlup her millet Sulh masasının etrafında çevrilecek. O masanın başına elimiz boş gitmeyelim. Kendimizi müdafaa edecek, hukukumuzu muhafaza edecek bazı icraat ile gidelim. Sulh masasına oturmadan evvel hükümet bu konuda rolü olan memurları cezalandırmalıdır.”⁷⁴⁶

Meclis-i Mebusan'da müzakere edilen Sulh Meselesi basında da geniş yer bulmuştur. İstanbul’un önde gelen basın organları hemen hemen aynı şeyleri tekrar ederek hükümetin sulh görüşmelerine hazırlık konusunda etkin adımlar atması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Söz gazetesi 25 Kasım tarihinde “Hükümet’in En Acil Vazifesi” başlıklı yazısında İttihat ve Terakki Hükümetleri’nin savaş yıllarında özellikle Ermeniler’e yönelik olarak icra ettikleri

⁷⁴² **Minber**, 16 Kasım 1918, Nr. 15.

⁷⁴³ **MMZC**. D. III, İ. V, C. 1, s. 136.

⁷⁴⁴ **MMZC**. D. III, İ. V, C. 1, s. 137-139.

⁷⁴⁵ **MMZC**. D. III, İ. V, C. I, s. 140.

⁷⁴⁶ **MMZC**. D. III, İ. V, C. I, s. 141.

olaylar ve tehcirde sorumlulukları bulunanların cezalandırılması ve hâlihazırdaki İttihatçı teşebbüslerinin önüne geçilmesi hususlarına vurgu yaparak sulh öncesinde bu çerçevede ciddi tedbirlerin alınması gerektiğini⁷⁴⁷ savunmuştur.

Meclis-i Mebusan'daki müzakereler ve İstanbul basınına yansıyanlar dikkate alındığında Tevfik Paşa Hükümeti'nin en fazla mesai harcaması gereken konunun sulh meselesi olduğu ortadaydı. Hükümet, Paris Sulh Konferansı başlamadan önce bu konuda komisyonlar kurulması gibi önemli adımlar atarak sulh esaslarını belirlemeye çalışmıştır. Sulh hazırlıkları konusunda çalışmak üzere ilk komisyon Hariciye Nezareti bünyesinde Hariciye Nazırı Müsteşarı Reşad Hikmet Bey başkanlığında kurulmuştur. Komisyon, hangi şartlar altında sulh imzalanabileceği hakkında bazı projeler hazırlanmıştır.⁷⁴⁸ Komisyon Osmanlı mülkünün muhafazası ile Arap vilayetlerine muhtariyet verilmesi konularına dayalı bir anlayışla Osmanlı Devleti açısından Sulh müzakeresi esnasında savunulacak hususları hazırlamak için çalışmıştır.⁷⁴⁹ Komisyon'un hazırlamış olduğu 25 maddelik listede yer alan şartlardan bazıları şunlardır:⁷⁵⁰

1. İstanbul ve Boğazlar ile Anadolu ve Rumeli'deki vilayetler Osmanlı idaresine kalacaktır.
2. Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı idaresine bağlanacaktır.
3. Irak, İngilizler tarafından tahliye edilecek Musul, Bağdat ve Basra'da muhtelit bir Arap, Türk ve Kürt idaresi kurulacaktır.
4. Osmanlı Devleti Mısır ve Süveyş'ten feragat edecektir.
5. Yemen tahliye edilecektir.
6. Hicaz'ın istiklali tasdik edilecektir.
7. Kapitülasyonlar kaldırılacaktır.
8. İstanbul serbest liman kalacaktır.
9. Şimendifer, maden ve liman gibi nafia işleri Amerika, Fransa, İngiltere, Belçika sermayedarlarına verilecektir.
10. Ermenistan, miktarı kâfi arazi üzerinde teşekkül edecektir. 10. Filistin'de bir Musevi-Arap hükümeti kurulacaktır.
11. Kıbrıs İngilizlere terk edilecektir.

⁷⁴⁷ **Söz**, 25 Kasım 1918, Nr. 13.

⁷⁴⁸ Söylemezoğlu, **a.g.e.**, s. 85.

⁷⁴⁹ **Minber**, 21 Kasım 1918, Nr. 20.

⁷⁵⁰ Bünyamin Kocaoğlu, "Mütareke İle Müsalaha Arasında Türkiye: Mütareke Hükümetleri Ve İstanbul Basını'nın Sulh Meselesine Bakışları", **İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele**, Edit: Osman Köse, Mavi Yay., İst. 2008, s. 193.

Sulha hazırlık kapsamında Hariciye Nezareti'nden başka Ziraat ve Ticaret Nezareti ile Maliye Nezareti bünyesinde de birer komisyon kurulmuştur. Maliye Nezareti bünyesinde kurulan komisyona Müsteşar Hasan Tahsin Bey başkanlık yapmıştır. Komisyon'un görevleri şu esaslardan ibaretti:⁷⁵¹

1. Sulhtan sonra Osmanlı sınırları dışında kalan kısımlara arazi, nüfus ve varidat oranları dikkate alınarak, bu yerlere karşılık gelen Düyun-ı Umumiye borçlarının tayini.
2. Osmanlı Ülkesi'ndeki esir zabıtana verilen maaşların cetvelini hazırlamak.
3. Balkan Harbi sonunda Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve hatta Arnavutluğa isabet eden ve Paris Maliye Kongresi'nde karşılaştırmak üzere olan müfredatı tespit etmek.
4. Tazminat-ı Şahsiye hesaplarını hazırlamak.
5. İktisadî kapitülasyonların ilgasında ısrar etmek suretiyle mütekabiliyet esasına dayalı ticaret anlaşmalarının esaslarını tespit etmek.
6. İtilaf Devletleri dayinler vekillerinin gitmesiyle, Düyun-u Umumiye'nin alacağı vaziyetin ne olacağı hususunda çalışmalar yapmak.

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde oluşturulan komisyon ise daha çok memalik-i müstevliyede kalacak insanların ve şirketlerin hukuk ve menfaatlerinin neden ibaret olacağı hususlarını araştırarak bunlarla ilgili bazı esasları tespit edip Hariciye Nazırı'na rapor etmiştir. Komisyon bunun yanında Avrupa devletleri ile ticari anlaşmalar imzalanması konusunda da ilgilenecek sulhün imzalanmasına kadar Türkiye'nin ticari menfaatleri için İtilaf Devletleri ile yapılacak ticari ilişkilerde kabul edilecek esaslarla ilgili teklif hazırlamıştır.⁷⁵²

Tevfik Paşa Hükümeti, sulh şartlarının belirlenmesi ile ilgili olarak nezaretler bünyesinde kurduğu bu komisyonlardan gerekli faydayı elde edememiştir. Bu yüzden basın tarafından sürekli uyarılmış ve tenkit edilmiştir. Sulh Konferansı 18 Ocak 1919'da Paris'te çalışmalara başladıktan bir süre sonra Tevfik Paşa Hükümeti 30 Ocak 1919'da Hariciye Nazırı Reşid Paşa başkanlığında, geniş yetkilere sahip "İstihzarat-ı Sulhiyye" adıyla başka bir komisyon kurmuştur. Komisyon'un üyeleri Ayan'dan Damat Ferit Paşa, Ayan'dan Çürüksulu Mahmut Paşa, Temyiz Mahkemesi Eski Reisi Osman Bey, Muhasebe-i Maliye Müdürü Berberyan Efendi, Cemil Molla ve Hariciye eski Nazırı Sefa Bey⁷⁵³ idi.

⁷⁵¹ Kocaoğlu, **a.g.m.**, s. 194.

⁷⁵² Kocaoğlu, **a.g.m.**, s. 195.

⁷⁵³ **Söz**, 31 Ocak 1919, Nr. 79.

Komisyona'nun askeri mümessili Erkânı Harp Miralayı İsmet (İnönü) Bey, müşavirleri ise Washington Büyükelçisi Münir Bey ile Esat Cemal (Paker) Bey⁷⁵⁴ idi. Komisyona 10 Şubat 1919'da Petersburg eski Sefiri Fahrettin Bey ile Sofya eski Sefiri Sefa Bey de dahil edilmişlerdir.⁷⁵⁵ Bu komisyon, nezaretlerde müsteşarların başkanlığında kurulmuş bulunan komisyonların çalışmalarını da dikkate alarak kapsamlı bir sulh programı hazırlamayı amaç edinmiştir.⁷⁵⁶ Komisyon Ocak ayı sonunda kurularak çalışmalarına başlamış ancak Ocak ayının sonlarına gelindiğinde henüz İtilaf Devletleri konferansa Osmanlı Devleti'ni resmen davet etmedikleri için sulh konferansına göndereceği murahhasları belirleyememiştir.⁷⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin resmen temsil edilmediği Paris Barış Konferansı toplandığında İtilaf Devletleri Osmanlı'ya karşı çeşitli toprak istekleri ileri sürmeye başlamışlardır. Buna karşılık Tevfik Paşa Hükümeti de Osmanlı haklarını savunmak ve bu istekleri etkisiz bırakmak için çalışmalar yapmıştır. Hükümet'in bu konuda attığı adımlardan ilki, Osmanlı Devleti'ne ait arazi meselelerinin müzakeresinde konferans tarafından dikkate alınması için bir rapor hazırlayıp 12 Şubat 1919'da İstanbul'daki Amerikan temsilcisi ile İngiliz, Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserleri'ne muhtıra şeklinde vermek olmuştur.⁷⁵⁸

Tevfik Paşa Hükümeti, hazırladığı raporda temel olarak Wilson Prensipleri üzerinde durmuştur. Wilson'un "Osmanlı idaresi altında yaşamakta olan milletlerin serbest-i inkişaflarının sağlanması ve Boğazlar'ın bütün milletlerin gemilerine daimi olarak açılması" prensibi üzerinde detaylı açıklamaları ihtiva eden raporda ana hatları ile ele alınan konular şöyle tespit edilmiştir:⁷⁵⁹

1. Osmanlı Hükümeti, gerek harp halinde gerek sulhta Boğaziçi ve Çanakkale Boğazları'nın bütün memleketlerin ticaret gemilerine açık bulundurulmasını ve yalnız Payitaht'ın savunmasına gerekli tedbirlerin alınabilmesini kabul eder.
2. Harpten evvel tanzim edilmiş olan resmi istatistiklere ve 1897'de Fransızlar'ın Paris'te neşretmiş oldukları Sarı Kitaba göre hiçbir Osmanlı vilayetinde Ermeni'ler ekseriyeti teşkil etmemektedirler.
3. Resmi istatistiklere göre Anadolu vilayetleri ahalisinin nüfus oranları şöyledir: Müslümanlar yüzde 85, Rumlar yüzde 9 ve Ermeniler yüzde 5, Musevi ve ecnebler yüzde 0.8. Bu rakamlar Sarı Kitap'ta verilen istatistiklerden çok farklı değildir.
4. Ermeni çeteleri, tehcirden evvel ve özellikle Ruslar'ın doğu vilayetlerine gelmesinden sonra Anadolu'da çok korkunç zulümler yapmışlar, bir milyon kişiyi aşan sayıda

⁷⁵⁴ Paker, **a.g.e.**, s. 102.

⁷⁵⁵ **İkdam**, 11 Şubat 1919, Nr. 7904.

⁷⁵⁶ Kocaoğlu, **a.g.m.**, s. 194.

⁷⁵⁷ **Sabah**, 24 Ocak 1919, Nr. 10485.

⁷⁵⁸ **İkdam**, 3 Mart 1919, Nr. 7924; **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Mart 1919, Nr. 13656.

⁷⁵⁹ **İkdam**, 3 Mart 1919, Nr. 7924.

müslümanı öldürmüşlerdir. Memleket Rus orduları ve Ermeni çeteleri tarafından o derece tahrip edilmiştir ki köyler, kasabalar bile bu tahribatın dışında kalamamıştır.

5. Ermeni çevrelerince hayal edilen Kafkasya'dan Kilikya'ya kadar büyük bir Ermenistan kurulması düşüncesi Wilson Prensipleri'ne de aykırıdır. Beş milyon müslümanı birkaç yüz bin Ermeni'nin hükmü altına sokmak adalete uygun değildir.

6. Ermeni Meselesi'nin çözümünde şu iki yoldan birisine başvurulabilir. Birincisi: Osmanlı vilayetleri nüfusunun çoğunluğunun Türk ve müslüman olması sebebiyle Osmanlı'nın Avrupa ve Asya topraklarında Osmanlı hâkimiyeti devam etmeli, sağlanacak haklarla Ermeni ahalinin gelişmesi sağlanmalı, bütün müslümanlar ve Ermeni'ler yerli yerinde kalmalıdır. İkincisi: Kafkasya'da kurulmuş olan Ermeni Cumhuriyeti genişletilerek Zor sancağına tehcir edilmiş olan Ermenilerinde iskân edilebileceği kadar bir arazi Ermenistan'a ilhak edilmelidir.

8. Ermeniler ve müslümanlar arasında cereyan etmiş olan üzücü olaylarda sorumluluğu olan Ermeni komiteleri ve müslüman memurların tespiti için Türk ve Ermeni murahhaslarının yardımıyla inceleme yapmak üzere uluslar arası bir komisyon kurulmalıdır. Bu komisyon olay mahallerinde incelemeler yaparak resmi nüfus istatistikleri çerçevesinde hakkaniyattar bir sonuç ortaya koymalıdır. Bab-ı âli bu komisyonun kurulmasını İspanya, İsviçre, Danimarka, İsveç ve Felemenk (Hollanda) Hükümetleri'nden rica etmiştir.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin Paris Sulh Konferansı'nda Osmanlı haklarının savunulması için batılı devletler nezdinde yaptığı bu girişim, 3 Mart 1919 tarihli İstanbul gazetelerinin manşetlerinde yer almış⁷⁶⁰ olup basın ve halk tarafından takdirle karşılanmıştır.⁷⁶¹

Tevfik Paşa Hükümeti'in sulh hazırlıkları kapsamında teşebbüs ettiği ikinci önemli yol ise savaş suçluları konusunda soruşturma yaptırmak üzere tarafsız devletlerden bir komisyon kurulmasına çalışmak olmuştur. Hükümet bu komisyonun kurulması için 19 Şubat 1919 tarihinde Danimarka, İsveç, İsviçre, Hollanda ve İspanya Devletleri elçiliklerine başvuruda bulunmuştur. Ayrıca bu ülkelerde bulunan Osmanlı temsilciliklerine de telgrafla talimat veren hükümet, temsilcilerden tarafsız kişilerden oluşan ikişer yargıç gönderilmesini sağlamalarını istemiştir.⁷⁶²

⁷⁶⁰ Bkz. **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Mart 1919, Nr. 13656; **İkdam**, 3 Mart 1919, Nr. 7924.

⁷⁶¹ Göztepe, **a.g.e.**, s. 103.

⁷⁶² Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ank. 1985, s. 60-61; **İkdam**, 3 Mart 1919, Nr. 7924; Tevfik Paşa Hükümeti, Danimarka'nın İstanbul elçiliğine yaptığı başvuru yazısında şu ifadelerle yer vermiştir: "Danimarka Kraliyet Elçiliği'nce bilindiği üzere, Osmanlı Hükümeti, savaş gerek Müslüman gerek gayrimüslim Osmanlı yurttaşlarının sürülmelerinden sorumlu olanlar hakkında adli kovuşturma açmış bulunmaktadır. Irk ve din ayrımı gözetmeksizin suçluları ortaya çıkarmak üzere hem İstanbul'da hem de vilayetlerde Soruşturma Komisyonları kurulmuştur. Bu sorunu yüksek hakkaniyet ve tarafsızlık esprisiyle aydınlatılabilmek için Osmanlı Hükümeti, adı geçen Soruşturma Komisyonları üyeliklerine tarafsız ülkeler yargıçılarından seçilecek yabancı üyeler de katmaya karar vermiştir. Bu düşünceyle Osmanlı Hariciye Nazırı, Danimarkalı iki yargıcın anılan komisyonlara atanması için hükümeti nezdinde aracılık etmesini ve Danimarka Hükümeti'nin karşılığını tez elden bildirmesini Danimarka Kraliyet Elçiliği'nden rica etmekle onur kazanır. Bu üyelerin yollukları ve öteki giderleri tabii ki Hükümet-i Şahane'ce karşılanacaktır. (Şimşir, **a.g.e.**, s. 60)

İngiliz Hükümeti, Tevfik Paşa'nın girişimi karşısında telaşlanarak bunu engellemenin yollarını aramaya başlamıştır. İlk önce İstanbul'daki İngiliz sansür memuru, Türk başvurusunu Kopenhag'a ileten Danimarka Elçiliği'nin telgrafını engellemeye çalışmış, ancak kısa süre önce telgrafın gönderildiğini öğrenmiştir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb'de Londra'yı uyararak beş tarafsız ülkedeki Türk temsilciliklerine gönderilecek talimatın engellenmesini istemiştir. Bu kovalamaca arasında İspanya, Danimarka ve Hollanda'ya gönderilen telgraflar ilgili yerlere ulaşmıştır. İngiliz makamları İsveç ve İsviçre'ye gönderilen telgrafların yerine ulaşmasını engellemeyi ise başarmışlardır.⁷⁶³

Fransa da Tevfik Paşa Hükümeti'nin bu girişimini engelleme konusunda İngiltere'den geri kalmamıştır. Kopenhag'daki Fransa temsilcisi, Türk teklifinin kabul edilmemesi konusunda hükümetinden aldığı emirleri Danimarka makamlarına iletmiştir. Bu İngiliz- Fransız ittifakı neticesinde Danimarka Osmanlı Hükümeti'nin teklifini karşılıksız bırakmıştır. İspanya Devleti ise Türk teklifini inceledikten sonra 28 Şubat'ta son olarak İngiltere'nin fikrini almak istediğinde İngiliz Hükümeti, "bu iş Sulh Konferansı'nın işidir" diyerek İspanya'yı olumlu eğiliminden vazgeçirmiştir.⁷⁶⁴

Sonuç olarak, Tevfik Paşa Hükümeti'nin beş tarafsız devletten on yargıç isteyerek Ermeni Meselisini henüz olaylar yeni iken çözüme girişimi İngiliz ve Fransız engeline takılmıştır. Bu gelişmeden birkaç gün sonra Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifası ile sürgün konusu o gün için aydınlanma şansını kaybetmiştir. Tevfik Paşa'nın akim kalan bu girişimi, batılı devletlerin Ermeni Meselesini siyasi amaçlarına paravan yaptıklarının da açık bir örneğini ortaya koymuştur. Ancak bu girişim tarihi bir anlam ifade etmektedir. Belirtmek gerekir ki, Hükümet'in bu girişimi İttihatçıların çoğunun tutuklandığı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidara gelmek için harekete geçtiği ve İşgal devletleri nüfuzunun Osmanlı idaresi üzerinde en üst seviyede bulunduğu bir ortamda gerçekleşmiştir. Tevfik Paşa Hükümeti, bu hassas ortamdaki teşebbüsü ile belki de hem kendini hem de savaş suçlusu durumunda olan İttihatçıları savunmak istemiştir.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin bu teşebbüsü şu yönüyle de tarihi bir öneme sahiptir.⁷⁶⁵

⁷⁶³ Şimşir, a.g.e., s. 62.

⁷⁶⁴ Şimşir, a.g.e., s. 63.

⁷⁶⁵ Şimşir, a.g.e., s. 61-62.

“İttihatçı yöneticiler savaş içinde ihanete ve ihtilale hazırlanmış olan Ermenileri sürmek zorunda kalmışlardı. Bu sürgün acımasız düşman propagandasınca kırım olarak kamuoyuna sunulmuştu. İngilizler bu konuda Avrupa ve Amerika’yı geniş ölçüde inandırmıştı. Yalnız İttihatçı yöneticiler değil tümüyle Türk ulusu sanık durumundaydı. Bu sözüm ona kırım olayı o güne kadar tarafsızların eline hiç verilmemişti. Ciddi ve gerçekten tarafsız bir soruşturma Ermeni kırım propagandasını kökten çözebilirdi. İngilizler hazırlanan sömürge planlarının bozulacağından kaygı duyarak Türk girişimini daha başında baltalamıştır.”

Tevfik Paşa Hükümeti, sulh meselesi bağlamında bahsi geçen bu teşebbüsler ve nezaretler bünyesinde oluşturduğu ilk komisyonlardan başka komisyonlar da kurmuştur. Bu komisyonlar geneli itibariyle İttihatçılar’a yönelik olarak alınan tedbirler çerçevesinde değerlendirilebilir de sonuç olarak hükümetin sulh konferansına eli boş gitmemek için yaptığı icraattan olması hasebiyle aynı zamanda sulh meselesi çerçevesinde de değerlendirilebilir. Bu itibarla komisyonlar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecektir.

b. Tetkik-i Seyyat Komisyonu

Tevfik Paşa Hükümeti’nin 18 Kasım’da güvenoyu almasından sonra teşkil etmeye başladığı komisyonlardan birisi de “Tetkik-i Seyyat” veya Tahkik-i Fecayi⁷⁶⁶ adıyla anılan komisyondur. Komisyon 23 Kasım 1918 tarihinde Meclis-i Vükelâ kararıyla kurulmuştur.⁷⁶⁷ Komisyon önce Dâhiliye Nezareti bünyesinde Emniyet-i Umumiye Müdürlüğünde Mazhar Bey başkanlığında oluşturulmuş⁷⁶⁸ daha sonra aynı ad altında Bahriye ve Harbiye Nezaretleri’nde de kurularak faaliyet alanı genişletilmiştir.⁷⁶⁹

Dâhiliye Nezareti bünyesinde kurulan ilk komisyonda bir Ermeni bir Rum üyenin de bulundurulmasına karar verilmiştir.⁷⁷⁰ Komisyon’da bulunan Ermeni üye Adliye Nezareti İstinaf Mahkemesi azalarından Artin Mesdciyan Efendi, Rum üye ise Umur-u Hukukiye

⁷⁶⁶ **Sabah**, 24 Kasım 1918, Nr. 10424.

⁷⁶⁷ BOA. MV. 213/22.

⁷⁶⁸ **Sabah**, 24 Kasım 1918, Nr. 10424; Tetkik-i Seyyat Komisyonu Başkanlığı’na, Damat Ferit Paşa döneminde Refik Paşa getirilecektir. (**İkdam**, 28 Mart 1919, Nr. 7949).

⁷⁶⁹ Gökbilgin, **a.g.e.**, C. 1, s. 11.

⁷⁷⁰ BOA. MV. 212/22; **Sabah**, 24 Kasım 1918, Nr. 10424.

Müdüriyeti Muavini Haralambos Kondos Efendi⁷⁷¹ idi. Bunların dışında komisyona mülkiye müfettişlerinden Emir Bey ve Hüsnü Bey de dâhil edilmişlerdir.⁷⁷²

Tetkik-i Seyyat Komisyonu'nun kuruluş amacı, İttihatçı hükümetler zamanında muhtelif unsurlara karşı yapılmış olan fecayi ve mezalimi tahkik ve takip etmek⁷⁷³ idi. Bunun yanında, tehcir esnasında bazı memurlar tarafından uygulanan suçların tahkiki ile suçları belirlenenlerin mahkemelerinin yapılması komisyonun temel faaliyet alanı olarak belirlenmişti.⁷⁷⁴ Komisyon aynı zamanda Rum ve Türkler'e yönelik işkence ve suiistimallere karışanlar hakkında da tahkikat yapabilecekti.⁷⁷⁵

Komisyon'un çalışma mekânı Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nde kendisine tahsis edilmiş olan özel daire idi. Komisyon ilk toplantısını 24 Kasım'da gerçekleştirmiş olup her gün toplanmak suretiyle çalışmayı esas edinmiştir. Komisyon ilk başlarda şikâyetleri tetkik ederek ona göre bir hareket tarzı belirleme usulünü benimsemiştir. Komisyon başkanı Mazhar Bey basına verdiği beyanatta: "Dâhiliye Nezareti'nden tehcir için verilen emirlerin infazında işkenceler icra eden ve bu vesile ile şahsi menfaatlerini temin ve Ermenilerin emval ve emlâkını gasp edenlerin tahkikatını komisyon derhal icra etmektedir. Bunlar hakkında kanuni işlem yapılacaktır. Diyarbakır eski Valisi Doktor Reşid Bey'in tevkifi için verdiği müzekkere üzerine bu kişi İstanbul tevkifhanesinde taht-ı tevkife alındı. Kendisinin Ermenilerin tehciri meselesinde pek çok suiistimleri tahkik etmekle beraber Beşiri Kaymakamı Sabit Bey ile Lice Kaymakamı Nesimi Beyleri katlettiği de mertebe-i sübuta vasıl olmuştur"⁷⁷⁶ ifadelerini kullanmıştır.

Komisyon hiç vakit kaybetmeden icraata başlayarak hükümetin programında vadettiği "dâhilî sükûnun sağlanması ve mağduriyetlerin telafi edilmesi"⁷⁷⁷ konularındaki samimiyetini de ortaya koyuyordu. Bu ilk adımın ardından komisyon bazı eski valilerin de tutuklanması yönünde çaba göstererek tehcirin uygulanması sırasında suiistimleri görülen sivil ve askeri memurlar hakkında bilgi toplamak için mülkiye müfettişi Emin Bey'i Anadolu'ya göndermiştir. Ancak bilgisine başvuru valiler İttihat ve Terakki dönemi idarecileriydiler.

⁷⁷¹ **Vakit**, 24 Kasım 1918, Nr. 391; **Sabah**, 25 Kasım 1918, Nr. 10425.

⁷⁷² **Sabah**, 26 Kasım 1918, Nr. 10426.

⁷⁷³ **Sabah**, 25 Kasım 1918, Nr. 10425

⁷⁷⁴ **Sabah**, 26 Kasım 1918, Nr. 10426.

⁷⁷⁵ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s.188.

⁷⁷⁶ **Sabah**, 26 Kasım 1918, Nr. 10426.

⁷⁷⁷ **MMZC**. D. III, İ. V, C. I, s. 136.

Basın organları bu konuda komisyon başkanı Mazhar Bey'e doğru bilgiye ulaşamayacağı endişelerini iletmışler bundan sonra hükümet bütün kurumlarda bir tasfiyeye girişerek başta valilerin değiştirilmesi yolunda çalışmalara başlamıştır.⁷⁷⁸

Komisyon 3 Aralık'tan itibaren İttihat ve Terakki'nin önde gelen şahıslarından Rahmi Bey'in İzmir valiliği yaptığı döneme ait icraatını incelemeye başlamıştır. Bu konuda tahkikatta bulunmaları için beş mülkiye müfettişinden oluşan bir tahkik heyetini İzmir'e, mülkiye müfettişi Fuat Bey'i de Ankara'ya yollamıştır. İzmir'de tahkikatta bulunan heyet bir rapor hazırlayarak komisyona sunmuştur. Raporda, Rahmi Bey'in valiliği sırasında İzmir'de pek çok kanun dışı icraatta bulunarak devleti zarara uğrattığı iddia edilmiştir.⁷⁷⁹

Bu arada tehcir esnasında Ankara'da jandarma yüzbaşılığında bulunduğu sırada Ermeni ve Rumlar'a yönelik gasp ve hırsızlık olaylarının yanında birçok yolsuzluklara karışmış olduğu tespit edilen Çerkez Şakir tutuklanmıştır. Ankara'da bulunan mülkiye müfettişi Fuat Bey'in bölgede tahkikat yaptığı günlerde Çerkez Şakir firar etmiştir.⁷⁸⁰

Komisyon 5 Aralık'tan itibaren daha önce tutuklanmış olan Erzurum eski valisi Sabit Bey'i, 7 Aralık'ta ise Diyarbakır eski valisi olup Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'nun müzekkeresi üzerine tutuklanmış olan Doktor Reşid Bey'i sorgulamaya başlamıştır.⁷⁸¹

Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'nca yapılan tahkikat sonuçlarına göre Edirne eski Valisi Zekeriya Zihni Bey, Adapazarı Jandarma Bölük Komutanı ile Hendek Nahiye Müdürü Raşid Efendi haklarında tahkikat icra edilmesine,⁷⁸² Konya eski Valisi Muammer Bey, Musul Valisi Memduh Bey ile Divan-ı Muhasebat Mümeyyizlerinden Macid Bey'in de tutuklanmalarına karar verilmiştir.⁷⁸³

Tetkik-i Seyyiat Komisyonu 1919 Ocak ayı ortalarında lağv edilerek Fevkalâde Divan-ı Harb'e dönüştürülmüştür. Bu sebeple, bu sırada tutuklanan Diyarbakır eski mebusu Zülfü ve Fevzi Efendiler Divan-ı Harb'e sevk olunmuşlardır. Daha önce Tetkik-i Seyyiat

⁷⁷⁸ Kocaoğlu, a.g.e., s. 189.

⁷⁷⁹ **Sabah**, 3 Aralık 1918, Nr. 10433.

⁷⁸⁰ **Sabah**, 5 Aralık 1918, Nr. 10435.

⁷⁸¹ **Sabah**, 8 Aralık 1918, Nr. 10438.

⁷⁸² **Sabah**, 9 Aralık 1918, Nr. 10439.

⁷⁸³ Kocaoğlu, a.g.e., s. 190.

Komisyonu'nca tevkifine lüzum görülen pek çok kişinin de tevkif edildikçe Divan-ı Harb'e sevk edilmelerine karar verilmiştir.⁷⁸⁴

Başta da ifade edildiği gibi Tetkik-i Seyyiat Komisyonu, Dâhiliye Nezareti'nden başka Bahriye ve Harbiye Nezareti'nde de kurulmuştu. Bahriye Nezareti'nde kurulan komisyon başkanı Kaymakam İsmail hakkı Bey, üyeleri ise Kaymakam Cemal Bey, Binbaşı Şükrü Bey, Binbaşı Abidin Bey, Binbaşı Cemil Bey, Yüzbaşı Osman, Yüzbaşı Arif, Kâtip Yüzbaşı Sabri, Yazı İşleri Memuru ise Yüzbaşı İzzet Efendi⁷⁸⁵ idi. Komisyon'un görevi, Cemal Paşa zamanında Bahriye Nezareti'nde meydana gelen yolsuzlukları incelemektir. Komisyon daha çok Bahriye Nezareti levazım dairesine dair giriş ve çıkış defterlerini incelemiştir.⁷⁸⁶

Harbiye Nezareti bünyesindeki Suiistimaller Hesapları ve Tetkik-i Seyyiat Komisyonu ise 30 Kasım 1918'de kurulmuştur. Komisyonun kuruluş amacı “seferberliğin ilanından beri Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nezareti daire ve şubelerinde meydana gelmiş olan suiistimalleri tetkik ve mesullerini meydana çıkarmak” olarak açıklanmıştır.

Komisyon, Harbiye Nezareti Müsteşarı Mirliva Mustafa Hilmi Paşa başkanlığında kurulmuş olup üyeleri arasında Erkân-ı Harbiye miralaylarından Hasan Tosun, Sabri ve Behçet Beyler bulunuyorlardı.⁷⁸⁷

Komisyon, hükümetin genel af ilanı projesi kapsamında bir mazbata hazırlayarak Dâhiliye Nezareti encümenine sunmuş, mazbata encümen tarafından küçük değişikliklerle kabul edilmiştir. Bu mazbatada Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Harbi müsebbip ve sorumlularının aftan müstesna tutulmaları ve en ağır cezalar ile cezalandırılmalarının adaletin gereği olduğu öne sürülmüştür.⁷⁸⁸

Komisyona gelen ve incelenmesi istenen konular arasında çok çarpıcı iddialarda yer almıştır. Bu iddialardan birisinde “harp yıllarında Tekâlif-i Harbiye Komutanlığı tarafından askerin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla halktan toplanan yardımların, askeri malzemedeki ziyade değişik ticari malların alımında kullanıldığı, alınan malların ise askeri ambarlarda

⁷⁸⁴ **Sabah**, 19 Ocak 1919, Nr. 10480.

⁷⁸⁵ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 191.

⁷⁸⁶ **Sabah**, 27 Kasım 1918, Nr. 10427.

⁷⁸⁷ Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 11; Cemal Kutay, **Türkiye Hürriyet ve İstiklal Mücadeleleri Tarihi**, C. 19, 1961, s. 10727.

⁷⁸⁸ Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 11.

depolandıktan sonra Men-i ihtikâr (haksız kazancı önleme) Komisyonu eliyle yüklü meblağlar karşılığında sivil bazı kimselere satıldığı ve bu suretle büyük servetler kazanıldığı”⁷⁸⁹ ileri sürülmüştür

Harbiye Nezareti’nde müsteşar Hilmi Paşa’nın başkanlığında kurulmuş olan Tetkik-i Seyyiat Komisyonu’nun görev ve yetkileri, 25 Şubat 1919’da Tevfik Paşa Hükümeti’nde meydana gelen değişiklikte Harbiye Nezareti’ne tayin olunan Ferit Paşa’nın emriyle genişletilmiştir. Komisyon o tarihe kadar yalnız seferberlikteki suiistimalleri ve zabitanın ataletini tetkik etmekten genişletilen yetkileri ile seferberlikten evvel meydana gelen yolsuzlukları da tetkik edecek nitelik kazanmıştır.⁷⁹⁰

c. Tahsisat-ı Mestureyi Tetkik Komisyonu

Basında Dâhiliye Nezareti Tetkik-i Seyyiat Komisyonu olarak da ifade edilen bu komisyon Dâhiliye Nezareti bünyesinde Aralık 1918’in son haftasında kurularak başkanlığına Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Hamit Bey getirilmiştir. Komisyon’un üyeleri arasında Umur-u Mahalliyeye İdare-i Hususiye Müdürü Süleyman Bey, Muhasebe Müdürü Salim Bey ve Maliye Nezareti’nden Reşad Bey bulunuyordu.⁷⁹¹ Bu komisyon, İtilaf Devletleri tarafından Dâhiliye Nezareti’ne verilmiş olan örtülü ödeneği incelemekle görevlendirilmişti.⁷⁹²

Komisyon, Dâhiliye Nezareti örtülü ödenek bütçesinden kanunsuz olarak harcandığı iddia edilen meblağın hangi amaçlarla kimlere ve nerelere verildiğini tetkik ve tespit edilen yolsuzluklarla ilgili tedbirler alınmasını sağlamak esasına göre hareket edecekti.⁷⁹³ Bu sayede İttihat ve Terakki hükümetlerinin harp yıllarına dair hesapları da Tevfik Paşa Hükümeti tarafından mercek altına alınmıştır.

d. Ermeni Meselesi İle İlgili Tahkik Heyetleri

Mütarekeden sonra basında İtilaf ve Osmanlı temsilcileri arasındaki ilişkilerde ve özellikle Meclis-i Mebusan’da her vesile ile tehcir konusu gündeme geliyordu. Tevfik Paşa Hükümeti’nin güvenoyu meselesinden dolayı 18 ve 19 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Mebusan müzakereleri sırasında Ermeni Meselesi şiddetli tartışmalara sebebiyet vermişti. Özellikle Ermeni mebuslarından Halep mebusu Artin Boşgezenyan, Sivas Mebusu Dikran Barsamyan,

⁷⁸⁹ Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 192.

⁷⁹⁰ **Alemdar**, 28 Şubat 1919, Nr. 1380-70.

⁷⁹¹ **Alemdar**, 23 Aralık 1918, Nr. 1319-9.

⁷⁹² **Alemdar**, 23 Aralık 1918, Nr. 1319-9.

⁷⁹³ **Alemdar**, 7 Ocak 1919, Nr. 1334-24.

Kozan mebusu Matyas Nalbantyan Efendi uzun ve heyecanlı konuşmalar yapmışlardı.⁷⁹⁴ Konuşmalarda genel olarak tehcir esnasında Ermeniler'e karşı şiddetli bir katliam yapıldığı dile getirilmişti. Tartışmalar sırasında Musul Mebusu Mehmet Emin Bey dayanamamış ve olayın Ermeni, Rum ve Arap mazlumlarıyla beraber Türk mazlumlarının da davası olduğunu, yapılan fenalıklarda Türk'ün zerre kadar kabahati bulunmadığını dile getiren bir konuşma yapmıştır.⁷⁹⁵

Bu mesele hakkında Padişah Vahideddin 23 Kasım'da Daily Mail gazetesi muhabirine verdiği ve daha sonra Times Gazetesi'nde neşrolunan beyanatında: "Türkiye'de bazı siyasi komiteler tarafından Ermeniler hakkında icra olunan muameleye büyük bir teessürle muttali oldum. Saltanata geçer geçmez bu vakalar müsebbiplerinin son derece şiddetle cezaya çarptırılması için derhal tahkikat açılmasını emrettim. Bugün bu mesele bütün teferruatıyla soruşturulmaktadır"⁷⁹⁶diyerek hükümetin bu konuda icraatta bulunacağını ifade etmiştir.

Bu doğrultuda Tevfik Paşa Hükümeti, Dâhiliye Nezareti bünyesinde 27 Kasım 1918 de Heyet-i Tahkikiye Komisyonu kurmuştur.⁷⁹⁷ Komisyon'un amacı tehcir zamanında yapıldığı iddia olunan mezalim ve yolsuzlukları mahallinde incelemek ve şikâyet sahipleri ile bizzat temasta bulunmaktır.⁷⁹⁸ Dâhiliye Nezareti'nde kurulan Tahkik Heyeti'nin başkanı Mahkeme-i İstinaf Müdde-i Umumisi İhsan Bey idi. Heyet Adliye ve Dâhiliye memurlarından oluşuyordu. Üyeler arasında Heyet-i Teftiş Reisi Mazhar, Müfettiş İsmail Hakkı, Niyazi, Bidayet Müdde-i Umumilik muavinlerinden Kudretullah ve Üsküdar müstantik azasından Yordaniki Beyler bulunuyordu. Bunların dışında heyette birer Ermeni ve Rum uzmanın bulunmasına da karar verilmiştir.⁷⁹⁹

Tahkik heyeti vali, mutasarrıf, kaymakam gibi hangi memur sınıfına mensup olursa olsun tehcir esnasında olaylara göz yummuş veya bizzat müdahalesi olmuş kimseler hakkında gerekli tahkikatı yaparak bu kişileri kanuna teslim edecekti.⁸⁰⁰ İhsan Bey başkanlığındaki tahkik heyeti Aralık ayı başında Adliye Nezareti tarafından tahkikatta bulunmak üzere İzmit'e gönderilmiştir. İhsan Bey ve beraberindeki müfettişler, tahkikatları neticesinde tehcir

⁷⁹⁴ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 137-161.

⁷⁹⁵ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 161.

⁷⁹⁶ Gökbilgin, a.g.e., C. 1, s. 15.

⁷⁹⁷ Sabah, 28 Kasım 1918, Nr. 10428.

⁷⁹⁸ Gökbilgin, a.g.e., s. 15.

⁷⁹⁹ İkdâm, 8 Aralık 1918, Nr. 7839.

⁸⁰⁰ Sabah, 22 Kasım 1918, Nr. 10422.

sırasında Ermeniler'e müdahalesi olmakla suçlananlardan bazılarını tevkif ederek Hayret Paşa başkanlığında kurulan Divan-ı Harb'te mahkeme edilmek üzere İstanbul'a getirmişlerdir. Yine Aralık ayında başlayan Vali Cemal Azmi tarafından yapılan suiistimaller hakkındaki tahkikat için Trabzon'a da bir heyet gönderilmiştir.⁸⁰¹

Tevfik Paşa Hükümeti Aralık ayı ortalarında aynı vazife ile görevli olarak on heyetin Anadolu'ya gönderilmesine karar vermiştir. Heyetlerin gönderileceği bölgeler şöyle belirtilmiştir.⁸⁰²

1. Ankara, Kastamonu vilayetleriyle Bolu sancağı.
2. Trabzon vilayetiyle Samsun Livası.
3. Hüdavendigâr (Bursa), Edirne vilayetleriyle Çatalca sancağı.
4. Aydın vilayeti ile Çanakkale ve Karesi sancaklarına.
5. Konya vilayetiyle Eskişehir, Karahisar (Afyon), Kütahya sancaklarına.
6. Sivas vilayeti ile Kayseri, Yozgat sancaklarına.
7. Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerine.
8. Diyarbakır, Mamuratülaziz vilayetlerine.
9. Adana vilayeti ile Maraş sancağına.
10. Urfa, Zor, Antep sancaklarına.

Heyet üyeleri maaşlarının dışında günlük 3'er lira olmak üzere yolluk alacaklardı. Heyet tarafından suçlu olduğuna kanaat edilen şahıslar Hayret Paşa'nın başkanlığı altındaki Divan-ı Harbe sevk edilecekti.⁸⁰³

5. Meclis-i Mebusan'ın Feshi

Tevfik Paşa Hükümeti döneminde meydana gelen Osmanlı siyasal yaşamındaki en önemli gelişmelerin başında şüphesiz Meclis-i Mebusan'ın feshi yer almaktadır. Osmanlı meşrutiyet hayatında fevkalade bir dönüşüm⁸⁰⁴ olarak telakki edilebilecek bu olay Meşrutiyet Parlamentosu'nun üçüncü döneminin de sonunu ilan etmiştir.⁸⁰⁵

⁸⁰¹ **İkdam**, 22 Şubat 1919, Nr. 7915.

⁸⁰² BOA. MV. 213/60.

⁸⁰³ BOA. MV. 213/60.

⁸⁰⁴ **İkdam**, 22 Aralık 1918, Nr. 7853.

⁸⁰⁵ II. Meşrutiyet Parlamentosu, Mütareke Dönemi dahil, dört yasama dönemini kapsamaktadır. Bu dönemlerin hepsi fesihle sonuçlanmıştır.(1911,1912,1918,1920) İlk iki dönem iktidar-muhalefet ilişkisinin bulunduğu dönemler olmuştur. 1914 seçimleriyle başlayan 3. dönem ise muhalefetsiz bir dönemdir. 1920'de toplanan Son Osmanlı Mebusan Meclisi, Müdafâ-i Hukuk doğrultusunda çalışmış ve ömrü çok kısa olmuştur. (Tunaya, **Türkiye'de siyasal gelişmeler**, C. I, s. 129).

Meclis-i Mebusan'ın feshinin temelinde Meclis-i Mebusan'ın siyasi yapısının çoğunlukla İttihatçılığa dayanması, Meclis ile Tefik Paşa Hükümeti arasındaki uyumsuzluk ve İtilaf Devletleri'nin Padişah'a baskıları çerçevesindeki gelişmelerin yattığı görülmektedir. Meclis'in feshine giden yol ise İttihatçılar'ın 1-2 Kasım gecesi firar etmeleri üzerine Meclis'in aldığı yeni şekle rağmen İstanbul basınının Meclis-i Mebusan'a karşı aldığı tavırla açılmıştır.⁸⁰⁶

İttihat ve Terakki Fırkası içerisindeki guruplaşmalar sonunda Ekim 1918 ortalarında Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası adlı yeni bir fırka kurulmuş, İttihat ve Terakki ise 1-4 Kasım'daki son kongresi ile Teceddüd'e dönüşmüştür. Böylece İttihat ve Terakki Meclis'te Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ve Teceddüd olarak iki ayrı siyasal oluşuma dönüşmüştür. İki fırkaya da mensup olmayanlar müstakiller grubunda yer alırken Rum ve Ermeniler ise siyasi gayeden çok milli bir emel etrafında bir araya gelmişlerdi.⁸⁰⁷

Meclis-i Mebusan'ın bu yeni yapısı onun dağıtılmasında önemli bir etken olmuştu. İttihatçılar'ın firarı üzerine Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi konusunda bir gündem oluşmaya başlamıştır. Çünkü Meclis-i Mebusan'ın İzzet Paşa Hükümeti'ne destek olduğu ve İttihatçılar'ın kaçmasına göz yumduğu düşüncesi kamuoyuna hâkim olmuştu. İzzet Paşa ise yeni bir seçim kanununun hazırlanması gerektiğini ileri sürerek Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesine taraftar olmamıştır. 9 Kasım'da İzzet Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine 11 Kasımda Tefik Paşa Hükümeti kurulmuştur. Yeni hükümet kamuoyunun sesine kulak vererek Meclis-i Mebusan'a karşı fesih yönünde bir tavır takınmıştır.⁸⁰⁸

Sadrızam Tefik Paşa'ya göre "hükümetin istediği polis kanunu ve aff-ı umumi kanununun Meclis tarafından encümenlere bile havale edilmeyip kasten bekletilmesi"⁸⁰⁹ hükümet ile Meclis-i Mebusan arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuştur. İstanbul'a yerleşen İtilaf Devletleri siyasi çevrelerinde de meclisin seçimle değil İttihat ve Terakki tarafından tayin edilmek suretiyle toplanmış gayrimeşru bir heyet olduğu hakkında ileri sürülen düşünceler Padişah'a aksettirilmiştir.⁸¹⁰

⁸⁰⁶ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 167.

⁸⁰⁷ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 89

⁸⁰⁸ **Söz**, 13 Kasım 1918, Nr. 1.

⁸⁰⁹ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 183.

⁸¹⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 455.

Hükümet ile Meclis-i Mebusan arasındaki gergin hava siyasi fırkaların gündemine hükümete güvensizlik oyu verilmesini getirmiştir. Teceddüd Fırkası tarih önünde son vazifesini yerine getirme duygusu içinde bir gensoru önergesi hazırlığına girişmiştir. İşgallerin mütareke hükümlerine aykırı olarak gerçekleştirildiğini düşünen Teceddüd Fırkası istizah takririni bu konuda hazırlamayı kararlaştırmıştır. Tam bir ay önce 19 Kasım'da hükümete tüm üyeleriyle güvenoyu veren fırka 19 Aralık'ta bu defa hükümeti düşürmek için gensoru veriyordu. Cavit Bey'in öncülüğünde hazırlanan gensoru önergesinde, hükümetin programında söylediklerinin tersini yaptığı olaylar karşısında aciz kaldığı, sulh konusunda ciddi bir girişimi olmadığı, asayiş ve iâşe işlerinin bozuk olduğu ve basının sansüre⁸¹¹ tâbi tutulduğu belirtiliyordu.⁸¹²

18 Aralık'ta Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey ile dört arkadaşı tarafından hazırlanan⁸¹³ gensoru önergesi hükümete güvensizlik oyu verilmesi için 19 Aralık'ta yapılan gizli toplantıda kabul edilmiştir.⁸¹⁴ Aynı gece Ahmet Rıza Bey Tevfik Paşa'yı görerek güvensizlik oyu'ndan kurtulmak için hükümetin tasfiyesini teklif etmiştir.⁸¹⁵ Sadrazam'ın buna sıcak bakmaması üzerine gerek Teceddüd gerekse Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası 20 Aralık Cuma günü hükümete Meclis-i Mebusan'da güvensizlik oyu vermeyi kararlaştırmışlardır. Ancak hükümetten hiçbir nazır o gün Meclis-i Mebusan'a gitmemiştir.⁸¹⁶

Tevfik Paşa 21 Aralık Cumartesi günü sabah Padişah'ı ziyaret ederek Kanun-i Esasi'nin 7. maddesi gereğince Meclis-i Mebusan'ın feshi için kendisinden müsaade istemeye karar verdiğini söylemiştir.⁸¹⁷ Padişah Vahideddin ise mebusları kastederek "bunlar velinimetlerine (İttihatçı reislerine) bir eser-i vefa göstermek istiyorlar. Binaenaleyh fesih cihetine gidilmesi daha muvafık olur. Bu suretle dayılık bizde kalsın. Zaten Sadrazam Paşa ile aramızda

⁸¹¹ Tevfik Paşa Hükümeti 2 Aralık 1918'de, "hükümet serbesti-i matbuata şiddetle taraflardır. Fakat İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne istinaden geçici bir müddet için bu yola başvurmak zorunda kaldı" (MMZC. D. III İ. V, C. I, s. 363) açıklamasını yapmıştır.

⁸¹² Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 137.

⁸¹³ Bayur, **Atatürk Hayatı Eseri**, s. 245.

⁸¹⁴ Okyar, **a.g.e.**, s. 265.

⁸¹⁵ Cavid Bey, **Felaket Günleri**, C. I, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İst. 2001, s. 89.

⁸¹⁶ Bayur, **Atatürk, Hayatı Eseri**, s. 246.

⁸¹⁷ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 182; Savaş sonucu ve savaş sırasındaki tutumu dolayısıyla zaten manen zayıf olan Mebusan Meclisi 4 yıllık süresini aştığından ayrıca hukuken de zayıf durumdaydı. Öte yandan 1912'de Said Paşa'nın istifasında Londra Büyükelçisi bulunan Tevfik Paşa kendisine teklif edilen sadareti kabul etmek için Meclis'in hemen feshini şart koymuştu. (BOA. **HR. MTV**. 485/67).

muvafakat hâsıl oldu”⁸¹⁸ diyerek Meclisi Mebusan’ın güvensizlik oyu girişimine karşı girişimle cevap vermiş oluyordu.

Vahideddin ve Sadrazam Tevfik Paşa’nın hazır olduğu bir ortamda Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey Meclis-i Mebusan’ın feshi hakkındaki İrade-i Seniyye suretini hazırlamıştır. 21 Aralık 1918 Cumartesi tarihini taşıyan bu tarihi Padişah yazısında şöyle deniliyordu:⁸¹⁹

“Esbab-ı zaruriye-i siyasiyeden naşi Meclis-i Mebusan’ın feshi iktiza etmesine ve Kanun-i Esasi’mizin muaddel yedinci maddesinin fıkra-i mahsusası mucibince ledel-iktiza Heyet-i Mebusan’ın feshi hukuk-i şahanemiz cümlesinden bulunmasına binaen Meclis-i mezkûrun bugünden itibaren bermucib-i kanun feshini irade eyledim. 21 Kanunuevvel 1334 Mehmet Vahideddin, Sadrazam Tevfik.”

21 Aralık 1918’de Meclis-i Mebusan, Halil Bey’in başkanlığında saat 3’te müzakerelere başlamıştır. İlk önce Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey ve arkadaşlarının Hükümet’e istizah takriri okunmuştur. Beş maddelik istizah takririnde 19 Kasım’da güvenoyu alan Hükümet’in programında vadettiği şeyleri bir aydır hiç uygulamadığı gibi aksine hareket ettiği iddia ediliyordu.⁸²⁰

Hükümet adına Hariciye Nazırı Reşid Paşa istizah taksirine 5 madde ile cevap vermiştir. Cevap savunma olduğu kadar karşı saldırı niteliği de taşıyordu. Reşid Bey konuşmasında istizah takririndeki suçlamaları reddederek şu ifadelerle yer vermiştir:⁸²¹

“Devleti ve memleketi bu günkü vaziyet-i elîmeye duçar eden Harb-i Umumi’ye iştiraktır. Keyfi denilecek bir karar ile memleket muharebeye sevk edildi. Kuvâ-yı maddiye ve iktisadiye mahvedildi. Bu feci vaziyet ile akdolunan mütarekeyi müteakip hükümetimiz iktidara geldi. Devletin şeref ve hasiyeti ile kabili telif bir sulh akdi için her türlü istihzaratla cidden iştilgal ediliyor. Hükümet nazar-ı âmmede memleketi lekelemiş olan erbabı cerâim hakkında tatbikat ve tahkikat-ı kanuniyeye tevessül ile lâzıme-i adaletin icrasına başladı. Hükümet şimdiye kadar muamelat ve harekâtında meşruiyetten inhiraf etmediği gibi bundan böyle de etmemek azmindedir.”

⁸¹⁸ Türk geldi, **a.g.e.**, s. 183; Cavit Bey’e göre Tevfik Paşa arkadaşlarından bir çoğunun malumatı olmadan Ahmet Rıza’dan da gizli olarak feshi karar verip Padişah’ın iradesini almıştır. (Cavid Bey, **a.g.e.**, s. 90) Ali Fuad Bey bunu doğrular nitelikte şöyle diyor: “O gün Ahmet Rıza Bey de saraydaydılar ve Padişah fesih olayından ona hiç bahsetmedi.” (Türk geldi, **a.g.e.**, s. 182).

⁸¹⁹ **Takvim-i Vekayi**, 22 Aralık 1918, Nr. 3425; **Düstur, Tertib-i Sani**, C. 1, s. 72.

⁸²⁰ **MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 360-361.**

⁸²¹ **MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 362-363.**

Hariciye Nazırı'nın bu konuşmasından sonra Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey münakaşa ve müzakereye meydan verilmeksizin doğrudan kürsüye çıkarak: “Efendim istizaha cevap verildi. Bu istizahla katiyen alakadar olmamak üzere şimdi Sadrazam Paşa hazretleri tarafından bir İrade-i Seniyye'nin Heyet-i Muhteremenize tebliğine memur ediliyorum”⁸²² diyerek Meclis-i Mebusan'ın feshine dair İrade-i Seniyye'yi okuyup bir devrin sona erdiğini ilan etmiştir. Mebuslar ise Dâhiliye Nazırı'nı sürekli alkışlar ve gürültülerle protesto etmişlerdir.⁸²³

Meclis-i Mebusan'ın feshiyle birlikte hükümet idareyi meclissiz yürütmeye başladığından büyük bir mesuliyet altına girerek tüm gelişmeleri yalnız başına karşılamayı göze alıyordu. Meclisi Mebusan'ın kapatılmış olması bazı sakıncalar taşıyordu. Şöyle ki; birçok bölgenin işgal altına girmiş olması nedeniyle yeniden seçim yapıldığında buralardan mebus seçilemeyecek, yeni mecliste buralar temsil edilemeyecekti. Bu da Osmanlı'nın buralardaki iddiasını fiilen zayıflatmış olacaktı.⁸²⁴

Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasıyla sarayın ve hükümetin önünde bir sorun daha beliriyordu ki oda fesihten sonra 4 ay içinde yeni seçimlerin yapılarak Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanmasıydı. Meclisin kapalı kaldığı dönemde Osmanlı siyasal sistemi “Meşrutiyeti hedef alan bir mutlakiyetçi karşı ihtilal”in bütün belirtilerini taşımıştır.⁸²⁵

Tevfik Paşa Hükümeti 1 Ocak 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında bir karar alarak Meclis'in feshinden sonra 4 ay zarfında seçimler yapılmasının ve Meclis'in toplanmasının Kanun-i Esasi'nin 7. maddesinin özel fıkrasında yer aldığını, ancak ülkede işgal ve seferberlik sona ermediği için seçimlerin kanun dairesinde tamamlanmasının imkânsız olduğunu bu nedenle genel seçimlerin sulhun imzalanmasından sonraki 4 ay içinde yapılacağını⁸²⁶ kamuoyuna tebliğ etmiştir.

Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra basında pek çok yazı neşredilmiştir. 22 Aralık tarihli Alemdar gazetesi Padişah iradesini yayınlarken⁸²⁷ İkdam gazetesi “Hayat-ı Meşrutiyetimizde

⁸²² MMZC. D. III, İ. V, C., s. 363

⁸²³ MMZC. D. III, İ. V, C., s. 364.

⁸²⁴ Türkgeldi, a.g.e., s. 182.

⁸²⁵ Tanör, a.g.e., s. 97.

⁸²⁶ BOA. MV. 214/8; Takvim-i Vekayi, 4 Ocak 1919, Nr. 3436.

⁸²⁷ Alemdar, 21 Aralık 1918, Nr. 1317-7.

Fevkalâde Bir Gün, Üçüncü Devre-i İctimaiye 5. Senenin Son Günü”⁸²⁸ başlığıyla çıkmıştır. Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, “Dün Meclis-i Mebusan Gayr-ı Muntazır Denilecek bir Hadise Kabilinden Feshedildi”⁸²⁹ diye yazarken Söz Gazetesi “Re’s-i Tarih” başlıklı yazısında, “Bu Meclis tam 5 Sene O Zalimler Hükümetini Teyit ve Tasvib Eylemiştir”⁸³⁰ yorumuyla Meclis-i Mebusan’ın feshinden duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Serbesti gazetesi ise Meclis-i Mebusan’ın Kanun-i Esasi’nin ilgili maddelerine uygun olarak kapatılmış olduğunu savunmuştur. Gazete bunun yanında, Meclis’in kapatılmasında müdahili olduğu ile ilgili söylentiler çıkan Meclis-i Ayan Reisi Ahmet Rıza’nın bir beyanatına yer vererek söylentilerin doğru olmadığını savunmuştur.⁸³¹

Kapatılan Meclis-i Mebusan’ın en kalabalık gurubu olan Teceddüd Fırkası’nın yayın organı Teceddüd Mecmuası, 26 Aralık tarihli nüshasında Meclis-i Mebusan’ın feshi ile ilgili fikrini sitem ve çekingenlik arası bir ruh hali ile şu sözlerle ortaya koymuştur:⁸³²

“Kanun-ı Esasi dairesinde tekrar intihabat suretiyle meclis’i fesh etmek hukuk-u saltanattan ve usul-ü meşrutiyettendir. Fakat genelde böyle bir tedbir yasama ve yürütme arasında zuhur eden ihtilaf üzerine tarafların uzlaşma imkânını kalmadığı durumunda ittihaz olunur. Bu gün mecliste böyle bir durum yoktur. Belki istizah takriri üzerine verilecek cevap meseleyi ihdas edebilirdi. Bu nokta gerçekleşmeden hatta hükümet takriri kabul ve buna cevap vermek suretiyle meclisin meşruiyet ve devamını kanunen kabul etmişken münakaşayı keserek Mebusan’ı dağıtması gariptir. Tevfik Paşa Hükümeti duruma hâkim ise güvensizlik oyu bile olsa Padişah tarafından tekrar hükümet teşkiline memur edilirdi. Bu defa Meclis’e fesih kararıyla gider ve böylece kendi kendisine itimadını izhar etmiş olurdu”

Sonuç olarak denilebilir ki, sarayın Meclis olmadan barışı karşılamaya hazırlanması, bunun tamamen saltanat ve mümkün olursa mutlakıyetçi saltanat ilkelerine göre düzenlenmek istenmesinden ileri geliyordu. Meclis, ulusal iradeyi açıklamak için sulh hazırlıklarında önemli bir koz olabilirdi. Bunun yanında, Meclis’i feda etmek devletin kaderini İtilaf Devletleri’ne teslim etme kararın bir belirtisi de sayılabilirdi.⁸³³

6. Hükümetin İstifası ve Mütareke Dönemi’nde Tevfik Paşa’nın İkinci Sadareti

⁸²⁸ **İkdam**, 21 Aralık 1918, Nr. 7852.

⁸²⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Aralık 1918, Nr. 13595.

⁸³⁰ **Söz**, 21 Aralık 1918, Nr. 41.

⁸³¹ **Serbesti**, 1 Ocak 1919, Nr. 192.

⁸³² **Teceddüd Mecmuası**, 26 Aralık 1918, Nr. 2.

⁸³³ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 14.

Meclis-i Mebusan'ın 21 Aralık tarihinde feshedilmesinden sonra Hükümet iç siyasete yönelik bazı icraatlarda bulunmaya başlamıştır. Bunlardan birisi 18 Kasım'da Meclis-i Vükelâ'nın Meclis-i Mebusan'a gönderdiği ancak Meclis'in ele almaya yaklaşmadığı "aff-ı umumi" yani siyasal af meselesi idi. Bu konu Meclis-i Mebusan'ın feshi konusunda Sadrazam Tevfik Paşa tarafından Padişah'a sunulan gerekçelerden birisiydi. Meclis feshedildikten iki gün sonra 23 Aralık'ta hükümet aff-ı umumiye bir kararname olarak ilan etmiştir.⁸³⁴

Hükümetin diğer bir icraatı ise iâşe işleriyle ilgili olan un ve değirmenciler meselesiydi. Hükümet, İstanbul'un ekmeğin ihtiyacının karşılanmasında ihtikârı önlemek için acil bir tedbir olarak ihale açıp değirmenciler ile bir mukavele imzalamıştır. Bu mukavele ile hükümet, halka dağıtılacak ekmeğin üçte ikisinin buğday, üçte birinin de arpa unundan imalini sağlamayı hedeflemiştir. Hükümet bu işin takibini İâşe Nazırı Raşid Bey ve Nafia Nazırı Ziya Paşa'ya havale etmiştir.⁸³⁵ Fakat ekmeğin bir çamur halinde çıkmaya devam etmesi üzerine, Hükümet'in öğütme karşılığı olarak elindeki buğdayın yüzde 20'sini değirmencilere bırakmak üzere yaptığı mukavele kamuoyunda dedikodulara yol açmıştır. Bu yüzden hazine çıkarlarının korunmadığı gerekçesiyle İâşe Nazırı Raşid Bey istifa etmiştir. Sözleşmeyi yapan Nafia Nazırı Ziya Paşa ile Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi hakkında pek çok iddia ortaya atılmış ve sonunda değirmenciler sözleşmesinin feshi kaçınılmaz olmuştur.⁸³⁶

İstanbul'un en önemli ve acil sorunlarından birisi olan iâşe işlerindeki eksiklikler hükümet ile çeşitli iktisadi çevrelerde çıkmaza yol açarken hükümet içinde de ihtilafa yol açmıştır. Basında her gün yer alan en önemli haber iâşe işleri ile ilgili haberlerdir. Haberlerde Hükümet'in iâşe işini halletmede zaafa uğradığı, ekmeğin yapım ve dağıtımında haksızlıklar olduğu, ihtikârın önlenemediği öne çıkıyordu. Alemdar'ın haberine göre tasarrufa en fazla uymaya mecbur olunan bir ortamda sadece İstanbul ahalisi ile müesseseler kuvâ-yı askeriyenin ekmeğin ihtiyacını karşılamak için hazineden günde beş yüz bin lira gibi büyük bir meblağ harcanmaktadır.⁸³⁷ İâşe işlerinde çaresiz kalan hükümet acil bir tedbir olarak uzmanlardan bir danışma kurulu kurarak "fikir birliği-görev ayrımı" esasına göre resmi işleri

⁸³⁴ **Takvim-i Vekayi**, 24 Aralık 1918, Nr. 3427; Kararnameye göre Vahideddin'in cülusuna kadar geçen sürede firar eden, askerlik için çağrıldığı halde davete icabet etmeyen küçük zabıt, onbaşı ve neferlerin işlemiş oldukları suçlar affedilmiş, fakat tehcir işlerinde yasal sorumluluğu olanlar, başka unsurlara karşı siyasi maksatla suç işleyenler, düşman ordusuna katılanlar ya da düşmana yardım edenler bu af kapsamının dışında tutulmuştur. (BOA. MV. 213/447; BOA. MV. 214/37).

⁸³⁵ **Alemdar**, 7 Ocak 1919, Nr. 1334-24.

⁸³⁶ **Sabah**, 12 Ocak 1919, Nr. 10473.

⁸³⁷ **Alemdar**, 13 Ocak 1919, Nr. 1340-30.

memurlara, ticari muameleleri tüccara vermek suretiyle hükümet hakkındaki suizanları ortadan kaldırmak için⁸³⁸ yeniden ihale açılmasını sağlamıştır.⁸³⁹

İaşe meselesinden dolayı hükümet üyeleri arasında meydana gelen uyumsuzluk üzerine 1 Ocak'ta Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey istifa etmiştir. İstifanın Şeyhülislam'la fikir ayrılığına düşmekten kaynaklandığı öğrenilmiştir.⁸⁴⁰ İstifa eden Mustafa Arif Bey'in yerine Selanik eski valisi Ferit Paşa'nın geçeceği basında rivayet olarak yer almıştır.⁸⁴¹ Gazetecilere "evet istifa ettim" diyen Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'in akşam üstü istifasını geri almasında⁸⁴² Tevfik Paşa'nın ısrarı etkili olmuştur.⁸⁴³

Değirmencilerle yapılan mukavelenin feshinden sonra gazeteler Abdurrahman Bey, İzzet Bey ve Ziya Paşa'nın doğal olarak makamlarında kalamayacaklarını ve hükümet bunalımı baş göstereceğini öngörmeye başlamışlardır.⁸⁴⁴ Neticede değirmenciler meselesinin hükümeti sarsması ve Vahideddin'in hükümette değişiklik yapılması için Tevfik Paşa'ya telkinde bulunmasıyla hükümet 12 Ocak'ta istifasını sunmuş, Sultan Vahideddin 13 Ocak'ta sadarete tekrar Tevfik Paşa'yı tayin etmiştir.⁸⁴⁵

Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey ile Padişah'ın yaverlerinden Hafız İbrahim Paşa Bab-ı âli'ye giderek Padişah'ın Hatt-ı Hümayun'unu yeni Sadrazam Tevfik Paşa'ya takdim etmişlerdir. Sadaret Müsteşarı Emin Bey'in Hatt-ı Hümayun'u okumasıyla yeni hükümet resmiyet kazanmıştır. Hükümet'in teşkili vilayetlere ve dış temsilciliklere tebliğ olunmuştur.⁸⁴⁶

Mütareke Dönemi'nde kurulan ikinci Tevfik Paşa Hükümeti'nde yer alan üyeler şunlardı:⁸⁴⁷ Şeyhülislam Haydarîzade İbrahim Efendi, Harbiye Nazırı Yaver Paşa, Bahriye Nazırı Ali Rıza Paşa, Şurâ-yı Devlet Reisi Mehmed Şerif Paşa, Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa,

⁸³⁸ **Alemdar**, 13 Ocak 1919, Nr. 1340-30.

⁸³⁹ **Atı**, 13 Ocak 1919, Nr. 365.

⁸⁴⁰ **Alemdar**, 13 Ocak 1919, Nr. 1340-30; Bir İngiliz temsilcisiyle görüşen Vahideddin'in temsilciye bütün umudunun İngilizler'de olduğunu, hükümeti 11 Ocak'ta değiştirmek istediğini söyleyerek hükümette bulunan ve Selanik dönmesi olan İttihatçılara eğilimli Dahiliye Nazırı Mustafa Arif'ten bahsetmesi hem Mustafa Arif'in istifasında hem de hükümetin istifasında Padişah'ın bir emrivakisinin olduğunu göstermektedir. (Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 148-150).

⁸⁴¹ **Atı**, 4 Ocak 1919, Nr. 356.

⁸⁴² **Alemdar**, 5 Ocak 1919, Nr. 1332-22.

⁸⁴³ **Tercüman-ı Hakikat**, 15 Ocak 1919, Nr. 13621.

⁸⁴⁴ **Atı**, 13 Ocak 1919, Nr. 365.

⁸⁴⁵ BOA. **DUİT**. 9/51; **Takvim-i Vekayi**, 14 Ocak 1919, Nr. 3445.

⁸⁴⁶ **Alemdar**, 14 Ocak 1919, Nr. 1341-31.

⁸⁴⁷ BOA. **İ. DUİT** 9/52; **Takvim-i Vekayi**, 14 Ocak 1918, Nr. 3445.

Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Dâhiliye Nazırı vekâleten Evkafı-ı Hümayun Nazırı İzzet Bey, Nafia Nazırı Mehmed Ziya Paşa, Maarif Nazırı Yusuf Ziya Paşa, Maliye Nazırı Abdurrahman Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Kostaki Vayani Efendi, Evkaf-ı Hümayın Nazırı Ahmet İzzet Bey, Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Yusuf Franko Paşa, İaşe Nazırı vekâleten Maliye Nazırı Abdurrahman Bey.

Hükümet'te yer alan on üç nazırdan sekizi yerinde kalırken hükümete beş yeni üye dâhil olmuştur. Yeni hükümette Ahrar, Sulh ve Selamet gibi İttihat ve Terakki'ye muhalif fakat aşırı olmayan siyasi fırkaların temsilcileri ile beraber mutedil tanınan bazı İtilaf ve Hürriyet mensubu kişiler de yer almıştır. Fakat büyük bir dikkatle hiçbir İttihat ve Terakki mensubunun bulunmamasına itina edilerek mümkün olduğunca askerlikten siyasete geçmiş olanlardan kaçınılmıştır.⁸⁴⁸

Yalnız Cavit Bey'in yakın adamlarından Aynizade Tahsin Bey'in hükümette Maliye Müsteşarlığı'na getirilmesi hükümetin en kuvvetli iki nazırı Damat Şerif Paşa ve Damat Arif Hikmet Paşa ile Maliye Nazırı Tatar Abdurrahman Bey'i müsteşarın değiştirilmesi konusunda daha ilk günde karşı karşıya getirmiştir. Hükümet'in teşekkülünün ertesi günü gazetelerde neşredilen makalelerden hükümetteki değişikliğin kamuoyunda iyi tesir oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Vakit gazetesinde iaşe meselesinden dolayı birkaç günden beri gazetelerin tümü tarafından şiddetle tenkit edilen üç nazırın tekrar hükümete alınması hayretle karşılanırken⁸⁴⁹ Sabah gazetesi hükümetin tasfiyesi hakkında Dâhiliye Nazırı Vekili İzzet Bey'in, "Tevfik Paşa tasfiyeye muhtaç olmuş olmalı ki istifa etmiş olmalıdır. Un mukavelesinin bunda tesiri yoktur. Tasfiye sebebi bence belli değildir"⁸⁵⁰ sözlerine yer vermiştir.

Alemdar gazetesi olaya biraz daha farklı yaklaşarak "dün hükümet mütecanis bir kitle halinde buhrandan sıyrıldı. Biliyoruz ki mesele ne çekilen nazırların şahsından ne de değirmenciler mukavelesinden kaynaklanmıştır. Artık kuvvetli bir el ile maskeleri aşağı almaya mecbur oluyoruz"⁸⁵¹ ifadeleriyle hükümetin istifasını başka nedenlere bağlamaya çalışmıştır.

⁸⁴⁸ Okyar, **a.g.e.**, s. 267.

⁸⁴⁹ **Vakit**, 14 Ocak 1919, Nr. 441-2.

⁸⁵⁰ **Sabah**, 14 Ocak 1919, Nr. 10475.

⁸⁵¹ **Alemdar**, 15 Ocak 1919, Nr. 1342-32.

Tercüman-ı Hakikat ise Tevfik Paşa Hükümeti üyelerini aynı siyasi düşüncede olmamak ve basının desteğine dayanmamakla tenkit ederek şöyle diyordu:⁸⁵²

“Tevfik Paşa matbuat yönünden pek talihsizdir. Hükümet’in icraatı matbuatta bir müdafî bulamıyor. Bu pek tabiidir. Tevfik Paşa nazırları arasında tecanüs bulunmasına pek önem vermemiş. Tarafsızlığın bu derecesi bir gariptir. Meclisin mefsuh bulunduğu bir zamanda matbuat ve efkâr-ı umumiyyeye uzak bir hükümet mevkiini nasıl koruyabilir. Herhalde hükümetin istifasında esrar var, tesir var, adım adım ilerleyen bir kuvvetin müdahalesi var.”

Hükümet’in nazırlarının bile istifanın nedenine anlam veremedikleri anlaşılmaktadır. Yeni hükümetin dışında bırakılan eski Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey gazetecilere verdiği beyanatta hükümetin istifa sebebini bilmediğini, bir gün önceki akşam Meclis-i Vükelâ müzakerelerinde katiyen istifadan bahsedilmediğini ifade etmiştir. Mustafa Arif Bey ile aynı akıbeti paylaşarak hükümete dâhil edilmeyen eski Maarif Nazırı Rıza Tefvîk Bey ise “Tevfik Paşa hiçbir fırkaya dayanmayan harici bir hükümet kurmayı arzu ediyor. İstifayı ben de gazeteci dostlarımdan öğrendim”⁸⁵³ beyanında bulunarak gerçekten üyelerinin bile birbirinden haberi olmayan böyle bir hükümetin iki aylık siyasi mazisinde azımsanmayacak icraatta bulunması düşündürücüydü. Sonuç olarak Tefvîk Paşa’nın istifa ederek bir gün sonra yeni hükümeti kurmasını Vahideddin çizgisine daha yakın bir hükümet kurmak yönünde yorumlamak mümkündür. Hükümet’teki en önemli değişiklik, sarayın doğrudan buyruğunda bulunan eski Evkaf Nazırı İzzet Bey’in Dâhiliye Nezareti vekâletine getirilmesiydi.⁸⁵⁴ Bu atama hükümetin İttihatçılarla hesaplaşma sürecini başlatacağının da işareti gibiydi.

Hükümet’in İttihatçılara yönelik bir politika izleyeceğinin sezilmesiyle ortamı kendi çıkarları için kullanmak isteyen Hürriyet ve İtilaf Fırkası da hemen harekete geçerek hükümetle diyalog arayışlarına hız vermiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 15 Ocak tarihli toplantısında hükümet nezdinde bir girişimde bulunmaya karar vererek Hoca Sabri Efendi ile arkadaşlarını Sadrazam Tefvîk Paşa ile görüşmek üzere görevlendirmiştir. Sadrazamla görüşen Hürriyet ve İtilaf temsilcileri “hükümetin Fırka’ya dayanan bir siyaset izleyip izlemeyeceğini” sorarak hükümetin Fırka’nın güdümüne alınıp alınamayacağı konusunda sadrazamın nabzını yoklamıştır. Tefvîk Paşa “meşrutiyet idaresinin ve milletin kefil-i hukuk ve saadeti olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na istinaden icra-yı umur edebileceği” cevabını vermiştir.

⁸⁵² **Tercümanı Hakikat**, 15 Ocak 1919, Nr. 13621.

⁸⁵³ **Tercümanı Hakikat**, 15 Ocak 1919, Nr. 13621.

⁸⁵⁴ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 152.

Sadrazam'ın huzurundan ayrılan heyet aldığı cevaba dayanarak hükümete destek olmaya karar vermiştir.⁸⁵⁵

Sadrazam'dan istediği cevabı alan Hürriyet ve İtilaf Fırkası Merkez Heyeti azaları olağanüstü bir toplantı yaparak hükümete karşı yapacakları desteğin şeklini belirleyip kaleme alacakları beyannameyi basın yoluyla millete duyurmaya,⁸⁵⁶ hükümetten umduğu faaliyeti göremezse düşüncesini değiştirerek sonucu kamuoyuna bildirmeye karar vermiştir.⁸⁵⁷ Fırka 18 Ocak'ta yaptığı toplantıda "hükümetten beklenen icraatı ihsas edecek bir hareket görmedikleri" gerekçesi ile destek fikrinden bir anda vazgeçmiştir.⁸⁵⁸

7. Tevfik Paşa Hükümeti'nin İttihatçı Karşısı Siyaseti

Tevfik Paşa çok açık olmamakla birlikte İttihatçılar'ın fikir ve icraatına karşı bir devlet adamı sayılabilir. Bunda belki de yaklaşık yarım asır süren II. Abdulhamid, Mehmet Reşad ve Vahideddin devirlerindeki memuriyetlerinde hep saraya yakın bir kişi olmasının yanısıra siyasi fırkalarla doğrudan münasebeti olmamış bir diplomat olmasının da rolü bulunmaktadır. Şunu da ifade etmek gerekir ki Tevfik Paşa sadece İttihat ve Terakki'nin değil hiçbir siyasi oluşumun sempaticanı olmadığı gibi içinde de yer almamıştır. Bu yüzden kurduğu hiçbir hükümette herhangi bir siyasi çevrenin ve o çevrenin sözcüsü olan basının desteğini alamamıştır. Kurduğu hükümetlerde genellikle saraya yakın, siyasi oluşumlardan uzak diplomat tipi devlet adamlarına görev vermiştir.

Tevfik Paşa'nın itttihatçılara karşı olduğunu gösteren açık fikrî delilden bahsedilemese de icraatına bakarak bunu sezme mümkündür. Mesela 31 Mart Vakası'nda İttihatçı Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesi,⁸⁵⁹ 1912'de Londra Büyükelçisi bulunduğu sırada kendisine vadedilen sadarete karşı İttihatçı ağırlığı olan Meclis-i Mebusan'ın feshini şart koşması,⁸⁶⁰ 1918'de Talat Paşa'nın istifası üzerine kurmaya teşebbüs ettiği hükümeti İttihatçılar'ın engellemesi⁸⁶¹ ve İttihatçı yapısından dolayı Meclis-i

⁸⁵⁵ **Alemdar**, 16 Ocak 1919, Nr. 1343-33.

⁸⁵⁶ **Alemdar**, 17 Ocak 1919, Nr. 1344-34.

⁸⁵⁷ **Sabah**, 17 Ocak 1919, Nr. 10478.

⁸⁵⁸ **Alemdar**, 19 Ocak 1919, Nr. 1346-36.

⁸⁵⁹ **Takvim-i Vekayi**, 15 Nisan 1909, Nr. 182.

⁸⁶⁰ BOA. HR. MTV. 485/67.

⁸⁶¹ İnal, a.g.e., s. 1116.

Mebusan'ın feshedilmesi,⁸⁶² Tevfik Paşa'nın İttihatçılar'a sıcak bakmadığının emareleri arasında gösterilebilir.

Tevfik Paşa'nın 11 Kasım 1918'den 3 Mart 1919'a kadar yaklaşık dört ay süren iktidarı, İzzet Paşa Hükümeti döneminde resmen fesholunmuş⁸⁶³ olan İttihat ve Terakki kuruluşlarının da tamamen tasfiye edilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Tevfik Paşa'nın İttihatçılar'a karşı tutumu 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesinden sonra sertleşmeye başlamış, özellikle 13 Ocak'ta ikinci hükümetini kurmasıyla da adeta bir hesaplaşma dönemi başlamıştır. Tevfik Paşa'nın İttihatçılar'a karşı tutumunu onun şahsi görüşü açısından değil Padişah, İtilaf Devletleri ve basınla ilişkileri açısından değerlendirmek doğru olur. Sonuç olarak, Tevfik Paşa Hükümeti'nin İttihatçılar'a ve onların kuruluşlarına yönelik faaliyetleri, İtilaf Devletleri'nin özellikle İngilizler'in Meclis-i Mebusan'ın feshinde olduğu gibi Padişah'a İttihatçılar aleyhinde sürekli baskı yapması ve İstanbul basınının hükümeti yönlendirmesinin genel sonucu olmuştur.

Tevfik Paşa'nın iktidara geldiği günlerde gittikçe şiddetlenen firkaçılık ve İttihatçı karşıtlığı had safhaya çıkmıştı. Muhalif gazeteler “memlekette İttihatçılar'dan taş üzerinde taş, omuz üzerinde bir baş bırakmamalı”⁸⁶⁴ diyecek kadar ileri gidip hükümeti adeta tahrik etmeye başlamıştır.

Sabah gazetesinde Ali Kemal, Tevfik Paşa Hükümeti'nin ilk gününde isteklerini sıralayıp “evvela İttihat ve Terakki denilen çeteden, o çetenin ruh-u merdudundan bu bedbaht memleketi kurtarmak gerekir. Bazı sergerdeleri kaçmış olmakla bu çete dağılmadı. Öyle zahiren dedikleri gibi münfesih olmadı. Ancak bu fırtınayı geçirinceye kadar kendini topladı. İlk fırsatta yeniden ortaya çıkmaya hazırdır”⁸⁶⁵ diyerek ilk günden hükümeti yönlendirmeye çalışmıştır.

Diğer gazeteler de aynı yönde yazılarla hükümeti İttihatçılar'a karşı kışkırtmışlardır. Sultan Vahideddin'in İttihatçılar'a bakışı ve Tevfik Paşa'yı kritik bir dönemde iktidara taşıdığı düşünüldüğünde hükümetin bu kışkırtıcı ortamdan etkilenmediği söylenemez.

⁸⁶² **Takvim-i Vekayi**, 22 Aralık 1918, Nr. 3425; **Düstur, Tertib-i Sani**, C. 1, s. 72.

⁸⁶³ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 61.

⁸⁶⁴ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 181.

⁸⁶⁵ **Sabah**, 11 Kasım 1918, Nr. 10411.

a. Hükümet'in İttihat ve Terakki Fırkası Mal Varlığına Elkoyması

Ülke çapında geniş bir teşkilatlanma ağı olan İttihat ve Terakki Fırkası 1- 4 Kasım arasında kendisini feshetmiş, fırkanın devamı niteliğindeki Teceddüd Fırkası aynı teşkilata ve mal varlığına el koymuştu. Hükümet, bundan dolayı Teceddüd şubelerini ve mal varlığını İttihat ve Terakki'nin malı olarak görüyordu.⁸⁶⁶

İttihat ve Terakki dönemlerine ve İttihatçılar'a yönelik faaliyet içerisine giren Tevfik Paşa Hükümeti kuruluşundan birkaç gün sonra ilk somut adımı atmıştır. Hükümet Talat, Enver ve Cemal Paşalar'la arkadaşlarının mal ve mülklerinin haczi ve harp içinde faaliyetleri birçok dedikodulara sebep olan İlaş ve Men-i İhtikâr Heyetleri'nin hesaplarının gözden geçirilmesi hakkında Hudeyde Mebusu Hıfzı Bey ve arkadaşlarının Meclis'e verdikleri önergeyi gündemine almıştır.⁸⁶⁷

Bu meseleyi 21 Kasım tarihli toplantısında görüşen hükümet bu hususta gerekli incelemenin yapılması ve bu süre içinde söz konusu komisyon üyelerinin bir yere kaçmalarının engellenmesi için Dâhiliye Nezareti'ne emir vermiştir.⁸⁶⁸ Hükümet Enver, Cemal, İsmail Hakkı Paşalar ile maarif eski nazırlarında Nazım, Bahaeddin Şakir, İlaş eski nazırlarından Kara Kemal, Halep eski valisi Bedri, Ankara valisi Azmi, Müteahhit Bayramzade Hakkı Beyler'in üzerinde bulunan gayrimenkullerin hiçbir suretle başkasına devredilmemesini Defter-i Hakani Müdüriyetine bildirmişti.⁸⁶⁹

Firari paşaların mallarına ve bankalardaki paralarına el konulduğu gazetelerde geniş yer bulmuş, bazı gazeteler bunun mahkeme hükmüyle verilebileceğini ve hükümet tarafından bunlara dava açılmamış olduğundan gazetelerdeki haberlerin aslının olmadığını beyan etmişlerdir.⁸⁷⁰

Hükümet'in aldığı karar gereği firari paşaların sadece gayrimenkulleri değil bankalardaki servetleri de haciz kapsamına alınmıştır. Çünkü Cemal Paşa'nın İtibar-ı Milli Bankası'nda 50 bin lira parasının bulunduğu iddia ediliyordu.⁸⁷¹ Yapılan araştırmada Talat Paşa'nın Edirne ve

⁸⁶⁶ Kocaoğlu, a.g.e., s. 198.

⁸⁶⁷ BOA. MV. 213/20.

⁸⁶⁸ BOA. MV. 213/20.

⁸⁶⁹ İkdâm, 6 Aralık 1918, Nr. 7837.

⁸⁷⁰ Minber, 8 Aralık 1918, Nr. 38.

⁸⁷¹ İkdâm, 23 Aralık 1918, Nr. 7854.

Bakırköy’de emlakının olduğu, Enver Paşa’nın ise tüm emlak ve çiftliklerinin eşi Naciye Hanım adına kayıtlı olduğu öğrenilmiştir. Bundan başka İstanbul’da 1/4 hisseli bir Eczane ve ahşap bir dükkânının daha bulunduğu ancak bunların da eşi adına kayıtlı olduğu öğrenilmiştir. Cemal Paşa’nın da kendisine ait emlakı bulunduğu tespit edilmiştir.⁸⁷²

Bunun üzerine Divan-ı Harb-i Örfî’nin eski Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver, Bahriye Nazırı ve 4. Ordu eski kumandanı Cemal Paşalar’ın yabancı memleketlere firarlarından dolayı birer sene kalebentlik ile cezalandırılmaları ve emval ve emlakına haciz konulması kararıyla Padişah iradesi çıkarılmıştır. İrade üzerine 18 Ocak 1918’de Defteri-i Hakani Emaneti tarafından Cemal Paşa’nın bütün mal ve mülküne haciz konulmuştur. Enver Paşa’nın mal ve mülkü eşi Naciye Sultan üzerinde kayıtlı olduğu için bu mülk hakkında bir işlem yapılamamıştır.⁸⁷³

1 Şubat tarihli Meclis-i Vükelâ’da alınan kararda, “feshedilmiş olduğu kendi taraflarından ilan edilen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gerek merkezde ve gerek vilayetlerde bulunan menkul ve gayrimenkul bütün emlak ve emvaline, nakit ve tahvillerine hükümetçe vaz’ı yed (el koymak) edilmesi tensib edildiğinden Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri’ne tebligat verilmesi tezekkür kılındı”⁸⁷⁴ deniliyordu.

Meclis-i Vükelâ kararı hemen vilayetlere bildirilerek alınan kararın icra edilmesine ertesi gün başlanmıştır. 2 Şubat 1919 günü Emlâk-ı Hümayun Müfettişi ve Arazi-i Seniyye Müdür Muavini, yanlarında sivil polis ve bir miktar askerle eski İttihat ve Terakki genel merkezine giderek Teceddüd Fırkası İkinci Reisi Sabri Bey’e Maliye Nazırı Abdurrahman Bey tarafından imzalanmış bir emirname vermişlerdir. Bundan sonra binada bulunanlar dışarıya çıkarılarak binanın kapısı hükümetçe mühürlenmiştir.⁸⁷⁵ Bunun üzerine Teceddüd Fırkası’ndan bir yetkili basına şu demeci vermiştir: “Teceddüd Fırkası açık olan cemiyetler nizamnamesinin özel maddesine göre teşekkül etmiş ve bütün muamelatını ikmal etmiştir. Hükümet’in bu tebliğinden sonra bize karşı alacağı tavrı bilmiyoruz.”⁸⁷⁶ Fırka’nın mallarına el konulması üzerine Teceddüd Fırkası yönetimi 22 Şubat’ta resmi bir açıklama yaparak,

⁸⁷² **İkdam**, 26 Aralık 1918, Nr. 7857.

⁸⁷³ **Alemdar**, 19 Ocak 1918, 1346-36.

⁸⁷⁴ BOA. **MV**. 215/51.

⁸⁷⁵ **Atı**, 3 Şubat 1919 Nr. 376.

⁸⁷⁶ **Atı**, 3 Şubat 1919, Nr. 376.

Osmanlı Cemiyetler Kanunu'na göre hükümetin buna yetkili olmadığını savunmakla yetinmiştir.⁸⁷⁷

b. İttihat ve Terakki Kuruluşları'nın Tasfiye Edilmesi

İttihat ve Terakki'ye ait mal ve mülkün yanında yine cemiyet tarafından kurulmuş olan şirket ve bankalara da el konulmuştur. 30 Aralık 1918'de Evkaf Nazırı İzzet Bey'in talimatıyla kurulan bir heyet, Milli İthalat, Milli Mensucat, Milli Kantariye, Milli Ekmekçiler şirketleriyle Milli İktisat Bankası'nın merkez şubelerine el koyarak hesaplarını inceleme altına almıştır.⁸⁷⁸

İttihat ve Terakki'nin mal ve mülküne elkonulurken cemiyetin yan kuruluşlarının da kapatılmasından geri durulmamıştır. Bu kuruluşların en etkilisi Teşkilat-ı Mahsusa'ydı. Teşkilatı Mahsusa harp yıllarında İttihat ve Terakki politikalarının uygulanmasında baş rolü oynamıştı. Özellikle istihbarat alanında cemiyetin hizmetinde olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın tehcir olayında rol oynadığı iddiasıyla Mütareke Dönemi'nde tasfiyesi gündeme gelmiştir.⁸⁷⁹

İstanbul Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumisi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın tasfiyesi için ilk adımı atarak İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Umumisi Mithat Şükrü (Bleda) Bey'e tezkere gönderip cemiyetin eski genel merkezinde arama yapılacağını bildirmiştir. İttihat ve Terakki eski genel merkezine gelen müdde-i umumi genellikle Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait sorular sorarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın genel merkez ile alakası olup olmadığını, tehcir işleriyle meşgul olup olmadığını, genel merkezde Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili evrak olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Mithat Şükrü Bey ise Teşkilatı Mahsusa'nın Harbiye Nezareti'ne bağlı olduğu için genel merkezle alakasının olmadığını söylemiştir.⁸⁸⁰ Hükümet tarafından Teşkilat-ı Mahsusa'nın kaldırılması kararına basında övgü yağarken halen İttihatçı ruhunu muhafaza eden Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın yayın organı Minber, ilga kararını eleştirerek teşkilât personelinin ve ailelerinin mağdur olacağını ifade etmiştir.⁸⁸¹

⁸⁷⁷ Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, s. 129.

⁸⁷⁸ **Sabah**, 31 Aralık 1918, Nr. 10461.

⁸⁷⁹ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 207.

⁸⁸⁰ **Minber**, 13 Kasım 1918, Nr. 12.

⁸⁸¹ **Minber**, 16 Kasım 1918, Nr. 15.

Teşkilat-ı Mahsusa'dan başka yine İttihat ve Terakki kuruluşlarından olan Müdafâ-i Milliye Cemiyeti de Kasım ayı sonlarında Hükümet tarafından inceleme altına alınmıştı. Bununla birlikte Donanma Cemiyeti'nin hesapları da incelemeye alınmış, incelemeler Ocak ayı sonunda bitirilmiştir.⁸⁸² 1 Şubat 1919'da Meclis-i Vükelâ'nın aldığı karar üzerine Müdafâ-i Milliye Cemiyeti'nin Harbiye Nezareti'ne, Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Bahriye Nezareti'ne bağlanmasına, bunların menkul ve gayrimenkul her nevi emlak ve emvaline Harbiye ve Bahriye Nezaretleri'nce el konulmasına karar verilmiştir.⁸⁸³

c. Hükümet'in İttihatçı Tutuklamaları

Tevfik Paşa Hükümeti'nin İttihatçılar'ın tutuklanması yönündeki faaliyetleri ikinci hükümetini kurduktan sonra hız kazanarak Ocak ve Şubat ayları boyunca devam etmiştir. İttihatçılar'ın tutuklanmaya başlanmasında hükümetin temel gerekçesi, İttihatçılar'ın gizli den gizliye bazı özel maksatlara yönelik olarak ülkede asayiş ve sükûnu bozma gayretleri içinde olduklarının yapılan araştırmalar neticesinde tespit edildiği iddiasına dayanmaktadır.⁸⁸⁴ Bu iddiayı destekleyen İttihatçı karşıtı basın hükümet üzerinde bir baskı oluşturmalarının yanında İngilizler'in Vahideddin'i ve hükümeti kullanma arzusunda olduğu bir gerçektir.⁸⁸⁵ Tevfik Paşa Hükümeti iktidara geldiği günlerde itttihatçıları tutuklama fikrinde olmasa da onları kontrol altında tutmak, firarlarını önlemek için 21 Kasım'da yapılan Meclis-i Vükelâ toplantısında karar almıştı.⁸⁸⁶

Mütareke'den hemen sonra başlayan İngiliz baskılarının temel amacı harp yıllarında kendilerine zorluk çıkarmış olan İttihatçı hükümet üyelerinin cezalandırılmasıydı. İngilizler, yargılanmasını istedikleri suçluları şöyle sıralıyorlardı: "Osmanlı'yı savaşa sokmuş ve savaş sırasında ayrı sulh yapmaya yanaşmamış, tehcirlerle karışmış, ihtikâr gibi işlere katılmış olanlar."⁸⁸⁷ İngilizler'in baskıları İttihatçılar'ın tutuklanmalarını kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü bunu hükümetin yapmasını isteyerek aksi takdirde kendilerinin yapacağı tehdidinde bulunmuşlardır. Hükümet bu işi yapmadığı takdirde hem hükümetin zaafı ortaya çıkacak hem

⁸⁸² **Alemdar**, 25 Ocak 1919, Nr. 1352-42.

⁸⁸³ **Takvim-i Vekayi**, 3 Şubat 1919, Nr. 3462.

⁸⁸⁴ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 217.

⁸⁸⁵ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 153.

⁸⁸⁶ **BOA. MV.** 213/20; Ülkeyi terk eden İttihatçılar olmuş fakat büyük çoğunluk böyle bir ihtiyaç duymamıştır. İçlerinde nazırlar, ayan azaları, mebuslar, ordu kumandanlığına kadar yükselmiş askerler, müsteşarlar, genel müdürler, valiler gitme imkanları olduğu halde ülkede kalmayı tercih etmişlerdir. Bu tercihlerinde, hesap vermekten çekinmeme duygusu kadar kitle halinde tutuklanma ihtimallerini uzak görmeleri de etkili olmuştur. (Okyar, **a.g.e.**, s. 270).

⁸⁸⁷ Bayur, **Atatürk, Hayatı Eseri**, s. 264.

de İngilizler hükümete rağmen Osmanlı iç işlerine el atmış olacaklardı. Tevfik Paşa Hükümeti bu ikilemden sıyrılmak için bu işi kendisi yapmak durumunda kalmıştır.

Ocak ayı başlarından itibaren gazetelerde harp, inkıraz, irtikap ve suiistimal maznunlarının hesap gününün geldiğine dair hükümeti kışkırtıcı haberler çıkmaya başlamıştır. 17 Ocak'ta Refii Cevad Alemdar gazetesinde, 13 Ocak'ta kurulan ikinci Tevfik Paşa Hükümeti'ne alınmayan önceki Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'in tutuklama fikrine karşı çıktığı ve İttihatçı olduğu için dışarıda bırakıldığını iddia ediyordu. Aynı yazıda Refii Cevat, "Hükümet evvela milleti bu hale koyanları tasfiye etmelidir. Bu tasfiye şimdiye kadar yapılmalıydı. Bu tasfiye tam bir temizlik olacağı için herkese fayda sağlayacaktır. Hükümet bu tasfiyeyi yapmasa da olaylar ve zaman bunu yaptıracaktır. Esasen hükümetin şimdiye kadar bu adımı atmamasını anlayamadık"⁸⁸⁸ diyerek hükümeti göreve çağırıyordu. Alemdar gazetesi bu makale ile yetinmeyerek ertesi günkü yazısında "Ortada maktul var, vatan millet var, katil binlerce. Onların tutuklanmasını emreden kanun da var. O halde yok olan maalesef hükümettir. Kanunperest olduğu iddia eden hükümet kanuna uymayarak kanunsuzluğa düşmüş oluyor"⁸⁸⁹ ifadeleriyle hükümeti İttihatçılar aleyhine kışkırtmaktan geri durmamıştır.

Tutuklamalar konusunda son olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın rolüne değinmek gerekir. Tevfik Paşa Hükümeti'ne bu konuda belki de en büyük baskıyı Hürriyet ve İtilaf Fırkası yapmıştır. Fırka yeniden örgütlenerek tam kadrolarıyla iktidara gelmek için harekete geçerek hızlı bir şekilde İngilizlere yanaşmıştır. Bu iki unsuru bir araya getiren neden İttihatçılara karşı olmalarıydı. İngiliz Yüksek Komiserliğinden General W. H. Deeds Londra'ya yazdığı raporunda bu durumu şöyle anlatmıştır:

"İktidara gelememiş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası İngilizler'in desteğini sağlamak için girişimlerde bulunmuştur. İttihatçıları Tevfik Paşa'nın cezalandıramayacağını, kendi partilerinin ise bunu yapabileceğini söylüyorlar. Bu konuda enerjik davranacak bir hükümeti enerjik olmayan hükümete yeğ tutmak gerekir."⁸⁹⁰

Anlaşıldığı üzere Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın amacı iktidar ve siyasi intikamdır. Bu tutum İngilizler'in eline Tevfik Paşa'yı harekete geçirmek konusunda bir koz vermiştir. İngilizler daha fazla İttihatçıyı cezalandırmak noktasında bir alternatif çözüm bulmuş oluyorlardı. Tüm bu şartlar altında nihayet Tevfik Paşa Hükümeti harekete geçip Ocak ayı başında

⁸⁸⁸ Alemdar, 17 Ocak 1919, Nr. 1346-36.

⁸⁸⁹ Alemdar, 20 Ocak 1919, Nr. 1347-37.

⁸⁹⁰ Şimşir, a.g.e., s. 59.

İttihatçılar'ın tutuklanmasına başlamıştır. 5 Ocak'ta Kırklareli mutasarrıfı Hilmi Bey, 6 Ocak'ta Çorum Jandarma Komutanı M. Tevfik Bey ile Trabzon Gümrük memuru Mehmet Ali Bey, 7 Ocak'ta Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey tutuklanarak Bekirağa bölüğüne gönderilmişlerdir.⁸⁹¹

14 Ocak'ta Sivas eski valisi Sabit ve 18 Ocakta Musul eski valisi Mehmet Memduh Bey tutuklanmışlardır. 24 Ocakta Amiral Calthorpe çok acil olarak Londra'ya çektiği telgrafta: “Sadrazam evvelki gün 160–200 kişinin tutuklandığını bildirdi. Bu bir abartmadır ama bazı kişiler tutuklanmıştır. İçişleri Bakanı, Ermeni Meselesi'yle ilgili 60 kişilik bir liste hazırlamıştır. Yakalanmaları Padişah'ın pısrıklığı yüzünden gecikmiştir ama hızla gelişmektedir. Eyleme geçmemizin tam zamanıdır. İçişleri Bakanı'na cesaret vererek haber toplayarak yardımcı oluyorum”⁸⁹² sözleriyle tutuklamaların boyutlarını ve gidişatını ortaya koymuştur.

Hükümeti tutuklamalara yönelten kıvılcım tehcir suçundan sorumlu olduğu iddiası ile tutuklu bulunan Diyarbakır eski valisi Doktor Reşid'in 25 Ocak'ta arkadaşlarının yardımı ile Bekirağa Bölüğü'nden kaçması olmuştur. Bunu fırsat bilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası muhalefetin dozunu artırarak Doktor Reşid'in firarında ihmali olduğu gerekçesiyle hükümete bir protesto vermeyi kararlaştırmıştır. Fırka idare temsilcilerinden Fuad Paşa, müverrih Ahmet Refik, Sadık Bey, Nüzhet Sabit ve Refik Halid Bey'ler 26 Ocak'ta Bab-ı âli'ye giderek protestonameyi Sadrazam Tevfik Paşa'ya vermişlerdir. Protesto namede “firar olayını birkaç gün evvel hükümete bildirdikleri halde hükümetin rehavet gösterdiğini” şiddetle protesto ettikleri beyan edilmiştir. Buna karşılık Tevfik Paşa Doktor Reşid Bey'in yakalanması için hükümetin her türlü tedbire başvurduğunu beyan ederek heyete teminat vermiştir.⁸⁹³

İttihatçılar'ın ilk defa toplu olarak tutuklanmaları 29 Ocak'ı 30 Ocak'a bağlayan gece başlamıştır. Bu kapsamda tutuklanan ilk ittihatçı ileri gelenleri şu kişilerdi: Meclis-i Mebusan eski reisi Hacı Adil Bey, İstanbul eski mebusu Hüseyin Cahit Bey, Karesi eski mebusu Hüseyin Kadri Bey, İttihat ve Terakki eski merkez-i umumi azalarından Ziya Gökalp Bey, Dâhiliye eski nazırı İsmail Canbolat Bey, iaşe eski nazırı Kara Kemal Bey, Lazistan eski

⁸⁹¹ Şimşir, **a.g.e.**, s. 49, Tutuklananlar çoğunlukla, Bekirağa Bölüğü denilen Harbiye Nezareti Cezaevine gönderilmişler, burada toplananlar daha sonra ya Malta'ya sürgün edilmişler ya da Divan-ı Harp mahkemelerine sevk edilmişlerdir. (Şimşir, **a.g.e.**, s. 43).

⁸⁹² Şimşir, **a.g.e.**, s. 35.

⁸⁹³ **Alemdar**, 27 Ocak 1919, Nr. 1354-44.

mebusu Sudi Bey, Maarif eski nazırı Şükrü Bey, Bursa eski mebusu Rıza Bey, merkezi umumi azalarından Ferit, Doktor Rasuhi, Çolak Selahattin, Memduh Şevket Beyler, Diyarbakır eski vali vekili Bedrettin Bey, Milli Telgraf Ajansı Müdürü ve Firari Dr. Reşid'in Kardeşi Hüseyin Tosun Bey, firarilerden Doktor Nazım'ın kardeşlerinden Sıhhiye Nezareti eski müfettişi Doktor Tevfik Rüştü ve İstanbul eski defterdarlarından Fazıl Beyler, Rüsumat eski müfettişlerinden Salim Bey, muhacirin müdür muavini Veli Necdet Bey, İstanbul iaşe memuru Abdulgaffur Necdet Bey, firari Enver Paşa'nın kethüdası Derviş ve jandarma zabitlerinden Mahir Bey.⁸⁹⁴ Bunlardan başka İzmir eski valisi Rahmi Bey, İstanbul eski mebuslarından Karaso Efendi, Tanin gazetesi eski müdürü Muhittin ve Tevfik Hadi Beyler.⁸⁹⁵ Ordu mensupları arasından tutuklananlar ise Harbiye Müsteşarı eski 5. Ordu kumandanı Mahmut Kâmil Paşa, eski sıhhiye reisi Süleyman Numan Paşa ve eski merkez kumandanı Cevat Paşa'dır.⁸⁹⁶

Tutuklamalarla ilgili Dâhiliye Nazırı İzzet Bey gazetecilere yaptığı açıklamada "Tevkif edilenlerin bazıları tehcir ve taktik işlerinde, diğer kısmı ise milletin mukadderatında meşum bir amil ve müessir oldukları için tevkif edilmişlerdir. Tamamı otuz ila otuz iki kişiden ibarettir. Tamamı Divan-ı Harb'e sevk edileceklerdir"⁸⁹⁷ demiştir. Tutuklananlar önce Sirkeci'deki İstanbul Polis Müdüriyeti'ne götürülmüşler, 17 Şubat akşamı ise Bekirağa Bölüğü'ne sevk edilmişlerdir.⁸⁹⁸

Tutuklamalar basında geniş yer bulmuş özellikle İttihatçı karşıtı gazeteler hükümete ve Sadrazam Tevfik Paşa'ya övgüler yağdırmışlardır. Söz gazetesi "Hele şükür hükümet faaliyete geldi. Bunu üç ay önce yapmalıydı. Bunu tabii ki İzzet Paşa yapamazdı. Çünkü hükümet doğrudan doğruya ittihatçı idi. Hükümet tevkifatla büyük bir isabet göstermiştir"⁸⁹⁹ diye yazmıştır. Aynı gazete ertesi gün tutuklamalarla ilgili olarak Dâhiliye Nazırı İzzet Bey'in şu beyanatına yer vermiştir:⁹⁰⁰

⁸⁹⁴ **Alemdar**, 31 Ocak 1919, Nr. 1358-48; Tutuklananların sayıları ile ilgili olarak gazeteler birbirlerini yanlış bilgi vermekle suçlamışlardır. Tercüman-ı Hakikat (Nr. 13637) ve Atı (Nr. 373) gazeteleri tutuklananların sayısını 22 kişi olarak verirken, İkdâm (Nr. 7893) bu sayının 25 kişi olduğunu iddia etmiştir. Bilal Şimşir ise "40 kadar önemli kişi Bekirağa bölüğüne tıkılmıştı, kaç kişinin yakalanıp hapse atıldığı kesinlikle belli değildir" (Şimşir, **a.g.e.**, s. 57) İfadelerini kullanmaktadır.

⁸⁹⁵ **Söz**, 1 Şubat 1919, Nr. 80.

⁸⁹⁶ **Alemdar**, 1 Şubat 1919, Nr. 1359-49.

⁸⁹⁷ **Sabah**, 31 Ocak 1919, Nr. 10492.

⁸⁹⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, **a.g.e.**, s. 259.

⁸⁹⁹ **Söz**, 31 Ocak 1919, Nr. 79.

⁹⁰⁰ **Söz**, 2 Şubat 1919, Nr. 81.

“İttihatçıların kargaşa çıkarmak için gizli toplantılar yaptıklarını öğrendiğimiz için kendilerine karşı şiddetle hareket etmek zorunda kaldık. Hükümet belki icraatında geç kaldı. Fakat bunun sebepleri vardı. Tutuklamalar İttihatçıların katiyen ihtimal vermedikleri bir anda meydana gelmiştir. Tutuklamalardan sonra hükümetin mevki pek ziyade kurtulmuştur”

Hükümeti en çok destekleyen şüphesiz Ali Kemal idi. Ali Kemal, Sabah gazetesindeki yazısında tutuklamalardan duyduğu memnuniyeti dile getirerek şöyle demiştir:⁹⁰¹

“Tevfik Paşa Hükümeti nihayet milletin beklediği icraata başladı. Hiç şüphe yok ki bütün memleket hükümetin tedbirlerini alkışlayacak. Bu tedbir dış siyasetimiz için de faydalıdır. Paris’te toplanmış olan milletlerin hakkımızda alacakları kararların kısmen lehimize tadilini, beş seneden beri memlekette işlenmiş olan fecaiyi lanetlediğimizi ispat etmemize yarayacaktır. Memleket için tek kurtuluş çaresi dün attığımız ilk adım yolunu takipte göstereceğimiz sebat ve ısrardır.”

Tutuklamaların yaşandığı 30 Ocak günü Ahmet Rıza başkanlığındaki Ayan Meclisi toplanarak hükümetin acz ve ataletini tenkit etmiştir. Hatta bazı üyeler Padişah’ın nezdinde bir müşavir heyeti mahiyetinde bir saltanat şurası kurulması hususunda bir çeşit kontrol tasavvurunu dile getirmişlerdir. Heyet 2 Şubat’ta saraya gitmiş ve isteğini bildirmiş ancak böyle bir şuray-ı saltanat kurulması Kanun-i Esasi’ye muhalif olduğu gerekçesiyle Padişah tarafından reddedilmiştir.⁹⁰²

Ayan üyelerinin bu düşüncelerine karşı hükümeti destekleyen Ali Kemal, 31 Ocak tarihli yazısında “hükümetin noksanlarını düzeltmek İttihat ve Terakkinin son döküntülerini tekrar iktidara getirmekle olmaz. Gizli kapaklı entrikalarla olmaz. Azimkâr bir siyasetle olur ki o da sizin elinizden gelmez”⁹⁰³ ifadelerini kullanmıştır. İkdâm gazetesi ise, İttihatçıların hak ettikleri cezalara duçar olmalarıyla memleketin büyük bir lekeden kurtulacağını ve Türkler’in kendi memleketlerini kendileri idareye muktedir olduklarının anlaşılacağı ümidinde olduğunu⁹⁰⁴ yazarak farklı bir konuyu tartışmaya açmıştır.

Önde gelen muhaliflerden Refii Cevat da Alemdar gazetesindeki yazısında hükümete destek vererek İttihatçı karşıtlığını şu ifadelerle dile getirmiştir.⁹⁰⁵

⁹⁰¹ **Sabah**, 31 Ocak 1919, Nr. 10492.

⁹⁰² **Sabah**, 31 Ocak 1919, Nr. 10492.

⁹⁰³ **Sabah**, 31 Ocak 1919, Nr. 10492.

⁹⁰⁴ **İkdâm**, 31 Ocak 1919, Nr. 7893.

⁹⁰⁵ **Alemdar**, 1 Şubat 1919, Nr. 1359-49.

“Tevfik Paşa Hükümeti ilk adımı attı ve memlekette kendi mevkiini tahkim etmiş oldu. Memleketi kurtarmak için her şeyden evvel dâhili düşmanların faaliyet alanlarını sınırlamak elzemdir. Bu gün her Osmanlı’ya İttihat ve Terakki düşmanlığı bir borçtur. Hükümet evvela İttihat ve Terakki’den vatani kurtarmak için çalışmalıdır. Hükümet icraatına devam ettikçe mevkiini değil memleketi de kurtaracaktır”

Bazı gazeteler ise tutuklamalara farklı bir bakış açısı getirmişlerdir. *Atı*’de Celal Nuri Bey “hükümetin hiçbir suretle kanunlardan ayrılmamasını, suç işleyenleri cezalandırmada İttihat ve Terakki’ye uzaktan yakından mensuptur veya eski İttihat ve Terakki Hükümetleri devrinde memurdu gibi nedenlerle kişileri zan altında bırakmanın doğru olmayacağını”⁹⁰⁶ ifade etmiştir. Celal Nuri, Sadrazam Tevfik Paşa’ya hitaben “hükümetiniz bazı İttihatçı şirketlerini kanun dışı olarak zapt etti. İstibdadı kanunen suçlamak mümkün iken örfen ve idareten hücreye tıktı ve bunlar hakkında ne yapılacağını hala kararlaştırmadınız. İttihatçılara ait kuruluşları ıslah ve ihya edeceğinize bunlara el koydunuz”⁹⁰⁷ ifadelerini kullanmıştır.

Hükümet’in tutuklamalarından yeterince memnun olmayan Fransız generali Franche d’Esperey ise, 8 Şubat’ta İstanbul’a ikinci defa gelir gelmez Sadrazam Tevfik Paşa’yla görüşerek “eğer hükümetiniz şiddetli icraat göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olur”⁹⁰⁸ diye tehditler savurup hükümetin tutuklamalara devam etmesi için baskı yapmıştır.

Şubat ayının sonlarında Tevfik Paşa, Fransız gazeteci ile yapılan mülakatta “dâhili işlerimiz pek yolunda değildir, fakat gerekli tedbirleri aldık. Eski valilerin yerine istenilen ehliyetlere sahip ve umumun itimadını kazanmış güzide memurları tayin ettik. Bunlara derhal suçlar ve yolsuzlukların tenkil ve yapılan fenalıkların tamir imkânı hakkında açık talimat verdik. Şimdiye kadar yapılan ve bundan sonra da yapılacak olan ıslahat ile iyi neticeler alınacağını ümit ediyorum”⁹⁰⁹ ifadeleri ile durumu idare etmeye çalışmıştır. 3 Mart’ta Tevfik Paşa Hükümeti’nin istifası ile iktidara gelen Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde de tutuklamalar devam edecektir.

d. Hükümet’in İttihatçı Yargılamaları

⁹⁰⁶ *Atı*, 1 Şubat 1919, Nr. 374.

⁹⁰⁷ *Atı*, 10 Şubat 1919, Nr. 383.

⁹⁰⁸ *Alemdar*, 15 Şubat 1919, Nr. 1367-57.

⁹⁰⁹ *İkdam*, 22 Şubat 1919, Nr. 7915.

Harp yıllarındaki uygulamalarından dolayı ittihatçıların yargılanması meselesi ilk defa Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde gündeme gelmiştir. Asıl tartışmalar ise Talat, Enver ve Cemal Paşalar başta olmak üzere önde gelen ittihatçıların 2 Kasım 1918 de yurt dışına firarları üzerine başlamıştı. Sait Halim ve Talat Paşa Hükümetleri hakkındaki tahkikatı beşinci şubenin yapacağı belirlenmiştir. Beşinci şube ilk toplantısını 6 Kasım'da yaparak eski hükümet üyelerinin teker teker ifadelerinin alınmasını kararlaştırmıştı.⁹¹⁰

Sorgulamalar Meclis-i Mebusan'ın feshi nedeniyle akim kalmıştır. Ancak Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi İttihatçılar'ın yargılama sürecini başlatan önemli bir gelişme olmuştur. Sürecin başlamasında Meclis-i Ayan ve özellikle onun başkanı olan Ahmet Rıza Bey'in İttihatçı karşıtı tutumu da diğer bir etken olmuştur.⁹¹¹

Ayan Meclisi'nin yanı sıra basın ve İşgal Devletleri'nin baskılarının da artması Tefik Paşa Hükümeti'ni yeni kararlar almaya sevk etmişti. Daha önce de ifade edildiği gibi Hükümet, İttihatçı idareler döneminde işlendiği ileri sürülen suçları yerinde incelemek üzere komisyonlar kurup Meclis-i Vükelâ kararıyla belirlenen on ayrı bölgeye gönderilmesini sağlamıştı.⁹¹² Tefik Paşa Hükümeti bununla yasal boşlukları doldurarak hukuka aykırı uygulamalara girmeyeceği mesajı vermiştir.⁹¹³

Bu Tahkik Heyetleri'nin soruşturması sonucu yargılanmasına lüzum görülenlerin yargılanacakları mahkemenin tespiti 14 Aralık tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında kararlaştırılmıştır.⁹¹⁴ Bu kararda, mevzuatta açık bir düzenleme olmadığından Divan-ı Harp mahkemelerinin silahlı çetelerin tenkili hakkındaki kararname hükümlerinin aynen tehcir suçlarına da uygulanması kabul edilmiştir. Hariciye Nazırı Reşid Paşa bu konuyla ilgili olarak Meclis-i Mebusan'da "hükümet memleketi lekedardar etmiş olan erbab-ı ceraim hakkında takibat ve tahkikat-ı kanuniyeye tevessül ile lâzıme-i adaletin icrasına başladı. Anasır arasında vifak

⁹¹⁰ **İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu , Temel yay, İst.1998, s. 30-31.

⁹¹¹ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 36.

⁹¹² Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 15-16.

⁹¹³ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 37; İlk Divan-ı Harb-i Örfi'de üyelerin üçü gayrimüslimlerden atanmış olup bunlardan ikisi Ermeni'dir. Nüfus oranlarının çok üstünde temsil olanağı sağlanmasının kaynağında İtilaf Devletleri baskısı yer almaktadır. Bu durum İtilaf Devletleri'nin Divan-ı Harb-i Örfi kararlarını da kolayca etkileyebilmiş olduklarını düşündürmektedir. (Tanör, **a.g.e.**, s. 95).

⁹¹⁴ BOA. **MV.** 213/492.

ve ittihadın tevsikine de hizmet edecek olan bu icraatın yakında asar-ı fiiliyesi görülecektir”⁹¹⁵ demiştir.

Meclis-i Vükelâ'nın 14 Aralık tarihli kararı çerçevesinde 16 Aralık'ta Mahmut Hayret Paşa başkanlığında İstanbul (Dersaadet) Divan-ı Harb-i Örfî'si kurulmuştur. Mahkeme ilk oturumunu 4 Ocak 1919'da yapmış, 7 Ocak'tan itibaren tahkik heyetlerinden gelen evrakı inceleyerek ilk yargılamasını da 5 Şubat'ta gerçekleştirmiştir.⁹¹⁶

4 Şubat'ta Meclis-i Vükelâ kararıyla Divan-ı Temyiz-i Askeri Reisi Fuat Paşa başkanlığında ikinci bir Divan-ı Harb-i Örfî kurulmuştur. Bu mahkeme tutuklanarak polis müdüriyetinde bulundurulmuş İttihatçıları muhakeme edecekti.⁹¹⁷ Divan-ı Harb'in kurulması bütün yurda yayıldığından Meclis-i Vükelâ aldığı yeni bir kararla Şubat ayı başında bu Divan-ı Harb sınırlarını ve yetkilerini yeniden belirlemiştir.⁹¹⁸

Divan-ı Harp ilk olarak 16 Aralık'tan beri tutuklu bulunan Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal, Çorum Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfik, Yozgat evkaf memuru Feyyaz Beyler'in yargılanmasına başlamıştır.⁹¹⁹ Yargılamaların başladığı günlerde 8 Şubat'ta İstanbul'a gelen Fransız Generali Franche d'Esperey Dâhiliye Nazırı İzzet Paşa'ya yargılamasını istedikleri 36 kişinin listesini vererek bunu yapmazlarsa kendilerinin yapacağını söylemiştir.⁹²⁰ Bunlar arasında eski sadrazam ve nazırlar da bulunmaktaydı. Kanun-i Esasi'ye göre bunlar ancak Yüce Divan'da yargılanılabiliirdi. Meclis-i Mebusan feshedilmiş olduğundan böyle bir divan kurulamayacaktı. Bu yüzden

⁹¹⁵ **MMZC**. D. III, İ. V, C. I, s. 362; İttihatçıların yargılanacakları yer konusunda Tevfik Paşa, OHAF lideri Fethi Bey'le bir görüşme yapıp bu kararnameyle ilgili fikirlerini öğrenmek istemiştir. Tevfik Paşa görüşme sırasında Fethi Bey'e “Hürriyet ve İtilaf Fırkası baskısıyla, harbe sebep olanlar ile irtikap, suiistimal, rüşvet ve muhtelif cürümler işlemiş olanların askerlerden ve adliyecilerden kurulu Divan-ı Harb-i Örfî'de muhakeme edilmelerini kabule mecbur kaldığını belirtip bunu padişahın tasdikine sunacağını söylemiştir. (Okyar, **a.g.e.**, s. 273).

⁹¹⁶ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 230.

⁹¹⁷ **Sabah**, 5 Şubat 1919, Nr. 10497; **İkdam**, 11 Şubat 1919, Nr. 7904.

⁹¹⁸ **BOA. MV.** 214/59; Buna göre İstanbul, Tekfurdağı, İzmir, Ayıntap, Bursa, Van, Samsun vilayetlerinde kurulan Divan-ı Harp'ler bu vilayetlere komşu vilayetlerdeki davalara da bakacaklardı. Bunun yanında Edirne ve Bandırma Divan-ı Harbi'nin de ilgası kararlaştırılmıştır. (**BOA. MV.** 214/59).

⁹¹⁹ **Hadisat**, 7 Şubat 1919, Nr. 65; Bu yargılama 6 Mart'a kadar sürmüştür. Ancak Tevfik Paşa'nın 3 Mart'ta istifası ve yerine 4 Mart'ta Damat Ferit Paşa'nın ilk hükümetini kurmasıyla Hayret Paşa başkanlığındaki Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfîsi lağvedilerek Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından 8 Mart'ta yeni bir Divan-ı Harb kurulmuştur. (Kocaoğlu, **a.g.e.**, s. 232).

⁹²⁰ Nitekim 2 Mart'ta bunun bir göz dağı olduğunu göstermek için Ali İhsan Paşa ve Ahmet Ağaoğlu'nu tutuklamışlardır. (Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmet Bey**, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 29-30; Bayur, **Atatürk Hayatı Eseri**, s. 264).

Tevfik Paşa Hükümeti sözü edilen kişilerin yargılanabilmesi için bir kararname hazırlayarak 27 Şubat'ta Padişah'a sunmuştur.⁹²¹ Hükümet kararnamesinde iki mühim nokta dikkati çekmektedir. Birisi, gerek Osmanlı kamuoyunda gerekse insanlık nazarında üç buçuk aydır tehir edilen ve yapılamayan yargılamaların devleti zor duruma düşürdüğü; diğeri ise, mevcut Divan-ı Harpler'in yapı ve kuruluş şekillerinin suçluların süratle cezalandırılmasına mani olması sebebiyle yabancı müdahalesine neden olduğudur.⁹²²

Padişah bu kararnameyi Kanun-i Esasi'ye aykırı bularak kabul etmediğine dair yazıyı 1 Mart'ta sadarete göndermiştir. Padişah cevabında: “ceraim faillerinin tevkif ve muhakemesi hükümetin asli görevi olup bunun için ayrıca kanun tanzimine hacet yoktur. Makam-ı Hükümdari gayrimesul olmak itibariyle kâffe-i icrasından mesul olan Heyet-i Vükelâ'nın vezaif-i asliyesine iştirak etmek Kanun-ı Esasi hükm-ü sarihine muhalif olur kanaatindeyim”⁹²³ diyerek siz beni işe karıştırmayın gerekeni yapın demek istemiştir.

Padişah'ın hükümet kararnamesini imzalamaması üzerine Tevfik Paşa Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey'le konuşarak “ecnebler 36 kişinin tevkifi için liste verdiler, bir haftaya kadar hükümetçe yapılmazsa bizzat tevkifata başlayacaklarını bildirdiler. Bu meyanda bilmuhakeme beraat edecek olanlar da ceza görmüş olacaklar. Üç-dört aydır çekilmek istiyorum fakat efendimizi kime bırakalım”⁹²⁴ diyerek Padişah ile İtilaf Devletleri arasında kalmaktan bunaldığını ifade etmeye çalışmıştır. Tevfik Paşa bu sözlerden iki gün sonra 3 Mart 1919'da istifa ederek yerini Damat Ferit Paşa'ya bırakmıştır. Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgal edilmesi üzerine İtilaf Devletleri İttihatçıları yargılamanın artık zor olacağını düşünerek onları 29 Mart'tan itibaren Malta'ya sürgün etmeye başlayacaktır.⁹²⁵

8. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Gayrimüslimlerle İlgili Siyaseti

Tevfik Paşa Hükümeti'nin gayrimüslimlerin her türlü siyasi haklardan yararlanmaları yolunda attığı ilk adım 19 Kasım'da Meclis-i Mebusan'da kabul edilmiş olan hükümet programıdır. Programın temel esaslarından birisini gayrimüslimlere yönelik hükümetin açılım mesajı sayılabilecek madde oluşturuyordu. Programa göre hükümet “birkaç seneden beri devam eden

⁹²¹ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 203.

⁹²² TTK.Arşivi, **KK:TP**, K: 18, B: 15.

⁹²³ TTK.Arşivi, **KK:TP**, K: 18, B: 15.

⁹²⁴ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 204.

⁹²⁵ Şimşir, **a.g.e.**, s. 92.

gayri kanuni ve gayri tabii muamele ve icraatın acilen ortadan kaldırılarak kanun hükümlerinin fiilen uygulanmasını, ırk ve mezhep ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı unsurları arasında samimi bir vifak ve mühâdenetin (barışma) her türlü vasıta ile kurulmasını, bütün Osmanlı unsurlarının memleketin siyasi haklarından faydalanmasını, ülkede ciddi bir huzur ve sükûn sağlanarak mağduriyetlerin telafi edilmesini”⁹²⁶ vadetmişti.

Meclis-i Mebusan’da bulunan özellikle Ermeni ve Rum mebuslar hükümetin programında bu maddeye yer vermesini memnuniyetle karşıladıklarını ifade ediyorlardı. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi bu maddeyi “kanun devrinin dönüşü” olarak nitelendirerek programa zerre kadar itirazının olmadığını beyan etmiştir.⁹²⁷ Sivas mebusu Dikran Barsamyan Efendi de hükümetin vadettiği şeyleri “Türkler namına, Ermeniler namına, devletin payidar olması namına talep ettiğini ve bunu yapacaklarına da inandığını”⁹²⁸ dile getirmiştir.

Tevfik Paşa Hükümeti’nin yaklaşık dört aylık iktidar dönemi içerisinde gayrimüslimlere yönelik siyasetinin esaslarını, savaş sırasında yaşanmış olan mağduriyetlerini gidermek, bu mağduriyete neden olanları cezalandırmak, tehcirden dönenleri iyi bir organizasyonla yerlerine yerleştirip mal ve mülklerini vermek ve gayrimüslimlere memurluk, ayanlık, nazırlık vermek gibi başlıklar oluşturmuştur.

Tevfik Paşa Hükümeti gerçekten de iktidarda bulunduğu 11 Kasım 1918–3 Mart 1919 tarihleri arasındaki programda vadedilen esasları gerçekleştirme sebeplerine başvurmuştur. Hükümetin kuruluşundan iki gün sonra çalışmalarla ilgili gazetelere beyanatta bulunan Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, hükümetin en çok Ermeni ve Rum muhacirleri meselesi ile meşgul olduğunu⁹²⁹ ifade ediyordu.

İktidara geldikten kısa bir süre sonra bu konuda ilk adımı atarak Dâhiliye Memurin ve Sicill-i Ahval Müdüriyeti aracılığı ile daha önce azledilmiş olan 4 mutasarrıf ve 15 kaymakamın memuriyetlere tayin edilecekleri duyurulmuştur.⁹³⁰ Aralık ayının başından itibaren bazı

⁹²⁶ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 136.

⁹²⁷ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 141.

⁹²⁸ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 141.

⁹²⁹ **Sabah**, 13 Kasım 1918, Nr. 10413.

⁹³⁰ **Takvim-i Vekayi**, 24 Kasım 1918, Nr. 3402.

Ermeni ve Rum vatandaşlar mutasarrıflık, kaymakamlık, mülkiye müfettişliği, genel müdürlük gibi görevlere getirilmeye başlanmıştır.⁹³¹

Tevfik Paşa Hükümeti'nin gayrimüslimlere yönelik mağduriyetlerinin giderilmesi konusundaki icraatlarının başında suçluların yakalanarak cezalandırılması gelmiştir. Meclis-i Mebusan'da ve özellikle İttihatçı karşıtı basında bu konu Tevfik Paşa Hükümeti'nin yapması gereken acil işler arasında gösteriyordu. Meclis-i Mebusan'da özellikle Ermeni ve Rum mebusları suçluların cezalandırılmasının Türk milletini töhmetten kurtararak sadece İttihatçı hükümetlerin suçlu olduğunu ispatlanacağını ifade ediyorlardı. Basın ise hükümetin bu icraatı yaparak sulh öncesi Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin elini güçlendireceğini savunmuştur.⁹³²

Hükümet 19 Kasım'da güvenoyu almasının ardından Dâhiliye, Harbiye ve Bahriye Nezaretleri bünyesinde Tetkik-i Seyyiat Komisyonları kurarak savaş sırasında muhtelif unsurlara karşı işlenen suçları tahkik ve tespite çalışmıştı. Hükümet, Ermeni tehciri ile ilgili iddiaları yerinde incelemek için tahkik heyetleri kurulmasını sağlamış, heyette Ermeni ve Rum görevlilerin de yer almasını sağlamıştı.⁹³³

Hükümet'in gayrimüslimlerle ilgili siyaseti kapsamında yoğun mesai harcadığı konulardan biri de tehcirden dönen Rum ve Ermeniler'e mallarının iadesi olmuştur. I. Dünya Harbi içerisinde Talat Paşa'nın sadarete verdiği tezkere üzerine Ermeni ve Rum unsurlara karşı bazı tedbirler alınmıştı. Savaş ortamında bu unsurların faaliyetlerinin tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından 27 Mayıs 1915 tarihinde, "Vakt-i Seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında Kanun-ı Muvakkat" adıyla geçici bir kanun çıkarılıp 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe konulmuştu.⁹³⁴ Uygulanma yetkisi Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya verilen bu geçici kanuna göre Ermeniler'in İmparatorluğun güney yörelerine özellikle Suriye'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁹³⁵ 10 Haziran 1915'te yayımlanan talimatname ile, göçe tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alınmıştı.⁹³⁶ Bu amaçla 26 Eylül 1915'te

⁹³¹ **Takvim-i Vekayi**, 2 Aralık 1918, Nr. 3409.

⁹³² **İkdam**, 5 Aralık 1918, Nr. 7836.

⁹³³ **Sabah**, 28 Kasım 1918, Nr. 10428.

⁹³⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s. 71.

⁹³⁵ Bkz. Salahi R. Sonyel, **Ermeni Tehciri ve Belgeler**, Baylan Matbaası, Ankara 1978.

⁹³⁶ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 72.

geçici bir kanun, bu kanunun uygulanmasını sağlamak için de 8 Kasım 1915'te bir nizamname çıkarılmıştı.⁹³⁷

I. Dünya Harbi'nin sona ermeye başladığı dönemde Osmanlı Hükümeti, tehcire tabi tutulmuş olan Ermeniler'den isteyenlerin eski yerlerine dönmeleri için harekete geçmiş, bu icraat için 2 milyon lira ödenek ayırmıştır. Mütarekenin gündeme gelmesi ve Talat Paşa Hükümeti'nin istifası ile iktidara gelen Ahmet İzzet Paşa, hükümet programında tehcir ve nakil edilenlerin asıl yerlerine dönmelerine karar verdiklerini belirtmiş⁹³⁸ bundan sonra hemen uygulamaya geçilmesi için vilayet ve mutasarrıflıklara emir vermişti.⁹³⁹ Hükümet 26 Eylül 1915 tarihli muhacirlerin geride kalan mallarının devlet tarafından korunmasına ilişkin kanunu iptal etmiş, karar Meclis-i Mebusan tarafından onaylanmıştı.⁹⁴⁰ Tehcirden önceki olanların işlemlerinin yapılması ve faaliyetlerinin organizasyonunu Aşâir ve Muhacirîn müdüriyeti yürütecekti.⁹⁴¹

11 Kasım'da iktidara gelen Tevfik Paşa Hükümeti döneminde önceki iki hükümetin başlatmış olduğu faaliyetlere ağırlık verilmiştir. Hükümet, programında vadettiği “harp yıllarındaki mağduriyetinin izalesi” konusunda hemen çalışmalara başlamıştır. Hükümet'in bu amaca yönelik ilk faaliyeti muhacirlerin menkul ve gayrimenkullerinin kendilerine iade edilmesi için bir kanun layihası hazırlama girişimi olmuştur.⁹⁴² Adliye Nezareti Müsteşarı Yusuf Kemal Bey başkanlığında Dâhiliye ve Maliye memurlarından bir komisyon oluşturulup Aşâir ve Muhacirîn Umum Müdüriyeti ile işbirliği yapılarak Hükümet'in bu konuda nasıl hareket etmesi gerektiği belirlenmeye çalışılmıştır.⁹⁴³

Maliye Nezareti de bu konuya eğilerek daha önce tasfiye komisyonları tarafından idare edilmiş olan terk edilmiş mallar ve bunlardan elde edilmiş gelirlerin sahiplerine verilmesi konusunda bir kanun mäsveddesi hazırlayarak komisyona sunmuştur.⁹⁴⁴ Hükümet 31 Aralık 1918 tarihinde bir dönüş kararnameyi hazırlayarak, Ermeniler'den dönmek isteyenlerin yanı sıra yerlerini terk etmek durumunda kalmış Rum muhacirlerinin de eski yerlerine

⁹³⁷ BOA. BEO. Umum. 344662.

⁹³⁸ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 28-29.

⁹³⁹ *Atı*, 22 Ekim 1918, Nr. 295.

⁹⁴⁰ MMZC. D. III, İ. V, C. I, s. 88.

⁹⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 92/285.

⁹⁴² *Sabah*, 13 Kasım 1918, Nr. 10413.

⁹⁴³ *Hadisat*, 1 Aralık 1918, Nr. 43; *Minber*, 2 Aralık 1918, Nr. 31.

⁹⁴⁴ BOA. BEO. Umum. 340947.

nakledilmeleri hususunda ilgili yerlere talimat verip gereken tedbirlerin alınmasını sağlamıştır.⁹⁴⁵

Hükümet'in muhacirlerin iskânı konusunda yürüttüğü faaliyet kamuoyu ve basın tarafından yakından takip edilerek memnuniyet verici olarak karşılanmıştır. Minber gazetesi gelişmelerle ilgili olarak "Ermeni, hristiyan Türk demektir. Ermeni'nin Türk'ten yegâne farkı cami yerine kiliseye gitmesinden ibarettir. Bu samimiyet o kadar kuvvetliydi ki aradan dün esen kasırga bile bu samimiyeti söküp götüremedi"⁹⁴⁶ ifadeleriyle bir yandan İttihatçıları tenkit ederken diğer yandan kamuoyundaki ılımlı havaya katkıda bulunuyordu.

Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendi Morning Post gazetesi muhabiri ile yapılan mülakatta durumu şöyle dile getiriyordu: "her şeyden evvel suçlular cezalandırılmalı, zarara uğrayanların zararları tazmin edilmeli, bu suretle geride kalan Türkler'le Ermeniler artık kabahatsizlerden mürekkep olacağından ondan sonra eskisi gibi hepsi bir arada kardeşçe yaşayabilirler."⁹⁴⁷

Tevfik Paşa Hükümeti'nin bu faaliyetleri kamuoyu ve İtilaf Devletleri nezdinde kendi mevkisini güçlendirirken buna ilave olarak İngilizler, hükümetin bu konuda yapması gereken başka bir faaliyete dikkat çekiyorlardı. Bu konu Ermeniler'in ihtidaları meselesiydi. İngilizlere göre, harp yıllarında Ermeniler'den pek çok kişi ya zorla müslüman yapılmışlar veya şiddete maruz kalmamak için korkudan müslüman olmuşlardı. Harbin bitmesi ve tehcir edilenlerin asıl yerlerine iskân edilmeleri gündeme geldiğinde Ermeni Patrikhanesi İngilizler nezdinde harekete geçerek bu konunun halledilmesini istemiştir. İngilizler Padişah ve hükümet nezdinde yaptığı girişimden olumlu cevap almış, bunun üzerine İslamiyeti kabule zorlanmış oldukları iddia edilen Ermeniler peyderpey Patrikhane'ye müracaata başlamışlardır. Patrikhane, Ermeniler'in kendi dinlerine geri dönebilmeleri hakkında hükümetçe verilen kararın yavaş yavaş netice vermeye başladığını ifade etmiştir.⁹⁴⁸

Padişah'ın Ermeniler'in hoşnut edilmesi için alınacak gerekli tedbirler konusunda İngiltere'nin İstanbul Elçisi'nin fikrini sorması üzerine İngiliz Elçisi, Ermeniler'in ihtidası meselesine değinerek "Zat-ı Şevket meâbın vaâd-i hümayununa itimat ediyorum. İhtida eden

⁹⁴⁵ Halaçoğlu, a.g.e., s. 104-105.

⁹⁴⁶ **Minber**, 9 Kasım 1918, Nr. 8.

⁹⁴⁷ **Minber**, 9 Kasım 1918, Nr. 8.

⁹⁴⁸ **Minber**, 1 Kasım 1918, Nr. 1.

Ermeniler'in emniyet ve selamete eski dinlerine ricat edebilmesi için alınması gereken en münasip tedbirleri Padişah'a bildireceğim"⁹⁴⁹ ifadelerini kullanmıştır. İngiliz Elçisi, Tevfik Paşa Hükümeti'nin icraatı hakkında "hükümet Ermeniler'in can ve malları müstakbelde temin edilecek ise maksat hâsıl olmuş olur. Zira geçen geçmiştir. Kalanların durumlarının düzeltilmesi hakkında gerekli tedbirler alınıyor ise geçmişteki olayların kalın bir perde ile kapatılmasına gücümüz yettiğince gayret etmeye hazırız"⁹⁵⁰ demiştir.

Tehcirden dönenlerin iskânı konusunda Muhacirîn Müdüriyeti'ni en fazla sıkıntıya sokan mesele Rum ve Ermeni muhacirlerinin evlerinin boşaltılması konusu olmuştur. Zira evler boş olmayınca muhacirlerin iskânı mümkün olamazdı. Bu amaçla Dâhiliye Nezareti, nezaretler ve vilayetlerden evlerin boşaltılmasını sık sık talep etmek durumunda kalmıştır. Gayrimüslim muhacirlerin evlerinin boşaltılması ve sahiplerine verilmesi için bir talimatname yayınlamıştır. Talimatnameye göre uyulması gereken esaslar şöyle sıralanmıştır:⁹⁵¹ Rum ve Ermeniler'in iade edilecek fazla emlâkı hükümet tarafından kiralanarak Türk muhacirlere tahsis olunacak, yerlerine dönmeyen ya da vefat etmiş olan Ermeni ve Rumlar'ın emlâkı hükümet tarafından kiralanarak Türk muhacirlerine tahsis olunacak, kiralama süresi 6 yıl olup kira bedelleri belediyeler tarafından belirlenecek ve ödenecektir.

Hükümet, Meclis-i Mebusan'ın feshine kadar iktidarda bulunduğu 40 günlük süre içerisinde tehcirden dönenlerden ve mültecilerden azımsanmayacak sayıda insanın iskânını gerçekleştirmiştir. 19 Aralık'ta Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey'in hükümetin programında vadettiği icraatı yapmadığı konusunda verdiği istizah takririne Meclis-i Mebusan'ın feshedildiği 21 Aralık günü Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa şöyle cevap vermiştir: "Mültecilerden tehcir, tedip edilmiş olanlardan mevki-i iktidara geldiğimiz günden bu güne kadar vasıta-i nakliyenin noksanına rağmen hükümet marifetiyle 2552'si müslim, 19695'i Rum ve 23420'si Ermeni mesken ve mevalarına iade ve iskân edildi."⁹⁵² Hariciye Nazırı bundan başka gerek İstanbul'da gerek taşrada muhacirlerin muhtaç durumda olanlarına hükümet tarafından yardım edildiğini, henüz sevk edilmeyenlerin de iaşelerinin karşılanmakta olduğunu ifade ederek hükümetin aldığı tedbirlerin eserlerinin görülmeye başladığını⁹⁵³ ifade etmiştir.

⁹⁴⁹ TTK. Arşivi, **KK: TP.** K: 18, B: 26/594-19.

⁹⁵⁰ TTK. Arşivi, **KK: TP.** K: 18, B: 26/594-19.

⁹⁵¹ **Hadisat**, 16 Aralık 1918, Nr. 57.

⁹⁵² **MMZC.** D. III, İ. V, C. I, s. 360-361.

⁹⁵³ **MMZC.** D. III, İ. V, C. I, s. 361-362.

Bundan sonra bölük bölük Ermeni muhacirlerin geldiğine dair gazetelerde her gün haberler neşredilmeye başlanmıştır. Hükümetin bu icraatının az da olsa suiistimale uğradığı durumlara da rastlanmıştır. İşgalci devletlerin desteğini alan bazı gayrimüslimlerin daha önceden sattıkları mallarını hukuksuz olarak geri almaya kalkıştıkları görülmüştür. Hükümet taşraya haber göndererek gayrimüslim muhacirlerin daha önceden satmış oldukları malları sadece parasını ödeyerek geri alabileceklerini duyurmuştur.⁹⁵⁴ İngiliz yüksek Komiserinin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'ya, Rum ve Ermeniler'in bütün zararlarının tazmin edilmesi konusunda ısrar etmesi⁹⁵⁵ sözü edilen hukuksuzluğun desteklendiği adresi de ortaya çıkarıyordu.

Tevfik Paşa Hükümeti muhacirlerin sevk ve iskânı konusunda herhangi bir sıkıntı yaşanmaması için muhacirlerin işleri ve güvenliklerine son derece özen göstermiştir. Dâhiliye Nezareti 6 Ocak'ta, geri dönen Ermeniler'den en fazla yardıma muhtaç olanlara yevmiye ve hububat dağıtarak en az 20 gün yardım etme kararı almıştır.⁹⁵⁶ Bunun yanında sevkiyata tabi olan Ermeniler'in kendi memleketlerine kadar yol masraflarının da Dâhiliye Nezareti'nce ödeneceği bildirilmiştir.⁹⁵⁷

Şubat ayı başlarına gelindiğinde Rum ve Ermeniler'e ait terk edilmiş malların yaklaşık yüzde doksan beşinin kendilerine teslim edilmiş olduğu görülmektedir.⁹⁵⁸ Yine aynı günlerde Rum ve Ermeni mallarının aynen iadesi veya bedelinin ödenmesi hakkında Adliye Nezareti bünyesinde çalışan komisyon bir kanun layihası hazırlayarak Meclis-i Vükelâ'ya sunmuştur.⁹⁵⁹ Kanun layihası oradan Şura-yı Devlet'e intikal etmiş ancak layiha kanun aşamasına getirilme aşamasındayken⁹⁶⁰ Tevfik Paşa Hükümeti 3 Mart'ta istifa ettiği için icraatın devamı Damat Ferit Paşa dönemine kalmıştır.

Tevfik Paşa Hükümeti, gayrimüslim muhacirlerin iskânı ile meşgul olurken onların ruhani temsilciliklerine ait sorunların giderilmesi için de teşebbüste bulunmuştur. 3 Aralık'ta Adliye Nezareti'nden İngiliz İşgal Kumandanlığı'na bir telgraf çekilerek işgal altında bir şehirde

⁹⁵⁴ BOA. DH. ŞFR. 97/231.

⁹⁵⁵ Jaeschke, **İngiliz Belgeleri**, s. 37.

⁹⁵⁶ BOA. DH. ŞFR. 95/52.

⁹⁵⁷ BOA. DH. ŞFR. 95/137.

⁹⁵⁸ **Atı**, 6 Şubat 1919, Nr. 379.

⁹⁵⁹ **İkdam**, 22 Şubat 1919, Nr. 7915.

⁹⁶⁰ **Alemdar**, 14 Şubat 1919, 1366-56.

bulunan Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye Padişah iradesi ile Ermeni Patrikhanesi imtiyazlarının iade olunduğu ve kendisinin de Patriklik görevinde bırakıldığı,⁹⁶¹ yoldaki zorluklardan dolayı gelmesi gecikecek olursa vekâleten birini tayin etmesi⁹⁶² teklif edilmiştir.

Hükümet'in başvurusu üzerine Patrik Zaven Efendi'nin aranması için İngilizler gerekli askeri heyetlere emir vermişler⁹⁶³ araştırmalar sonunda Zaven Efendi'nin evvela Bağdat'a gönderildiği, oradan Musul'a geçtiği ve halen Musul'da yaşadığı öğrenilmiştir. Ermeni Patrikhanesi Meclisi 19 Aralık'ta toplanarak Zaven Efendi'nin İstanbul'a gelmesi temennisinde bulunmuş, İngiliz heyeti de bu haberi Patriğe ulaştırmıştır. Hükümet'in bu girişimi sonunda Zaven Efendi kısa süre sonra İstanbul'a gelerek Patriklik vazifesine devam etmiştir.⁹⁶⁴

9. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Sonu

a. Hükümet Bunahımı'nda Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Basının Etkisi

İkinci Tevfik Paşa Hükümeti 13 Ocak'ta kurulmuş olmasına rağmen daha onbeş gün geçmeden basında ve kamuoyunda hükümet buhranı baş göstereceğine dair haberler yer almaya başlamıştır. Buna neden olarak Ocak ayı sonlarında Ayan'da meydana gelen gelişmeler gösteriliyordu. Ocak ayının 27'sinde Ayan Meclisi Padişah'a bir dilekçe takdim ederek Tevfik Paşa Hükümeti'nin idarede gösterdiği zaaf sebebiyle böyle hassas bir dönemde kuvvetli bir hükümetin iktidarda bulunmasının vatan ve milletin menfaatleri noktasından elzem olduğunu bildirmiştir.⁹⁶⁵ Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı İzzet Bey'in istifa ettiği, hükümet buhranı olduğu, Şura-yı Devlet Reisi Şerif Paşa'nın veya daha kuvvetli ihtimalle Ayan'dan Damat Ferit Paşa'nın hükümeti kurmak için görevlendirileceği şayiası çıkmıştı. 28 Ocak'ta ise Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey siyasi fırkalarla görüşerek kuvvetli bir hükümet kurmanın gereğinden bahsetmiştir.⁹⁶⁶

Ayan Meclisi'ndeki gelişmelerin dışında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın mütarekeden sonra teşkilatlanarak siyasette boy göstermesi de Tevfik Paşa Hükümeti'ni zora sokan bir başka

⁹⁶¹ **Sabah**, 21 Kasım 1918, Nr. 10421.

⁹⁶² **Minber**, 5 Aralık 1918, Nr. 34.

⁹⁶³ **Minber**, 17 Aralık 1918, Nr. 46.

⁹⁶⁴ **Minber**, 20 Aralık 1918, Nr. 49.

⁹⁶⁵ **Alemdar**, 29 Ocak 1919, Nr. 1356-46.

⁹⁶⁶ **Alemdar**, 29 Ocak 1919, Nr. 1356-46.

gelişmeydi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası İttihatçılar'ın sindirildiği bir dönemde İngilizler'e ve Padişah'a dayanarak iktidara gelmek istiyor, bu sebeple Tevfik Paşa Hükümeti'ne karşı sert bir siyaset izliyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın sert siyasetinin odağında ise hem İngilizlerin hem de Padişah'ın tutumuna uygun olan “hükümetin İttihatçılara karşı yeterince sert davranmadığı”⁹⁶⁷ söylemi bulunuyordu.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası daha Tevfik Paşa Hükümeti kurulurken bu çalışmalara başlayarak Sadrazam Tevfik Paşa'dan firkanın söylemine dayalı bir hükümet kurmasını istemiş, Tevfik Paşa bunu kabul ettiği halde firka aniden bu isteğinden vazgeçmiştir.⁹⁶⁸ Belki de daha o günlerde Tevfik Paşa Hükümeti'nin yerine iktidara gelebilmek için sarayın ve İngilizler'in olurluğunu almıştı.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası iktidarın kapısını aralamak için güç ve destek ararken “kafası firkacılığa zaten yatkın olmayan” Sadrazam Tevfik Paşa Meclis-i Mebusan'dan ve çoğunluğa dayanmaktan söz ediyordu. Fransızca Stamboul gazetesinin kendisiyle yaptığı mülakatta yeni firkaların hükümet için faydalı olup olmadığı sorusuna Tevfik Paşa şu cevabı veriyordu:⁹⁶⁹ “Şu an faydalı değildir. Hürriyet ve İtilaf ile Sulh ve Selamet Firkaları inkişaf edecek gibi görünüyor. Esasen Meclis münfesih bulunduğu müddetçe hükümet üzerine nüfuz edecek firkalar mevcut olamaz. Hükümetin firkalardan birisine istinat etmesi ancak Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu haiz bir firkanın vücuduyla kaimdir.”

Tevfik Paşa böyle düşünüyordu, fakat Padişah'ın İttihat ve Terakki veya onun çizgisindeki firkalara karşı bir denge unsuru olmak ve gerektiğinde yönlendirebilmek için Hürriyet ve İtilaf benzeri firkaları tasvib edeceği de bir gerçektir. Bu esnada Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yanında basın da hükümetin aleyhine dönmeye başlamıştı. Gazeteler Şubat ayı başından itibaren hükümet bunalımı hakkındaki iddiaları körüklemeye başlayarak firkacı söylemlerle hükümete yüklenmeye başlamıştı. Ati gazetesi 10 Şubat tarihinde Sadrazam Tevfik Paşa'ya hitaben “riyaset ettiğiniz hükümet hiç bir kısım-ı milliyi, hiç bir firkayı, muhalifleri de muvafıkları da anasır-ı muhtelifi'yi de temsil etmiyor”⁹⁷⁰ diye yazmıştır.

⁹⁶⁷ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 173.

⁹⁶⁸ **Alemdar**, 17 Ocak 1919, Nr. 1346-36; 18 Ocak 1919, Nr. 1347-37; 19 Ocak 1919, Nr. 1348-38.

⁹⁶⁹ **İkdam**, 22 Şubat 1919, Nr. 7915.

⁹⁷⁰ **Ati**, 10 Şubat 1919, Nr. 383.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerinden birisi de İkdam gazetesine verdiği beyanatta, “siyasi durumu tetkik ederken biz de herkes gibi hükümetin aciz, kararsız ve tereddüt içinde olduğunu kabul etmek durumundayız. Hükümet irşada kulak asmadığı gibi inzibatın üzerinde de bir tesiri kalmamıştır”⁹⁷¹ ifadeleriyle firkanın oluşan yeni siyasi ortamdan azami derecede faydalanacağını altını çizmiştir.

İkdam gazetesi 11 Şubat tarihli sayısında Meclis-i Mebusan’ın feshinden başlayarak o güne kadar geçen sürede hükümetin yaptığı faaliyetleri “elli gündün beri ne yapılmış” başlıklı yazısına taşımıştır. 18 maddede toplanan hükümetin yapması gereken icraatın hemen hemen hiçbirine dokunulmadığı iddia edilen yazıda⁹⁷² tüm olumsuzluklara rağmen hükümetin icraatında gösterdiği kararlılık muhalefete maruz kalmıştır.

Alemdar gazetesinde Refii Cevad ise İttihatçılar’a olan karşıtlığını önceden Tevfik Paşa Hükümeti’ni destekleyerek tatmin ederken Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın inkişafı ile tüm muhalefet enerjisini firka lehine harcamaya başlamıştır. Refii Cevad 13 Şubat tarihli makalesinde “biz İttihat ve Terakki’yi meşru firka olarak tanımadık, gizli bir kuvvet olarak tanırız. Memlekette garip bir yanlış fikir mevcut, İttihatçı-İtilafçı kelimeleri hep yan yana anılıyor. Hürriyet ve İtilaf lekesiz ve temizdir, şimdiye kadar hükümeti ele almak için tamamen meşru ve meşrutî yollara tevessül etmiştir”⁹⁷³ diyordu. Anlaşılan o ki Hürriyet ve itilaf Fırkası iktidar yolunda İngilizler ve Padişah’ın yanı sıra basının desteğini de arkasına almış görünüyordu.

Basının hükümet üzerindeki baskısı nazırlar arasındaki sarsıntıyı daha da artırdığından nihayet hükümet bunalımı baş göstermiştir. 10 Şubat’ta Meclis-i Vükelâ toplantısında Şura-yı Devlet Reisi Damat Şerif Paşa ile Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi arasında, müsteşar Tahsin Bey’in yerine Ermeni Mihran Efendi’nin tayin edilmesi konusunda çıkan tartışmalara Dâhiliye Nazırı İzzet Bey ve Adliye Nazırı Damat Arif Hikmet Paşa da dâhil olmuşlardır. Tartışmaların uzaması sonucu Damat Şerif Paşa ile Damat Arif Hikmet Paşa 12 Şubat’ta nezaretlerinden istifa etmişlerdir.⁹⁷⁴

⁹⁷¹ İkdam, 11 Şubat 1919, Nr. 7904.

⁹⁷² İkdam, 11 Şubat 1919, Nr. 7904.

⁹⁷³ Alemdar, 13 Şubat 1919, Nr. 1365-55.

⁹⁷⁴ Sabah, 14 Şubat 1919, Nr. 10506.

Alemdar gazetesi 13 Şubat'ta Sadrazam Tefvik Paşa'nın da istifa edeceğini iddia ederek Padişah'ın yeniden kendisini sadarete tayin edeceğini ileri sürmüş, hatta birde müstakbel hükümet listesi yayınlamıştır.⁹⁷⁵ Hükümet'teki istifalar Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda hareketli günlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Fırka, hükümete kendi adamlarını dâhil etmenin yollarını aramaya başlamıştır. Bundan sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Tefvik Paşa arasında bir görüşme trafiği yaşanmış, görüşmelerde hükümetin yeniden ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından kurulması gündeme gelmiştir.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Hükümet arasındaki bu görüşmeler basına farklı şekillerde yansımıştır. Alemdar gazetesi, Tefvik Paşa'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından oluşacak bir hükümete sıcak baktığını söylerken Tercüman-ı Hakikat, Tefvik Paşa'nın bu fikre taraftar olmadığını dile getirmiştir. Ati gazetesi ise görüşünü, "hiçbir hükmetme yeteneği olmayan İtilaf Fırkası erkânı tarafından kurulmaktansa varsın Tefvik Paşa Hükümeti payidar olsun"⁹⁷⁶ şeklinde açıklamıştır. Basında yer alan bu haberler üzerine Sadrazam Tefvik Paşa, Fransız bir gazeteciyle yapılan mülakatta kullandığı şu sözlerle hükümet bunalımı konusundaki tartışmalara son noktayı koymuştur.⁹⁷⁷

"İki nazır istifa ettiğinden yerlerine diğerlerini seçmek gerekti. Bu sebeple fırka kendi adamlarını ileri sürdü. Fakat maksat değişik fırkalardan bir hükümet kurmak olmadığı için istifa eden nazırların yerine koyacağımız zatların muktedir ve müstakil olmalarına dikkat edeceğiz."

b. Hükümet'in İstifası

Hükümet üyeleri arasında çıkan ihtilafın basın da olayları şişirmesiyle bir hükümet bunalımına yol açması üzerine 24 Şubat 1919'da hükümetteki bazı nazırlar istifa etmişlerdir. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey yeni Hatt-ı Hümayun'u hazırlamaya koyulduğunda Vahideddin "Sadrazam Tefvik Paşa istifa etmedi, yalnız vükelâ istifa etti. Yeniden hat yazmaya lüzum yoktur"⁹⁷⁸ diyerek bunun hükümetin yeniden kurulması olmayıp hükümette bir tadilat meselesi olduğunu ifade etmiştir.

⁹⁷⁵ Alemdar, 13 Şubat 1919, Nr. 1365-55.

⁹⁷⁶ Ati, 23 Şubat 1919, Nr. 396.

⁹⁷⁷ İkdâm, 22 Şubat 1919, Nr. 7915.

⁹⁷⁸ Hükümetin yeniden teşekkülünün sadrazamın Padişahın Hatt-ı Hümayun'u ile görevlendirilmesiyle resmen meşruluk kazanması ilkesine göre, Tefvik Paşa bu tarihte yeni bir hükümet kurmamış hükümette değişikliğe gitmiştir. Bazı kaynaklar bu olayı da Tefvik Paşa'nın yeniden hükümet kurduğuna yorarak onun sadaret sayısını altı olarak göstermektedir. Hâlbuki Tefvik Paşa ilk defa 31 Mart Vakası üzerine Abdullahamid tarafından, ikinci defa II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi üzerine Sultan Reşad tarafından, üçüncü defa İzzet Paşa'nın istifası üzerine Mütareke Dönemi'nde Vahideddin tarafından, dördüncü defa kendi hükümetinin istifası üzerine 13 Ocak 1919'da Vahideddin tarafından, beşinci ve son defa ise 21 Ekim 1920'de Vahideddin tarafından olmak üzere toplam beş defa Padişah Hatt-ı Hümayun'u ile sadarete tayin olunmuştur.

24 Şubat'ta gerçekleşen hükümetteki bu kan değişimi bir anlamda müzminleşen hükümet bunalımının da sonu olmuştur. Bu değişiklikle ortaya çıkan yeni hükümetin yapısı şu şekilde oluşmuştur.⁹⁷⁹

Harbiye Nezareti: Ferit Paşa.

Bahriye Nezareti: Ali Rıza Paşa.

Adliye Nezareti ve Şura-yı Devlet Riyaseti: Cemil Molla Efendi.

Hariciye Nezareti: Yusuf Franko Paşa.

Dâhiliye Nezareti: Reşid Bey.

Maarif Nezareti: Yusuf Ziya Paşa.

Nafia Nezareti: Şevket Turgut Paşa.

Evkaf Nezareti: İzzet Bey.

Maliye Nezareti Atâ Bey.⁹⁸⁰

Posta ve Telgraf Nezareti: Ethem Bey.⁹⁸¹

Önceki Tevfik Paşa Hükümetleri gibi bunun da firkalarla alakası olmayan, nazırlar arasında siyasi fikir uyumu bulunmayan bir hükümet görünümü arz etmesi şaşırtıcı olmamıştır. Çünkü Tevfik Paşa zaten yeni hükümete siyasi firkalara mensup olmayan, geniş bilgi ve tecrübeleriyle tanınmış, tarafsız nazırların alınacağını daha önce ifade etmişti.⁹⁸² Hükümet'in genel yapısına bakıldığında bir Fransız temayülü belirginleşiyordu. Fransız Generali Franche d'Esperey 8 Şubat'ta İstanbul'a ikinci defa gelişiyile birlikte hükümeti bir baskı altına almıştı. Gerçi İngilizler'in adamı durumundaki İzzet Bey hükümette yer alıyordu, fakat Harbiye Nazırı Yusuf Franko Paşa Fransız Yüksek Komiseri'nin ahbabıydı. Reşid Bey'in de İsviçre'de iken Fransız yanlısı tutumları biliniyordu. Bu durum İngiliz dış işlerini tedirgin etmiştir. İngilizler'in rahatsız olduğu şeyden Padişah da rahatsız olmuş ve Ali Fuat Bey'e "Tevfik Paşa talihsiz adam"⁹⁸³ diyerek beklide hükümetin sonunun geldiğini ima etmeye çalışmıştır.

⁹⁷⁹ BOA. İ. DUİT. 9/54; **Takvim-i Vekayi**, 26 Şubat 1919, Nr. 3482.

⁹⁸⁰ Bu kişi Hammer Tarihi mütercimi olan Atâ Bey'dir. Atandığı Maliye Nazırlığı görevine hastalığı nedeniyle başlayamamış ve bir hafta sonra vefat etmiştir. (Türk geldi, **Görüp İştiklerim**, s. 201).

⁹⁸¹ Bu isim gazetelerin bazılarında Ethem bazılarında ise Ekrem olarak yazılmıştır. Tevfik Paşa'nın onay için Padişah'a sunduğu kendi yazdığı belgede Ethem olarak yazılmıştır. (BOA. İ. DUİT. 9/54; **Takvim-i Vekayi**, 26 Şubat 1919, Nr. 3482). Hükümette görev alan bir nazırın isminin farklı farklı zikredilmesinin nedeni, Tevfik Paşa'nın hükümet üyelerinden çoğunu kamuoyunda tanınmayan kişilerden seçmesinden kaynaklandığını akla getirmektedir.

⁹⁸² **İkdam**, 22 Şubat 1919, Nr. 7915.

⁹⁸³ Türk geldi, **Görüp İştiklerim**, s. 201.

Hükümet değişikliği basında geniş yer bulmuştur. Gazetelerin bazıları, fırka mensuplarının hükümete dâhil olduğunu, bazıları önceki hükümetler zamanında hakkında dedikodu çıkan nazırların hükümete alınmamasından duyduğu memnuniyeti yazarken bir kısmı da üyelerinin aynı siyasi fikirleri paylaşmamaları nedeniyle hükümetin uzun yaşamayacağı öngörüsünde bulunmuştur. İleri gazetesi, Tevfik Paşa'nın geçmişte olduğu gibi bu defa da mütecanis bir hükümet kurmamasını Tevfik Paşa'nın uzun yıllar Avrupa'da bulunması sebebiyle devlet erkânını ve göreve getirdiği kişileri tanımamasına bağlamıştır.⁹⁸⁴ Bu arada Hürriyet ve İtilaf Fırkası idaresi, bazı gazetelerde iddia olunan “fırkaya mensup kişilerin hükümete dâhil olduğu” fikrine karşı çıkarak İstanbul ve vilayetlerdeki şubelerine bir tamim gönderip fırkanın hükümetle hiçbir münasebeti bulunmadığını duyurmuştur.⁹⁸⁵

Hükümet'in kuruluşunun ertesi günü, 25 Şubat'ta d'Esperey hükümete bir liste vererek bazı kişilerin tutuklanması konusunda baskıya başlamıştır. Hükümet bu konuyu halledebilmek için 27 Şubat'ta Padişah'a bir kararname sunarak eski hükümet üyelerinin yargılanabilmesi için onun onayını istemiştir. Padişah'ın bu kararnameyi Kanun-i Esasi'ye aykırı bulduğunu bildiren cevabını 1 Mart tarihinde sadrazama göndermesi⁹⁸⁶ hükümetin istifası için lazım olan gerekçeyi de ortaya çıkarmıştır. Padişah bu cevapla, “istifa etmek istediğini ama Padişah'ı bırakacak birini bulmadığını”⁹⁸⁷ dile getiren Tevfik Paşa'nın işini kolaylaştırmıştır. Sultan Vahideddin'in Başkıtabet aracılığı ile Tevfik Paşa'ya “dört aydan beri hükümetin atalet ve acz içinde bulunduğunu”⁹⁸⁸ bildiren yazısıyla Tevfik Paşa'nın istifası kaçınılmaz olmuştur. 25 Şubat'tan beri bir haftadır iktidarda olan yeni hükümet 3 Mart'ta istifa ederek 11 Kasım 1918'den beri yaklaşık dört aydır devam eden iktidarının da sonunu ilan etmiştir. Ertesi gün Damat Ferit Paşa sadarete⁹⁸⁹, Hürriyet ve İtilaf Fırkası da dolaylı da olsa iktidara gelmiştir.

Hükümet'in istifasının görünürdeki nedeni, harp sorumlularının, ihtikâr yapanların, Ermeni ve Rumlara karşı kanun dışı uygulamalarda buldukları iddia edilenlerin muhakeme edilmeleri tarzı ve şekli üzerinde Padişah'la aralarındaki uyuşmazlıktı. Tevfik Paşa, bu kişilerin olağanüstü yetkilere sahip Divan-ı Harb-i Örfî tarafından muhakeme edilmelerini istemiştir.

⁹⁸⁴ İleri, 26 Şubat 1919, Nr. 27-409.

⁹⁸⁵ Alemdar, 27 Şubat 1919, Nr. 1379-69.

⁹⁸⁶ TTK. Arşivi, KK:TP. K: 18, B: 15.

⁹⁸⁷ Türkgeldi, a.g.e., s. 204.

⁹⁸⁸ Simavi, a.g.e., s. 313.

⁹⁸⁹ Okyar, a.g.e., s. 277.

Padişah'ın adı geçen mahkemenin nazırları muhakeme etmesine Kanun-i Esasi'nin imkân vermediği düşüncesinde olması hükümetin istifasında temel gerekçe olmuştur.⁹⁹⁰

Hükümet'in istifası üzerine Alemdar gazetesi, Tevfik Paşa Hükümeti'nin düştüğü en büyük hatanın üyelerinin aynı siyasi fikri paylaştan kişilerden oluşmaması olduğunu öne sürerek Ferit Paşa'nın aynı hataya düşmemesini tavsiye etmiştir.⁹⁹¹ İkdâm ise "hükümetin en büyük zaafı tarafsızlardan oluşmasıydı. Bu sebeple milletin hiçbir tabakasından destek almadığı için dayanıksızdı. Bu ispat ediyor ki meşruti memleketlerde tarafsızlardan oluşan bir hükümet iş göremez ve yaşayamaz. Ferit Paşa ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarından oluşan tam bir fırka hükümeti kurdu, sonunda Tevfik Paşa çekildi gitti"⁹⁹² ifadesiyle yeni hükümeti karşılıyordu.

Sonuç olarak, Tevfik Paşa Hükümeti'nde bunalıma neden olarak hükümetin sonunu hazırlayan nedenleri şu şekilde ortaya koymak mümkündür.

1. Basının, hükümeti icraatları konusunda gevşek ve gayri mütecanis olarak görmesi.
2. İtilaf Devletleri'nin ve özellikle 8 Şubat'ta İstanbul'a gelen Fransız Generali Franche d'Esperey'in hükümete İttihatçıları tutuklama konusunda baskı yapması.
3. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yeniden örgütlenerek iktidara gelebilmek için Tevfik Paşa Hükümeti'ne karşı sert bir muhalefet siyaseti takip emesi.
4. Tevfik Paşa Hükümeti'nin 27 Şubat'ta Padişah'a sunduğu kararnamenin Padişah tarafından reddedilmesi ve hükümetin Padişah tarafından atalet ve acz ile suçlanması.

10. Mütareke'nin Diğer Hükümetlerinde Tevfik Paşa'nın Görevleri

a. Damat Ferit Paşa Hükümetleri ve Tevfik Paşa

Tevfik Paşa sadarete bulunmadığı zaman zarfında kurulan hükümetlerde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde, hükümeti siyasi meselelerde takviye için görev alması teklif edilmiş, Padişah'ın hatırı için teklifi kabul ederek diğer kişilerle birlikte⁹⁹³ 22 Mayıs 1919 tarihinde 15 bin kuruş maaşla Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'ya sandalyesiz nazır

⁹⁹⁰ Okyar, **a.g.e.**, s. 276-277.

⁹⁹¹ **Alemdar**, 4 Mart 1919, Nr. 1384-74.

⁹⁹² **İkdâm**, 5 Mart 1919, Nr. 7926.

⁹⁹³ Tevfik Paşa ile birlikte; Âyandan Reşid Akif, Birinci Ferik Ali Rıza Paşa, eski sadrazam İzzet Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi, sabık Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi, sabık Harbiye Nazırı Ferik Ahmet Abuk Paşa, Âyandan Çürüksulu Ferik Mahmut Paşa, sabık Amasya Mebusu İsmail Hakkı ve Âyandan Topçu Feriki Rıza Paşalar Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne yardımcı olmak üzere bir kaç gün içerisinde tayin edilmişlerdir. (İnal, **a.g.e.**, s. 1727; Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 253).

olarak memur edilmiştir.⁹⁹⁴ İngilizler'in Bekirağa bölüğündeki siyasi tutukluları alıp götürmelerini devletin yargılama hakkına aykırı görerek hükümet ile anlaşmazlığa düşüp görevinden istifa eden Tevfik Paşa, Padişah'ın ricası ile sadece siyasi konular görüşülürken mecliste bulunmak şartıyla göreve devam etmeyi kabul etmiştir.⁹⁹⁵

Tevfik Paşa, 1919 Haziran başında Sadrazam Damat Ferit Paşa başkanlığında Paris Barış Konferansı'na katılmak üzere oluşturulan heyete ikinci Osmanlı murahhası olarak tayin edilmiştir.⁹⁹⁶ Tevfik Paşa heyetine Hariciye Nazırı Umum İdare Müdürü Şevki (Berker) Bey ve Tevfik Paşa'nın oğlu Kurmay Binbaşı Ali Nuri Bey de dâhil edilmişlerdir. 14 Haziran'da İstanbul'dan İngiliz "Ceres" kruvazörü ile yola çıkan heyet 18 Haziran'da Versay'a on iki kilometre mesafedeki Monteclin şatosuna ulaşmıştır. Ancak Tevfik Paşa'nın da Paris'e geldiğini öğrenen Damat Ferit Paşa acele olarak bir nota hazırlayarak Maliye Nazırı Tevfik (Biren) Bey ve Şurayı Devlet Reisi Rıza Tevfik'ten habersiz olarak Fransızlara sunmuştur. Tevfik Paşa, Padişah'a "Ferman-ı Hümayun'a uyararak Damat Ferit maiyetinde bulunduğunu, fakat Paris'te konferans azası ile katiyen temasta bulunmadığını, hareketin sadece bir seyahatten ibaret kaldığını" ifade etmiştir. Padişah ise kendisine "Ferit Paşa hata etmiş"⁹⁹⁷ demekle yetinmiştir.

Paris Barış Konferansı'na katılan ilk Osmanlı Heyeti'nde yer almış olan Tevfik Paşa, bu konferanstan bir sonuç alınamaması üzerine İstanbul'a dönmüştür. Damat Ferit Paşa'nın Temmuz 1919 tarihinde kurulan 2. hükümetinde Meclis-i Vükela memuriyetine 21 Temmuz'da yeniden tayin olunan⁹⁹⁸ Tevfik Paşa, yaklaşık üç aylık bir süreden sonra 13 Ağustos 1919 tarihinde Damat Ferit Hükümeti'ndeki vazifesinden istifa etmiştir.⁹⁹⁹ Paşa, dördüncü Damat Ferit Hükümeti zamanında İtilâf Devletleri'nin Nisan 1920 tarihinde San Remo'da belirledikleri sulh şartlarını görüşmek üzere 1 Mayıs 1920 tarihinde Paris'e gönderilen Osmanlı heyetine başkanlık etmiş, kendisine sunulan şartları Osmanlı Devleti için kabul edilemez bulduğunu bildirerek anlaşmayı imzalamayarak İstanbul'a dönmüştür.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁴ **Takvim-i Vekayi**, 22 Mayıs 1919, Nr. 3555.

⁹⁹⁵ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 253

⁹⁹⁶ BOA. **MV.** 251/1; **Takvim-i Vekayi**, 14 Haziran 1919, Nr. 3574.

⁹⁹⁷ **Akşam**, 9 Ocak 1944.

⁹⁹⁸ BOA. **İ. DÜİT.** 9/76, **Takvim-i Vekayi**, 22 Temmuz 1919, Nr. 3604.

⁹⁹⁹ BOA. **HR. SAİD.** 25/19.

¹⁰⁰⁰ TTK. Arşivi, **KK:TP.** K: 18, B: 15.

b. Ali Rıza Paşa Hükümeti ve Tevfik Paşa

Damat Ferit Hükümeti'nin 30 Eylül 1919'da istifası üzerine Vahideddin, sadareti “saray fırkasının ılımlı adamı”¹⁰⁰¹ Tevfik Paşa'ya teklif etmiş ama Paşa “Ben ikinci defa'ya kalmalıyım”¹⁰⁰² diyerek görevi kabul etmemiştir. Bunun üzerine sadaret Ali Rıza Paşa'ya teklif edilmiş, o “sadaret bu sırada benim yapabileceğim şey değildir” demesine rağmen Tevfik Paşa'nın ısrarı ile hükümeti kurmakla görevlendirilerek 2 Ekim 1919 tarihinde sadarete tayin edilmiştir. Sultan Vahideddin, Ali Rıza Paşa'nın sadarete getirilmesine şaşırarak Başmabeyncisi Ali Fuat Bey'e “bu hülleci bir hükümet olacak. Tevfik Paşa son fişeğimizdir, onu âtiye saklamalıyız”¹⁰⁰³ diye cevap vermiştir.

Vahideddin bu tutumu ile Türkiye'nin geleceğini belirleyecek sulh konferansı öncesinde, hükümet başkanında bulunması gereken diplomasi yetenek ve bilgilerine işaret etmiştir. Zira Tevfik Paşa uzun yıllar Avrupa'da bulunması ve 14 yıl Hariciye Nazırlığı yapması ile çok tecrübeli ve batı dillerine hâkim bir diplomat olarak kabul edilmekteydi. Bu yüzden Vahideddin'in sulh konferansı dönemi için onu düşündüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁴

Tevfik Paşa, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nde 11 Ekim 1919 tarihinde 15 bin kuruş maaşla Meclis-i Vükelâ'ya memur edilmiştir.¹⁰⁰⁵ Paşa, aynı hükümet zamanında, Mart 1919'dan beri Meclis-i Ayan Reisi bulunan Mustafa Sabri Efendi'nin yerine, 10 Ocak 1920 tarihli İrade-i Seniyye ile Meclis-i Ayan Reisliği'ne seçilmiştir.¹⁰⁰⁶ Tevfik Paşa'nın yardımcılıklarına ise Ayandan Rıza Paşa ve Ayandan Aristidi Paşa tayin olunmuşlardır.¹⁰⁰⁷ Tevfik Paşa, Ayan Riyaseti'ne getirilmesi üzerine Ali Rıza Paşa Hükümeti'ndeki görevinden istifa etmiştir.¹⁰⁰⁸

Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine Sultan Vahideddin sadareti yine Tevfik Paşa'ya teklif etmiş, iki gün boyunca onu ikna etmeye çalışmış ancak Tevfik Paşa sağlığı ile ilgili

¹⁰⁰¹ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. I, s. 79.

¹⁰⁰² Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 266.

¹⁰⁰³ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 267.

¹⁰⁰⁴ Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. II, s. 16.

¹⁰⁰⁵ **Takvim-i Vekayi**, 15 Ekim 1919, Nr. 3672; TTK. Arşivi, **K.K: TP**. K: 16, B: 24.

¹⁰⁰⁶ **BOA. HR. SAİD**. 25/19.

¹⁰⁰⁷ **MAZC**. D. IV, İ. I, C. I, s. 2; Tevfik Paşa başkanlığında 4. Dönem ilk toplantısını 12 Ocak 1920 tarihinde yapan Meclis-i Ayan, İstanbul'un işgali ve Meclis-i Mebusan'ın dağılması üzerine çalışmalarına 5 Nisan 1920 son vermiştir. (**Türk Parlamento Tarihi**, C. 1, s. 702).

¹⁰⁰⁸ **Takvim-i Vekayi**, 13 Ocak 1920, Nr. 3748; Tunaya, **Mütareke Döneminin Özellikleri**, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. Yay., İst. 1982, s. 397.

gerekçeleri öne sürerek sadareti kabule yanaşmamıştır. Damat Ferit'in de günün koşulları nedeniyle kendisine sunulan teklifi reddetmesi üzerine sadaret Salih Paşa'ya önerilmiştir.¹⁰⁰⁹

8 Mart 1920'de Sadaret Salih Hulusi Paşa'ya verilmiştir. Salih Paşa Hükümeti 28 gün sonra İşgal devletlerinin Kuvâ-yı Milliye aleyhindeki baskılarına dayanamayarak istifa etmiştir. Bunun üzerine sadaret bir defa daha Tevfik Paşa'ya teklif edilmiş ancak Paşa bu teklife olumlu bakmadığından Damat Ferit Paşa 5 Nisan 1920 tarihinde dördüncü defa sadarete tayin olunmuştur.¹⁰¹⁰ Tevfik Paşa sadaret'in Damat Ferit'e verilmesi üzerine: “O zaman sadareti kabul etmediğime şimdi pişmanlık duyuyorum”¹⁰¹¹ demiştir.

C- MİLLİ MÜCADELE VE AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ

1. Son Osmanlı Hükümeti'nin İktidara Gelişi

a. Hükümetin Kurulması

Ankara Hükümeti'nin işgallere karşı direnişi ve isyanları bastırmayı başarması karşısında İtilaf Devletleri, Damat Ferit Paşa Hükümet'inden ümitlerini tamamen kesmişlerdir. Üstelik Sevr'in milletçe reddedilmesi ve Kuvâ-yı Milliye'ye karşı izlediği siyasetin başarısızlığa uğraması Damat Ferit'i iyice gözden düşürmüştür. Dışta ise Yunan Kralı Aleksandre'in ölümü ve Venizelos'un iktidardan düşmesi İtilaf Devletleri'ni Yunanlılar'a karşı her türlü taahhütten kurtarmış olduğundan Türkiye siyasetleri de farklılaşmaya başlamıştır.¹⁰¹²

Bu yüzden İtilaf Devletleri son çare olarak Ankara Hükümeti ile uzlaşma politikasına yönelmiştir. Ankara'ya karşı daha ılımlı bir hükümet kurulmasını sağlamak için 7 Ekim 1920'de İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserleri Sadrazam Damat Ferit'e bir nota vererek Anadolu'ya hemen bir heyetin gönderilmesini istemişler¹⁰¹³ ancak bu girişimden bir sonuç alamamışlardır.

¹⁰⁰⁹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, C. II, s. 453-454.

¹⁰¹⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 37.

¹⁰¹¹ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 282.

¹⁰¹² A. İzzet Paşa, *a.g.e.*, C. 2, s. 87.

¹⁰¹³ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. II, Ankara 1975, s. 369-370.

Yüksek Komiserler 13 Ekim 1920’de Padişah’la bir görüşme yaparak Damat Ferit’in değiştirilmesi ve Anadolu’ya heyet gönderilmesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰¹⁴ Bu baskılar ve Padişah’ın isteği sonucunda Damat Ferit Paşa 17 Ekim 1920’de istifa etmiş,¹⁰¹⁵ Padişah yeni hükümeti kurma görevini Tevfik Paşa’ya vermiştir.¹⁰¹⁶ Ertesi gün Fransız ve İngiliz Yüksek Komiserleri ile görüşen Tevfik Paşa Anadolu’ya bir heyet gönderilmesinden ve Sevr’in tasdikinden söz etmiştir.¹⁰¹⁷ Ancak Tevfik Paşa hükümet üyelerini seçene kadar bu iki şık hakkında fikir beyan etmekten kaçınmıştır.¹⁰¹⁸

Birkaç gün hükümet üyelerinin seçimi ile uğraşan Tevfik Paşa çalışmalarını tamamladıktan sonra 21 Ekim 1920 tarihinde son Osmanlı Hükümeti’ni kurmuştur.¹⁰¹⁹ Tevfik Paşa’nın sadarete¹⁰²⁰ ve Mehmet Nuri Paşa’nın Meşihatta yer aldığı yeni hükümette görev dağılımı şu şekilde yapılmıştı:¹⁰²¹

Dâhiliye Nazırı: Ahmet İzzet Paşa.

Bahriye Nazırı: Salih Paşa.

Harbiye Nazırı: Ziya Paşa.

Hariciye Nazırı: Safa Bey.

Adliye Nazırı: Vekâleten Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kazım Bey.¹⁰²²

¹⁰¹⁴ a.g.e., s. 352-353.

¹⁰¹⁵ Tunaya, **Siyasal Partiler**, C. II, s. 61.

¹⁰¹⁶ **Takvim-i Vekayi**, 23 Ekim 1920, Nr. 3988; Sultan Vahideddin Damat Ferit’in istifası ile ilgili olarak hatıralarında “bir gün müttefik Yüksek Komiserleri benimle görüştüler ve Damat Ferit’in görevinin adamı olmadığını, onun tarafından bir heyetin Ankara’ya gönderilmesini ve ortak bir noktada anlaşılması gerektiğini söylediler. Ecnebilerin gözünde değerini kaybetmiş olan Damat Ferit dış politika yüzünden istifa etti ben de yaşlı olmasına rağmen Tevfik Paşa’yı yeni hükümeti kurmak ve Anadolu ile arabuluculuk yapmakla görevlendirdim. Paşa bu ikinci vazife için zaten kendisini hazırlamıştı. İçte ve dışta belli bir uzlaşma sağladı. Teklifimi kabul etti ve hükümetini zorlukla karşılaşmadan kurdu” (Şimşir, a.g.e., s. 370-371) diyerek hükümetin İngiliz baskısı sonucu ve onların isteklerini gerçekleştirmek doğrultusunda kurulduğunu kabul etmektedir.

¹⁰¹⁷ Şimşir, a.g.e., s. 370-371.

¹⁰¹⁸ Okur-Küçükuşurlu, a.g.e., s. 255.

¹⁰¹⁹ BOA. **İ. DÜİT.** 9/120; Tevfik Paşa’nın sadarete tayin edildiği Hatt-ı Hümayun şu şekildeydi: Vezir-i maâl-i semirim Tevfik Paşa, selefiniz Ferit Paşa’nın ahval-i sıhhiyesinden dolayı vuku bulan istifası kabul olunarak mesned-i sadaret uhde-i istihalinize tefviz ve meşihat-ı islamiye dahi Nuri Efendi uhdesinde ibka edilmiş ve Kanun-i Esasi’nin 27. maddesi hükmüne tatbiken teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelânın memuriyetleri tasdikimize iktiran etmiştir. Cenab-ı kadir-i mutlak azze şâne mesai-i masrufatınızda tevfikât-ı celile-i subhaniyesini rehber ve muin buyursun. Amin bihürmeti seyidil mürselin. 8 Safer 1339/ 21 Teşrinievvel 1336. Mehmet Vahideddin. (**Takvim-i Vekayi**, 23 Ekim 1920, Nr. 3988).

¹⁰²⁰ Tevfik Paşa sadaret görevi sırasında aylık 25 bin kuruş maaş ve 5 bin kuruş tahsisat alacaktır. (BOA. **HR. SAİD.** 25/19).

¹⁰²¹ BOA. **İ. DÜİT.** 9/120; **Takvim-i Vekayi**, 23 Ekim 1920, Nr. 3988; 2 yıl 14 gün süre Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar iktidarda kalan hükümette pek çok defa değişim olmuştur. Maarif nezaretleri beşer defa, Dahiliye, Maliye, Evkaf Nezaretleri dört defa, Bahriye ve Nafia Nezaretleri üçer defa, Ticaret ve Ziraat, Hariciye, Nafia Nezaretleri ve Şura-yı Devlet Riyaseti ikişer defa el değiştirmiştir. Hükümet üyeleri arasında baştan sona kadar değişmeden görev yapanlar ise Şeyhülislam Mehmet Nuri Efendi ile Harbiye Nazırı Ziya Paşadır. (Kuneralp, a.g.e., s. 2-12).

¹⁰²² Adliye Nezareti’ne 28 Ekim 1920 tarihinde Arif Hikmet Paşa asaleten atanmıştır.

Şurayı Devlet Riyaseti: Mustafa Arif Bey.

Maliye Nazırı: Raşid Bey.

Maarif Nazırı: Reşid Bey.¹⁰²³

Nâfia Nazırı: İstanbul Vilayeti Valisi Abdullah Bey.

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Meclis-i Mebusan Reisi Vekil-i Sanisi Hüseyin Kazım Bey.

Evkâf-ı Hümayun Nazırı: Vekâleten Şeyhülislam Nuri Efendi.

Hükümet'in iş başına geçmesi basında ilgiyle takip edilmiştir. Gazeteler daha ilk günlerde hükümet programı hakkında oldukça detaylı bilgi verip hükümet üyeleri ile mülakatlar yaparak hükümetin takip edeceği siyaset hakkında yorumlarda bulunmuşlardır. Sadrazam Tevfik Paşa'nın kişisel özelliklerini öven İleri gazetesi,

“uzun müddet devlet siyasetinin içinde olmuş ve memleketin buhranlı zamanlarında dirayetiyle vatani tehlikelerden uzak tutmuş olan Tevfik Paşa, dahilin ve haricin emniyet ve muhabbetini her vecihle layık bir şahsiyettir. Hiçbir fırkanın ihtiramına alet olmamış ve daima istiklâl-i efkârını muhafaza etmiştir. Noktai nazarında sabit ve icraatında metindir”¹⁰²⁴

diyerek hükümete karşı takınacağı tavır konusunda olumlu ipuçları vermiştir. Alemdar gazetesinde Refii Cevat “Hükümete Tavsiye” başlıklı yazısında basının kamuoyu oluşturmadaki siyasi gücünden bahsederek yeni hükümete bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Ona göre, hükümet devletin sulh işlerini düzeltmek hususunda bir başarı elde edebilecekse bunu kamuoyunun yardımıyla yapabilir, kamuoyunun yardımı da ancak basının şahadeti ile açıklanabilirdi. Refii Cevat yazısının devamında, eski Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın basını dikkate almamış olduğundan iktidardan düşmüş olduğunu dile getirerek hükümetin basını dikkate almasını tavsiye etmiştir.¹⁰²⁵

Harbiye Nazırı Ziya Paşa'nın İleri gazetesine verdiği beyanata göre “hükümet iktidara gelmeden programını tespit etmişti.”¹⁰²⁶ Hükümet henüz programını kamuoyuna beyan etmeden gazeteler nazırlarla yaptıkları mülakatlardan hükümetin iç ve dış siyaseti hakkında ipuçları yakalamaya başlamışlardır. 24 Ekim tarihli Alemdar gazetesine göre hükümet

¹⁰²³ Tevfik Paşa, hükümeti kurma çalışmaları sırasında yaşlılığın verdiği unutkanlıkla Rezaizade Mahmud Ekrem Bey'i Maarif Nezareti'ne getirmek istemiştir. Bahsedilen kişinin ölmüş olduğunun hatırlatılması üzerine zarif bir cümle ile unutkanlığını telafi etmeye çalışarak “biz onu lâyemut biliyorduk” ifadesini kullanmıştır. (Pakalın, **a.g.e.**, s. 17).

¹⁰²⁴ **İleri**, 21 Ekim 1920, Nr. 991.

¹⁰²⁵ **Alemdar**, 26 Ekim 1920, Nr. 2968-668.

¹⁰²⁶ **İleri**, 24 Ekim 1920, Nr. 994.

Anadolu ile anlaşabileceğine ve onları ikna edebileceğine inandığı için bu hassas zamanda iktidara gelmişti.¹⁰²⁷ Tevhid-i Efkâr gazetesi ise Tevfik Paşa Hükümeti'nin ülkede iç güvenliği sağlamanın yanında en önemli icraatının Ankara'yı merkeze yakınlaştırmak için gereken yollara başvurmak olacağını savunmuştur.¹⁰²⁸

b. Hükümetin Siyasi Yapısı

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck, hükümetin kurulmasından sonra Lord Curzon'a gönderdiği 26 Ekim 1920 tarihli yazısında Sultan Vahideddin'in Tevfik Paşa'yı sadarete tayin ederken yeni hükümetin takip edeceği yol hakkında herhangi bir referansta bulunmadığını söylüyordu. Robeck'e göre hükümet barışçıl yollarla İstanbul ve milli hareket arasında bir anlaşma sağlamak amacıyla göreve gelmiştir.¹⁰²⁹ İtilaf Devletleri'ne göre, Tevfik Paşa bundan böyle makul bir siyaset takip ederse memleket selamete çıkacaktır. Eğer Kuvâ-yı Milliye Yunanlılar'ı ezabilirse memleket menfaatleri istikametinde bir sulh yapılabilir, beklenenin aksi olursa bile Tevfik Paşa Hükümeti Damat Ferit'in yapacağı barıştan çok daha ehven şartlarda sulh imzalayabilirdi.¹⁰³⁰

Gelişmeler İngilizler'in Damat Ferit'ten tüm ümitlerini kestiklerini ve Tevfik Paşa'ya bağladıklarını gösteriyordu. Tevfik Paşa Hükümeti'nde yer alan bazı devlet adamlarının milliyetçi veya en azından onlara yakın oldukları biliniyordu. Fakat İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri, Tevfik Paşa ve İzzet Paşa olmadan işgal altında tuttıkları bir memleketi sadece silah gücüyle idare etmenin zorluklarının farkında olduklarından özellikle Ahmet İzzet Paşa'nın hükümette yer almasını istemişlerdir.¹⁰³¹

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck 29 Ekim'de Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta hükümetin siyasi yapısı ile ilgili olarak "hükümetteki nazırlar bana göre ılımlı, milliyetçi sempatzanı fakat akli başında ölçülü kişiler olarak tarif edilebilir"¹⁰³² diyordu. Amiral Robeck başka bir raporunda hükümetin siyasi yapısı ile ilgili şöyle yazıyordu:¹⁰³³

¹⁰²⁷ **Alemdar**, 24 Ekim 1920, Nr. 2966-666.

¹⁰²⁸ **Vakit**, 22 Ekim 1920, Nr. 1031.

¹⁰²⁹ Okur-Küçükuşurlu, **a.g.e.**, s. 256.

¹⁰³⁰ Mehmet Tevfik Biren, **a.g.e.**, s. 416.

¹⁰³¹ Ayışığı, **a.g.e.**, s. 220-221.

¹⁰³² Okur-Küçükuşurlu, **a.g.e.**, s. 250.

¹⁰³³ **a.g.e.**, s. 357-358.

“Lord Curzon tarafından iyi tanınan Sadrazam Tevfik Paşa her zaman zor dönemlerin geçiş sadrazamı olmuştur. Sadrazam saygı duyulan bir yapıya sahip olmakla birlikte özellikle onun üzerinde etkiye sahip olan oğulları güçlü bir milliyetçi sempatanıdır. Hükümet’te en dikkati çeken isim şüphesiz Dâhiliye Nazırı İzzet Paşadır. İzzet Paşa güçlü bir milliyetçi olarak bilinmektedir. Onun kendisini Anadolu’ya gidecek heyetin başına geçireceği kuvvetle muhtemeldir. Bahriye Nazırı Salih Paşa daha önce yaşadığı kısa süreli iktidar tecrübesi sırasında Anadolu hareketi ile Amasya’da görüşmeler yapmıştı. Hariciye Nazırı Safa Bey milliyetçi sempatanı ve Yunan düşmanıdır. Hükümet üyeleri hepsi yetenekli olmasa da saygı değer kişiler olup ilk amacı Anadolu ile uzlaşmayı sağlamaktır.”

İtilaf Devletleri, hükümetin siyasal yapısı itibariyle Anadolu hareketiyle rahatlıkla uzlaşacağı yönünde ümit taşıırken Mustafa Kemal Paşa olaya başka bir açıdan yaklaşıyordu. O, Damat Ferit’in yerine Tevfik Paşa’nın sadaret’e getirilmesini tıpkı 1919 Eylülü’nde yine Damat Ferit’in yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin getirilmesine benzetiyordu. O değişimde de yaşadığı gibi İtilaf Devletleri görünüşte yumuşak sanılan Tevfik Paşa Hükümeti ile Anadolu’yu içten yıkmaya teşebbüsünü tekrarlayacaktı.¹⁰³⁴

Tevfik Paşa Hükümeti Ankara ile uzlaşabilecek nitelikte bir görüntü taşıyordu. Damat Ferit’in düşürülmesi ve ılımlı milliyetçi sayılabilecek kişilerin hükümetteki ağırlığı bu düşüncüyü destekleyen unsurlar olarak görünüyordu. Fakat her ne kadar İngiliz yönlendirmesinden bahsedilebilirse de hükümetin tamamen onların güdümünde olduğu ve Ankara’ya karşı rol yaptığı da iddia edilemez. Çünkü İngilizler’in kendisine ihtiyacı olduğunu bilmekte olan hükümet, Ankara’ya karşı ılımlı ve samimi olmaktan geri durmamıştır. Hükümet bu kapsamda, Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin çıkartmış olduğu bütün kanunları ve aldığı bütün kararları iptal etmiş, Mustafa Kemal Paşa’nın askerlikten çıkarılması kararı geri alınmış, nişanları iade edilmiştir. Sakarya Zaferi’nden sonra ise hükümet açık bir Anadolu taraftarı görünümüne girecektir.¹⁰³⁵

Sonuç olarak Tevfik Paşa Hükümeti’nin siyasi yapısı ve iç politikasının açık ifadesi şudur ki: Anadolu Yunanistan’a karşı başarılı olamazsa İstanbul tekrar Anadolu’ya hâkim olacak, aksi takdirde İstanbul Anadolu’ya bağlanacak ve Osmanlı Hükümeti ortadan kalkacaktı.¹⁰³⁶

c. Hükümet Programı

¹⁰³⁴ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. II, Kamer Yay., Ankara 1999, s. 566.

¹⁰³⁵ Rıdvan Akın, **TBMM Devleti**, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 385.

¹⁰³⁶ Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu’da**, C. I, TTK. Yay., Ankara 1959, s. 63.

İleri gazetesine beyanatta bulunan Harbiye Nazırı Ziya Paşa'nın da ifade ettiği gibi hükümet, çalışma anahtarı olan ve hükümetin imajını oluşturan programını daha iktidara gelmeden önce belirlemiştir.¹⁰³⁷

Basına yansıdığı kadarıyla, hükümet öncelikle memleketin saadet ve selametini gözeterek kabul edilmiş olan muâhedenin (Sevr) tatbikine çalışacaktı. Bunun dışında hükümetin en fazla mesai harcayacağı icraatın Anadolu'yu ikna etmeye çalışmak olacağı öngörülüyordu.¹⁰³⁸ Hükümet Programı'nın esas noktasını "Anadolu ile anlaşarak iki taraf arasında uzun süredir devam etmekte olan ikiliği ortadan kaldırmak"¹⁰³⁹ oluşturunuyordu. Tevfik Paşa Hükümeti, merakla beklenen programını 25 Ekim Salı günü Meclis-i Vükelâ'da kabul ederek kamuoyuna ilan etmiştir.¹⁰⁴⁰ Program çok uzun olmamakla birlikte basın tarafından "vadettiği icraata göre kamuoyunu tatmin edecek nitelikte"¹⁰⁴¹ görülmüştür. Hükümet takip edeceği siyaseti, hariciye ve sulh, dâhiliye, maliye, adliye, meclis-i umumi ve sonuç bölümü olmak üzere altı bölümde ele almıştır.¹⁰⁴²

¹⁰³⁷ İleri, 24 Ekim 1920, Nr. 994; **Vakit**, 25 Ekim 1920, Nr. 1034.

¹⁰³⁸ İleri, 24 Ekim 1920, Nr. 994.

¹⁰³⁹ **Vakit**, 24 Ekim 1920, Nr. 1033.

¹⁰⁴⁰ BOA. MV. 220 / 178; **Alemdar**, 26 Ekim 1920, Nr. 2968-668.

¹⁰⁴¹ **Vakit**, 27 Ekim 1920, Nr. 1036.

¹⁰⁴² Hükümet Programı'nın tam metni şöyledir: "İktihâm-ı hükümetle milletin sâ'y-yı samimisine tevakkuf eden müşkilat önünde idare-i hükümeti deruhde eden heyetimiz Cenâb-ı Hakk'ın tevfiğine ve Resul-i Muhterem'in ruhaniyetine ve Padişahımız Efendimiz'in devam-ı teveccüh ve itimadına istinat ediyor. Hükümet bu müşkilatı bütün netayic-i muhtemelesiyle takdir eden efkar-ı umumiye-i milletle matbuattan heyetimizin hüviyetini ifade eden samimiyyet ve ciddiyeti yanılmayacak olan bir müzaheret muntazırdır. Hükümet evvelemirde mevcudiyet-i siyasiyemize tahmil edilen pek giran-ı şerait-i sulhiyye karşısındadır. Bu vaziyet-i mübremenin sevk edeceği fedakârlıklara düvel-i mutelife-i muazzamanın dahi şiddetle alakadar bulunduğu menafi-i müsellemanın tekabül edeceği ümidinde ve bu suretle asayiş-i cihanın husulüne masrûf olan mesaisinde düvel-i müşarünileyhimin hayır-hahane müzaheretlerine mazhar olacağı kanaatindedir. Bünye-i vatanda hadis olan ve mevcudiyet-i devleti gayr-i mu'ayyen avakıba doğru sürükleyen ikiliği vakar-ı devlet ve millet ile mütenasip surette ber-taraf ederek mevcudiyet-i milliyemizi siyânet ve temin etmek hey'etimizin ilk vazifesi olacaktır. Siyaset-i Dahiliyedeki düstur, icraat-ı kanunlara mer'iyette hadd-i âzami ile itina göstererek kanunu hakim kılmak ve bir zamandan beri tahaddüs ve temâdi eden gayr-i kanuni harekât ve sui istimâlata bade-ez-in imkan-ı vuku bırakmamaktan ibaret olacaktır. Binaenaleyh, heyetimiz hukuk ve masunuyet-i şahsiyeye hürmet ederek halka ihsas-ı itimat etmeyi en müteenni bir vazife bilir. Bu maksatlardır ki, efkâr-ı tazyik eden serbesti-i tenkide mani olan sansürün atıyyen ref'i hükümetçe mültezimdir. Ancak nezaket ve vahamet-i zamanı layıkıyla takdir etmesi lazım gelen matbuatın meşru ve makul surette ve vakar ve ciddiyet dairesinde tenkidat ile iktifa edip memlekette ihtilâl şiraze-i efkâr-ı âmâl edecek neşriyatta bulunması da memul ve muntazırdır. Siyaset-i maliyede takip edilecek olan hatt-ı hareket zâid masraftan ve bunun netayici olan felaket-i iktisadiyeden memleketi korumak ve menba-i varidat ile mütevazın bir bütçe vücuda getirerek devletin hadise-i harp üzerine haleldar olan itibar-ı malisini iade ve takviye etmekten ibarettir. Siyaset-i Adliye: Hükümet, mehakimin istiklali ve hükkâmın masuniyet-i hukuk ve haysiyeti esbabının temini olacaktır. Hükümet ile milletin hemdest-i vifak olarak ifâ-yı vazife etmesi vücubuna kâni olan heyetimiz Kanun-ı Esasının mukteziyatına tevfiқан muâhede-i sulhiyyenin şekl-i kanunide tasdikini mümkün kılmak üzere temin-i vahdete matuf teşebbüsâtın husulü anında Meclis-i Umumiye-i ictimaiye davet edecektir. Elhasıl, muahede-i sulhiyyenin imzası ile açılan yeni devrin ilcaatına tevfiq-i icraat ile maliye, maarif, nafia, ziraat, ordu ve jandarma gibi bilcümle aksam-ı idarede memleketin kabiliyet-i hayatiyesini teyit ve tezyit edebilecek surette tadilat ve islahat vücuda getirmek ve alehusus teşkilât-ı mülkiyeye ekalliyetlerin bile alakadar olduğu idareye iştirakını temin eder surette işleyebilecek bir cihaz-ı hükümet şeklini vermek maksadımızın en mühimlerindenidir. Minallahittevfik." (**Takvim-i Vekayi**, 26 Ekim 1920, Nr. 3991).

Programın başında hükümetin herkesin bildiği zor şartlar altında iktidar görevini üzerine aldığı belirtilerek milletin ve basının yardımı talep edilmiştir.¹⁰⁴³ Hükümet, dış siyasette ilk ele alacağı konunun ağır şartlarla devletin ve illetin üzerine yüklenen sulh meselesi olduğunu iddia ederek bu konunun çözümünde İtilaf Devletleri'nin hükümete yardım edeceği inancını açıklamıştır. Hükümet'in iç siyaset anlayışında ilk sırayı “memlekette var olan ve devletin varlığını bilinmeyen bir yöne sürükleyen ikiliğin millet ve devlet vakarına yakışır bir şekilde ortadan kaldırması” alıyordu. Hükümet bu başlık altında Anadolu ile samimi bir şekilde uzlaşarak devletin çıkarlarına uygun bir sulh imzalandıktan sonra ikiliği kaldırıp Osmanlı hâkimiyeti altında meşruti ve sağlam bir idare kurmayı hedefliyordu.¹⁰⁴⁴

Maliye siyasetinde takip edilecek yol, aşırı ve gereksiz harcama ve bunun sonucu olan iktisadi felaketten memleketi korumak, gelir-gider dengesi çerçevesinde denk bir bütçe hazırlamak ve savaşın yok ettiği devletin maliye itibarını yeniden kazandırmak olarak özetlemiştir. Hükümet adliye siyasetini mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkimlerin dokunulmazlığıyla açıklanırken, Kanun-i Esasi'nin gereklerine uygun olarak sulh antlaşmasının kanuni şekilde onaylanmasını sağlamak için Meclis-i Umumi'yi toplantıya çağırabileceğini açıklamıştır. Programın sonuç bölümünde ise bütün nezaretler bazında memleketin refahını artırabilecek şekilde ıslahat ve değişiklik yapılacağı vadedildikten sonra özellikle gayrimüslim unsurların yönetime katılımını sağlayacak bir mülki teşkilât oluşturmanın hükümetin en önemli amaçlarından olduğu açıklanmıştır.¹⁰⁴⁵

Hükümet programı özetle: sulh antlaşmasının uygulanması, Anadolu ile İstanbul arasındaki ikiliğin yok edilmesi, Şahsi hürriyetlerin temini ve kanunun hâkim kılınması¹⁰⁴⁶ çerçevesinden ibaretti. Program Damat Ferit Paşa programının tamamen zıddı olup genel muhtevası ve özellikle mahkemelerin müdahaleden uzak bir şekilde çalışabilmesi ilkesi ile iç siyasette destek bulma iddiasını taşımaktadır.

2. Tevfik Paşa'nın Ankara Hükümeti ile Uzlaşma Siyaseti

a. Ankara ile Temas Kurma Girişimi

¹⁰⁴³ BOA. MV. 220/178.

¹⁰⁴⁴ **Takvim-i Vekayi**, 28 Ekim 1920, Nr. 3993.

¹⁰⁴⁵ **Takvim-i Vekayi**, 28 Ekim 1920, Nr. 3993.

¹⁰⁴⁶ **İleri**, 26 Ekim 1920, Nr. 996.

21 Ekim’de kurulan Tevfik Paşa Hükümeti kuruluş amacına uygun olarak hemen harekete geçerek Ankara ile görüşme yolları aramaya başlamış, hatta 24 Ekim tarihli gazeteler İstanbul ile Ankara arasında iki gündür haberleşme yapıldığını¹⁰⁴⁷ iddia etmişlerdir. Hükümet iktidara geldikten sonra bu konuda ilk adımı atarak önceki hükümet döneminde Kuvâ-yı Milliye’ye yardım etmelerinden dolayı kürek mahkûmiyeti, sürgün gibi cezalara çarptırılmış olanların affedilmelerine karar vermiştir.¹⁰⁴⁸ Ayrıca Anadolu ile yakınlaşma yolunda en önemli adımlardan biri sayılabilecek bir karara imza atılarak Damat Ferit Hükümeti döneminde 6 Mayıs 1920 tarihli kararname ile kurulmuş olan “Anadolu Fevkalâde Müfettiş-i Umumiliği” adlı teşkilat da kaldırılmıştır.¹⁰⁴⁹

Bununla birlikte hükümetin kurulmasından sadece dört gün sonra yani 25 Ekim de İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri, Lord Curzon’un direktifleri doğrultusunda Sadrazam Tevfik Paşa’ya ortak nota vererek Anadolu ile anlaşmak suretiyle Sevr Antlaşması’nın acilen onaylanmasını emretmişlerdir.¹⁰⁵⁰ Meclis-i Vükelâ’dan çıkan “hükümetle milletin el ele vererek çalışması gerektiğine inanıldığı, Kanun-i Esasi’nin icaplarına uygun olarak Meclis-i Mebusan’ın toplantıya çağrılacağı”¹⁰⁵¹ yönündeki Hükümet Programı, aslında İtilaf Devletleri’ne genel anlamda bir cevap vermiş oluyordu. 5 Kasım’da notaya resmi bir cevap verilerek sulhun onaylanmasının ancak Ankara ile temastan sonra mümkün olabileceği söylenip bu sebeple en az bir aylık süreye ihtiyaç olduğu bildirilmiştir.¹⁰⁵²

İngiltere Yüksek Komiseri Amiral Robeck, 8 Kasım’da Lord Curzon’a çektiği telgrafta: “Tevfik Paşa’nın zaman isteme sebepleri sulh antlaşmasını hemen imzalamalarının Anadolu’da yanlış anlaşılacağı, şüphe yaratacağı, İstanbul’a olan güveni zedeleyeceği ve görevin başarısını zora sokacağı endişesidir”¹⁰⁵³ demiştir. Hükümetin İngilizler’den istediği bir aylık süre dolduğunda Ankara ile resmi bir temasa geçilememiştir. İngiltere Yüksek Komiseri Rumbold’un Londra’ya verdiği 2 Aralık tarihli raporda, sürecin bu kadar uzamış olmasından Tevfik Paşa Hükümeti sorumlu tutuluyor ve Ankara ile ilişki kurulmasından sonra

¹⁰⁴⁷ İleri, 26 Ekim 1920, Nr. 996.

¹⁰⁴⁸ Ayışığı, a.g.e., s. 222.

¹⁰⁴⁹ Takvim-i Vekayi, 3 Kasım 1920, Nr. 3998.

¹⁰⁵⁰ Tansel, a.g.e., C. 3, s. 186.

¹⁰⁵¹ BOA. MV. 220/178; Takvim-i Vekayi, 26 Ekim 1920, Nr. 3991.

¹⁰⁵² Jaeschke, İngiliz Belgeleri, s. 205.

¹⁰⁵³ Okur-Küçükuşurlu, a.g.e., s. 259.

antlaşmanın onaylanması şartını müttefiklerin de kabul edeceği ümidinde olduğunu bildiriyordu.¹⁰⁵⁴

Tevfik Paşa Hükümeti Anadolu ile uzlaşma çalışmaları için yetkiyi Dâhiliye Nazırı İzzet Paşa'ya vermiştir.¹⁰⁵⁵ Hükümet'in kuruluşundan iki gün sonra Anadolu'ya İstanbul'dan bir heyet gönderileceği haberleri basında yer almaya başlamıştır.¹⁰⁵⁶ İzzet Paşa'nın görüşme talebinde bulunmasına Mustafa Kemal Paşa'nın olumlu cevap vermesi üzerine İzzet Paşa ile görüşmek üzere Binbaşı Seyfettin Bey İnebolu üzerinden İstanbul'a gönderilmiştir. Seyfettin Bey'in 30 Ekim'de İstanbul'a ulaşmasıyla¹⁰⁵⁷ İstanbul ve Ankara arasında gayri resmi de olsa ilk temas sağlanmıştır.¹⁰⁵⁸

Mustafa Kemal Paşa, Binbaşı Seyfettin Bey'le gönderdiği haberde milli birliğin Büyük Millet Meclisi'nin tespit ettiği şartlara¹⁰⁵⁹ uyulması halinde sağlanabileceğini ileri sürmüş, 1 Kasım'da Meclis-i Vükelâ'da bu şartları gündeme getiren İzzet Paşa bunların İstanbul'un fikirleri ile uyuşmadığını ancak kurulun Ankara'ya varmasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerini değiştirebileceğini iddia ederken Tevfik Paşa, ülkenin bölünmüşlüğüne felaket getireceğine inanan milliyetçi ve ılımlı öğeleri kendi yanına çekebileceğine inanıyordu.¹⁰⁶⁰

b. İstanbul ve Anadolu Heyetleri'nin Bilecik Buluşması

Meclis-i Vükelâ, 3-4 Kasım akşamı yaptığı toplantıda Anadolu'ya gönderilecek heyete verilecek önergeyi kararlaştırmıştır. Karara göre, heyet ana koşul olarak Ankara Hükümeti'nin Sevr'i kabul etmesini öne sürecekti. Heyet bundan sonra Büyük Millet Meclisi'nin kaldırılarak Mebusan Meclisi'nin yeniden kurulmasını ve bu amaçla yakın bir

¹⁰⁵⁴ Okur-Küçükuşurlu, **a.g.e.**, s. 459-460.

¹⁰⁵⁵ **İleri**, 29 Ekim 1920, Nr. 999.

¹⁰⁵⁶ **Alemdar**, 23 Ekim 1920, Nr. 2965-665.

¹⁰⁵⁷ Salahi Sonyel, "İstanbul Hükümetleri ve İngiliz İstihbarat Servisi", **Bellekten**, C. LXV, s. 680; İki taraf arasında yapılacak görüşmelerin çok gizli tutulması kararlaştırılmış olmasına rağmen basın olaydan haberdar olmuştur. Ankara'dan İstanbul'a bir temsilcinin görüşme yapmak üzere geldiği rivayetlerini Harbiye Nazırı Ziya Paşa'ya soran İleri gazetesi nazırın, "bundan haberdar değilim, Anadolu meselesi Dahiliye Nazırı İzzet Paşa'ya havale edildi" (**İleri**, 30 Ekim 1920, Nr. 1000) diyerek olayı gizlemeye çalışmıştır.

¹⁰⁵⁸ **Alemdar**, 31 Ekim 1920, Nr. 2973-673.

¹⁰⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın sunduğu şartlar şunlardı: 1. Sevr Antlaşması'nın milli hassasiyet ve bağımsızlıkla bağdaşmayan siyasi, askeri, mali ve iktisadi hükümleri kabul edilmemeli. 2. Yetkili bir heyet yeni bir anlaşma imzalamadan İstanbul Hükümeti Sevr anlaşmasını kabullenmemeli ve uygulamamalı. 3. Boğazlar tümüyle silahtan arındırılarak tüm devletlerin geçişine açık bulundurulmalı. 4. İzmir ve dolaylarıyla Edirne Yunanalılar'ca derhal boşaltılarak İtilaf Devletleri'nce kontrol altına alınmalı. 5. Damat Ferit Hükümeti'nin milli harekete karşı çıkardığı haksız ve akıl dışı fevta kaldırılmalı. 6. Milli harekete katılanlara genel af uygulanmalı. (Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK. Yay., Ankara 1986, s. 113).

¹⁰⁶⁰ Sonyel, **a.g.m.**, s. 681.

zamanda genel seçim yapılmasını, tüm yönetim işlerinin İstanbul Hükümeti'ne devredilmesini, bu işleri düzene koymak için İstanbul Hükümeti'yle Ankara temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun kurulmasını ve Anadolu hareketine katılanlar için koşulsuz genel af uygulanmasını¹⁰⁶¹ önerecekti. Bu sırada İzzet Paşa Yüzbaşı Neşet Bey'i İnebolu yoluyla Ankara'ya göndermişti. Neşet Bey İstanbul Hükümeti'nin şartlarını ve görüşme isteğini Ankara'ya götürmüş ancak gidip dönmesi Anadolu'da yaşanan çetin kış şartlarından dolayı çok uzun sürmüştür.¹⁰⁶² Neşet Bey 22 Kasım'da Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin bir muhtırası ile Mustafa Kemal Paşa'nın bir davetnamesini getirmiştir.¹⁰⁶³ Davetnamede İstanbul Hükümeti'nin görüşme isteği kabul ediliyor ve görüşmenin Bilecik'te yapılması öngörüldükten başka heyette İzzet Paşa'nın yanı sıra Salih Paşa'nın da yer alması isteniyordu.¹⁰⁶⁴

Tevfik Paşa Hükümeti heyette görev alacak kişileri 27 Kasım tarihli Meclis-i Vükelâ oturumunda belirlemiştir.¹⁰⁶⁵ Heyet'te şu kişiler bulunuyordu: Dâhiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Salih Paşa, Ticaret ve Ziraat Nazırı Kâzım Bey, Bern eski Büyükelçisi Cevat Bey, Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri Münir Bey ve Darülfünun müderrislerinden Fatih Hoca.¹⁰⁶⁶

Heyet 1 Aralık akşamı Tevfik Paşa'nın konağında toplanarak kararları son defa gözden geçirmiştir. Heyet'e verilen 9 maddelik yönergede heyetin temel amacının "üstlenilen yükümlülükleri İstanbul Hükümeti'nin yerine getirebileceğine dair güvence vererek Anadolu hareketinin başındakilerin İstanbul'a biatını sağlamak ve yönetimdeki ikiliği kaldırmak"¹⁰⁶⁷ olduğu bildirilmiştir. Heyet 3 Aralık Cuma günü sabah Haydar Paşa

¹⁰⁶¹ **Alemdar**, 5 Kasım 1920, Nr. 2978-678; **İleri**, 6 Kasım 1920, Nr. 1007.

¹⁰⁶² **İleri**, 24 Kasım 1920, Nr. 1012; Mustafa Kemal Paşa bu konuda "Tevfik Paşa Hükümeti'ne durumu bildirmek ve hükümeti aydınlatmak maksadıyla gereken bilgi ve görüşleri yazdırarak Ankara'ya gelmiş olan özel memura verip kendisini 21 Kasım 1920 de İnebolu ya doğru yola çıkardık" (**Atatürk, Nutuk**, C. II, s. 567) demektedir.

¹⁰⁶³ **İleri**, 24 Kasım 1920, Nr. 1012; **Vakit**, 23 Kasım 1920, Nr. 1063.

¹⁰⁶⁴ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 30**; İstanbul'un kurtuluş çaresi olarak gördüğü uzlaşma ve Anadolu'ya gönderilecek heyet konusunda Mustafa Kemal Paşa şunları kaydetmektedir: "İstanbul'un görüşme isteğini, kamuoyunu inandırmaya yarayacak şartları hazırlamadan reddetmeyi uygun bulmadık. Bu yeni heyet erbab-ı namus ve hamiyetten müteşekkildir." (**TBMM. GCZ. D. I, İ. I, C. 1, s. 137**).

¹⁰⁶⁵ **İleri**, 6 Kasım 1920, Nr. 1007.

¹⁰⁶⁶ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 30**; 3-4 Kasım'da yapılan Meclisi Vükelâ'da heyete Erkan-ı Harbiye Reisi Zeki Paşa da seçilmiş, ancak sağlık problemleri nedeniyle kuruldan çıkarılmıştır. (**İleri**, 6 Kasım 1920, Nr. 1007). Heyetin masrafları için 12 bin lira ayrılmıştır. (**Ayışığı, a.g.e.**, s. 236). Anadolu'ya giden nazırlardan Dahiliye Nazırı İzzet Paşa ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım Bey'in yerine Şura-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey, Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın yerine ise Harbiye Nazırı Ziya Paşa vekalet edecekti. (**İleri**, 3 Aralık 1920, Nr. 1031).

¹⁰⁶⁷ Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, C. 2, s. 113-114.

istasyonundan özel bir trenle Anadolu'ya doğru yola çıkmıştır. Tevfik Paşa Hükümeti'nin, Padişah'ın ve hatta İstanbul'daki Yüksek Komiserlerin tüm umutları bu trene yüklenmiş bulunuyordu.

Basın ve kamuoyu yapılacak görüşmeden çok umutluydu. İleri gazetesi ertesi günkü yazısında “Osmanlı için kurtuluş yolu açıldı. Sonuç Anadolu'ya giden kurulun teşebbüslerine bağlıdır”¹⁰⁶⁸ diyordu. Heyet ağır kış şartları altında 5 Aralık'ta Bilecik'e ulaşmıştı. Heyette bulunan Ticaret ve ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım anılarında Ankara yolunda karşılaştıklarını şöyle dile getirmektedir:¹⁰⁶⁹

“Bir İngiliz miralayını ile casus teşkilatına memur kaptan Benet de İzmit'e kadar bize refakat ettiler. Sapanca'da trenden inip otomobillere bindik. Çamura saplandığımızdan otomobilleri yolda bırakıp atlarla ve öküz arabalarıyla Geyve'ye ve oradan Karaköy'e ulaştık. O sırada Eskişehir'den gelen Mustafa Kemal de bize mülâki oldu. İlk mülakat görüşme dikkati çekecek kadar az samimi oldu.”

Basın, görüşmelerin aslında Ankara'da yapılmasının planlanmış olduğunu ancak belki de Mustafa Kemal Paşa'nın bir tedbiri olarak Bilecik'te yapıldığını iddia etmiştir.¹⁰⁷⁰ İngiltere Yüksek Komiseri Rumbold da bu konu ile ilgili olarak Londra'ya yazdığı 6 Aralık tarihli raporunda şu ifadelerle yer vermiştir:¹⁰⁷¹

“Aldığım istihbarata göre milli hareketin liderleri misyonun Ankara'ya girmesine izin vermeden görüşmelerin Bilecik'e alınmasını düşünüyorlardı. Fakat İzzet Paşa'nın Ankara'ya ulaşınca Mustafa Kemal'i uzaklaştırarak misyonu daha ılımlı elementlerle Ankara'ya sokmak için düzenlenmiş bir darbe yapması beklenmektedir.”

Mustafa Kemal Paşa ise bu gelişme ile ilgili olarak “Heyet Bilecik'e gelmişti. Ben de başka bir mesele için gitmek mecburiyetinde kaldım. Cephe işleriyle uğraşırken bunların geldiklerini işittim. Eskişehir'e gitmiştim. Tekrar geri döndüm ve bunları dinledim.”¹⁰⁷² İfadelerini kullanmıştır.

Görüşmeler Bilecik tren istasyonunda yapılmıştır. Ankara temsilcileri arasında Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) Bey'den başka Büyük Millet Meclisi azalarından Hakkı Behiç Bey,

¹⁰⁶⁸ İleri, 4 Aralık 1920, Nr. 1032.

¹⁰⁶⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, Haz: İsmail Kara, İletişim Yay., İst. 1991, s. 180-181.

¹⁰⁷⁰ İleri, 5 Aralık 1920, Nr. 1033.

¹⁰⁷¹ Okur-Küçükkuşurlu, **a.g.e.**, s. 266.

¹⁰⁷² **TBMM. GCZ. D. I. İ. I. C. I.**, s. 137.

Celal Bey, vekiller heyetinden Celal Bey ve Kılıç Ali Bey¹⁰⁷³ yer almışlardır. Mustafa Kemal Paşa görüşmelerde kendisini “Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti Reisi” olarak takdim etmiş, İstanbul Hükümeti’ni ve kendilerini o hükümetin üyesi olarak tanımadığını söylemiştir. Bu tavır karşısında İstanbul heyeti üyeleri görüşmelerin makam ve yetkileri söz konusu edilmeksizin yapılmasını kabul etmişlerdir.¹⁰⁷⁴

Görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa Anadolu hareketinin ortaya çıkış sebebinin dayandığı ilkeleri, Anadolu’nun doğu ve batı’ya karşı izlemekte olduğu siyasetin esaslarını anlatarak bu konularda konuşulmasını teklif etmiştir.¹⁰⁷⁵ İstanbul Heyeti üyeleri ise Anadolu’nun takip ettiği siyaseti haklı bulduklarını, Anadolu ile hem fikir olduklarını, Ankara’nın takip ettiği yolda yürümeye devam etmesinin uygun olduğunu¹⁰⁷⁶ ifade etmişlerdir. Görüşmeden bir sonuç alınmaması üzerine Mustafa Kemal Paşa görüşmelere Ankara’da devam edilmesi isteğiyle heyetin İstanbul’a dönmesine izin vermemiş, Bilecik’ten trenle hareket eden heyetler 6 Aralık’ta Ankara’ya ulaşmışlardır.¹⁰⁷⁷

c. İstanbul Heyeti’nin Ankara’daki Durumu

İzzet Paşa Ankara’ya giderken daha ümitli görünüyordu. Çünkü Mustafa Kemal ile uzlaşmaktan ümit kestiği halde Ankara’da Mebuslar ile görüşerek onları ikna edebileceği fikrindeydi.¹⁰⁷⁸ Fakat Ankara’ya vardığında Mustafa Kemal Paşa’nın oradaki ağırlığını görünce fikrinde yanıldığını anlayacaktır.¹⁰⁷⁹

İstanbul Heyeti üyeleri Ankara’da coşkuyla karşılanmış fakat sürekli göz hapsinde tutulmuşlardır.¹⁰⁸⁰ Heyetin Ankara’ya ulaşmasından bir gün sonra Milli Mücadele’nin yayın organı Hâkimiyet-i Milliye gazetesi heyetin İngilizler’in zulmünden kaçarak Anadolu’ya iltica

¹⁰⁷³ **TBMM. GCZ. D. I, İ. I, C. I, s. 138;** Mustafa Kemal Paşa bu kişilerden bahsederken aynı görüşmeye İstanbul kurulunun başkanı olarak katılan Ahmet İzzet Paşa’nın hatıralarında Bekir Sami ve Muhittin Baha Beyler’den de bahsedilmektedir. (Ayışığı, **a.g.e.**, s. 227).

¹⁰⁷⁴ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 588.

¹⁰⁷⁵ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 30.**

¹⁰⁷⁶ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 30;** İstanbul Heyeti’nde bulunan İzzet Paşa ve Hüseyin Kâzım’ın hatıralarında heyettekilerin bu tür konuşmalarına dair herhangi bir cümle bulunmamaktadır.

¹⁰⁷⁷ Atatürk, **Nutuk**, C. 2, s. 589; Mustafa Kemal Paşa İstanbul Heyeti’nin Ankara’ya götürülüşü hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “İstanbul’dan gelen heyeti itirazlarına rağmen alıkoymuştum. Fakat bunu ilan etmeyi yararlı bulmadım. Çünkü, İzzet ve Salih Paşalarla diğerlerinden hükümet işlerinde yararlanarak haysiyetlerini korumak istedim. Ankara’ya gelir gelmez basına verdiğim resmi bildiriye, adı geçen kimselerin Ankara Hükümeti’yle görüşme yapmak bahanesiyle İstanbul’dan çıktıklarını, memleketin iyilik ve selameti için daha yararlı ve etkili bir şekilde çalışmak üzere bize katıldıklarını ilan ettirdim.” (Atatürk, **Nutuk**, C. 2, s. 589).

¹⁰⁷⁸ A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 100.

¹⁰⁷⁹ Hüseyin Kâzım, **a.g.e.**, s. 181-182.

¹⁰⁸⁰ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıram**, Altındağ Yay., İst. 1968, s. 695.

ettiklerini yazmış, Anadolu ajansı da bu haberi her tarafa ilan etmiştir.¹⁰⁸¹ İstanbul Heyeti bu gelişmeler üzerine itirazda bulunarak İstanbul'a dönmek istediklerini belirtmiş, ancak istekleri Ankara Hükümeti'nce dikkate alınmamıştır.¹⁰⁸²

Ankara Hükümeti, İzzet Paşa ve arkadaşlarının her birini bir devlet memuriyetine getirmek istemiş, hatta onlara verilecek maaş miktarlarını bile belirlemiştir.¹⁰⁸³ Rıza Nur, Fatin hocayı Rasathane Müdürlüğü'ne tayin etmiş, ama o kabul etmediğinden Salih Paşa ve İzzet Paşa tayini geri alması için teşebbüste bulunmuşlar fakat Rıza Nur onları münasip bir şekilde başından savmıştır.¹⁰⁸⁴ İstanbul Heyeti'nin Ankara'da alıkonulduğunu düşünmeyen İstanbul basını ise İzzet Paşa'nın Büyük Millet Meclisi tarafından seçilen resmi bir heyetle resmi bir şekilde sulh konusunda müzakereler yaptığını yazarak heyetin onbeş gün içinde müzakereleri tamamlayıp İstanbul'a döneceğini ifade etmiştir.¹⁰⁸⁵

Ancak Sadrazam Tevfik Paşa Ankara'ya gönderdiği telgraflara cevap alamamıştır. Paşa, 19 Aralık tarihli telgrafında Dâhiliye Nazırı İzzet Paşa'ya ne zaman döneceklerini sormuş,¹⁰⁸⁶ cevap verilmemesi üzerine 20 Aralık'ta bir telgraf daha göndererek "17 günden beri sadece Ankara'ya ulaştıklarına dair telgraftan başka kendilerinden haber alamadıklarını, bu habersizliğin İstanbul'da birçok dedikoduya sebebiyet verdiğini" ifade etmiştir. Tevfik Paşa bu iletişimsizliğin sulh teşebbüslerini sonuçsuz bırakabileceğini hatırlatarak kendisine bir cevap verilmesini istemiştir.¹⁰⁸⁷ Sadrazam iki gün sonra bu defa Zonguldak'ta Yüzbaşı Ragıp Efendi vasıtasıyla Ankara'da bulunan İzzet Paşa'ya bir telgraf göndererek aynı şeyleri tekrarladıktan sonra Ankara'da kalmalarına gerek yoksa hemen dönmelerini rica etmiştir.¹⁰⁸⁸ Tevfik Paşa telgraflara olumlu veya olumsuz bir cevap alamaması üzerine İngiltere Yüksek Komiseri Rumbold ile görüşerek bu iletişimsizlikten şüphelendiğini, Ankara'dan İstanbul'a gelen telgrafların Yunanlılar tarafından elde edilmiş olmasından korktuğunu¹⁰⁸⁹ ima etmiştir.

¹⁰⁸¹ Hüseyin Kâzım, **a.g.e.**, s. 182; Atatürk, **Nutuk**, C. 2, s. 589; Bunun üzerine her taraftan İzzet Paşa heyetine tebrik telgrafları gelmeye başlamış, ancak İzzet Paşa Ankara Hükümeti'ni yalanlamamak için cevap vermemiştir.(A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 103).

¹⁰⁸² Rıza Nur, **a.g.e.**, s. 695; İstanbul Heyeti Başkanı İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerini zoraki misafirliğe tabi tutması hususunda hatıralarında şu ifadeler yer vermektedir: "Açıkça dönüşünüze engel olunmakla kalınsa ben de millicilere katılır, belki bir görev de kabul ederdim.Ne inkâr edeyim o zamana kadar kalben ve fikren onlarla birlikteydim. Fakat hakikati bu şekilde tahrif, bütün dünyaya karşı bizi sahtekârlıkla suçlayıp lekeleyecekleri aklıma gelmemiştir." (A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 101).

¹⁰⁸³ **BCA. Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (BKK. K.)**, 30.18.1.1/2.32.3.

¹⁰⁸⁴ Rıza Nur, **a.g.e.**, s. 695.

¹⁰⁸⁵ **İleri**, 8 Aralık 1920, Nr. 1036.

¹⁰⁸⁶ **BOA. BEO. SYS.** 34/64.

¹⁰⁸⁷ **BOA. BEO. SYS.** 34/64.

¹⁰⁸⁸ **BOA. BEO. SYS.** 34/64.

¹⁰⁸⁹ Okur-Küçükuşurlu, **a.g.e.**, s. 273.

Tevfik Paşa'nın 20 Ocak'ta Ankara'ya gönderdiği telgraf bu defa İzzet Paşa'ya değil Mustafa Kemal Paşa'yadır. Bu sırada Ankara Hükümeti Kuvvetleri'nin Zonguldak'ta birkaç Fransız denizci askerini tutuklaması üzerine Fransa bu askerlerin iade edilmemesi durumunda Karadeniz sahillerini bombalayacağını bildirmişti. Tevfik Paşa bu münasebetle gönderdiği telgrafta yakında başlayacak olan konferansta Fransa'yı Türkler aleyhine çevirmemek için Mustafa Kemal Paşa'dan Fransız subay ve askerlerinin iadesini rica etmiştir.¹⁰⁹⁰

Ankara'da bulunan İstanbul Heyeti Reisi İzzet Paşa 30 Ocak 1921'de ilk defa Tevfik Paşa'ya cevap vermiştir. İzzet Paşa telgrafında Londra Konferansı hakkında İstanbul ile Ankara arasında yapılan haberleşmeden bahsettikten sonra heyetin üzerine aldığı vazifeyi başaramadığını ama utanarak da olsa Ankara'nın durumu hakkında kendisini bilgilendirmeye cesaret ettiğini söylemiştir. İzzet Paşa işgal altında bulunan İstanbul'daki hükümetin milletin menfaatlerini savunamayacağını söyledikten sonra Londra'da iki heyet şeklinde bulunmanın Ankara ile İstanbul'un ayrılmasına yol açacağından bundan kaçınılmasını önermiş ve asıl vurucu cümle ile telgrafına son vermiştir. “Padişah Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ni tanımalıdır.”¹⁰⁹¹

Tevfik Paşa cevabi telgrafta, Kanun-i Esasi'ye aykırı temel değişiklikler yapmanın mahzurlarını belirterek bu değişikliklerin ancak konferansta istenilenin elde edildikten sonra çözümlenebilecek bir iç mesele olduğunu, bu fırsatı kaçırmamak için Konferansa katılacak olan Ankara delegelerinin hemen İstanbul'a gönderilmesi gerektiğini¹⁰⁹² bildirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Heyeti'ni göndermemesi biraz da iç olaylarla ilgili görünüyordu. Çünkü İstanbul ile Ankara Sevr konusunda uzlaşırsa isyancılar bunu “Anadolu Hareketi İngilizlere katıldı” diye Mustafa Kemal aleyhine propagandaya çevirebilirlerdi. Ankara, İstanbul Heyeti'ni göndererek ilişkileri gerginleştirirse bu defa da Mustafa Kemal Paşa'nın barışa yanaşmadığı yönünde halk tahrik edebilirlerdi. O halde en ehveni İstanbul Heyeti'nin Ankara'da bulunması ve Ankara'ya sığınmış olduğunun gösterilmesiydi. İzzet Paşa İstanbul'a döndükten sonra gazetelere verdiği beyanatta bunu doğrularcasına şöyle demiştir: “Bir taraftan çete propagandaları diğer taraftan Rusya ile bozuşmak tehlikesi ve

¹⁰⁹⁰ BOA. BEO. SYS. 34/64.

¹⁰⁹¹ BOA. BEO. SYS. 34/64.

¹⁰⁹² BOA. BEO. SYS. 34/64.

buna karşılık batıdan da bir vaat bulunmaması dolayısıyla heyetimiz Ankara'da alıkonuldu.”¹⁰⁹³

Sonuç olarak İtilaf Devletleri Sevr'in onaylanması için gerekli gördükleri İstanbul-Ankara uzlaşması ile ilgili girişimden umduklarını bulamamışlar ve Sevr koşullarının uygulanabilirliğini sağlayacak bir ortamın oluşturulması düşüncesi akim kalmıştır.

d. Uzlaşma Heyeti'nin Ankara'dan Dönüşü ve Hükümette Tadilat Sorunu

Heyetin zoraki misafirliği göz hapsinde ve Ankara dışına çıkmamaları şartıyla hareketlerinde serbest bırakıldıkları bir ortamda geçmiştir. Heyet ne Ankara'dan ayrılabilmiş ne de hükümetten habersiz herhangi bir şekilde beyanat verebilmiştir. Heyet Reisi Ahmet İzzet Paşa “Anadolu hareketine katıldıkları için zaten Ankara'da olduklarını fakat dava için İstanbul'da bulunarak daha faydalı olabileceklerini”¹⁰⁹⁴ söyleyerek İstanbul'a dönmekte ısrar etmiştir.

1921 yılı Mart ayı başlarında İsmet Paşa'nın bir süreliğine cepheden Ankara'ya döndüğü sırada İzzet Paşa eski arkadaşı olan İsmet Paşa'yla görüşerek dönme ricasını ona iletmiş, o da İzzet Paşa'nın bu ricasını İcra Vekilleri Heyeti'ne iletmiştir. İzzet Paşa, eğer serbest bırakılırlarsa Ankara'nın istediği gibi davranarak İstanbul'da görev almayacakları konusunda da söz vermiştir.¹⁰⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın İcra Vekilleri Heyeti'nde İzzet Paşa ve arkadaşlarının bu sözlerinde samimi olmadıklarını dile getirmesi üzerine İsmet Paşa namusları üzerine söz verdiklerini söylemiş, Mustafa Kemal Paşa da bu sözlerini yazılı ve imzalı olarak verilmesini istemiştir. İzzet Paşa hükümetten çekileceklerini taahhüt eden bir yazı yazarak imzalamış ve Salih Paşa'ya da imzalatmıştır.¹⁰⁹⁶ İstanbul heyeti bu belge ile Ankara'dan ayrılmanın yolunu bulmuş, Ankara Hükümeti İstanbul Heyeti'nin dönesine müsaade etmiştir.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹³ İleri, 21 Mart 1921, Nr. 1130.

¹⁰⁹⁴ Ayışığı, a.g.e., s. 232.

¹⁰⁹⁵ Atatürk, Nutuk, C. II, s. 666-667.

¹⁰⁹⁶ Atatürk, Nutuk, C. II, s. 668.

¹⁰⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa bu konuda, “Zaten varlıklarının milli işlerimize yararlı olmadığı, aksine Ankara'da bir yük ve ağırlık olarak buldukları, üstelik bazı olumsuz cereyanlara da sebep olduklarını” ifade etmiştir. (Atatürk, Nutuk, s. 667; TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 30-31).

Heyet 7 Mart 1921'de Ankara'dan hareket ederek 18 Mart 1921'de İstanbul'a ulaşmıştır.¹⁰⁹⁸ Münir Bey'in Londra'ya giden Ankara Heyeti'ne katılması¹⁰⁹⁹ sebebiyle heyet İstanbul'a bir kişi eksikle dönmüştür. Basına açıklamalarda bulunan heyet başkanı İzzet Paşa, heyetin üzerine aldığı vazifeyi yapmakta başarısız olduğunu, İstanbul ile Ankara arasındaki uzlaşmayı ancak sulh konferansının sağlayabileceğini ifade etmiştir.¹¹⁰⁰ 19 Mart'ta Meclis-i Vükelâ toplantısına katılan Paşalar Ankara'daki taahhütlerine uyararak hükümetten istifa etmişlerdir.¹¹⁰¹ O sırada Sadrazam Tevfik Paşa Londra Konferansı'na katılan İstanbul Heyeti Reisi olarak Londra'da bulunduğu sadarete vekâlet eden Ali Rıza Paşa bu istifaları kabul etmeyip Tevfik Paşa'nın dönüşünün beklenmesini istemiştir. İstifada ısrarlı olan İzzet Paşa bundan sonra Dâhiliye Nezareti'ne gitmediği gibi hükümet toplantılarına da katılmamıştır. Paşalar gazetelere verdikleri beyanatlarda heyetten beklenen vazifeyi yerine getiremediklerinden dolayı istifa ettiklerini açıklamışlardır.¹¹⁰²

Tevfik Paşa'nın 14 Nisan'da Londra Konferansı'ndan dönmesi üzerine¹¹⁰³ 23 Nisan 1921'de İzzet Paşa ve Salih Paşalar'ın istifaları onaylanmış olup İzzet Paşa'dan boşalan Dâhiliye Nezareti'ne Şurâ-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey, Salih Paşa'dan boşalan Bahriye Nezareti'ne de Harbiye Nazırı Ziya Paşa vekâleten tayin olunmuşlardır.¹¹⁰⁴

İzzet ve Salih Paşalar istifalarından yaklaşık bir buçuk ay sonra tekrar hükümete girme fırsatı yakalamışlardır. Sahillerin ablukaya alınacağı, İstanbul'un hareket üssü olarak Yunan işgaline gireceği rivayetleri üzerine hükümetin siyaseten güçlendirilmesinin gündeme gelmiştir. Bu sebeple 12 Haziran 1921'de, hükümetin Hariciye Nazırı Safa Bey Ticaret ve Ziraat Nezaretine nakledilerek yerine Ahmet İzzet Paşa Hariciye Nezareti'ne tayin edilmiştir. Salih Paşa ise açık bulunan Bahriye Nezareti'ne tekrar tayin edilmiştir.¹¹⁰⁵

¹⁰⁹⁸ **Vakit**, 20 Mart 1921, Nr. 1177; İbnülemin, heyetin gelişini 19 Mart olarak verirken (İnal, **a.g.e.**, s. 2011) 7 Nisan tarihli İngiliz istihbarat raporunda bu tarih 18 Mart olarak verilmiştir. Bu rapora göre heyetin İstanbul'a dönüşünün asıl nedeni Mustafa Kemal Paşa'nın hazırlamış olduğu ve 31 Ocak'ta Tevfik Paşa'ya gönderdiği koşulları Padişah'ın desteklemesini sağlamaktır. İngiliz istihbarat raporu bu bilgiyi heyette bulunan Fatin Efendi'nin itiraf ettiğini yazmaktadır. (Sonyel, **a.g.m.**, s. 693).

¹⁰⁹⁹ A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. II, s. 110.

¹¹⁰⁰ **Vakit**, 21 Mart 1921, Nr. 1178.

¹¹⁰¹ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III**, s. 31; İstifa ile ilgili Mustafa Kemal Paşa "Bu, görüntüyü kurtarmak için ihtiyar edilmiş bir hileden başka bir şey değildir" İfadelerini kullanmaktadır. (**TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III**, s. 31).

¹¹⁰² A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. II, s. 111.

¹¹⁰³ **Peyam-ı Sabah**, 15 Nisan 1921, Nr. 850.

¹¹⁰⁴ **Takvim-i Vekayi**, 25 Nisan 1921, Nr. 4145.

¹¹⁰⁵ **Takvim-i Vekayi**, 13 Haziran 1921, Nr. 4185; İzzet Paşa ve Salih Paşalar'ın hükümete dahil olmasıyla hükümetin yeni yapısı şöyle olmuştur. Şeyhülislam: Nuri Efendi, Hariciye Nazırı: Ahmet İzzet Paşa, Dahiliye ve Bayındırlık Nazırı: Ali Rıza Paşa, Harbiye Nazırı: Ziya Paşa, Bahriye Nazırı: Salih Paşa, Şura-yı Devlet

Paşaların tekrar hükümete girmesi Ankara tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İzzet Paşa Hariciye Nezareti'ne tayininden hemen sonra Ankara'ya bir telgraf çekerek millet ve memlekete yönelmiş büyük bir kötülüğün önüne geçmek için Hariciye Nezareti'ni kabul ettiğini bildirmiştir.¹¹⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa 29 Haziran tarihli cevabi telgrafında Salih ve İzzet Paşa'nın Ankara'da verdikleri sözlerinde durmadıklarını ifade ettikten sonra İzzet Paşa'nın Bilecik görüşmesinde söylediği Kuvâ-yı Milliye'yi övücü sözlerini hatırlattıktan sonra kandırılmış olmaktan korktuğunu belirterek bu düşüncesinin ortadan kalması için müspet gelişmeler beklediğini¹¹⁰⁷ ifade etmiştir.

Paşaların hükümete tekrar girmelerinden sonra Padişah Vahideddin İzzet Paşa ile ilgili olarak "İzzet Paşa Anadolu'ya gider ağlar İstanbul'a gelir ayağıma kapanır yine ağlar"¹¹⁰⁸ diyerek onun ikiyüzlü davrandığını ima etmiştir.

3. Londra Konferansı Çerçevesinde İstanbul-Ankara Münasebeti

a. Konferans Öncesi Tevfik Paşa - Mustafa Kemal Paşa Haberleşmesi

İtilaf Devletleri'nin beklediği İstanbul'un Anadolu'yu ikna etme ihtimali gerçekleşmemiştir. Fakat Tevfik Paşa Hükümeti'nin Ankara ile uzlaşma girişimi kapsamındaki arasında gerçekleşen görüşmeler 1921 yılı Ocak ayı sonundan itibaren yeni bir boyut kazanmıştır.

25 Ocak 1921 tarihinde Paris'te toplanmış olan İtilaf Devletleri temsilcileri Şark Meselesi'nin müzakeresi için 21 Şubat 1921 tarihinde Osmanlı ve Yunan murahhaslarının da katılımıyla bir konferans yapılmasına karar vermiş ve bu kararı Fransa Başbakanı Brayn tarafından bir nota şeklinde Osmanlı ve Yunan Devletleri'ne bildirmiştir. Bundan sonra İstanbul ve Ankara Hükümetleri arasında cereyan eden müzakere ve haberleşmeler Londra Konferansı kapsamında gerçekleşmiştir.

Riyaseti: Mustafa Arif Paşa, Maarif Nazırı: Vekâleten Mustafa Arif, Maliye Nazırı: Hüseyin Kâzım Bey (vekaleten), Adalet Nazırı: Arif Hikmet Paşa, Ticaret ve Ziraat Nazırı: Safa Bey. (**Takvim-i Vekayi**, 13 Haziran 1921, Nr. 4185).

¹¹⁰⁶ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 31**; İzzet Paşa'nın telgrafının tam metni aynı yerdedir.

¹¹⁰⁷ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 31**; Mustafa Kemal Paşa'nın telgraflarının tam metni aynı yerdedir.

¹¹⁰⁸ **TİTE Arşivi, K: 61, B: 58.**

Tevfik Paşa 26 Ocak'ta Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf göndermek istemiş, Mustafa Kemal Paşa ise şahsına değil Meclis'e müracaat edilmesini istemiştir. Bu sebeple Tevfik Paşa 27 Ocak'ta "Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'e" hitabıyla Ankara'ya ilk resmi telgrafını göndermiştir.¹¹⁰⁹ Tevfik Paşa telgrafta şu ifadeleri kullanmıştır:¹¹¹⁰

"Hükümet-i Seniyye'ye gönderilen davette Mustafa Kemal Paşa'nın veyahut Ankara tarafından kendilerine gerekli izin verilmiş murahhasların Osmanlı murahhasları arasında bulunmaları da kararlaştırılmıştır. Tayin buyuracağınız murahhaslar buradan seçeceğimiz kişilerle birleşmek üzere karar ve cevabınızı bekliyorum. Bu fırsatın kaçırılması daha sonra telafisi zor üzücü durumlara yol açabileceğinden delegelere ona göre talimat verilmesi temenni edilir."

Mustafa Kemal Paşa, sadrazam'dan gelen bu telgrafa biri özel öteki resmi olmak üzere iki cevap vermiştir. Paşa, Büyük Millet Meclisi adına 28 Ocak 1921'de gönderdiği şifresiz resmi telgrafta Türkiye'nin geleceği üzerine söz söyleyebilecek tek meşru ve müstakil kuvvetin Büyük Millet Meclisi olduğunu, İtilaf Devletleri'nin sadece Ankara Hükümeti'ni muhatap tanıyabileceklerini bildirmiştir.¹¹¹¹ Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa'ya gönderdiği özel telgrafta Paşa'nın bütün ömrünü hizmet ederek geçirdiğini şimdi bütün geçmiş hizmetlerini tamamlaması için eline tarihi bir fırsat geçtiğini belirtiyordu. Bu övgü sözlerinden sonra Mustafa Kemal Paşa, saltanat ve hilafet dâhil memleketin maddi ve manevi güçlerinin birlikte hareket etmesinin lüzumundan bahsettikten sonra Padişah'ın milli iradenin tek tecelligâhı olan Büyük Millet Meclisi'ni resmen tanımını istemiştir. Konferansa katılacak İstanbul Heyeti'nin Ankara'ya katılarak tarih ve millet önünde önemli bir vazife yapmış olacağından bahseden Mustafa Kemal Paşa son olarak da bu isteklerinin kabul edilmemesi durumunda bunun bütün sorumluluğunun sonuçlarıyla birlikte doğrudan Padişah'a ait olacağını bildirmiştir.¹¹¹²

Tevfik Paşa tarafından henüz telgraflara cevap verilmeden Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal Paşa'nın iki telgrafındaki hususları dört madde ile özetleyen ve İstanbul Hükümeti tarafından yapılması gerekli şeyler olarak ifade edebileceğimiz yeni telgrafi da 28 Ocak'ta İstanbul'a göndermiştir. Bu telgrafta Padişah'ın kısa bir Hatt-ı Hümayun ile Büyük Millet Meclisi'ni tanıdığını ilan etmesi isteniyordu. Ankara Hükümeti'nin önerisine göre, Ankara'nın tanınmasından sonra Padişah yine İstanbul'da ikamet etmeli, Büyük Millet

¹¹⁰⁹ TBMM. ZC. D. I, İ. V, C. VII, s. 410.

¹¹¹⁰ BOA. BOE. SYS. 34/64; Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 616-617; **Vakit**, 4 Şubat 1921, Nr. 1134.

¹¹¹¹ TBMM. ZC. D. I, İ. V, C. VII, s. 411; Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 618-619.

¹¹¹² TBMM. ZC. D. I, İ. V, C. VII, s. 412; BOA. BOE. SYS. 34/64.

Meclisi ve Hükümeti şimdilik Ankara’da bulunmalı, İstanbul’da hükümet adı altında bir heyet kalmamalı, İstanbul’un özel durumu sebebiyle Padişah nezdinde Ankara’dan görev ve yetki almış bir heyet bulundurulmalıydı.¹¹¹³

Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’a gönderdiği telgraflar üzerine Büyük Millet Meclisi’nde uzun tartışmalar cereyan etmiştir. Burdur Mebusu Mehmet Akif Bey, telgrafta o gün söylenilmesi uygun olmayacak birçok durum gördüğünü belirterek İstanbul’a karşı çok ağır sözler kullanıldığını, eğer maksat ikiliği kaldırmaksa daha yumuşak bir dil kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Kendi kaleme aldığı yazısını okuyan Mehmet Akif Bey bu yazının İstanbul’a gönderilmesini teklif etmiştir.¹¹¹⁴ Antalya Mebusu Hamdullah Suphi Bey, Mehmet Akif’in fikirlerine katıldığını belirttiikten sonra, “İstanbul Hükümeti Lloyd George’a biz aradan çekiliyoruz diyemez miydi, yetki sahibi olan Ankara’dır diyemez miydi” ifadelerini kullanmıştır. Mersin Mebusu İsmail Safa Bey ise “hükümetimiz İstanbul ile bir haberleşme kapısı aradığı halde zamanı gelmediği için söylenmesini uygun bulmadığımız birçok söz söyledi. Buna karşı da İstanbul inatçı bir tavır aldı”¹¹¹⁵ diye konuşmuştur.

Mehmet Akif’in teklifinin İstanbul’a gönderilmesi gündeme geldiğinde Mustafa Kemal “Heyet-i Vekile pek müşkül durumda kalır” diyerek razı olmadığını belirtmiş, sonuçta Meclis’te oya sunulan teklif kabul edilmediğinden Mehmet Akif Bey’in yazısının İstanbul’a gönderilmesinden vazgeçilmiştir.¹¹¹⁶

Mustafa Kemal Paşa’nın telgraflarına Tevfik Paşa 29 Ocak’ta topluca cevap vermiştir. Paşa cevabında, İstanbul ile Ankara arasında birliği sağlamak üzere göreve geldiğini ve şimdiye kadar hep bu gayenin tesisine çalıştığını hatırlatarak Ankara’nın İtilaf Devletleri tarafından konferansa dolaylı olarak davet edilmesinin normal olduğunu çünkü İtilaf Devletleri temsilcilerinin İstanbul’da olduğunu bildirmiştir. Ankara Hükümeti’nin dolaylı da olsa davetinin sevindirici olduğunu söyleyen Tevfik Paşa bir şekil meselesine takılarak bu fırsattan yararlanmamanın millete karşı sorumlulukla bağdaşmayacağını ifade ederek “biz aramızda anlaşığımız zaman delegelerimiz ayrı ayrı değil yekvücut olur, hakkımızı Avrupa’da aramalıyız, biz konferansta bulunmadığımız takdirde yokluğumuzda hüküm giyerek davamızı

¹¹¹³ TBMM. ZC. D. I, İ. V, C. VII, s. 412.

¹¹¹⁴ TBMM. GCZ. D. I, İ. I, C. I, s. 410-411.

¹¹¹⁵ TBMM. ZC. D. I, İ. V, C. VII, s. 412.

¹¹¹⁶ TBMM. GCZ. D. I, İ. I, C. I, s. 416.

kaybetme tehlikesi ile karşılaşırız, bu konuda tarafımızdan sorumluluk kabul edilmeyecektir”¹¹¹⁷ sözleriyle telgrafi noktalamıştır.

Sadrazam’ın bu telgrafi üzerine Mustafa Kemal Paşa 30 Ocak 1921’de verdiği kısa telgrafta, 27 ve 28 Ocak’ta yazdığı telgraflarda her şeyi açıkça belirttiğini buna rağmen Tevfik Paşa’nın bunu anlayamamış olduğunu ifade ederek hükümetteki arkadaşlarını ve Padişahı bir defa daha aydınlatmasını talep etmiştir. Ardından Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun temel maddelerini¹¹¹⁸ sıralayan Mustafa Kemal bu maddelere aykırı hareket edemeyeceklerini söyleyerek bundan sonra haberleşmenin Meclis Başkanlığı ile değil Vekiller Heyeti ile yapılacağını da haber vermiştir.¹¹¹⁹

Ankara’nın bundan sonraki cevapları Vekiller Heyeti tarafından verilmiştir. Ankara Hükümeti Reisi Fevzi Paşa 30 Ocak’ta Tevfik Paşa’ya gönderdiği telgrafta, Londra Konferansı’na çağırılma ortamının Büyük Millet Meclisi’nin Sevr’i tümüyle reddetmesinden ortaya çıktığını belirterek konferansa gidecek delegelerin Ankara tarafından seçilip gönderilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Fevzi Paşa, İstanbul Hükümeti’nden şu isteklerde bulunmuştur: Heyet sadece Ankara tarafından seçilip gönderilmelidir. Heyetin tüm Türkiye’yi temsil ettiği İtilaf Devletleri’ne bildirilmeli aksi halde doğacak sonuçlardan İstanbul Hükümeti sorumlu olacaktır.¹¹²⁰

Vekiller Heyeti Reisi Fevzi Paşa’nın bu telgrafına Tevfik Paşa 1 Şubat’ta daha açıklayıcı ve daha yumuşak bir cevap vermiştir. Tevfik Paşa, Avrupa’da Rumlar’a yardım ederek Sevr’i tatbik ettirmeye çalışan bazı siyasi çevrelerin Ankara’yı Londra Konferansı’na kasten çağırdıklarını, Ankara katılmazsa bunu öne sürerek kamuoyunun desteğini alıp Türkler aleyhine zorlayıcı tedbirler alacaklarını ifade etmiştir. Bu yüzden Londra’ya müştereken gidilerek düşmanların eline koz verilmemiş olacağını bildiren Paşa, Fevzi Paşa’nın isteklerinin kabul edilemeyeceğini dile getirmiş ve murahhasların derhal İstanbul’a gönderilmesini istemiştir.¹¹²¹

¹¹¹⁷ BOA. BEO. SYS. 34/66.

¹¹¹⁸ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hakkındaki Meclis görüşmeleri ve temel maddeleri hakkında detaylı bilgi için Bkz. Ergün Özbudun, **1921 Anayasası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ank. 1992.

¹¹¹⁹ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 623-624.

¹¹²⁰ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 631-632.

¹¹²¹ BOA. BEO. SYS. 34/64.

Yunanlılar'ın Şubat ayı başında Londra'ya dolmaya başlayarak kulislerde Türkler aleyhine propagandaya girişmeleri üzerine Tevfik Paşa 2 Şubat'ta Ankara'ya bir telgraf daha gönderip fırsatın kaçmak üzere olduğunu, harcanacak vakit kalmadığını ifade ederek Ankara'nın acilen murahhaslarını yollamasını aksi halde İstanbul Hükümeti'nin mecburen konferansa yalnız katılacağını bildirmiştir.¹¹²² Cevap için bir gün süre veren Tevfik Paşa, beklediği cevabı alamaması üzerine 8 Şubat'ta Ankara'ya tekrar başvurarak Yunanlılar'ın konferansı etkilemek amacıyla 21 Şubat'ta 70–80 bin kişi ile Anadolu'ya saldıracağını, Ankara Heyeti'nin yalnız olarak konferansa kabul edilmeyeceğini¹¹²³ açıklamıştır.

İstanbul ile Ankara arasında yaklaşık on gün süren haberleşmelerden sonuç alınamamış, taraflar arasında uzlaşma sağlanamamıştır. Ankara'nın “ya Meclisimiz'in delegelerini memleketi temsil edecek tek heyet olarak tanırırsınız veya biz kendi heyetimizi kendimiz göndermek kararını alırız”¹¹²⁴ ısrarını İstanbul'un kabule yanaşmamasıyla Londra Konferansı'na resmi davetli olarak Tevfik Paşa başkanlığındaki Osmanlı Heyeti giderken¹¹²⁵ Ankara Heyeti de İtalya'ya gidip oradan resmi olarak davet edilmenin yollarını aramaya koyulmuştur.¹¹²⁶

b. İstanbul ve Ankara Heyetleri'nin Londra'daki Münasebeti

İstanbul'da Meclis-i Vükelâ 10 Şubat 1921 tarihli toplantısında, Londra Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni Temsil etmesi için bir heyet kurmayı müzakere ederek Sadrazam Tevfik Paşa'nın baş murahhas, İngiltere'deki Osmanlı temsilcisi Mustafa Reşid Paşa ve İtalyada'ki Osmanlı temsilcisi Osman Nizami Paşa'nın da yardımcı murahhas olarak gitmelerini uygun bulmuştur.¹¹²⁷ 11 Şubat'ta Padişah'ın onayı ile heyet resmen kurulmuştur.¹¹²⁸ Sadrazam Tevfik Paşa Osmanlı Devleti adına müzakerelerde bulunma ve alınacak kararları imzalama

¹¹²² BOA. **BEO. SYS.** 34/64.

¹¹²³ BOA. **BEO. SYS.** 34/64.

¹¹²⁴ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 636.

¹¹²⁵ **Vakit**, 12 Şubat 1921, Nr. 1142.

¹¹²⁶ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 637.

¹¹²⁷ BOA. **DUİT.** 37/42; **Takvim-i Vekayi**, 13 Şubat 1921, Nr. 4084; **Vakit**, 10 Şubat 1921, Nr. 1140.

¹¹²⁸ BOA. **DUİT.** 37/42; BOA. **MV.** 255/27; **Takvim-i Vekayi**, 13 Şubat 1921, Nr. 4084; Osmanlı Heyeti'nde murahhasların yanı sıra çok sayıda müşavir, kâtip ve memur da bulunuyordu. Müşavere heyeti; Stokolm Sefiri Ali Şevki, Osmanlı sefirlerinden Selami, Hariciye Kalemî Müdürü Nusret, Tahran Sefaret Müsteşarı Sefa Fevzi, Adliye Müsteşarı Muammer, Muhacir'in Müdürü Hamdi, Erkânı Harbiye Kaymakamı Kadri, Erkânı Harbiye Binbaşısı İsmail Hakkı, Bahriye Erkânı Harbiye Reisi Rıza ve Cenevre Baş Şehbenderi Cemil Beyler olmak üzere 20 kişiden oluşuyordu. (BOA. **DUİT.** 9/26). Harcamaların düzenlenmesi için Maliye Teftiş Heyeti Genel Müdürü Kazım Bey de heyette mutemet olarak bulunuyordu. Heyet'in gidiş-dönüş harcırahı, orada buldukları müddetçe otel ve yemek masraflarıyla 8 müşavir, 4 kâtip ve diğer memurların masrafları için Maliye Nezareti bütçesinden 100 bin lira ödenek çıkarılmıştır. (BOA. **DUİT.** 255/28).

yetkisi ile Londra'ya gidecekti. Paşa'nın Londra'da bulunacağı zaman zarfında sadaret işlerinin yürütülmesi için Nafia Nazırı Ali Rıza Paşa vekâleten sadarete tayin edilmiştir.¹¹²⁹

Ankara Hükümeti ise Londra Konferansı'na özel olarak davet edildiği takdirde katılmak ve bu arada geçecek zamandan da yararlanmak üzere 29 Ocak tarihli Büyük Millet Meclisi toplantısında müstakil bir heyet kurulması için karar almıştır.¹¹³⁰ Mustafa Kemal Paşa, Meclis'te bu konudaki müzakereler sırasında, "her ihtimale karşı Londra'ya bir murahhas heyeti göndermeyi faydalı addediyorum"¹¹³¹ demiştir. Hariciye Vekili Bekir Sami Bey de 1 Şubat'ta Meclis'teki konuşmasında "Biz Londra'ya murahhaslarımızı göndermeye karar verdik. Hak ve adaletin elimizde olduğuna kaniyiz. Doğrudan davet edilmemizi tebliğ ettik. Aksi takdirde de murahhaslarımızı göndereceğiz. Maksadımız Londra'da açılacak bir mahkemenin ürkmediğimizi, korkmadığımızı ölüme karşı ispat etmektir"¹¹³² ifadelerini kullanmıştır.

6 Şubat'ta Ankara Hükümeti'ni Londra'da temsil edecek olan heyet seçilerek tayin edilmiştir. Ankara Heyeti'ne Hariciye Nazırı Bekir Sami Bey başkanlık edecekti. Heyet'te onun dışında Trabzon Mebusu Hüsrev Bey, İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey, Adana Mebusu Zekai Bey ile Aydın Mebusu olup İtalya'da bulunan Cami Bey murahhas olarak bulunacaklardı. Çok sayıda müşavir ve kâtip de heyete refakat edecekti.¹¹³³ Ankara heyetinde murahhas heyetinin yanında yer alacak müşavere heyetinde ise Mahmud Esad, Vehbi ve Necati Bey'ler ile özel danışman olarak Niyazi ve Münir Beyler bulunacaklardı.¹¹³⁴

Heyetin yola çıktığı günlerde İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold Padişah Vahideddin ile bir görüşme yapmış, Vahideddin bu görüşmede Bekir Sami'nin makul bir adam olduğunu ancak onu Londra'ya gönderenlerin şovenist olduğunu bildirdikten sonra Ankara'daki liderlerin Türkiye'de gerçek bir köke sahip olmadıklarını onlarla ortak kan bağına ve herhangi bir şeye sahip olmadıklarını, Mustafa Kemal Paşa'nın kökeni bilinmeyen bir devrimci olduğunu, esasen Ankara'daki yöneticiler arasında gerçek Türk bulunmadığını¹¹³⁵ iddia etmiştir.

¹¹²⁹ BOA. DÜİT. 9/26; **Takvim-i Vekayi**, 13 Şubat 1921, Nr. 4084.

¹¹³⁰ BCA. **BKK. K.** 30.18.1.1./ 2.33.09.

¹¹³¹ **TBMM. ZC. D. I, İ. I, C. VIII**, s. 21.

¹¹³² **TBMM. ZC. D. I, İ. I, C. VIII**, s. 39.

¹¹³³ BCA. **BKK. K.** 30.18.1.1./33.14.

¹¹³⁴ **Alemdar**, 12 Şubat 1921, Nr. 3072-872.

¹¹³⁵ Okur-Küçükkuşurlu, **a.g.e.**, s. 325.

Ankara Hükümeti delegeleri doğrudan çağrıldıklarında hazır bulunabilmek ve İtalya aracılığı ile İngiliz ve Fransızlar nezdinde girişimlerde bulunmak için Antalya üzerinden Roma'ya geçmek üzere 6 Şubat 1921'de Ankara'dan yola çıkmış, 12 Şubat tarihinde de Roma'ya gitmek üzere Antalya'dan ayrılmıştır.¹¹³⁶ Tevfik Paşa başkanlığındaki İstanbul Heyeti de aynı gün akşam saat 8.30'da Paris üzerinden Londra'ya geçmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır.¹¹³⁷

Basın iki ayrı heyetin Londra'ya gitmeleri konusunda farklı düşünceleri ifade ediyordu. Peyami Sabah'ta Ali Kemal Anadolu ile uzlaşma çabalarına çatarken Alemdar gazetesi, “devletler Ankara ile İstanbul heyetlerini birlik halinde görürse memnun olacaktır” demiştir. Akşam gazetesi ise Anadolu ve İstanbul'dan ayrı heyetler gönderilmesinde endişeye mahal olmadığını, iki heyetin milli taleplerin müdafaasında birleşik hareket edeceklerine inandığını sayfalarına taşımışlardır.¹¹³⁸

Londra'da bir Fransız gazeteci ile mülakat yapan Osmanlı Heyeti Başkanı Sadrazam Tevfik Paşa da birlik mesajı veren şu açıklamaları yapmıştır:¹¹³⁹

“Türkiye'nin akıbeti tehlikede olduğundan memleketimizin menafi-i âliyesinden dolayı ihtilafımızın bertaraf olacağından eminim. Şahsen buna çalışacağım. Türkiye'nin Sevr Muahedesi'nin adilane bir tadilden mütevellid menafiden istifade edilmesi için Bekir Sami Bey'in de bu suretle hareket edeceğinden eminim.”

14 Şubat'ta Refii Cevat, Tevfik Paşa'nın İstanbul'dan ayrılışı ile ilgili duygusal bir yazı yazmıştır. Yazar İstanbul ve Ankara Heyetleri'nin başının Tevfik Paşa olduğunu vurgulayarak birlik ve beraberlik içinde hareket etmenin önemine değinerek duygularını şöyle açıklamıştır: “Yetmişlik vezir titreyerek uzun ve meşakkatli seferi göze alıp milletin hakkını müdafaa için Londra'ya koşuyor, Sirkeci Garı ne parlak törenler ne debdebeli karşılamalar gördü ancak böyle hazin bir manzaraya şahit olmadı.”¹¹⁴⁰

Ankara Heyeti 17 Şubat'ta Roma'ya ulaştıktan sonra konferansa doğrudan davet edilmek için çalışmalar yapmıştır. Bunun için İtalya Dış İşleri Bakanı Kont Sforza'dan İngiliz ve Fransızlar nezdinde aracı olması istenmiştir. İtalyanlar, İngilizler ve Fransızlar'ın Roma elçisi ile

¹¹³⁶ Alemdar, 13 Şubat 1921, Nr. 3073-873.

¹¹³⁷ Alemdar, 13 Şubat 1921, Nr. 3073-873.

¹¹³⁸ Alemdar, 13 Şubat 1921, Nr. 3073-873.

¹¹³⁹ Vakıf, 26 Şubat 1921, Nr. 1156.

¹¹⁴⁰ Alemdar, 14 Şubat 1921, Nr. 3074-874.

görüştükleri onlar da devletlerinden aldıkları emir doğrultusunda Ankara heyetinin vakit kaybetmeden Londra'ya gitmesini istemişlerdir. İngilizler'in gönderdikleri resmi davet üzerine Ankara heyeti Roma'dan Londra'ya gitmek için yola çıkmıştır.¹¹⁴¹ Heyet 19 Şubat akşamı Roma'dan hareketle 23 Şubat'ta Londra'ya ulaşmıştır. Ankara Heyeti'ni Londra'ya 17 Şubat'ta varmış olan İstanbul Heyeti Reisi Sadrazam Tevfik Paşa, İstanbul Heyeti'nden üç kişi ve İngiliz Hariciyesi'nden bir kişi karşılamıştır.¹¹⁴² Tevfik Paşa ile Bekir Sami Bey samimi şekilde konuşup kucaklaşmışlar ardından İstanbul Heyeti'nin ikametine tahsis edilen otele gitmişlerdir.¹¹⁴³

c. Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'ndaki Tutumu

Aynı otelde kalan heyetlerin bir araya gelerek müzakerelerde bulunması için şartlar hazırды. Bekir Sami Bey akşam Hüsrev Bey'i ordudan arkadaşı olan Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Bey'le görüşmesi için görevlendirmiştir. Görüşmede İsmail Hakkı Bey, babası Sadrazam Tevfik Paşa ile görüşmesinden elde ettiği intibaya göre konferansta milli birliğin zarar görmeyeceğini, Tevfik Paşa'nın ruh asaletine uygun şekilde milli vicdanın gereğini yapacağını söylemiştir.¹¹⁴⁴ Bu suretle heyetler arasındaki buzlar erimeye başlamıştır.

Saint James Sarayı'nda toplanan konferans ilk gününde Türk temsilcilerinin katılmadığı toplantıda Yunan delegelerini dinlemiştir. Türk murahhasları ise Yunanlılar'la aynı anda kabul edilmemişlerdir. Çünkü konferans Türkiye adına tek bir heyetin katılmasını şart koşuyordu. O gün İngiltere, Fransa, İtalya, Belçika ve Japonya temsilcileri Ankara'nın da ayrıca dinlenmesine karar vermişlerdir.¹¹⁴⁵ Konferans 24 Şubat günü saat 11'de Yunanlılar'ın bulunmadığı toplantıda Türk Heyetleri'ni dinlemiştir. Tevfik Paşa Fransızca olarak kısa bir savunma konuşmasıyla yetinmiştir. Paşa konuşmasında, Osmanlı Devleti'nin Türklerle meskun kısımlarında siyasi ve iktisadi bağımsızlık temin edilmesini talep etmiştir.¹¹⁴⁶ ardından Osmanlı murahhaslarından Osman Nizami Paşa konuşmasını yapmıştır. Sonra Ankara Heyeti Reisi Bekir Sami Bey'e söz verilmiş oda Fransızca bir konuşma yaparak Ankara Heyeti'nin tüm Osmanlı kavmini temsil ettiğini ileri sürerek Ankara Hükümeti'nin iddialarını uzun uzun anlatmıştır.¹¹⁴⁷

¹¹⁴¹ TBMM. GZC. D. I, İ. I, C. II, s. 3; Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 637.

¹¹⁴² **Vakit**, 25 Şubat 1921, Nr. 1155.

¹¹⁴³ **Alemdar**, 25 Şubat 1921, Nr. 3085-885.

¹¹⁴⁴ Ş. Okday, **Büyük Babam Son Sadrazam**, s. 85.

¹¹⁴⁵ **Peyam-ı Sabah**, 23 Şubat 1921, Nr. 799.

¹¹⁴⁶ **Vakit**, 25 Şubat 1921, Nr. 1155.

¹¹⁴⁷ **Peyam-ı Sabah**, 25 Şubat 1921, Nr. 801.

Konferans 24 Şubat Perşembe günü sabah saat 11’de Türk heyetlerini tekrar dinlenmek için toplanmıştır. Osmanlı Heyeti Reisi Sadrazam Tevfik Paşa, birkaç gündür devam eden hastalığı ağırlaştığından o günkü toplantıya katılamamıştır. Onun yerine Osmanlı Heyeti adına konuşan Londra Büyükelçisi Mustafa Reşid Paşa, “her iki heyet arasında fikir birliği olduğundan Türk düşüncesinin açıklanmasını Bekir Sami Bey’e bırakıyoruz”¹¹⁴⁸ demiştir. 25 Şubat tarihinde Türk heyetlerinin dinlemesine devam edilmiştir. Bu toplantıya Tevfik Paşa çok rahatsız olduğu katılmıştır. Konferans Reisi Lloyd George, Tevfik Paşa’ya sıhhat ve afiyet dileğinde bulunduktan sonra sözü kendisine vermiştir.¹¹⁴⁹ Tevfik Paşa oturduğu yerden, “esasen benim söyleyecek bir sözüm yok, arkadaşlarımla söyleyeceklerine ben de tamamıyla iştirak ediyorum. Sözü Ankara heyetine bırakıyorum” diyerek Lloyd George’u şaşırtmıştır. Bu gelişmelerden sonra İstanbul’a çektiği telgrafta Tevfik Paşa: “İtilaf Devletlerine karşı sunulan isteklerde Ankara Heyeti ile aramızda tam bir ittifak vardır. Her iki heyet beraberce çalışmaktadır”¹¹⁵⁰ ifadelerini kullanmıştır.

Tevfik Paşa, daha sonraları bir gazeteciyle yaptığı mülakatta o gün Londra Konferansı’nda sergilediği tarihî tutum ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:¹¹⁵¹

“Dürüst bir diplomat olmayan Lloyd George Türk heyetinin iki kısımdan oluşmasından yararlanmak niyetindeydi. Avrupa’ya, Türkler ikiye bölünmüşlerdir demek istiyordu. O gün büyük salonda biz bir tarafta, Ankara Heyeti diğer tarafta oturmuştuk. Ben hasta idim, dizlerimde örtü ile zor duruyordum. Lloyd George sinsice süzdükten sonra bana söz hakkı verdi. Rahatsız olmayınız oturduğunuz yerden söyleyiniz dedi. Ben de mecalsiz ve bitap olarak şu cevabı verdim. Esasen benim söyleyecek bir sözüm yoktur. Arkadaşlarımla söylediklerine tamamen iştirak ediyorum. Lloyd George bu cevap karşısında ne hale geldi bilemezsiniz. Ben vazifemi yapmıştım. İşte hayatımın en mesut günlerinden birisi budur. Lloyd George birkaç defa tehdit makamında o halde vaziyeti kendi haline bırakalım dedi. Çok geçmeden Yunanlılar’ın Anadolu’ya taarruzu başlayınca Lloyd George’un tehdidini icraya koyduğunu anladım. Türk ordusunun zafer haberini alınca tarif edilmez bir sevinç içinde kaldım. Niçin böyle davrandım. Hiçbir baskı yoktu. Belki vazifesini yaparak milletin varlığa inanan bir ihtiyarlık vardı. Ben ne zaman vücudumdan istifade edeceğine inandımsa o zaman çağırıldığım görevi korkmadan kabul ettim. Ne zamanda işimin bittiğine inandımsa o zaman üzerime düşeni yapmaktan geri kalmadım. Nasıl olur da ben Ankara’da doğan milli kuvveti ve onun başındakini inanmadan böyle kabul edebilirdim.”

¹¹⁴⁸ **Matbuat-ı Ecnebiye Hülasaları**, 15 Mayıs 1921, s. 18-19.

¹¹⁴⁹ **Matbuat-ı Ecnebiye Hülasaları**, 15 Mayıs 1921, s. 24.

¹¹⁵⁰ TTK. Arşivi, **KK:TP**. K: 17, B: 8.

¹¹⁵¹ **Cumhuriyet**, 10 Ekim 1936, s. 6.

Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'ndaki bu davranışının sonucunu iki bakımdan değerlendirmek gerekir. Birisi, İstanbul Hükümeti Ankara'yı resmen tanımış ve İstanbul'un Türkiye hakkında söz sahibi olmadığını itiraf etmiş oluyordu. Diğeri ise, Ankara ile anlaşmaya meyilli olan İtalya ve Fransa'nın bütün tereddütleri bu sözle ortadan kalkmış oluyordu.¹¹⁵² Tevfik Paşa'nın konferanstaki bu beyanını Ankara'da büyük bir etki ve sevinç uyandırmıştır. Büyük Millet Meclisi'nde 26 Şubat'taki konuşmasında Mustafa Kemal Paşa bu konuyla ilgili olarak "Efendiler, Tevfik Paşa konferansta sözün milleti temsil eden heyete ait olduğunu söylemiştir. Müzakerelerin devamı süresince susmuştur" ifadelerini kullanmış, Meclis'te bir alkış tufanı kopmuştur.¹¹⁵³

Konferans'ın devam ettiği günlerde Tevfik Paşa İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'a 1 Mart'ta bir nezaket ziyaretinde bulunarak, Padişah'ın bütün umudunun Türkiye ile İngiltere arasındaki eski dostluğun yeniden canlandırılmasına bağlı olduğunu söylemiştir. Curzon'un Tevfik Paşa'nın sözü Ankara heyetine bırakmasından yakınması üzerine Paşa, Bekir Sami Bey ve bütün Türk milletinin düşüncesi İngiltere ile dostluk konusunda benimle aynı fikirdedir¹¹⁵⁴ ifadelerini kullanmıştır. Curzon'un Ankara-Rusya ilişkilerine temas etmesi üzerine Tevfik Paşa, Ankara'nın bu hareketinin basit diplomasi oyunları olduğunu belirterek şunları söylemiştir: "Bolşeviklik gerek İslam dini gerek Türk ictimai hayatı ile uyuşamaz. Moskof ile Ankara münasebeti sırf siyasi bir mahiyet taşır. Bolşeviklerle olan ilişkiler Anadolu millicilerinin bir tedbirinden başka bir şey değildir."¹¹⁵⁵

Konferansın kapanışının ertesi günü 13 Martta Tevfik Paşa İstanbul'a gönderdiği telgrafta Londra Konferansı'nın neticelerini değerlendirmiştir. Bu telgraf 15 Mart tarihinde İstanbul gazetelerinde resmi tebliğ olarak yer almıştır.¹¹⁵⁶ Tevfik Paşa'nın sonuç bildirgesi niteliğindeki telgrafında şu esaslar yer almıştır:¹¹⁵⁷

1. Muahede son değişikliği ile uygulandığı takdirde müttefikler Türkiye'nin cemiyet-i Akvam'a kabulünü kolaylaştırmaya meyillidirler.
2. İstanbul'dan çıkarılma konusundaki tehdit muahededen çıkarılacaktır.
3. Boğazlar Komisyonu'nun başkanlığı Türkiye'ye verilecek, Türkiye komisyonunda iki oya sahip olacaktır.

¹¹⁵² Sabahattin Selek, **Milli Mücadele**, C. II, Örgün Yay., İst. 1982, s. 209.

¹¹⁵³ **TBMM. ZC. D. I, İ. I, C. 8**, s. 450.

¹¹⁵⁴ Okur-Küçüküçürlü, **a.g.e.**, s. 325.

¹¹⁵⁵ **Peyam-ı Sabah**, 26 Şubat 1921, Nr. 802.

¹¹⁵⁶ **Matbuat-ı Ecnebiye Hülasaları**, 15 Mayıs 1921, s. 36; **Vakit**, 17 Mart 1921, Nr. 1174.

¹¹⁵⁷ **BOA. MV. 221/90**.

4. Ordunun miktarı 35 bin'e, Jandarmanın miktarı 45 bine çıkarılacaktır.
5. Müttefikler İstanbul ile İzmit yarımadasının süratle boşaltılmasına ve işgalin yalnız Çanakkale ve Gelibolu'yla sınırlı kalmasına muvafakat etmektedir.
6. Kürtler, Keldaniler ve Asuriler'in menfaatlerini sağlama konusu, imtiyazları kolaylaştırmak şartıyla muahede metninde şu andaki mahalli şartlara uygun tadilat icrasına meyillidirler.
7. Şu andaki hükümler, Türkiye'nin Osmanlı Ermenileri'ne doğu sınırı üzerinde milli bir yurda sahiplik hakkını tanınması ve buralarda inceleme yapacak komisyonun kararlarını tasdik etmesi şartıyla kabul edilebilecektir.
8. İzmir vilayeti Osmanlı hâkimiyetinde bırakılacaktır.

Tevfik Paşa'nın telgrafı Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilmiş, 15 Mart'ta verilen cevabi telgrafta; bahsedilen değişikliklerin kesinlikle kabul edilmemesi, muahedenin iktisat, maliye, adliye, askeriye ve saireye dair hükümlerini ihtiva eden çeşitli maddeler hakkında ilgili nezaretlerce verilmiş olan layihalara dayalı olarak hilafet, saltanat ve hükümetin haklarının savunulması istenmiştir.¹¹⁵⁸

Konferanstaki müzakerelerden bir sonuç edilememesi üzerine Tevfik Paşa başkanlığındaki İstanbul Heyeti 18 Mart'ta Londra'dan ayrılmıştır. Heyette bulunan müşavirler 21 Mart'ta İstanbul'a gelmişler,¹¹⁵⁹ Tevfik Paşa ise Paris'e geçip bir süre orada kaldıktan sonra Roma'ya geçmiştir. Paris ve Roma'da bazı görüşmelerde¹¹⁶⁰ bulunan Tevfik Paşa 14 Nisan 1921 tarihinde İstanbul'a dönmüştür.¹¹⁶¹

Tevfik Paşa İstanbul'a döndüğü gün Padişah'ı ziyaret ederek 2 saat görüşmüş, Londra Konferansı ile Paris ve Roma görüşmelerinin sonucu hakkında detaylı bilgi vermiştir. Londra Konferansı'nda sözü Anadolu Heyeti'ne vermesiyle ilgili olarak, o gün çok hasta olduğu için konuşamamış olduğunu bu sebeple heyetteki delegelerden Osman Nizami Paşa ile Briand ve

¹¹⁵⁸ BOA. MV. 221/90.

¹¹⁵⁹ İleri, 21 Mart 1921, Nr. 1130.

¹¹⁶⁰ İngiltere, Fransa ve İtalya Devletleri, İstanbul ile Ankara arasında bir uzlaşma sağlamak için iki heyet üzerinde etkili olmuşlardır. Roma'daki görüşmelerden şu karar çıkmıştır: Sevr Muâhedesi'nin son şeklinin saptanacağı yeni bir konferansa kadar İstanbul Hükümeti mevcut şeklini korumakla beraber Ankara'ya karşı düşmanca davranmayacak. İstanbul Hükümeti böyle bir politika izlediği sürece Ankara İstanbul'a karşı düşmanca davranıştan ve kışkırtmadan kaçınarak İstanbul ile olağan ilişkilerini sürdürecektir. Yeni konferans toplandığında Ankara İstanbul ile işbirliği yaparak bu amaç için ortam sağlayacak. Bu koşullar her iki kurul tarafından kabul edilmiştir. Roma'da alınan bu kararlar hakkında 10 Nisan 1921'de Morning Post Gazetesi'ne açıklamalarda bulunan Mustafa Kemal Paşa "Ankara ile İstanbul anlaşması bir emrivakidir. İcabı halinde vahdet-i hükümet husule gelecektir" (Jaeschke, **Kronoloji**, s. 21) demiştir.

¹¹⁶¹ **Peyam-ı Sabah**, 15 Nisan 1921, Nr. 850.

Kont Sforza'nın da önerisi ile Türk çıkarlarının savunulmasını Ankara Heyeti'ne bırakmak zorunda kaldığını söylemiştir. Tevfik Paşa Vahideddin'e Londra'daki hareketlerini onaylamıyorsa sadareten çekilmeye hazır olduğunu açıklamış Padişah ise ona güveni olduğunu ama Anadolu'daki karşı akımdan kaygılı olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶²

d. Konferans'tan Sonra Atılan Adımlar

Konferanstan kesin bir sonuç alınamamıştır. Ancak konferansta iki heyet arasındaki iyi münasebetler ve Tevfik Paşa'nın sözü Ankara'ya bırakması ile başlayan yumuşama İstanbul ve Ankara arasındaki münasebete de yansımıştır. Roma'da alınan kararlarda görülen “yeni konferansa çağrılmaları durumunda ortak hareket edecek olmaları ve iki taraf arasındaki olağan ilişkilerin sürdürülecek olması” maddeleri en azından İstanbul ve Ankara'nın dört aydır devam eden protokol krizini tekrar yaşamayacaklarına işaret etti.

Konferansın resmen sona erdiği 12 Mart'tan sonraki yakın süreçte İstanbul Hükümeti'nin Ankara lehindeki adımlarında bir hızlanma olduğu görülmektedir. Hükümet'in bu kapsamda önemli icraatından birisi, Harbiye Nezareti'nin tezkeresi üzerine 18 Nisan 1920 tarihli Kuvâ-yı İnzibatiye kararnamesini¹¹⁶³ “Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu'nun genel hükümlerine aykırı olduğu ve hazineye fazladan yük getirdiği” gerekçesiyle 31 Mart 1921'de kaldırması¹¹⁶⁴ olmuştur. Diğer bir gelişme, II. İnönü Zaferi'nden sonra durumu daha da sağlamlaşan Ankara Hükümeti artık İstanbul ile haberleşmeme kararından vazgeçmeye başlaması ve Yunanlılar'ın Karadeniz sahillerinden çekilmeye başlamasıyla İngiliz işgal kuvvetleri vasıtasıyla Şile üzerinden İstanbul'a yeni bir telgraf hattının kurulması olmuştur. Böylece, doğrudan olmasa da, İstanbul ile haberleşmeler 16 Nisan'da yeniden başlamıştır. İstanbul Hükümeti'nin attığı bir diğer adım da Kuvâ-yı Milliye taraftarları hakkında takibat yapmanın uygun olmadığı yolundaki kararıdır. Kuvâ-yı Milliye hareketi Divan-ı Harb-i Örfi çerçevesinde bir mesele olmasına rağmen Meclis-i Vükelâ 30 Nisan 1921 tarihli toplantısında, vatan müdâfaası konusunda kurulmuş Kuvâ-yı Milliye ile alakadar olanlar hakkında takibat yapılması adalete uygun olamayacağından bunun gibi davaların tamamına son verilmesine dair Harbiye Nezareti tezkeresi üzerine bu meseleden dolayı mahkûm olanlar ve mahkemesi devam edenler ile ilgili tespit çalışmalarına başlamıştır.¹¹⁶⁵

¹¹⁶² **Peyam-ı Sabah**, 15 Nisan 1921, Nr. 850.

¹¹⁶³ Kuvâ-yı İnzibatiye'nin teşkilât ve görevleri hakkında detaylı bilgi, BOA. **BEO. NGG. Harbiye Giden** 350808 numaralı evrakta mevcuttur.

¹¹⁶⁴ BOA. **MV**. 221/98.

¹¹⁶⁵ BOA. **MV**. 221/128.

Konuyla ilgili olarak Birinci Divan-ı Harb-i Örfi tarafından düzenlenen 3 defter Harbiye Nezareti'ne gönderilmiş, nezaret ise bunu 25 Mayıs'ta bir tezkere ile Meclis-i Vükelâya havale etmiştir.¹¹⁶⁶ 31 Mayıs'ta toplanan Meclis-i Vükelâ, Kuvâ-yı Milliye ile ilgili olmalarından dolayı tutuklu veya tutuksuz olarak mahkemeleri devam etmekte olanlar, henüz mahkemesi yapılmayıp gözaltında bulunanlar ve hüküm giymiş olanların durumlarının incelnmesine karar vermiştir.¹¹⁶⁷ Temmuz ve Ağustos ayları içerisinde Kuvâ-yı Milliye ile alakalı davalardan tutuklu, hükümlü ve mahkemesi tutuksuz devam edenlerin cezalarının affedilmesine başlanmıştır.¹¹⁶⁸

Sakarya Zaferi'nden sonra İstanbul ile Ankara arasındaki ilişkiler yeniden gergin bir havaya bürünmüştür. 19 Eylül tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında Sadrazam Tevfik Paşa, “ne milliciler ne de Yunanlılar kesin bir savaş kazanmıştır. Kış geliyor, silah gücüne dayalı bir çözüm bence söz konusu olamaz”¹¹⁶⁹ demiştir. Tevfik Paşa, zafer kazanılmışken sulh için İtilaf Devletleri'ne yapılacak başvurudan daha fazla fayda sağlanacağı düşüncesindeydi. Mustafa Kemal Paşa ise 24 Eylül'de İstanbul'a gönderdiği telgrafta, “sulh görüşmelerinin zamanı değildir, kahraman ordumuz zafer kazanmıştır. Yunanlılar'a ve müttefiklere kendi şartlarımızı kabul ettirebilecek durumdayız”¹¹⁷⁰ ifadesini kullanmıştır. İstanbul Hükümeti 2 Ekim'de Ankara'ya bir kez daha başvurarak İstanbul ile işbirliği önerip bunun için İstanbul'a bir temsilci gönderilmesini istemiş, Mustafa Kemal Paşa buna karşılık olarak 5 Ekim'de “bütün önemli meseleler İstanbul Hükümeti tarafından değil milletin seçtiği Büyük Millet Meclisi tarafından halledilecektir. Hedeflerimize silahla ulaşacağız, sizin diplomasinizle değil”¹¹⁷¹ cevabını vermiştir.

İstanbul Hükümeti Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı karşısında arabuluculuğu ertelemek zorunda kalmıştır. Bundan sonra İstanbul Hükümeti, Tevfik Paşa ve İzzet Paşa yandaşları olarak guruplaşmaya başlamıştır. İzzet Paşa'nın eski Hariciye Nazırı Safa Bey ile Harbiye Nazırı Ziya Paşa'dan oluşan gurubu Yunanlılar'ın sadece İzmir ve Türkiye'yi değil işgal

¹¹⁶⁶ BOA. MV. 221/164.

¹¹⁶⁷ BOA. MV. 221/164.

¹¹⁶⁸ BOA. MB. HPS, 100/6.

¹¹⁶⁹ Sonyel, a.g.m., s. 698.

¹¹⁷⁰ Bilal Şimşir, *Sakarya'dan İzmir'e*, Milliyet Yay., 1972, s. 260.

¹¹⁷¹ Şimşir, *Sakarya'dan İzmir'e*, s. 261.

altındaki her yeri boşaltmasını savunurken Tevfik Paşa ve onun fikrinde olanlar zaferle kazanılan fırsatın kaçırılmamasını savunmaya başlamışlardır.¹¹⁷²

Sakarya Zaferi'nden sonra oluşan gerginlik Kasım ayı başında sona ermeye başlamış, Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması bu havayı yumuşatmıştır. Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nin daha önce teklif ettiği öneriyi kabul ederek Ekim ayı sonunda, Süleyman Sırrı Bey'i İstanbul'a göndermiştir. Sırrı Bey Osmanlı Hariciye ve Harbiye Nazırları'yla uzun görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmelerde Sırrı Bey, "Türk sorunları konusunda Avrupa'ya bir heyet gönderilecekse yalnız Ankara temsilcilerinden oluşmasını, Padişah'ın bunu kabul etmemesi durumunda hem tahtın hem de hükümetin tehlike altına gireceğini"¹¹⁷³ ifade etmiştir.

Londra Konferansı'ndan sonraki süreçte Tevfik Paşa Hükümeti'nin Ankara lehinde sergilediği tutumun Tevfik Paşa muhaliflerini nasıl yönlendirdiği konusunda da bazı bilgiler vermek faydalı olacaktır. Tevfik Paşa'nın Londra'da bulunduğu sırada Damat Ferit'le yandaşları onu geri getirip yerine Damat Ferit'i göndermek için harekete geçmişler ama bu planlarını gerçekleştirememişlerdir. Konferans'tan hemen sonra İstanbul'daki muhalefetin önde gelen kişileri Damat Ferit Paşa başkanlığında toplantılar yapmaya başlamışlardır. Tevfik Paşa'nın Londra'daki tutumu Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarını memnun etmediğinden Fırka bir an önce iktidara gelmek için harekete geçmiştir. Bu sebeple iktidar yollarının üzerine duran Sadrazam Tevfik Paşa'ya Haziran ayının 15'inde Hürriyet ve İtilaf yandaşları tarafından bir suikast girişimi olmuştur. Sadrazam Tevfik Paşa ve Hariciye Nazırı İzzet Paşa'ya karşı yapılan bu suikast girişimi akim kalmıştır.¹¹⁷⁴

Hükümeti iktidardan indirerek Damat Ferit Paşa veya Sadık Bey hükümetini iktidara getirerek İngilizler'le tam bir birlik oluşturup Kuvâ-yı Milliye'yi imha etmek isteyen Hürriyet ve İtilaf taraftarları¹¹⁷⁵ bu tür faaliyetlerden geri durmamışlardır. Fırka taraftarları bundan sonra da bir hükümet darbesi yapmayı planlamaya başlamışlardır. Hükümet'e gelen haberlere göre Hürriyet ve İtilaf Fırkası hükümet darbesi için Ermeni Hınçak Komitesi ile temas halinde olmuştur. Plana göre hükümetin Ankara'ya eğilimli üyeleri ile Sadrazam Tevfik Paşa ve

¹¹⁷² Sonyel, **a.g.m.**, s. 700.

¹¹⁷³ Sonyel, **a.g.m.**, s. 702.

¹¹⁷⁴ TİTE Arşivi, **K: 58**, B: 15.

¹¹⁷⁵ TİTE Arşivi, **K: 58**, B: 15; Suikast girişiminde bulunan kişilerin Hürriyet ve İtilaf Kulübüne sürekli giden bir kişi olduğu, Tevfik ve İzzet Paşa'yı ortadan kaldırmaya söz verdiği 2 Temmuz'da tespit edilmiştir. (TİTE Arşivi, **K: 55**, B: 37).

Hariciye Nazırı İzzet Paşa kaçırılacak, Damat Ferit başkanlığında İtilaf Devletleri yanlısı bir yönetim kurulacaktır.¹¹⁷⁶ Hükümet olaydan haberdar olup gerekli tedbirleri almıştır, ancak gelişmeler Tevfik Paşa Hükümeti'nde ve İstanbul'da bir panik havası meydana getirmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın sert muhalefeti hükümetin zayıflamasına yol açtığı gibi bir hükümet bunalımını da gündeme taşımıştır. Hükümet üyeleri arasındaki gerginlik istifalara kadar gitmiş, 15 Ağustos'ta Evkaf Nazırı Hüseyin Kâzım Bey, Maarif Nazırı Abdullah Bey, Şura-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey ve Adliye Nazırı Arif Hikmet Bey Sadrazam Tevfik Paşa'ya istifalarını sunmuşlardır.¹¹⁷⁷ Hükümet 19 Ağustos'ta Adliye Nezareti'ne Kâzım Bey'i, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Tevfik Bey'i, Maarif Nezareti'ne Said Bey'i ve Evkaf Nezareti'ne vekâleten Said Bey'i tayin ederek istifa edenlerin yerlerini doldurmuştur.¹¹⁷⁸

Hükümetteki bunalım derinleştiğinden Tevfik Paşa da iki defa istifaya kalkışmış ancak, Londra Konferansı'ndan beri Tevfik Paşa'ya karşı mesafeli davranmasına rağmen Padişah onu iktidardan almamıştır.¹¹⁷⁹ Tevfik Paşa'nın istifa etmeye kalkışmasında iki neden etkili olmuştur. Birisi Padişah'ın Ali Rıza Paşa veya İzzet Paşa'yı sadarete getireceği rivayetleridir. Ali Rıza Paşa'nın Tevfik Paşa'yı Londra'daki tutumu nedeniyle sorumlu tutması ve Padişah'la konuşması onun sadarete getirileceği kanısını uyandırmıştır. Diğerisi ise Tevfik Paşa'nın Londra'daki tutumunu “velinimete karşı sadakatsizlik” olarak yorumlayan Kâzım Bey'in istifa eden Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın yerine Padişah tarafından kasten hükümete dâhil edildiği¹¹⁸⁰ söylentileridir. İstifa etmeyen Tevfik Paşa Hükümeti bu buhranı atlatarak iktidarda kalmıştır.

4. Osmanlı'nın Son Yılında Tevfik Paşa Hükümeti

a. Sulh Meselesi Kapsamında Ankara Hariciye Vekili'nin İstanbul'u Ziyareti

Sakarya Zaferi'nin Anadolu hareketinin ve Mustafa Kemal Paşa'nın durumunu güçlendirdiği bir gerçektir. Peyam-ı Sabah gazetesi dışında neredeyse bütün İstanbul basını Ankara lehine görünüyordu. Kamuoyu da çoğunlukla Mustafa Kemal Paşa'nın lehindeydi. Hatta İstanbul Hükümeti'nin içinde de Anadolu hareketine eğilimli olanlar vardı. 1920 ve 1921 yıllarındaki Tevfik Paşa Hükümeti'nin genel icraatına ve başta Tevfik Paşa olmak üzere İzzet Paşa, Salih

¹¹⁷⁶ TİTE Arşivi, **K: 55**, B: 61.

¹¹⁷⁷ TTK. Arşivi, **KK: TP**, K: 16, B: 30.

¹¹⁷⁸ **Takvim-i Vekayi**, 20 Ağustos 1921, Nr. 4238

¹¹⁷⁹ TİTE Arşivi, **K: 61**, B: 58.

¹¹⁸⁰ TİTE Arşivi, **K: 45**, B: 31; İstifa eden Adliye Nazırı'nın yerine üç isim geçiyordu. Eski Adliye Nazırı Mehmet Celal Bey, Kâzım Bey ve Mustafa Bey. Tevfik Paşa Celal Bey'i istiyordu ama Padişah Kâzım Bey'in tayininde ısrar etmiştir. (TİTE Arşivi, **K: 61**, B: 58).

Paşa gibi hükümetin ileri gelenlerinin söylemlerine bakıldığında bu eğilimi açıkça görmek mümkündür. Tevfik Paşa'nın Milli Mücadele'ye karşı eğilimine karşı resmi olarak temsil ettiği bir makam vardı. Bunun yanında tahtını korumak isteyen bir Padişah, en önemlisi imzalanmış bir sulh antlaşması ve onu uygulatmak için her fırsatta hükümetin başına dikilen müttefik devletler bulunuyordu.

1922 yılına girilirken bu ikilemin kısa vadede sona ermesi mümkün görünmüyordu. Çünkü Londra Konferansı'nda sulh meselesi halledilememiş, Sakarya Zaferi'nden sonra ise yeni bir konferans yapılması gündeme gelmiştir. Bu nedenle Yunan Başbakanı Dimitris Gunaris, Ankara-Atina arasında yapılacak arabuluculuk koşullarını görüşmek için İtilaf Devletleri nezdinde girişimlere başlamıştı. Bunun üzerine Ankara Hükümeti harekete geçerek Türk tezini Avrupa'ya anlatmak ve Avrupa'da bulunan Yunan başbakanının başkanlığındaki kurulun ilişkilerini etkisiz bırakmak amacıyla Avrupa'ya bir kurul göndermeye karar vermiştir. İcra Vekilleri Heyeti'nde alınan kararla¹¹⁸¹ Avrupa'ya gidecek kurula Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in başkanlık etmesi sağlanmış,¹¹⁸² 4 Şubat 1922 tarihli Büyük Millet Meclisi toplantısında kurulun İstanbul yoluyla Avrupa'ya gitmesi onaylanmıştır.¹¹⁸³

Ankara Hükümeti, kurula Sadrazam Tevfik Paşa'dan başka nazırları ziyaret etmek ve onların ziyaretini kabul etmek için izin vermemiştir. Kurul, Padişah isterse onunla da görüşebilecektir.¹¹⁸⁴ Yusuf Kemal Bey 6 Şubat'ta Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmasında, "seyahatimden maksat, Türkler'in meşru davasını Avrupa'ya tanıtmaktır, İstanbul'dan geçip İtalya, Paris ve Londra'ya gideceğim"¹¹⁸⁵ ifadelerini kullanmıştır. Kurul 7 Şubat 1922'de Ankara'dan yola çıkmıştır. Ankara'dan İstanbul'a kadar yoldaki yerleşim birimlerinde halk, kurula ve Büyük Millet Meclisi'ne büyük tezahüratlar yapmıştır.¹¹⁸⁶ Yusuf Kemal Bey ve arkadaşları 15 Şubat'ta İstanbul Hükümeti'nin Haydarpaşa'dan gönderdiği özel bir trenle gelen karşılama heyeti ile birlikte İzmit'ten İstanbul'a ulaşmıştır.¹¹⁸⁷

¹¹⁸¹ Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İst. 1967, s. 254.

¹¹⁸² **Tevhid-i Efkâr**, 5 Şubat 1922, Nr. 3265-237; Kurulun diğer üyeleri şunlardı: Hariciye Vekâleti Hukuk Müsteşarı Münir Bey, Siyasi İşler Müdürü Hikmet Bey, Kalem-i Mahsus Müdür Vekili Ferit Bey, Binbaşı Tevfik Bey ve iki kâtip. (Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 255).

¹¹⁸³ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 254-255.

¹¹⁸⁴ **TBMM. GCZ. D. I, İ. V, C. III**, s. 21.

¹¹⁸⁵ **Tevhid-i Efkâr**, 7 Şubat 1922, Nr. 3267-239.

¹¹⁸⁶ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III**, s. 173.

¹¹⁸⁷ **BCA. BKK. K. 30. 18. 1.1./ 447.8; TBMM. ZC. D. I, İ. II, C. I6**, s. 25.

Yusuf Kemal Bey, ertesi gün Sadrazam Tefvik Paşa ve Hariciye Nazırı İzzet Paşa ile Tefvik Paşa'nın konağında görüşerek Avrupa'ya giderken İstanbul'a uğramasının sebeplerini anlatmıştır. Yusuf Kemal Bey, Avrupa'da Osmanlı yönetimini de temsil etme hakkının kendisine verilmesini teklif etmiş, bu teklife önce Tefvik Paşa sonra İzzet Paşa olumlu cevap vermişlerdir. Tefvik Paşa Hükümeti bu konuyu 26 Şubat'ta uzun uzun tartışmış ancak karar alınamamıştır. Hükümet'in 27 Şubat tarihli oturumunda Yusuf Kemal Bey'e istediği yetki verilmemiş, aynı zamanda İstanbul Hükümeti'nin de İzzet Paşa başkanlığında ayrı bir heyeti Avrupa'ya göndermesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁸⁸

Yusuf Kemal Bey İstanbul'a geldikten birkaç gün sonra 20 Şubat'ta Osmanlı Hariciye Nazırı İzzet Paşa'nın "seni Padişah bekliyor" sözü üzerine saraya giderek Padişah Vahideddin ile görüşmüştür. Vahideddin ona "ziyaretime gelmek istediğinizi Tefvik Paşa'dan öğrendim. Riyaset etmekten iftihar ettiğim milletimin bir ferdi ile temastan mutlu oldum"¹¹⁸⁹ demiştir. Görüşme Sadrazam Tefvik Paşa ve Hariciye Nazırı İzzet Paşa'nın da bulunduğu bir ortamda yapılmıştır. Yusuf Kemal Bey Ankara Hükümeti'nden aldığı emir ile Padişah'tan Büyük Millet Meclisi'nin tanınmasını istemiştir. Padişah'ın bir cevap vermemesi üzerine görüşme sona ermiştir.¹¹⁹⁰ Ahmet İzzet Paşa bu görüşmeyi faydalı olacağı düşüncesi ile Tefvik Paşa ile birlikte ayarladıklarını orada itiraf etmiştir.¹¹⁹¹

Yusuf Kemal Bey bu görüşmenin bir kurgu olduğunu, görüşmeyi Padişah'ın istemediğini Tefvik ve İzzet Paşa'nın bunu ayarladığını anlamıştır. Yusuf Kemal Bey'in Padişah'la görüşmesi Ankara'da kızgınlığa ve yoğun tartışmalara neden olmuş Hariciye Vekiline vekâlet eden Celal Bey'in cevaplaması için dört soru önergesi verilmiştir. Celal Bey cevaplarında, İcra Vekilleri Heyeti'nin bu konuda Yusuf Kemal Bey'e izin vermiş olduğunu, kendi isteğiyle hareket etmediğini söylemiştir.¹¹⁹²

Başvekil Fevzi Paşa ise Yusuf Kemal'in Bey'in İstanbul'daki görüşmeleriyle ilgili olarak, "Misak-ı Milli dâhilinde kabul ettiğimiz bir hilafet makamı var. Ona uğramadan gitmek

¹¹⁸⁸ Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, C. II, s. 221.

¹¹⁸⁹ **TBMM. GCZ.** D. I, İ. III, C. III, s. 23.

¹¹⁹⁰ **TBMM. ZC.** D. I, İ. III, C. VIII, s. 63.

¹¹⁹¹ Yusuf Hikmet Bayur, "Yusuf Kemal Tengirşenk'in Avrupa gezisi ile ilgili anılar", **Bellekten**, C. XL, S: 157-160, s. 828.

¹¹⁹² **TBMM. GCZ.** D. I, İ. III, C. III, s. 20-24; Mustafa Kemal Paşa 11 Mart 1922'de Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım (Karabekir) Paşa'ya gönderdiği mektupta bu hususla ilgili olarak "Yusuf Kemal Bey'e İzzet Paşa ve arkadaşlarıyla ve arzu ve talep etmesi durumunda bizzat Padişah ile de görüşme vazifesi verilmişti. Talimatımız şu idi. Büyük Millet Meclisi, Makam-ı Hilafet'e bağlıdır ve bağlı kalmaya devam edecektir. Ancak Sultan da Millet Meclisini tanımalıdır. Yusuf Kemal Bey bu doğrultuda hareket etti ancak İzzet Paşa ve arkadaşları onu işgal ve işgal ettiler. Padişah da onu bir müracaatçı vaziyetinde göstermek sahtekârlığında bulundu" diye yazmıştır. (Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yay., İst. 1960, s. 10194-1095).

bizim kuvvetsizliğimizi ilan eder. Zaten aleyhimizde olan Avrupa'daki düşmanlarımızı teşvik eder, özellikle İstanbul ahalisinin doğrudan doğruya ruhen bizimle olduğunu ispat etmek istiyorduk”¹¹⁹³ demiştir. Mustafa Kemal Paşa da onun söylediklerini tasdik ederek, “evet makam-ı muallâ-yı hilafet’e merbutuz. Çünkü makam-ı hilafet ve saltanat bir şahsın değil doğrudan doğruya âlem-i İslâm’ın müzaheretiyile beraber Türkiye’nin hakkındandır. O makam bizimdir. Muhafaza ettik, etmeye de devam edeceğiz”¹¹⁹⁴ ifadelerini kullanmıştır.

Yusuf Kemal Bey İstanbul’da ümit ettiği desteği bulamamıştır. Tevfik ve İzzet Paşa’lar onun İstanbul adına da Avrupa’da konuşmasını kabul etmişler ancak bu sadece şahsi düşünceleri olarak kalmış, hükümet 27 Şubat tarihli toplantısında bunu reddetmiştir. Padişah ile görüşmesinin de fiyaskoyla sonuçlanması üzerine Yusuf Kemal Bey bir an evvel Avrupa’ya gitmenin hazırlıklarına başlamıştır. İstanbul’daki mesaisi sırasında İstanbul Hariciye Nazırı’nın da Avrupa’ya gideceğini Fransa Yüksek Komiseri General Pelle’den öğrenmiştir. General Pelle isteğin İstanbul Hükümeti’nden geldiğini söylerken Tevfik Paşa bunu İngiliz ve Fransızlar’ın istediğini söylemiştir. Yusuf Kemal Bey ise Tevfik Paşa’ya hitaben: “Biz size Londra’da sözü Ankara’ya bıraktığımız için hürmet ediyorduk. Bu muamelenize şaştım. İstanbul’a geldiğim ilk gün sözü Avrupa’da Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili’ne bırakacağımızı söylüyordunuz şimdi Avrupa’ya heyet gönderiyorsunuz” diyerek sitemde bulunmuştur. Tevfik Paşa buna karşılık olarak “bir zaruret vardır” cevabını vermekle yetinmiştir.¹¹⁹⁵ Aslında Tevfik Paşa burada geçiştirici bir cevap vererek gerçeği yani teklifin İtilaf Devletleri’nden geldiğini ifade etmiştir.

Yusuf Kemal Bey İstanbul’dan ayrılmadan evvel 1 Mart’ta, İstanbul Hariciye Nazırı İzzet Paşa’ya elden bir mektup göndererek onun ilk görüşmelerindeki tavrı ile şimdi Avrupa’ya gitmek istemesinin birbirine uymadığını eleştirmiş ayrıca bir planla Padişahla görüştürerek kendisini müracaatçı pozisyonuna sokmasına sitemde bulunmuştur.¹¹⁹⁶

İstanbul’da 15 gün kalan Yusuf Kemal Bey görüşmelerden bir netice alamayarak seyahatinin Avrupa ayağına yönelmiştir. Ankara Heyeti Marsilya üzerinden Paris’e gitmek üzere 1 Mart 1922’de yola çıkmıştır.¹¹⁹⁷ İzzet Paşa’nın Avrupa’ya gitme kararına gelince, İzzet Paşa’nın

¹¹⁹³ TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 39.

¹¹⁹⁴ TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 40.

¹¹⁹⁵ TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 24.

¹¹⁹⁶ TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 25.

¹¹⁹⁷ TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 173.

Avrupa'ya gitmesi bir iki ay önce kararlaştırılmıştı. Yunan başbakanının Avrupa'da kamuoyunu Yunanlılar lehine çevirmek için yaptığı girişimler üzerine Osmanlı Devleti de kendi haklarını savunmak için İzzet Paşa'nın Avrupa'ya gönderilmesine karar vermişti.¹¹⁹⁸

Tevfik Paşa Hükümeti 4 Mart tarihli toplantısında "Lord Curzon'dan gelen teklife göre Ankara ile birleşmemenin mahzurlu olacağı sebebiyle, İzzet Paşa'nın Ankara Heyeti'yle birlikte hareket etmek üzere Avrupa'ya gönderilmesine karar vermiştir.¹¹⁹⁹ İzzet Paşa'nın hatıralarında anlattığına göre Avrupa ziyaretinin başka bir nedeni de Londra Büyükelçisi Reşid Paşa'nın Ankara Heyeti'nin bir Osmanlı devlet adamı tarafından takdim edilmedikçe İngiliz makamlarınca kabul olunmayacaklarını bildirmesidir.¹²⁰⁰

b. İstanbul Hariciye Nazırı ve Ankara Hariciye Vekili'nin İtilaf Devletleri Nezdinde

Girişimleri

Ankara heyeti Reisi Yusuf Kemal Bey 1 Mart'ta Paris'e gitmek üzere deniz yoluyla İstanbul Hariciye Nazırı İzzet Paşa heyeti¹²⁰¹ ise 4 Mart'ta Londra'ya gitmek üzere trenle İstanbul'dan ayrılmışlardır.¹²⁰² İzzet Paşa sırasıyla Londra, Paris ve Roma'da başbakanlar ve dış işleri bakanları ile görüşmelerde bulunarak Osmanlı hukukunu müdafaa edecekti.¹²⁰³ Paşa yola çıkarken, müdafaalarının Misakı Milli'den farklı bir şey olmadığını Trakya ve İzmir'in derhal boşaltılarak Türkiye'ye iade edilmesini isteyeceklerini¹²⁰⁴ ifade etmiştir.

9 Mart'ta Londra'ya ulaşan İzzet Paşa Curzon ile üç görüşme yapmıştır. Bu görüşmeler 11 Mart, 16 Mart ve 19 Mart'ta gerçekleşmiştir. Görüşmeler Sevr Antlaşması'nda yapılacak değişiklikler hakkında İstanbul Hükümeti'nin görüşleri, Osmanlı'daki hristiyan ve diğer gayrimüslimlerin korunması ve boğazlar konusu merkezinde cereyan etmiştir. İzzet Paşa, Curzon ile ilk görüşmesinde, "Türkiye'nin hür ve müstakil olarak yaşayabilmesini talep ediyoruz" ifadelerini kullanmıştır.¹²⁰⁵ Ankara Heyeti ise 7 Mart'ta Marsilya'ya varmış,

¹¹⁹⁸ BOA. MV. 223/69.

¹¹⁹⁹ BOA. MV. 223/69.

¹²⁰⁰ A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 411-413.

¹²⁰¹ Osmanlı Heyetinde, Mütakere Komisyonu Reisi Ethem Bey, Kalem-i Mahsus Müdürü Haydar Bey ve Kâtip Kadri Bey'ler bulunuyorlardı. (**Takvim-i Vekayi**, 5 Mart 1922, Nr. 4406).

¹²⁰² **Tevhid-i Efkâr**, 2 Mart 1922, Nr. 3290-262.

¹²⁰³ **Tevhid-i Efkâr**, 3 Mart 1922, Nr. 3291-263.

¹²⁰⁴ **Tevhid-i Efkâr**, 4 Mart 1922, Nr. 3292-264.

¹²⁰⁵ **Tevhid-i Efkâr**, 12 Mart 1922, Nr. 2300-272.

Fransız Başbakanı Raymond Poincare ile kısa bir görüşmeden¹²⁰⁶ sonra Londra'ya geçmiştir. Londra'da Ankara Heyeti'ni Osmanlı Devleti Londra Büyükelçisi Reşid Bey ve daha önce Londra'ya gitmiş olan İzzet Paşa karşılamışlardır. Yusuf Kemal Bey Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile ilki İzzet Paşa'nın da katılımıyla, 16 Mart ve 18 Mart'ta olmak üzere iki defa görüşmüştür.¹²⁰⁷ Curzon, Yusuf Kemal Bey'e amaçlarının Türk Yunan savaşına son vererek ve sulhü temin etmek olduğunu söyleyerek Sevr Antlaşması'nda ne gibi değişiklikler yapılacağını açıklamıştır. Bu konuşmasında gayrimüslimlerin haklarının korunmasının güvence altına alınması, yabancı ülkelerde kalan Türkler için de aynı güvencelerin istenmesi, boğazların tarafsız olması, Marmara kıyılarının Türkler'e bırakılmayacağı, borçlar, kapitülasyonlar, mecburi askerliğin uygulanamayacağı, Anadolu'nun harpsiz tahliyesi için öncelikle barışın yapılması¹²⁰⁸ gibi birçok konuda detaylı açıklamalar yapmıştır.

Her iki Türk heyeti başkanları her ne kadar Türk tezini anlatmak için Avrupa'ya gitmişlerse de İtilaf Devletleri'nin bu tezi kabul edebilecek durumda olmadıkları ortadaydı. Ahmet İzzet Paşa ve Yusuf Kemal Bey'in Yunanlılar'ın Anadolu'yu boşaltması isteği karşısında Curzon'un öncelikle barışın imzalanmasını şart koşması üzerine Londra'daki görüşmeler tıkanmış, Türk heyetleri 21 Mart'ta Londra'dan ayrılmışlardır.¹²⁰⁹ Üçler Konferansı'nın toplanması münasebetiyle Avrupalı siyasetçilerle fikir alışverişinde bulunmak üzere Paris ve Londra'da görüşmelerde bulunmuş olan Osmanlı Hariciye Nazırı İzzet Paşa 3 Nisan 1922'de İstanbul'a dönmüştür.¹²¹⁰

c. Büyük Taarruz'un İstanbul -Ankara Münasebeti Üzerindeki Etkisi

İtilaf devletlerinin Sevr Antlaşması'nı Türklere onaylatmanın Ankara Hükümeti'nin isteği dışında olamayacağını anladığından beri İstanbul Hükümeti'ni aracı kılarak Ankara'yı Sevr'e razı etmek için çalıştığı malumdur. Ancak Ankara Hükümeti'nin Yunanlılar'a karşı zaferler kazanması İngilizler'in planlarını suya düşürmüştür. Büyük Millet Meclisi kuvvetlerinin 9 Eylül'de İzmir'e girmesi üzerine sadrazam Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir tebrik

¹²⁰⁶ Yusuf Kemal Bey, Fransız başbakanı ile gümrük, gayrimüslimler, boğazlar ile adil ve kalıcı bir sulh yapılması konusunda görüşmüş ancak Fransız başbakanı net bir cevap vermemiştir. (TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 173).

¹²⁰⁷ **Tevhid-i Efkâr**, 19 Mart 1922, Nr. 3307-279; Bayur, **a.g.m.**, s. 658.

¹²⁰⁸ **TBMM. GCZ. D. I, İ. III, C. III, s. 176.**

¹²⁰⁹ Bayur, **a.g.m.**, s. 664.

¹²¹⁰ **Tevhid-i Efkâr**, 4 Nisan 1922, Nr. 3323-295.

telgrafi göndermiş¹²¹¹ fakat Padişah bundan dolayı Tevfik Paşa'yı ayıpladığını Hariciye Nazırı İzzet Paşa'ya söylemiştir.¹²¹²

Fransa Yüksek Komiseri General Pelle 22 Eylül'de İzmir'den İstanbul'a döndüğünde Tevfik Paşa'ya başvurarak boğazlara karşı girişilecek harekâtın birkaç gün ertelenmesi için Ankara Hükümeti nezdinde aracılık etmesini isteyerek Fransa, İngiltere ve Osmanlı kuvvetlerinden oluşacak 10 bin kişilik Bab-ı âli ordusunun Trakya'ya gönderilmesini teklif etmiştir. Tevfik Paşa bu teklife yanaşmayarak, Trakya'nın Anadolu Hükümeti'ne devri kararlaştırılırsa ancak o vakit aracılık yapabileceğini¹²¹³ söylemiştir. Tevfik Paşa'nın bu sözlerinden bir gün sonra İtilaf Devletleri ateşkes teklifinde bulunmuş, görüşmeler sonunda 11 Ekim'de Ankara Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır.¹²¹⁴

Sadrızam Tevfik Paşa, 17 Ekim'de oğlu Ali Nuri Bey vasıtasıyla Bursa'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya elden bir telgraf göndererek, kazanılan muzafferiyetin artık İstanbul ile Ankara arasındaki ihtilaf ve ikiliği kaldırıp milli birliği sağlamış olduğunu, ancak müttefik devletlerle henüz sulh yapılmamış olduğundan sulh konferansına İstanbul Hükümeti ile Anadolu'nun birlikte davet edilecekleri de malum olduğundan, İstanbul'a güvenilir birini gizlice ve gerekli talimatla göndermesini¹²¹⁵ istemiştir.

Mustafa Kemal Paşa 18 Ekim'de Tevfik Paşa'ya sert bir cevap vererek, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin gerekli tedbirleri düşündüğünü, Türkiye'nin mukadderatına el koymuş ve bundan sonra mesul, yalnız ve ancak Büyük Millet Meclisi Hükümeti olduğunun dünya tarafından kabul edildiğini¹²¹⁶ bildirmiştir. Ertesi gün de refet Paşa Büyük Millet Meclisi adına Trakya'yı teslim almak üzere Doğu Trakya Fevkalâde Komiseri sıfatıyla İstanbul'a gelmiş ve halkın coşkun gösterileriyle karşılanmıştır. O günü Refet Paşa şöyle tasvir ediyor:¹²¹⁷

“Bu gün 19 Ekim saat 3'ten sonra sokakları dolduran yüz binlerce halkın Büyük Millet Meclisi'ne karşı pek samimi tezahüratı arasında İstanbul'a ulaşıldı. Padişah ve

¹²¹¹ Mithat Sertoğlu, “Tevfik Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya Bir Telgrafi” **Milli Kültür**, S. 63, Aralık 1988, s. 103.

¹²¹² Jaeschke, **Kronoloji**, s. 163.

¹²¹³ Tansel, **a.g.e.**, C. IV, s. 201.

¹²¹⁴ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 761-762.

¹²¹⁵ BOA. **SYS.** 34/64; **TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. III**, s. 269.

¹²¹⁶ Telgraf'ın tam metni için Bkz. **TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. III**, s. 270.

¹²¹⁷ **BCA. BKK. K.** 30.18.1.1./392.25.

veliaht adına beni karşılayan zevata tebriki sadece halifelik makamı adına telakki edebileceğimi, sadrazam¹²¹⁸ ve diğer zatlara ise tebriklerinin ancak şahsi mahiyet taşıdığını bildirdim. Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul'da herhangi bir hükümet, bir sadrazam ve bir nazır tanımadığımı kesin bir dille ifade ettim.”

d. İtilaf Devletleri'nin Sulh Konferansı Daveti ve Saltanat'ın Kaldırılması

Mudanya Mütarekesi'nden sonra taraflar yapılacak olan sulh görüşmeleri hazırlıklarına başlamış, Ankara Hükümeti görüşmelere gidecek heyeti de belirlemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey istifa etmiş, İsmet Paşa heyet başkanı ve Hariciye Vekili olarak tayin edilmiştir.¹²¹⁹

İtilaf Devletleri ise 28 Ekim 1922'de Lozan'da toplanacak olan Sulh Konferansı'na Türkiye'yi resmen davet etmiştir.¹²²⁰ İtilaf Devletleri davet tezkeresini İstanbul Hükümeti'ne vermiş, Sadrazam Tevfik Paşa da 29 Ekim'de “gayet acildir” başlığıyla gönderdiği telgrafla Ankara'yı davetten haberdar etmiştir. Telgrafta Tevfik Paşa şöyle demiştir:¹²²¹

“Konferansa Bab-ı âli de Büyük Millet Meclisi de davet olundu. Bab-ı âli katılmazsa Osmanlı Devleti'nin altı asrı aşkın zamandır muhafaza ettiği İslam âlemi tarihi kimliğinden mahrum olacak, Büyük Millet Meclisi katılmazsa dünyanın hazır olduğu sulh sonuçsuz kalacaktır. Bu sorumluluğu ne Bab-ı âli ne de Büyük Millet Meclisi kabul eder. Zaten Bab-ı âli ile Büyük Millet Meclisi arasında hakiki bir ikilik tasavvur edilmemektedir. Sevr'in tasdik edilmemesinde Bab-ı âli mukavemet etmektedir. Uzlaşmazlığa düşmek devlet ve milletin başına büyük zorluklar çıkaracaktır. Büyük Millet Meclisi tarafından tayin olunacak bir kişi özel talimatla hemen İstanbul'a gönderilmelidir.”

Tevfik Paşa'nın bu telgrafına Ankara tarafından bir cevap verilmemiştir. Tevfik Paşa bunun üzerine yeni bir telgraf ile konuyu tekrar bildirmiştir. Tevfik Paşa'nın telgrafi Büyük Millet Meclisi'nin 30 Ekim tarihli oturumunda tartışmalara neden olmuştur. Antalya Vekili Reşid Efendi telgrafın başlığına itiraz ederek “Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyasetine” hitabına karşı çıkmıştır. Reşid Efendi, Tevfik Paşa'nın Türkiye yerine Ankara demesini eleştirmiş, Konya Vekili Refik Bey ise İstanbul'da Tevfik Paşa diye bir devlet memuru tanımadıklarını söylemiştir.¹²²²

¹²¹⁸ Tevfik Paşa Refet Paşa'yı karşılaması için başyaverini göndermiştir. Başyaver sadrazam adına hoş geldiniz dediğinde Refet Paşa, cevaben: “Tevfik Paşa'nın ellerinden öperim. Anadolu, İstanbul'da bir sadrazam tanımıyorsa da Büyük Millet Meclisi Hükümeti zat-ı samilerini saygıyla yâdeder ve hürmetlerine asla halel getirmezler. Tekrar hürmet ve tazimatlarını arz ederim.” (Sertoğlu, **a.g.m.**, s. 104) demiştir.

¹²¹⁹ Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 764-765.

¹²²⁰ Atatürk, **a.g.e.**, C. II, s. 766.

¹²²¹ **TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. IV**, s. 270; TTK Arşivi, **KK:TP**. K:19, B:15.

¹²²² **TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. IV**, s. 270-271.

Meclis'te Tevfik Paşa'ya ve İstanbul'a olan tepki hat safhaya çıkmış birçok vekil meclise önerge vermeye başlamıştır. Önergelerde İstanbul Hükümeti ve Tevfik Paşa'nın vatan haini olduğu dile getiriliyordu. Bunların en kapsamlı olanı Sinop Vekili Rıza Nur Bey ve 78 arkadaşı tarafından "Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karıştığı, yeni Türkiye Hükümeti'nin onun varisi olduğu ve hilafet makamının esaretten kurtarılacağına dair önergesiydi."¹²²³ Önergede, Tevfik Paşa'nın telgrafı kadar tarihte acayip bir vesikanın nadir görüldüğü ifade edilerek Anadolu hareketinin bütün safhaları özetlendikten sonra Meclis'in şu kararları alması istenmiştir:¹²²⁴

1. Osmanlı İmparatorluğu münkariz olmuştur.
2. Türkiye Devleti adında genç, dinç, milli halk hükümeti esasları üzerine Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulmuştur.
3. Yeni Türkiye Hükümeti Osmanlı yerine kurulmuş olup onun milli sınırları içinde tek varisidir.
4. Padişahlık tarihe intikal etmiştir.
5. İstanbul'da meşru bir hükümet yoktur. İstanbul ve çevresi Büyük Millet Meclisi'ne aittir.
6. Türkiye Hükümeti, hakkı meşru olan Hilafet makamını esir bulunduğu ecnebilere kurtaracaktır.

Rıza Nur ve arkadaşlarının 78 imza ile vermiş oldukları önerge Büyük Millet Meclisi'nin 30 Ekim 1922 tarihli 3. oturumunda müzakere edilerek Ankara'yı sulha davet telgrafını yazan sadrazam Tevfik Paşa ile Hükümeti ve Padişah hakkında kanuni işlem yapılması kararlaştırılmıştır. Sonra Rıza Nur ve arkadaşlarının önergesinin oylanmasına geçilmiş, oylamadan iki çekimser, iki ret ve 132 kabul oyu çıkmıştır. Oylamaya katılanların sayısı karar alma yeter sayısından az olduğu için önergenin gelecek toplantıda tekrar oya sunulması kararlaştırılmıştır.¹²²⁵

Büyük Millet Meclisi 1 Kasım 1922 tarihli 1. oturumunda önergeyi müzakere etmeye devam etmiştir. Rıza Nur ve arkadaşları bir gün önce verdikleri önergenin 6. maddesinin değiştirilmesi için bir önerge vererek maddenin "Hilafet Türklere, Hanedan-ı Ali Osman'a aittir. Türkiye Devleti makam-ı hilafetin istinatgâhıdır. Halifelğe Büyük Millet Meclisi

¹²²³ **TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. IV, s. 292;** Mustafa Kemal Paşa, "önergede 80'den fazla arkadaşın ve benim de imzam vardı" (Atatürk, **Nutuk**, C. II, s. 773) demektedir.

¹²²⁴ **TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. IV, s. 293.**

¹²²⁵ **TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. IV, s. 300.**

tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken eslah ve erşet olanı seçilir”¹²²⁶ şeklinde değiştirilmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın yaptığı uzun konuşmadan¹²²⁷ sonra teklifler ortak bir komisyona havale edilmiş, ortak komisyon karar metnini genel kurula sunarak Osmanlı’nın tarihe karıştığını, Padişahlığın kaldırıldığını ve milli bir Türkiye Devleti’nin kurulduğunu ilan etmiştir.¹²²⁸

Böylece 1 Kasım 1922 tarihinde Saltanat kaldırılmış, Hilafetin varlığını devam ettirmesi kabul edilmiştir. Saltanatın kaldırıldığına, onun haklarının Büyük Millet Meclisi’nin şahs-ı manevisinde toplandığına ve hilafetin Meclis tarafından seçileceğine dair 1 Kasım tarihli karar, gereği yapılmak üzere 4 Kasım’da yürürlüğe konulmuş¹²²⁹ ve 5 Kasım günü bütün vilayetlere duyurulmuştur.¹²³⁰

e. Son Osmanlı Hükümeti’nin Sonu

1 Kasım 1922’de Saltanat’ın kaldırılması kararı, Saltanat’ın icra makamı olan Tevfik Paşa Hükümeti’nin de hukuki varlığının sona erdiğini ilan etmişti. Ancak Hükümet 2 Kasım’da, bir gün önce Büyük Millet Meclisi’nin aldığı tarihi karardan habersiz olarak toplanmıştır. O gün Şura-yı Devlet Reisi ve aynı zamanda Maliye Nezareti Vekili olan Mehmet Tevfik (BİREN) Bey toplantıyı terk ederek istifasını yazıp Tevfik Paşa’ya sunmuştur. Bunun ardından Maarif ve Adliye Nazırları da istifa etmişlerdir.¹²³¹ Ertesi gün hükümetten istifa etmeyen nazırlar Yıldız Sarayı’nda bir toplantı yapmışlardır. Gazeteler Büyük Millet Meclisi’nin 1 Kasım tarihli kararı’nı İstanbul’a aksettirince Bab-ı âli ve Saray’daki hareket telaşa dönüşmüştür. Bab-ı âli’de yapılan toplantılar 3 Kasım’dan itibaren saray ile birlikte yapılmaya başlanmıştır.”¹²³²

Tevfik Paşa 4 Kasım sabah 10.15’te saraya giderek Padişah’la konuyu görüşmüştür. Öğleden sonra, istifa etmemiş olan hükümet üyeleri, aralarından tam yetkili bir heyet seçerek Yıldız Sarayı’na göndermişlerdir Yıldız Sarayı tarihinin en son belki de en mühim toplantısına sahne

¹²²⁶ BCA. BKK. K. 30.18.1.1./202.379.2; TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. 24, s. 304.

¹²²⁷ Mustafa Kemal Paşa konuşmasında; “bugün bizim ne sultana ne padişaha ne de kimseye verecek hakimiyetimiz yoktur. Hakimiyet milletindir. Tabiidir ki bir halife olacaktır. Fakat Saltanat ve Hilafet birleşemez. Eskiden hiçbir zaman Sultan Muaviye, Sultan Ebubekir denilmemiştir. Peygamber-i zışanımaza Sultan Muhammed namı verilmemiştir” (TTK. Arşivi, KK:TP. K: 18, B: 36) ifadelerini kullanmıştır.

¹²²⁸ TBMM. ZC. D. I, İ. III, C. III, s. 313-314.

¹²²⁹ BCA. BKK. K. 30. 18.1.1./379.32.

¹²³⁰ BCA. BKK. K. 30. 18.1.1./379.32.

¹²³¹ Mehmet Tevfik Biren, a.g.e., C. II, s. 499.

¹²³² Vakit, 4 Kasım 1922, Nr. 1758.

olmuştur. Toplantıya katılan hükümet üyeleri arasında hükümetin en önemli ve önde gelen kişileri olan Tevfik Paşa, İzzet Paşa, Salih Paşa, Ali Rıza Paşa ve Şeyhülislam Nuri Efendi bulunmuşlardır.¹²³³ Görüşmeden sonra hükümet üyeleri Bab-ı âli'ye giderek kendi aralarında son durum değerlendirmesini yapmışlardır. 4 Kasım tarihindeki bu toplantıda hükümetin bütün üyeleri istifalarını vermiş, istifanamerler usul gereği Padişah'a sunulmuştur.¹²³⁴ Böylece son Osmanlı Hükümeti olan Tevfik Paşa Hükümeti dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin kapısı Bab-ı âli de 4 Kasım 1922 günü saat 16.12'de kapanmıştır.¹²³⁵ Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi niteliğindeki Takvim-i Vekayi de 4 Kasım 1922 tarihinde son defa yayınlandığından¹²³⁶ Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifası resmen ilan edilememiştir.

Tevfik Paşa basına yaptığı açıklamada, hükümetin mevcut şartlardan dolayı nezaretlerdeki işlerini yapamadığını, hükümetin bu gerekçeyle istifa ettiğini ve İstanbul şehrinin Ankara idaresi tarafından teslim alınmasına kadar istifa etmiş olan hükümetin vekâleten işleri yürütmeye devam edeceğini beyan etmiştir.¹²³⁷ Tevfik Paşa, istifa ettikten hemen sonra gazetecilere verdiği Osmanlı Hükümeti'nin son beyanatında son bir aylık gelişmeleri şöyle dile getirmiştir.¹²³⁸

“Teşrin-i evvel ortasında Mustafa Kemal Paşa'ya yazdık ve kendisinden ne suretle hareket etmek lazım geldiğini sorduk. Bu tahrirat ayın 20'sinde Paşa'nın eline Bursa'da ulaştığı halde cevap alamadık. 13 gün sonra tekrar müracaat ettik. Bu iki tahrirat dün gazetelerde intişar etti. Halbuki mesele büsbütün başka türlü cereyan etti. Mustafa Kemal Paşa bize cevap vermiş fakat buradaki mutavassıt makam yani Hamid Bey (Tevhid-i Efkâr) cevabı hükümete tebliğ etmemiştir. Etmiş olsaydı herhalde ikinci defa müracaat etmezdik. Yine bu cevaba dün gazetelerde muttali olduk. Şimdi İstanbul Hükümeti'nin vaziyeti tamamen sarıhtir. Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne devairi teslim etmek. Zat-ı Hilafetpenahileri'nin feragati ve seyahate çıkacakları konusuna gelince, muzafferiyetlerden ne kadar sevindilerse bu ahval de kendilerini çok mükedder etti. Feragat hakkında mühim bir niyet izhar etmedikleri gibi seyahat için de sebep görmüyorlar. Kendileri bazı ithamlar altında bulunuyorlar ve millete hesap vermek arzusunu izhar ediyorlar.”

¹²³³ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 500.

¹²³⁴ Hükümet görevini bırakmıştır demek belki daha doğrudur. Çünkü, hükümetin istifa etmiş olması hukuken Padişah tarafından istifanın kabul olunmasıyla resmîyet kazanıyordu. Ancak Büyük Millet Meclisi'nin kararına göre Padişah 1 Kasım'dan itibaren mevcut değildi.

¹²³⁵ **Tevhid-i Efkâr**, 5 Kasım 1922, Nr. 3534-506.

¹²³⁶ **Takvim-i Vekayi**, 4 Kasım 1922 tarihinde 4608 numara ile son defa yayınlanmıştır.

¹²³⁷ **Tevhid-i Efkâr**, 5 Kasım 1922, Nr. 3534-506.

¹²³⁸ **Tevhid-i Efkâr**, 5 Kasım 1922, Nr. 3534-506.

Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa bu beyanattan sonra gazetecilere hitaben, “istifa ettik, şimdi istifamı saraya giderek zat-ı şahaneye sunacağım. Vekâlette hayrım yoktur” deyip uzun bir tarihi arkasında bırakarak otomobiline binerek uzaklaşmıştır.

İstanbul’da bulunan Refet Paşa, 4 Kasım öğleden sonra Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına İstanbul Belediyesi, Jandarma, Merkez Komutanlıkları, Polis Müdürlüğü, Cinayet Mahkemesi ve İcra Müdürlüğü’ne elkoyarak durumu bir telgrafla Ankara’ya bildirmiştir.¹²³⁹ Refet Paşa telgrafi Ankara’ya gönderdiği gün Büyük Millet Meclisi kapalı olduğundan¹²⁴⁰ Ankara Hükümeti’nden haber alamamıştır. İşlerin aciliyet gerektirmesi sebebiyle Refet Paşa, İstanbul’a en yakın Ankara sorumlusu ve Büyük Millet Meclisi’nin bir üyesi sıfatıyla İstanbul şehrinin idaresine elkonulduğunu şahsi kararı olarak İtilaf Devletleri generallerine bildirmiştir.¹²⁴¹

¹²³⁹ BCA. **BKK. K.** 30. 18.1.1./34.16.

¹²⁴⁰ 4 Kasım’da Büyük Millet Meclisi tatildeydi. 1,2 ve 3 Kasım’daki yoğun faaliyetlerinden dolayı 6 Kasım’a kadar toplantılara ara verilmişti. (**TBMM. ZC.** D. I, İ. III, C. III, s. 376).

¹²⁴¹ BCA. **BKK. K.** 30. 18.1.1./34.16.

SONUÇ

Bir biyografi çalışması tamamlandığında geriye kalan en önemli zorluk, hayatı yazılan şahıs hakkında verilecek hükümdür. Daha zoru ise ortaya konulan ürün ile aslına uygun olmayan yeni bir insan ortaya koymuş olma tehlikesidir. O nedenle, şahsın kendi sözü olmadığı müddetçe yazarın, şahsın ağzı ile kesin yargılara varması mümkün değildir. Ancak, ulaşılan ve objektif olarak değerlendirilen kaynakların incelenmesi ile genel yorumlar yapılabileceği gibi icraat söz konusu olduğunda daha kesin yargılara varılabilir. Çünkü, incelenen şahsın icraatı onun eylemlerinin gerisindeki düşünceleri ve zihniyeti ortaya koymakta bir ipucudur.

Çalışmamızın birden fazla konu ve dönemi kapsamı sebebiyle Paşa hakkında genel bir yorum yapmanın zorluğu da düşünülerek, sonuç değerlendirmesini onun hayatına kronolojik bir bakış açısıyla yaklaşarak yapmanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Tevfik Paşa'nın Kırım'dan Anadolu'ya göç etmiş bir aileden geldiği, kökeninin anne tarafından Kırım Han ailesine dayandığı belirlenmiştir. Yumuşak huylu ve disiplinli bir kişiliğe sahip olmasında küçük yaşta annesini kaybetmesinin ve askeriye mensup bir aileden gelmesinin rolü olduğu düşünülmektedir. Devlet kademelerinde sadarete kadar yükselmesinde, sosyo-kültürel çevresinin yanında aldığı eğitimin ve batı dillerine hakim olmasının önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Çünkü modernist müslümanların hariciye mesleğine giriş noktası olan Bab-ı âli Tercüme Odası'nda mesleğe başlaması onu doğal olarak devletin en üst makamlarına kadar taşımıştır.

Kendisiyle aynı devirde yaşamış ve hatırat yazmış bütün devlet adamlarının ittifakından tespit edildiğine göre, Tevfik Paşa kişilik olarak sakin, ağırbaşlı, soğukkanlı, dürüst ve itaatkâr bir yapıya sahiptir. Bu niteliklerinin memuriyet hayatına da istikrar, tarafsızlık ve Padişaha sadakat olarak yansıdığı görülmektedir. Açık sözlü olması ve kararlarındaki tutarlılık siyaset bilmemesine yorulduğundan, Paşa'nın devrinin siyasi çevrelerince "Soba Borusu" diye anılmasına neden olduğunu görmekteyiz.

Tevfik Paşa'nın gençlik yılları Osmanlı Devleti'nde fikir cereyanlarının yayıldığı bir devir olmasına rağmen Paşa'nın bu fikir akımlarına dahil veya taraftar olduğuna dair kesin bir yargıya varılamamaktadır. Ancak bütün memuriyet hayatı boyunca Paşa'nın saraya yakın bir

kişi olduğu, Padişahlar tarafından güvenilen bir devlet adamı olduğu görülmektedir. Hatta bu yakınlık, Paşa'nın bazı çevreler tarafından "Sarayın İlimli Adamı" olarak adlandırılmasına kadar gitmektedir. Paşa'nın sarayla olan yakınlığı I. Dünya Harbi yıllarında akrabalığa kadar ilerleyerek Tevfik Paşa'nın oğlu ile Sultan Vahideddin'in kızının evlenmesiyle neticelenmiştir.

Hariciyedeki ilk sefaret görevlerinin II. Abdulhamid'in ilk yıllarına rastlaması, doğal olarak Paşa'nın Sultan Abdulhamid'e ve 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi'ye sempatik baktığını düşündürmektedir. II. Abdulhamid'in devlet görevlilerini rastgele seçmediği ve Tevfik Paşa'nın da onun hükümdarlığı sırasında aralıksız olarak yaklaşık yarım asır önemli memuriyetlerde bulunduğu düşünüldüğünde Paşa'nın saraya sadık ve Padişah'ın güvenini kazanmış bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır.

Paşa'nın sarayla yakın münasebetinin bulunmasının işgal ettiği makamlardaki icraatına açıkça yansdığı görülmektedir. Ancak, Paşa'nın tam olarak sarayın güdümünde bir devlet adamı olmadığını ortaya koyan icraat ve fikirlerini gösteren işaretlere de rastlamaktayız. Metin içerisinde değişik yerlerde de ifade edildiği gibi Paşa, II. Abdulhamid, Sultan Reşad ve Vahideddin devirlerinde bulunduğu elçilik ve sadaretleri esnasında birçok meselede tavrını net olarak ortaya koymuş olup iradesini ve kanaatini Padişahın eline teslim etmekten kaçınmıştır.

Paşa'nın hariciyedeki görev anlayışına bakıldığında çalışkan, uzlaşmacı ve girişken bir diplomat vasfı taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Aralıksız 10 yıl Berlin Büyükelçiliği vazifesinde bulunan Paşa İmparator II. Wilhelm'in en güvendiği elçiler arasında yer almış olmanın yanında "Türk-Alman dostluğunun mimarı" iltifatına layık görülmüştür. Özellikle Osmanlı ordusunun modernizasyonu ve Alman subayların Türkiye'ye gönderilmesi konusundaki teşebbüsü göz ardı edilemez. Yaklaşık 5 yıl süreyle Londra Büyükelçiliği görevinde bulunan Tevfik Paşa, Almanya'dakine benzer bir diyalogu İngiliz sarayı ile de yaşamıştır. İngiltere'de "Persona Grata"¹²⁴² ve "The Great old man of Turkey"¹²⁴³ unvanlarına layık görülen Paşa, İngiliz Kralı 5. George'un özel dostluğunu kazanmıştır. Buradaki vazifesi sırasında I. Dünya Harbi arefesinde Osmanlı-İngiliz ittifakının gerçekleştirilmesi için özel çaba göstermiş, ancak bu girişim resmi bir neticeye bağlanamamıştır.

¹²⁴² Parker, a.g.e., s. 45.

¹²⁴³ İ. H. Okday, a.g.e., s. 21.

Paşa'nın Osmanlı Hariciye Nazırı olarak 1895-1909 yılları arasındaki vazifesi sırasında yoğun siyasi olaylar karşısında çok etkin bir rol oynadığını söylemek zordur. Ancak, bu onun kişisel eksikliğinden ziyade Osmanlı hariciyesinin temel sorunu olup gelişen olayların temel sonucudur. İngiliz Elçiliği'nin Osmanlı Devleti üzerine hazırlamış olduğu bir raporda, o esnada Hariciye Nazırı olan Tefik Paşa ile ilgili olarak, "hoşgörülü, iyi kalpli, yaşlı bir beyefendi" ifadeleri kullanılmaktadır. Aynı rapora göre Tefik Paşa, fazla diplomatik bir kabiliyeti ya da olaylar üzerinde derin görüşleri olmamakla birlikte son derece soğukkanlı, sakin, şaşılacak derecede açık sözlü ve önyargılardan uzak bir kişi olarak tanımlanmıştır.¹²⁴⁴ Paşa'nın bu vazifesi sırasında etkin rol aldığını gördüğümüz en önemli gelişme 1897 Osmanlı-Yunan Harbi esnasında yaşanmıştır. Paşa, harbin sonunda yaklaşık 4 ay süren sulh konferansına başkanlık ederek sulhun imzalanması konusunda önemli bir çaba göstermiştir.

Tefik Paşa'nın kişiliği ve siyasi eğilimleri konusunda daha açık ve net bilgilere onun sadaretleri döneminde ulaşmak mümkün olmaktadır. Çünkü şahsın icraat ve tavrı onun düşüncesinin somutlaşmış halidir. Paşa'nın siyasi fikirleri net olarak ortaya konulmasa da saltanat-meşrutiyet ikileminde meşrutiyetin ağır bastığı görülmektedir. Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması konusunda II. Abdulhamid'e fikir beyan etmesi ve 31 Mart Vakası'nda sadarete getirilmesi Paşa'nın meşrutiyet'e daha yakın durduğunun kabul edildiğinin bir göstergesi sayılabilir. Fakat bu iddiadan ziyade, Paşa'nın saray tarafından denge unsuru, tarafsız ve tipik bir diplomat olarak görüldüğünü söylemek daha yerinde olur. Bunun bir kanıtı olarak Sultan Reşad'ın Halaskâran olayı esnasında 17 Temmuz 1912'de Londra Büyükelçisi Tefik Paşa'yı sadarete getirme isteği gösterilebilir. Padişah'ın bu kararında Tefik Paşa'nın ılımlı ve ortada bir diplomat olmasının rolü önemli olmuştur. Paşa'nın, Kâmil Paşa gibi İttihat ve Terakkiye açıkça karşı olmadığı gibi Said Paşa gibi taraftar da olmadığı anlaşılmaktadır. Paşa'nın en bilinen özelliği sadece devlet işlerini düşünen, siyasi fırkalarla alâkası olmayan bir devlet adamı olmasıdır.¹²⁴⁵

Meşrutiyet taraftarı sayılabilecek söz ve icraatına rağmen onun II. Abdulhamid tarafından sürekli görevde tutulmasında ise Paşa'nın hariciyedeki görevinde ehil olmasının yanında Padişah'a karşı açık sözlü ve dürüst olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Hatta Padişah,

¹²⁴⁴ Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, s. 57.

¹²⁴⁵ BOA. **HR. MTV.** 67/485.

Paşa'ya duyduğu güveni somutlaştırarak iki oğlunu muhafız kıtasına aldığı gibi Paşa'ya Ayaspaşa'daki konağı da hediye etmiştir.

31 Mart Vakası esnasında ilk defa sadarete getirilmesinin Padişah'ın inceden inceye düşünerek verdiği bir karar olduğu anlaşılmaktadır. Tevfik Paşa'nın siyasi fırka ve oluşumlarla irtibatı olmayan tarafsız bir diplomat olduğu kamuoyunca bilinmekteydi. Onun bu tarafsızlığının hem İttihat ve Terakki Fırkası hem de muhalefet tarafından itiraza uğramayacağı düşünülmüştür. Padişah, bu tayin ile Tevfik Paşa'nın hakem niteliği ile olayları yatıştıracağına inanmıştır. Tevfik Paşa ılımlı ve tarafsız kişilerden oluşan hükümetinin kısa süreli iktidarı esnasında İstanbul ve Adana'da meydana gelen olayların daha da büyümesini engelleyecek tedbirleri almayı başarmıştır.

Tevfik Paşa'nın asıl düşüncelerini ve düşüncelerin cisimleşmiş şekli olan icraatını mütareke döneminde kurduğu hükümetlerinde müşahede etmekteyiz. Tevfik Paşa'nın bu dönemdeki icraatının ağırlık noktasını İttihatçılığın tasfiyesi ve İtilaf Devletleri ile olan münasebetler oluşturmuştur. Tevfik Paşa'nın karşılaştığı ilk sorun Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu alabilmek olmuştur. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa ile Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın muhalefetine rağmen Teceddüd Fırkası'nın desteğini alan Tevfik Paşa güvenoyu alabilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve OHAF.'ın Tevfik Paşa'ya muhalefedinin temel nedenini Tevfik Paşa'nın iktidardan düşürülerek Ahmet İzzet Paşa'nın sadarete getirilmek istenmesi olarak özetleyebiliriz. Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa'nın Padişah tarafından kasten iktidara getirildiğini ve İngiliz yanlısı bir politika izleyeceğini düşünmüş, bu sebeple İzzet Paşa başkanlığında kurulacak olan yeni hükümet ile işgallere karşı durmayı hedeflemiştir. Tevfik Paşa, mütarekenin imzalanmasını takip eden günlerden itibaren başlayan Anadolu'nun ve İstanbul'un işgallerini önlemede zayıf hükümetiyle yetersiz kalmıştır.

Tevfik Paşa, iktidarı döneminde İttihatçılığa ve İttihat ve Terakki Fırkası'ndan geriye kalan oluşumlara karşı sert bir siyaset izlemiştir. İttihat ve Terakki Fırkası mal varlığına elkonulması, İttihatçıların tutuklanmaya başlanması ve İttihatçı ağırlığı devam etmekte olan Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi bu siyasetin öne çıkan noktaları olmuştur. Ancak, belirtmek gerekir ki bu siyaset Tevfik Paşa'nın kendi inisiyatifinden ziyade İtilaf Devletleri'nin, özellikle İngilizlerin, Padişah üzerinden hükümete baskılarının zorunlu bir sonucu olmuştur. Tevfik Paşa'nın öyle bir siyaset izlerken İttihatçı muhalifi basın organları ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın etkisinde kalmış olduğu gerçeği de unutulmamalıdır. Tevfik

Paşa'nın İttihatçılara karşı takip ettiği bu siyaset, Paşa'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na taraftarlığı veya sempatisi olarak düşünülmemelidir. Paşa, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın tamamen İngilizlere dayanan siyasetini tasvip etmediği gibi fırkanın iktidara geçmek amacıyla kendisini kullanmasına da müsaade etmemiştir.

Tevfik Paşa'nın kurduğu bütün hükümetlerde tarafsız, kamuoyunda fazla tanınmayan ve siyasal fırkalara mensup olmayan kişilere yer vermesi, onun gerçek anlamda siyasal fırkalara mesafeli ve tarafsız bir sadrazam olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle Paşa kurduğu hükümetlerde bir fırka veya belli bir basın organı tarafından desteklenmemiştir. Çünkü basın organları genellikle bir siyasal oluşumun temsilcisi durumundaydılar. Tevfik Paşa bir fırkaya veya bir siyasal gruba dayanmayan hükümetler kurduğundan, hükümet üyeleri arasında bir fikir birliği ve ortak siyasal düşüncenin olmadığı gerçektir. Bu sebeple Paşa'nın hükümetleri gayri mütecanis (üyeleri arasında ortak bir siyasal düşüncenin olmaması) olarak addedilmiştir. Paşa'nın hükümetlerinin olaylar karşısında sık sık ihtilafa düşerek karasız bir tutum sergilemesi genellikle bu özelliğinden kaynaklanmıştır.

Tevfik Paşa hakkında açık olarak fikir beyan edebileceğimiz en belirgin durum, onun son hükümeti döneminde sergilediği tavır ve icraatında ortaya çıkmaktadır. Paşa bu sadareti döneminde Anadolu'ya karşı, çoğunlukla yorum gerektirmeyecek kadar açık bir destek ve İstanbul ile Ankara arasındaki ikiliği ortadan kaldırma amacına yönelik bir uzlaşma siyaseti izlemiştir. Son Osmanlı Hükümeti ve sadrazamı özellikle Londra Konferansı'ndan itibaren, memleketin olağanüstü durumu karşısında Ankara Hükümeti'ni zayıf düşürecek siyasal zıtlamalardan mümkün olduğunca uzak durmaya çalışmıştır. Bunu söylemenin bir iddia olmadığını İngilizler ve Sultan Vahideddin de tasdik etmişlerdir.

Tevfik Paşa'nın son sadareti döneminde bir İngiliz raporu Paşa hakkında şu tespitte bulunmaktadır: "Tevfik Paşa cidden Anadolu taraftarıdır. Bunu hemen her gün Meclis-i Vükela toplantılarında kendine has tarzda ortaya koyuyor. Heyet-i Vükelâ arasında en dürüst kişi Tevfik Paşa'dır. Milli davanın kazanılması için her fedakârlığa hazırdır."¹²⁴⁶

Sultan Vahideddin de bunu tasdik edercesine şu ifadeleri kullanmaktadır:¹²⁴⁷

¹²⁴⁶ TİTE Arşivi, K: 61, B: 58.

¹²⁴⁷ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, s. 370-371.

İtilaf Devletleri bir heyetin Ankara'ya gönderilmesini ve Ankara ile ortak bir noktada anlaşılması gerektiğini söylediler. Damat Ferit istifa etti, ben de yaşlı olmasına rağmen Tevfik Paşa'yı yeni hükümeti kurmak ve Anadolu ile arabuluculuk yapmakla görevlendirdim. Paşa bu ikinci vazife için zaten kendisini hazırlamıştı. Tevfik Paşa teklifimi kabul etti, içte ve dışta belli bir uzlaşma sağladı.”

Tevfik Paşa'nın Anadolu'ya karşı ılımlı sempatik bir tavır içerisinde olduğunu en somut şekilde ortaya koyan gelişme Londra konferansındaki tutumu ve bu konudaki beyanatıdır. Tevfik Paşa, metinde detaylı bir şekilde verdiğimiz üzere, Londra Konferansı'nda İstanbul ve Anadolu Hükümetleri'nin aynı fikirde olduklarını ortaya koyduktan sonra Türkiye hakkında müzakerelerde bulunma yetkisinin Ankara Heyeti'nde olduğunu ifade etmiştir. Bu olay sanırız ki Tevfik Paşa'nın Milli Mücadele'ye taraftar bir kişi olduğu konusunda yoruma gerek bırakmamaktadır. Saltanat'ın kaldırılmasından sonra Sultan Vahideddin'in birlikte yurt dışına çıkma teklifini kabul etmeyerek, hakkında herhangi bir kovuşturma yapılmaksızın Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak uzun yıllar yaşaması bu konudaki düşüncemizi desteklemektedir. Fakat en doğrusu Paşa'nın Londra Konferansı sırasında cereyan eden gelişmeyle ilgili kendi dilinden dökülen sözlere bir kez daha kulak vermektir.¹²⁴⁸

“Arkadaşlarım söylediklerine tamamen iştirak ediyorum dedim. Lloyd George bu cevap karşısında ne hale geldi bilemezsiniz. Ben vazifemi yapmıştım. İşte hayatımın en mesut günlerinden birisi budur. Türk ordusunun zafer haberini alınca tarif edilmez bir sevinç içinde kaldım. Niçin böyle davrandım. Hiçbir baskı yoktu. Belki vazifesini yaparak milletin varlığına inanan bir ihtiyarlık vardı. Ben, ne zaman vücudumdan istifade edeceğine inandımsa o zaman çağırıldığım görevi korkmadan kabul ettim. Ne zamanda işimin bittiğine inandımsa o zaman üzerime düşeni yapmaktan geri kalmadım. Nasıl olur da ben Ankara'da doğan milli kuvveti ve onun başındakini inanmadan böyle kabul edebilirdim.”

Tevfik Paşa biyografisinin sonunda varılan nokta şudur: Paşa, bir fikir ve siyaset adamı olmayıp siyasi firkalara taraftar olmayan, ılımlı ve uzlaşmacı, diplomat vasfı ağır basan ortada bir devlet adamıdır. Paşa uzun yıllar Osmanlı diplomasi ve bürokrasisinin içinde bulunmasına rağmen yaratılış olarak neredeyse hiçbir zaman aktif bir devlet adamı olamamış, büyük işler başarmak konusunda kendisinden istifade edilememiştir. Ancak güçlü hafızası, diplomasi ve bürokrasi tecrübesi ile gözlemlerinden her zaman yararlanması gereken bir şahsiyet olarak takdir toplamıştır.¹²⁴⁹

¹²⁴⁸ Cumhuriyet gazetesi, 10 Ekim 1936, s. 5.

¹²⁴⁹ Lütfü Simavi, Osmanlı Sarayının Son Günleri, s. 19.

KAYNAKÇA

A. ARŞİVLER

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- A. AMD. : Sadaret Âmedî Kalemî Defterleri (372. Defter).
- A. MKT. MHM. : Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Odası Belgeleri.
- A. DVN. MHM. : Sadaret Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî Belgeleri.
- A. DVN. MKL. : Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemî Mukavele Kısmı Belgeleri.
- BEO. SYS. : Bab-ı âli Evrak Odası Siyasi Belgeleri.
- DH. EUM. AYŞ. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Belgeleri.
- DH. İUM. : Dâhiliye Nezareti İrade-i Umumiye Belgeleri.
- DH. MB. HPS. : Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emiriye Hapishaneler Belgeleri.
- DH. SAİD. : Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval İdaresi Defterleri (2. Defter).
- DH. SYS. : Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri.
- DH. ŞFR. : Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri.
- DUIİT. : Dosya Usulü İradeler Tasnifi Belgeleri.
- HR. TO. : Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri.
- HR. MTV. : Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Belgeleri.
- HR. SAİD. : Hariciye Nezareti Sicil-i Ahval Belgeleri.
- HR. SYS. : Hariciye Nezareti Siyasi İradeler Belgeleri.
- HSD. AFT. : Ali Fuat Türkgeldi Satın Alınan Evrakı.
- İ. DH. : Dâhiliye Nezareti İradeleri.
- İ. HR. : Hariciye Nezareti İradeleri.
- İ. HUS. : Hususi İradeler Kataloğu.
- M.A.Z.C. : Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri.
- M.M. Z.C. : Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri.
- MV. : Meclis-i Vükela Mazbataları.
- Nişan Defteri, Nr. 3.
- Y. A. HUS. : Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı.
- Y. A. RES. : Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı.
- Y. EE. : Yıldız Esas Evrakı.
- Y. MTV. : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı.
- Y. PRK. AJZ. : Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller Evrakı.

Y. PRK. BŞK.: Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı.
Y. PRK. EŞA. :Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı Evrakı.
Y. PRK. HR. : Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı Evrakı.
Y. PRK. KOM. : Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı Evrakı.
Y. PRK. PT. : Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı Evrakı.
Y. PRK. TKM. :Yıldız Perakende Tahrirat-1 Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği.

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (BKK. K.).

3. Türk İnkılap Tarihi Arşivi (TİTE)

4. Türk Tarih Kurumu Arşivi

TP. : Tevfik Paşa Dosyası.

B. HATIRALAR

Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, İstanbul 1992.

Ahmet Rıza, Anılar, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2001.

ATAY, Falih Rıfkı, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Sel yayınları, İstanbul 1955.

-----, Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları, Dünya Yay., İstanbul 1958.

-----, Mustafa Kemal'in Ağzından Vahideddin, Pozitif Yay., İstanbul 2005.

Cavit Bey, Felaket Günleri, C.I-II, Temel Yay., İstanbul 2000.

CEBESOY, Ali Fuat, Milli Mücadele Hatıraları, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.

-----, Siyasi Hatıralar, Vatan Neşriyat, İstanbul 1957.

KADRİ, HÜSEYİN Kazım, Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım, Haz. İsmail Kara, İletişim Yay. İstanbul 1991.

Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdulhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları Hatıraları, C: I-II, Haz: F. Rezan Hürmen, Arma Yay., İstanbul 1993.

ORBAY, Rauf, Cehennem Değirmeni (Siyasi Hatıralarım), C: I-II, Emre Yay., İstanbul 2000.

OSMANOĞLU, Ayşe, Babam Sultan Abdulhamid, Selis Kitabevi, İstanbul 2007.

PAKER, Esat Cemal, Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1952.

RIZA, Ahmet, İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza'nın Hatıraları, Cumhuriyet Yay., 1950.

Rıza NUR, Hayat ve Hatıratım, C: I-III, Altındağ Yay., İstanbul 1968.

SİMAVİ, Lütfi, Sultan Reşad Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim, Kanaat Matbaası, İstanbul 1340-1922.

SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali, Başımıza Gelenler 1918-1922, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.

Sultan II. Abdulhamid'in Hatıra Defteri, Haz: İsmet BOZDAĞ, Pınar yay., İstanbul 1992.

Şerif Paşa, Bir Muhalif'in Hatıraları, Nehir Yay., İstanbul 1990.

Talat Paşa, Talat Paşa'nın Hatıraları Yayına Haz: Enver Bolayır, Güven yay., İstanbul 1946.

Tahsin Paşa, II. Abdulhamid ve Yıldız Hatıraları, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1931.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, Görüp İştiklerim, TTK. Yay., Ankara 1951.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya, Saray ve Ötesi: Son Hatıralar, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1940 .

YALÇIN. Hüseyin Cahit, Siyasal Anılar, TC. İş Bankası Yay., İstanbul 2003.

YALMAN, Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C.I-II, Rey Yay., İstanbul 1970.

C. TETKİK ESERLER

ADIYEKE, Ayşe Nükhet, Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı, TTK. Yay., Ankara 2000.

AHMAD, Feroz, İttihat ve Terakki, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul 1971.

AKBULUT, Dursun Ali, Saltanat, Hilâfet ve Milli Hâkimiyet, Samsun 1994.

-----, Saltanattan Ulusal Egemenliğe, Temel Yay., İstanbul 2006.

AKARSLAN, Mediha, Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası ve Atatürk, Arion Yay., İstanbul 1995.

AKIN, Rıdvan, TBMM. Devleti (1920–1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare, İletişim Yay., İstanbul 2001.

AKŞİN, Abdülhat, Atatürk, Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1964.

AKŞİN, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, C. I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2004.

-----, Jöntürkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

-----, 31 Mart Olayı, Sinan Matbaası, İstanbul 1972.

Ali Cevat Bey, İkinci Meşrutiyetin İlâmı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi, Haz: Faik Reşid UNAT, TTK Yay., Ankara 1991.

ARMAOĞLU, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, TTK. Yay., Ankara 1997.

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, TTK. Yay., Ankara 1998.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, C. I-II, Kemer Yay., İstanbul 1999.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1919–1923), C.I-II, TC. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, Tek Adam, Mustafa Kemal, C. I-III, 1919–1920, Remzi Kitapevi, İstanbul 1983.

AYIŞIĞI, Metin, Mareşal Ahmet İzzet Paşa, TTK. Yay., Ankara 1997.

BARDAKÇI, Murat, Şahbaba, Osmanoğullarının Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları, Pan Yay., İstanbul 1998.

BAYAR, Celal, Ben de Yazdım, C. 4, İstanbul 1965.

BAYTOK, Taner, İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

BAYUR, Y. Hikmet, Türk İnkılâp Tarihi, C. I-II, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

-----, Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, TTK. Yay., Ankara 1973.

-----, Atatürk, Hayatı ve Eserleri, Güven Basımevi, Ankara 1963.

BIYIKLIOĞLU, Tefik, Atatürk Anadolu'da (1918-1922 Osmanlı Hükümetleri), Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1959.

BİNARK, İsmet, Asılsız Ermeni İddiaları ve Türklere Yapılan Mezalim, ATO. Yay., Ankara 2001.

Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç Sempozyumu, TTK. Yay., Ankara 1999.

ÇAVDAR, Tefik, Talat Paşa, TC. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995.

DANIŞMEND, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.I-IV, Türkiye Yay., İstanbul 1972.

-----, 31 Mart Vak'ası, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1961.

DEMİREL, Ahmet, Birinci Meclis'te Muhalefet, İletişim Yay., İstanbul 1995.

ELDEM, Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi, TTK. Yay., Ankara 1994.

FINDLEY, Carter V., Kalemeye'den Mülkiye'ye, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996

-----, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, İz Yayıncılık, İstanbul 1994

GİRGİN, Kemal, Hariciye Tarihimiz, Okumuş Adam Yay., İstanbul 2005.

GOLOĞLU, Mahmut, Birinci Büyük Millet Meclisi, Üçüncü Meşrutiyet 1920, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, Milli Mücadele Başlarken, C. I, TTK Yay., Ankara 1959, C. II, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1965.

GÖNLÜBOL, Mehmet- Cem SAR, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası 1919-1938, İstanbul 1963.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, Osman Oğulları'nın Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında, Sebil Yay., İstanbul 1969.

GÜLSOY, Ufuk, Hicaz Demiryolu, Eren Yay., İstanbul 1994.

GÜNEŞ, İhsan, Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 1997.

GÜRÜN, Kamuran, Ermeni Dosyası, TTK. Yay. , Ankara 1985.

HALAÇOĞLU, Yusuf , Ermeni Tehciri, Babil Kültür Yay., İstanbul 2006.

HALKIN, Leon E., Tarih Tenkidinin Unsurları, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, TTK. Yay., Ankara 1989

HELMREICH, Paul C., Sevr Entrikaları, Çev: Şerif Erol, Sabah yay., İstanbul 1996

HİMMETOĞLU, Hüsnü, Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları, C.I-II, Ülkü Matbaası, İstanbul 1975.

ILGAR, İhsan, Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın, Toker Matbaası -Kervan Yay., 1973.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, C. I-IV, MEB. Yay., İstanbul 1953.

İNAN, Arı, Tarihe Tanıklık Edenler, Çağdaş Yay., İstanbul 1997.

İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İnceleme: Erol ULUBELEN, Aykaç Kitabevi, İstanbul 1970.

İRTEM, Süleyman Kâni, Şark Meselesi- Osmanlının Sömürgeleşme Tarihi, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999.

JAESCHKE, Gotthard, Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri, Çev: Cemal Köprülü, TTK. Yay., Ankara 1991.

-----, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, C. I-II TTK. Yay., Ankara 1973,1989.

KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimiz, Türkiye Yay., İstanbul 1960.

-----, İstiklâl Harbimizin Esasları, Toker Matbaası, İstanbul 1972.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. VIII-X, TTK. Yay., Ankara 1995.

KAYA, Erol, Mustafa Kemal Atatürk'ün İlk Gazetesi Minber, Eabil Yay, Ankara 2007.

KINROSS, Lord, Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu, C. I-II, Çev: Ayhan Tezel, Sander Yay., 1969,1972.

KİLİ, Suna, Türk Devrim Tarihi , Cumhuriyet Yay., İstanbul 2000.

KOCAHANOĞLU, Osman Selim, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, Temel Yay., İstanbul 1998.

KOCAOĞLU, Bünyamin, Mütarekede İttihatçılık, Temel Yay., İstanbul 2006.

KOCATÜRK, Utkan, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1889- 1938), TTK. Yay., Ankara 1988.

KOLOĞLU, Orhan, Son Sadrazam, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

KUNERALP, Sinan, Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali, İsis Yay., İstanbul 1999.

KURAN, Ahmet Bedevi, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, Baha Matbaası, İstanbul 1956–1959.

KURAN, Ercüment, Türkiyenin Batılılaşması ve Milli Meseleler, TDV. Yay., Ankara 1997.

KUTAY, Cemâl, Milli Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler, Tarih Yay., İstanbul 1963.

KÜÇÜK, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1984.

LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu , TTK Yay., Ankara 1984.

MC CARTY, Justin, Ölüm ve Sürgün, İnkılap Yay., Çev: Bilge UMAR, İstanbul 1998.

MEVLÂNAZADE, Rıfat, Türkiye İnkılâbının İç Yüzü, Halep 1929.

OKANDAN, Recai G., Amme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, s. 297-298.

OKDAY, İsmail Hakkı, Yanya'dan Ankara'ya, Sebil Yay., İstanbul 1975.

OKDAY, Şefik, Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Marsan Matbaacılık, İstanbul 1986.

OKDAY, Şefik, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor, Sema Matbaacılık, İstanbul 1988.

OKUR, Mehmet, Murat Küçükogurlu, İngiliz Yüksek Komiserinin Gözüyle Milli Mücadele, Serander Yay., Trabzon 2006.

OKYAR, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, Tercüman Tarih Yay., İstanbul 1980.

ORTAYLI, İlber, Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Kaynak Yay., İstanbul 1983.

-----, Osmanlı Barışı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2004.

-----, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, Timaş Yay., İstanbul 2006.

Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Atatürk, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007.

ÖZBUDUN, Ergün, 1921 Anayasası, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992.

ÖZAKMAN, Turgut, Vahideddin, Mustafa Kemal ve Milli Mücadele, Bilgi Yay., İstanbul 1997.

ÖZKAN, Hülya, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karşıtı Faaliyetleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

ÖZKAYA, Yücel, Milli Mücadelede Atatürk ve Basın, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2001.

ÖZTOPRAK, İzzet, Kurtuluş Savaşında Türk Basını, TC. İş Bankası Yay., Ankara 1981.

-----, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, TTK. Yay., Ankara 1989.

ÖZTUNA, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, C. I - II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1969.

-----, Osmanlı Devleti Tarihi, C. I-II, TC. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

PAKALIN, M. Zeki, Son Sadrazamlar ve Başvekiller, C. I-V, İstanbul 1940.

PAKALIN, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I-III, MEB. Yay., İstanbul 1993.

SAKAL, Fahri, Ağaoğlu Ahmet Bey, TTK. Yay., Ankara 1999.

SANDER, Oral, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme) Ankara 1987.

SARIHAN, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, C. I-IV, TTK. Yay., Ankara 1993-1996.

SAVAŞ, Ali İbrahim, Osmanlı Diplomasisi, 3F Yay., İstanbul 2007.

SELEK, Sabahattin, Anadolu İhtilali, C. I-II, Kastaş Yay., İstanbul 1987.

-----, Milli Mücadele-Ulusal Kurtuluş Savaşı, C. I-II, Örgün Yay., İstanbul 1982.

SONYEL, Salahi , Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. I-II, TTK. Yay., Ankara 1991.

SORGUN, Taylan, Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü, Kamer Yay., İstanbul 1998.

SÜREYYA, Mehmed, Sicilli Osmani Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye, C. IV, Haz: Orhan Hülagü, Mustafa Ekincikli, Hamdi Savaş, Sebil Yay., İstanbul 1998.

ŞİMŞİR, Bilal N., İngiliz Belgelerinde Atatürk, C. I-IV, TTK. Yay., Ankara 1984.

-----, İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e, Milliyet Yay., İstanbul 1972.

-----, Malta Sürgünleri, Bilgi Yay., İstanbul 1985.

TANÖR, Bülent, Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları 1918-1920, İstanbul 1998.

TANSEL, Selahattin, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C. I-IV, MEB. Yay., İstanbul 1991.

TUNAYA, Tarık Zafer, Mütareke Döneminin Özellikleri, İÜSBF. Yay., İstanbul 1982.

-----, Türkiye’de Siyasal Gelişmeler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2001.

-----, Türkiye’de Siyasal Partiler. C. I-II, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984,1986.

TURFAN, Ruhi, M. Şevki Yazman, Tarihte Türk- Alman Dostluk İlişkileri, İstanbul 1969.

TÜRKGELDİ, A Fuat, Mesâil-i Mühime-i Siyasîye, (Haz: Bekir Sıtkı BAYKAL) C. I-III, TTK. Yay., Ankara 1987.

Türk Parlamento Tarihi, C. I-III, TBMM. Vakfı Yay., Ankara 1999.

UÇAROL, Rıfat, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Filiz Yay., İstanbul 1989.

ULUĞ, Hakkı N., Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, Milliyet Yay., 1973.

YAVUZ, Bige, Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk- Fransız İlişkileri, TTK. Yay., Ankara 1994.

ZÜRCHER, Erik Jan, Milli Mücadele’de İttihatçılık, Çev: Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yay., İstanbul 1987.

D. SÜRELİ YAYINLAR

1. Gazeteler

Akşam: 1936, 1944.

Alemdar: 1918, 1919, 1920, 1921.

Ati: 1918, 1919.

Cumhuriyet: 1936.

Hadisat: 1918, 1919.

Hürriyet: 1895.

İkdam: 1909, 1918, 1919, 1921.

İleri: 1920, 1921.

Meşveret: 1896.

Minber: 1918.

Sabah: 1905, 1918, 1919.

Peyam-ı Sabah: 1921.

Serbestî : 1919.

Söz: 1918, 1919.

Şûra-yı Ümmet : 1902.

Takvim-i Vekâyi : 1909, 1918, 1919, 1920,1921,1922.

Tan : 1913, 1936.

Tercüman-ı Hakikat : 1878, 1919.

Tevhid-i Efkâr : 1922.

Vakit : 1878, 1922.

2. Mecmualar

Kanun-i Esasi Mecmuası, 17 Ocak 1898.

Matbuat-ı Ecnebiye Hülasaları, 15 Mayıs 1921.

Teceddüd Mecmuası, 26 Aralık 1918, Nr. 2.

3. Zabıtlar - Yıllıklar

Düstur: Tertib-i Sani, C. 1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329.

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi: Devre: 4, İctima: 1, Cilt: 1, 1920.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi.

Devre: 1, Cilt: 3 (1909).

Devre: 3, Cilt: 1 (12 Ocak-18 Mart 1920).

Nevsal-i Millî, 1921, 1922.

Nevsal-i Osmanî, 1325 (1909), 1327 (1911).

TBMM. Gizli Celse Zabıtları: Devre: 1, Cilt: 1-3.(1920-1922).

TBMM. Zabıt Ceridesi: Devre: 1, Cilt: 7,8,16,24.(1920-1922).

Salname-i Nezaret-i Hariciye: 1908,1909.

4. Makaleler

AHMAD Feroz -Dankward A. Rustow, “II.Meşrutiyet Döneminde Meclisler”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi , S: 4,5, 1976.

AKBULUT, Dursun Ali, “Heyet-i Vekilecik”, OMÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi, S: 7, 1992.

AKDAĞ Ömer, “Büyük Taarruz’dan Önce Ankara İle İstanbul Arasında Saltanatın Âkibetini Tayin Eden Bir Görüşme”, Türkler Ansiklopedisi, C. 16, s. 97-103.

AKYAVAŞ, Ragıp, “Sadrazam Tevfik Paşa Hakkında”, Resimli Tarih Mecmuası, C. 5, Sayı:50, s. 2895- 2900.

ARTUK, Cevriye, “Alman Mülakat Madalyası”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III, TTK. Yay., Ankara 1983.

-----, “Hicaz Demiryolu Madalyaları”, VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. II, Ankara 1977.

ASLAN, Betül, “İstanbul’da Türkiye Büyük Millet Meclisi İdaresinin Kurulması”, Türkler Ansiklopedisi, C. 16, s. 106-115.

ATNUR, İbrahim, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, TİTE. Dergisi, C: IV/14, S: 121- 139, 1994.

AYDIN, Mahir , “Doksanüç Harbi”, TDV. İA. C. 9, İstanbul 1994, s. 498.

AYDIN, Mesut, “Milli Mücadele Döneminde İstanbul’dan Ankara’ya Geçen Subaylar”, TİTE. Dergisi, C: II/6, S: 177- 260, 1990.

AYIŞIĞI, Metin, “Kurtuluş Savaşı Sırasında İstanbul Hükümetleri ile Kuvâ-yı Milliye Arasındaki Münasebetler”, Türkler Ansiklopedisi, C. 15, s. 700–717.

-----, “Son Osmanlı Hükümeti ile Ankara Hükümeti Münasebetleri”, Toplumsal Tarih, C: I, S: 6, s. 12- 18, Haziran 1994.

BAYUR, Y. Hikmet, “Yeni bulunan bir belge dolayısıyla” Belleten, C. XXX, TTK. Basımevi ,Ankara 1966, s.104.

-----, “Yusuf Kemal Tengirşek’in Avrupa Gezisi İle İlgili Anılar” Belleten, C: XL, S: 157-160, s. 828.

BİRİNCİ, Ali, “Hürriyet ve İtilâf Fırkasını Destekleyen Matbuat”, Tarih ve Toplum Dergisi, Sayı: 42, s. 9-14.

DURSUN, Davut, “Almanya” TDV. İA., C. II, s. 514.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Meclis-i Vükelâ Mazbatalarına Göre 1919 Senesinde Ecnebi İşgali ve İstekler Karşısında İstanbul Hükümeti” V. Türk Tarih Kongresi, C. V, TTK. Yay., Ankara 1960, s. 708.

GÖVSA, Alâeddin, “Tevfik Paşa”, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yenigün Neşriyat, s. 381.

GÜNEŞ, İhsan, “II. Meşrutiyet Hükümet Programları”, OTAM dergisi, S. 1, Ankara 1990, s. 195.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Bulgaristan”, TDV. İA. C. 6, İst. 1992, s. 398.

HOWARD, N. Hary, “Paris-Sanremo-Sevr’de Türkiye’yi Yok Etme Planları”, Çev: Müge Yılmaz, BTDD, S: 35–36, Ağustos 1970- Eylül 1970.

İNAN, Arı, “Son Sadrazam Tevfik Paşa ve Oğulları – I, II, III”, Tarih ve Toplum Dergisi, S: 5, 6, 7, İstanbul 1984.

İPŞİRLİ, Mehmet, “BâbıÂli”, TDV.İA., C. 4, s. 382.

KOCAOĞLU, Bünyamin, “Mütareke İle Müsalaha Arasında Türkiye: Mütareke Hükümetleri ve İstanbul Basını’nın Sulh Meselesi’ne Bakışları” İlk Adımdan Cumhuriyet’e Milli Mücadele, Edit: Osman Köse, Mavi Yay., İst. 2008.

KODAMAN, Bayram, “II. Meşrutiyet Dönemi”, Türkler Ansiklopedisi, C.13, s 178.

KUNERALP, Sinan, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri”, Çağdaş Türk Diplomasisi 200 yıllık Süreç Sempozyumu 1997, TTK. Yay., Ankara 1999.

KUTAY, Cemal, “Eyüp Sabri Bey’in Hatıraları”, Tercüman Gazetesi, 19 Ekim 1984.

NİŞANYAN, Sevan, “Son Sadrazamlar”, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 42, Haziran 1997

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu ve Alman Diplomasisi” Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumu 1997, TTK. Yay., Ankara 1999.

ÖZÇELİK, Ayfer, “Saltanat’ın Kaldırılmasından Sonra İstanbul’daki Durum”, TİTE. Dergisi, C: III/9, S. 23- 26, 1992.

ÖZTOPRAK, İzzet, “Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı, ATAM Dergisi, C. XI, Sayı: 33, Kasım 1995.

PAKALIN, M. Zeki, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Kadar Sadrazamlar. 33 Tevfik Paşa”, Yeni Mecmua, C. 5, Sayı: 85, s. 14- 17, İstanbul 1940.

SERTOĞLU, Mithat , “Tevfik Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa’ya Bir Telgrafı” Milli Kültür, S. 63, Aralık 1988, s. 103.

TOROS, Taha, “Kabuli Paşa’ya Dair”, Tarih ve Toplum Dergisi, C. 14, S: 83, Kasım 1990, s. 15.

TUKİN, Cemal, “Girit”, TDV.İA. C. 14, s. 92.

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, “İrtica’nın Yüzüncü Yılı”, Zaman gazetesi, 12 Nisan 2009.

YALÇIN, İsmet Çetin, “Liyakat Madalyası”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 3, Ankara 1983, s. 1723-1732.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Necati ÇAVDAR
Doğum Yeri ve Tarihi	Çorum - 01.02.1971
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Yüksek Lisans	Kırıkkale Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Etkinlikleri	
İş Deneyimi	
Uygulamalar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Tokat Anadolu Lisesi, 1997-...
İletişim	
<u>E-Posta</u>	ncavdar19@gmail.com
Telefon	
İş:	0 356 228 07 83
Ev:	0 356 229 04 52
Cep:	0 505 301 61 96
Tarih	05.01.2010